

POVERTY AND HUMAN RIGHTS

Dr. Divendra Ujagare

Associate Professor

Shri Shiv Chhatrapati College, Junnar.

Dr. Bhaskar Shelke,

Offg. Principal,

Shri Shiv Chhatrapati College, Junnar.

Introduction :-

Approaches focusing on poverty, equity, or human rights in relation to health have sometimes been viewed as conflicting or competing, and champions of the poverty–health relationship have sometimes viewed equity and human rights concerns as too abstract or insufficiently relevant. In addition, links between health, equity and human rights have not previously been examined rigorously. We explore the concepts of poverty, equity, and human rights in relation to health and to each other, suggesting operational implications and opportunities for effective action by health institutions.

Relation between poverty and Human rights :-

The links between the concepts of poverty, equity, and human rights in relation to health are many and profound. Both equity and human rights principles dictate striving for equal opportunity for health for groups of people who have historically suffered discrimination or social marginalization. Achieving equal opportunity for health entails not only buffering the health-damaging effects of poverty and marginalization: it requires reducing disparities between populations in the underlying conditions — such as education, living standards, and environmental exposures — necessary to be healthy. Thus, both human rights and equity perspectives require that health institutions deal with poverty and health not only by providing care to improve the health of the poor but also by helping to alter the conditions that create, exacerbate, and perpetuate poverty and marginalization. Governments are accountable, as parties to human rights treaties, for setting benchmarks and targets towards progressive achievement of full realization of human rights: "progressive realization" requires that they should show movement in good faith towards full realization of all rights.

Poverty is not, in itself, a violation of human rights. However, government action or inaction leading to poverty, or government failure to respond adequately to the conditions that create, exacerbate, and perpetuate poverty and marginalization, often reflect — or are closely connected with — violations or denials of human rights (29). For example, lack of access to education, especially primary education, is increasingly recognized both as the denial of a right and as

inextricably connected with poverty and ill-health. Education fosters empowerment and participation in informed decisions about health-related behaviours (30) and is therefore key to breaking the poverty–ill-health cycle.

Strategies that narrowly focus on poverty and health without the broader perspectives offered by equity and human rights may fail because they do not take into consideration the key factors that often influence the relationship between poverty and ill-health. Without a systematic focus on how marginalization and discrimination can cause, exacerbate, and perpetuate poverty, efforts to reduce the effects of poverty on health may be relatively ineffective. For example, improving the geographical and financial accessibility of preventive health services may not alleviate disparities in their use, without active outreach and support for the groups most likely to be underutilizers despite equal or greater need (31, 32). Both equity and human rights principles require that health institutions systematically consider how the design or implementation of policies and programmes may directly or indirectly affect social marginalization, disadvantage, vulnerability or discrimination. Equity and human rights principles require identifying and overcoming the obstacles — such as language, cultural beliefs, racism, gender discrimination, and homophobia — that keep disadvantaged groups from receiving the full benefits of health initiatives. While many policies and programmes to reduce poverty and improve the health of the poor routinely consider and incorporate these concerns, unfortunately many do not (33). Explicit adoption of equity and human rights approaches can ensure systematic attention to social disadvantage, vulnerability and discrimination in health policies and programmes.

A human rights perspective can provide a universal frame of reference for identifying inequitable conditions, which may be a matter of dispute. For example, human rights norms assert rights to the living standards that are prerequisites for optimal health, and they prohibit discrimination on the basis of gender, racial or ethnic group, national origin, religion or disability. Particularly where certain groups are systematically excluded from decision-making, human rights standards can play a crucial role in agenda-setting by strengthening consensus about the existence of inequitable health disparities and the need to reduce them.

A human rights perspective removes actions to relieve poverty and ensure equity from the voluntary realms of charity, ethics and solidarity to the domain of law. Furthermore, the internationally recognized human rights mechanisms for legal accountability could be used by the health sector to provide processes and forums for engagement and to suggest concrete approaches to reducing poverty and health inequity. International human rights instruments thus provide not only a

framework but also a legal obligation for policies towards achieving equal opportunity to be healthy, an obligation that necessarily requires consideration of poverty and social disadvantage.

Just as the equity and human rights frameworks can strengthen work focused on poverty, efforts to reduce poverty are essential aspects of fulfilling commitments to equity and human rights. Throughout most of the world, material poverty and its associated disadvantages play a central role in creating, exacerbating, and perpetuating ill-health (34). Equity and human rights perspectives can highlight the responsibility of wealthier countries to seek out the causes and consequences of poverty within and beyond their borders. A commitment to equity or to human rights calls for major action on poverty and health, as an ethical and legal imperative.

Conclusion :-

We have concluded that poverty, equity, and human rights are closely linked, conceptually and operationally, with health and with each other. using a human rights framework to consider both poverty and equity can provide unique development.

The authors hope that discussions based on this document will show the path of awareness of opportunities to strengthen work on the interaction of poverty, equity, human rights.

References:-

1. Evans T, Whitehead M, Diderichsen F, Bhuyia A, Wirth M, editors. *Challenging inequities in health: from ethics to action*. New York: Oxford University Press; 2001
2. Haines A, Heath I, Smith R. *Joining together to combat poverty: everybody welcome and needed*.
3. United Nations World Conference on Human Rights, Vienna 1993. United Nations General Assembly Resolution.
4. World Bank. *World development report 2000/2001. Attacking poverty*. New York: Oxford University Press; 2001.
5. United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. *The right to the highest attainable standard of health*. Geneva: United Nations; 2000. CESCR General Comment 14, document E/C.12/2000/4.

MIGRANTS WORKERS AND CONSTITUTION OF INDIA

Mr. Nabde Vilas Vitthal,
Asst.Prof.Dept.of .Political Science,
B.P.H.E Society's Ahmednagar College,
Ahmednagar.

Prof. Abhijit Sushilkumar Patil,
Co-ordinator Human Rights Study Centre,
Shri Shiv Chhatrapati College Junnar.
Pune.

The International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (ICRMW) is the most comprehensive international treaty in the field of migration and human rights. It is an instrument of international law meant to protect one of the most vulnerable groups of people: migrant workers, whether in a regular or irregular situation.ⁱ

Adopted in 1990 by the United Nations (UN) General Assembly, it sets a worldwide standard in terms of migrants' access to fundamental human rights, whether on the labour market, in the education and health systems or in the courts.ⁱⁱ At a time when the number of migrants is on the rise, and evidence regarding human rights abuses in relation to migration is increasing, such a convention is a vital instrument to ensure respect for migrants' human rights.

Migration is a form of mobility in which people change their residential location across defined administrative boundaries for a variety of reasons, which may be Involuntary or voluntary, or a mixture of both. The decisions on whether to move, How, and where are complex and could involve a variety of actors in different ways. In recent years, several changes in India are likely to have impacted on the patternAnd pace of migration.

The pattern of growth in the last two decades has steadily widened the gap between agriculture and non-agriculture and between rural and urban areas and it has steadily concentrated in a few areas and a few states. The Growing spatial inequalities in economic opportunities must have necessarily also Impacted on the pace and pattern of migration.

Constitutional Provision of Migrants Workers in India

The Constitution of India has conferred innumerable rights on the protection of labour. In this chapter let's see in brief what are all the rights conferred and what are the mechanism used, with the support of case laws.

Articles 14, 19, 21, 23 and 24 form part of the Fundamental Rights guaranteed under Part III of the Constitution. Articles 38, 39, 39-A, 41, 42, 43, 43-A and 47 form part of the Directive Principles of State Policy under Part IV of the Constitution.

Art 14 of the Indian Constitution explains the concept of Equality before law. The concept of equality does not mean absolute equality among human beings which is physically not possible to achieve. It is a concept implying absence of any special privilege by reason of birth, creed or the like in favour of any individual, and also the equal subject of all individuals and classes to the ordinary law of the land. As Dr. Jennings puts it: "Equality before the law means that among equals the law should be equal and should be equally administered, that like should be treated alike."ⁱⁱⁱ

The right to sue and be sued, to prosecute and be prosecuted for the same kind of action should be same for all citizens of full age and understanding without distinctions of race, religion, wealth, social status or political influence” It only means that all persons similarly circumstance shall be treated alike both in the privileges conferred and liabilities imposed by the laws. Equal law should be applied to all in the same situation, and there should be no discrimination between one person and another. As regards the subject-matter of the legislation their position is the same.

Thus, the rule is that the like should be treated alike and not that unlike should be treated alike. In *Randhir Singh v. Union of India*(AIR 1982 SC 879), the Supreme Court has held that although the principle of 'equal pay for equal work' is not expressly declared by our Constitution to be a fundamental right, but it is certainly a constitutional goal under Articles 14, 16 and 39 (c) of the Constitution. This right can, therefore, be enforced in cases of unequal scales of pay based on irrational classification.

GOEIIRJ

ⁱ Government of India (2002), Report of 2nd National Commission on Labour.

ⁱⁱ Rural to Urban Migration: A District Level Analysis for India (2011), available at www.docstoc.com. Education. Graduate. Urban Planning

ⁱⁱⁱ Borhade A., 2006, 'Addressing needs of seasonal labour migrants in Nasik, Maharashtra, India', Health and Innovation Fellowship Programmes, Population Council, Working Paper No 2.

MIGRANTS WORKERS AND HUMAN RIGHTS IN INDIA

Prof. Sunil Jaising Kavade,

Director,

Gandhian Studies Centre,

B.P.H.E Society's, Ahmednagar College, Ahmednagar.

Introduction

Migrant labour, casual and unskilled workers who move about systematically from one region to another offering their services on a temporary, usually seasonal, basis. Migrant labour in various forms is found in South Africa, the Middle East, Western Europe, North America, and India. Speciously A person who moves from one place to another in order to find work or better living conditions.

An estimated 232 million people currently live outside their country of origin, many having moved for a variety of reasons in which the search for protection and the search for opportunity are inextricably entwined. Migration affects every region of the world, and many countries are now simultaneously countries of origin, destination and transit. Large numbers of migrants today move between developing countries, and around 40 percent of the total global migrant population have moved to a neighboring country within their region of origin. ⁱ

The term migrant is usually understood to cover all cases where the decision to migrate is taken freely by the individual concerned for reasons of “personal convenience” and without intervention of an external compelling factor. This term therefore applies to persons, and family members, moving to another country or region to better their material or social conditions and improve the prospect for themselves or their family. ⁱⁱ

Migrant Workers and International Convention.

A person, who is to be engaged, is engaged or has been engaged in a remunerated activity in a State of which he or she is not a national (Art. 2(1), International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 1990). See also documented migrant worker, frontier worker, itinerant worker, project-tied worker, seafarer, seasonal worker, self-employed worker, specified employment worker, worker on an offshore installation. ⁱⁱⁱ

The International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (ICRMW) is the most comprehensive international treaty in the field of

migration and human rights.

It is an instrument of international law meant to protect one of the most vulnerable groups of people: migrant workers, whether in a regular or irregular situation. Adopted in 1990 by the United Nations (UN) General Assembly, it sets a worldwide standard in terms of migrants' access to fundamental human rights, whether on the labour market, in the education and health systems or in the courts.^{iv} At a time when the number of migrants is on the rise, and evidence regarding human rights abuses in relation to migration is increasing, such a convention is a vital instrument to ensure respect for migrants.

A human rights approach to migration

A human rights approach to migration places the migrant at the centre of migration policies and management, and pays particular attention to the situation of marginalized and disadvantaged groups of migrants. Such an approach will also ensure that migrants are included in relevant national action plans and strategies, such as plans on the provision of public housing or national strategies to combat racism and xenophobia.^v

Human rights mechanisms, such as the Special Rapporteur on the Human Rights of Migrants and the Committee on Migrant Workers, have been clear in stating that although countries have a sovereign right to determine conditions of entry and stay in their territories, they also have an obligation to respect, protect and fulfill the human rights of all individuals under their jurisdiction, regardless of their nationality or origin and regardless of their immigration status.^{vi}

Basic Problems of Migrant Workers in India

Indian workers' migration to the Gulf is a century old phenomenon; however, major breakthrough occurred after the first oil boom (1973-74). Today, approximately 7 million Indians work in six GCC countries, which is more than 50% of estimated 13 million foreign workers present in the GCC.^{vii}

The Indian workers in GCC remit about US\$40 billion i.e. around 57% of the total remittances, i.e. US\$70 billion India receives annually. Besides contributing significantly to the national forex reserves, the remittances received directly by the workers' families help in poverty alleviation, support local business, promote entrepreneurship and generate employment.^{viii}

Nonetheless, Indian migrants face multiple problems at different stages, which are exacerbated and complicated by corruption, involvement of middlemen and fraudsters. Though the Indian government has promoted migration to harness its twin benefits, remittances and

employment, it has not been successful in addressing their core issues, safety and welfare.

Recruitment stage problems

The migrants face difficulties in getting passports easily. They have to bribe local police for getting correct enquiry reports. The recruitment agencies of sending and receiving countries deceive them by overpricing visas, incomplete information of the contract period, salary, overtime and related details. The Indian missions abroad are also responsible for adding miseries. They don't properly investigate the companies' credentials issuing visas.

Problems in crisis/emergency situations

The Gulf has been facing frequent crises and turmoil. The Indian government has so far not institutionalized any permanent mechanism with host countries to evacuate its workers. The evacuation of 1-2 million workers in a limited time becomes not only tough, but also a security challenge. Government deploys navy and airbuses as adhoc measures to bring the workers home.

Preventing workers falling into wrong hands

Majority of Indian migrants are illiterate and blue collar workers; they migrate to earn money. Hence, their first preference in the host countries is to maximize their earnings and remit it to home. With such a background, they can be susceptible to the inducement of extremist groups.

Hardships of distress-return workers

About 80% Indian migrants are poor. They migrate to support their families and remit their all earnings. Consequently, on distress return they encounter dire economic situation at home. In 1990 Gulf crisis, thousands of Indian workers returned but the state governments failed to provide them either job or loan to start afresh..

Conclusion

Indian migrants, especially those who migrated in an irregular or illegal manner, face problems relating to violation of their human and labour rights. These relate to the retention of travel documents by employers, change of contracts after arrival, delayed payment of salaries and overtime, etc. However, the Ministry of Labour considers these problems as not large in number and manageable. The amount of money that changes hands in cases of human trafficking varies from destination to destination.

Migration is an expensive and risky process and this occurs mainly due to a combination of

migrants being unaware of their rights; poor education and skills; a negative policy environment that aims to keep rural people in rural areas and actively discourages migration; monopolistic behaviour among employers, contractors and labour market intermediaries whereby they play the labour market to their own advantage and discrimination based on caste and gender. Most serious problem encountered by migrants is a lack of access to basic services such as the public food distribution system which provides subsidized food; health and education.

References

-
- ⁱ Calcutta', in Perspectives on Urbanization and Migration: India and USSR, edited by S.M. Alam and F. Alikhan, Ahmedabad: Allied Publishers.
- ⁱⁱ Davis, K., 1951, The Population of India and Pakistan, New Jersey: Princeton University Press.
- ⁱⁱⁱ De Haan, A., 1999, 'Livelihoods and Poverty: Role of Migration – A Critical Review of the Migration Literature', Journal of Development Studies, pp 1–47
- ^{iv} Deshingkar, P., and D. Start, 2003, 'Seasonal Migration for Livelihoods in India: Coping, Accumulation and Exclusion' Working Paper 220, London: Overseas Development Institute.
- ^v .Deshingkar, P., S. Kumar, H. Kumar Choubey, and D. Kumar, 2006, 'The Role of Migration and Remittances in Promoting Livelihoods in Bihar', Bihar Rural Livelihoods Project (BRLP) India.
- ^{vi} Deshingkar, P., P. Sharma, S. Kumar, S. Akter, and J. Farrington, 2008, 'Circular migration in Madhya Pradesh: Changing patterns and Social Protection Needs'. The European Journal of Development Research, vol. 20, no. 4, December 2008, pp. 612–628
- ^{vii} Deshingkar, P., and Shaheen Akter, 2009, 'Migration and Human Development in India', Human Development Research Paper 2009/13, April.
- ^{viii} .Duraisamy, P, and S. Narsimhan, 1997, 'Wage Differentials between Migrants and Non-migrants and Discrimination in Urban Informal Sector in India', *The Indian Journal of Labour Economics*

HUMAN RIGHTS OF OLDER PEOPLE IN INDIA STUDY OF LEGAL STATUS IN INDIAN PERSPECTIVE

Prof. Dr. Jainuddin R. Mulla,
Vice Principal, S.S.C. College, Junnar.

1. INTRODUCTION

Population aging is a worldwide phenomenon, and India is no exception. Indian population has approximately tripled during the last 50 years, but the number of elderly Indians (60+) has increased more than four folds. The 2011 census has shown that the elderly population (60+) of India accounted for 98.3 million, which was projected to cross the 100 million mark during the same year. It took more than 100 years for the aged population to double in most of the countries in the world, but in India it has doubled in just 20 years. The life expectancy has also gone up to over 70 years today. Better medical facilities, care and liberal family planning policies made the elderly the fastest growing section of the society in India. By 2025, the world will have more elderly than young people and cross two billion mark by 2050. In India also, the population of elder persons' population mark will cross 18% by 2025. With fast changing socio-economic scenario, industrialization, rapid urbanization, higher aspirations among the youth and the increasing participation of women in the workforce, roots of traditional joint family system has been eroding very fast. In urban areas of the country traditional joint family system has become thing of past. In such changing situations, majority of older people, who have passed most part of their life with their joint/extended families are on the verge of isolation or marginalization in old age. At this age, when they need family support most, they have to live on their own. Even basic needs & rights of many of them are not addressed. Social marginalization, loneliness, isolation and even negligence in old age lead violation of Human Rights of Older people.

Ironically, in India older generations are not aware of their human rights due to high prevalence of illiteracy and lack of awareness. On the other hand, due to comparatively high physical as well as psychological vulnerability their cries for help remain within four-walls, that's why only a few cases of violation of human rights of elderly come out. Ever increasing numbers of distress calls from older people clearly indicate disturbing condition of Human Rights of Older people in India.

2.OVERVIEW

Rights of the Elderly

In general, the rights stipulated for the older persons in international instruments stem from the principles of dignity and nondiscrimination. The rights of older persons can be divided into three main categories: protection, participation and image. Protection refers to securing the physical, psychological and emotional safety of older persons with regard to their unique vulnerability to abuse and ill treatment. Participation refers to the need to establish a greater and more active role for older persons in society. Image refers to the need to define a more positive, less degrading and discriminatory idea of who older persons are and what they are capable of doing.

Definition as per Art. 25 of Universal Declaration of Human Rights

Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control.

Older people face particular difficulties in the following key areas:

Physical & Mental Health Community Care; Social Care Housing Transport Employment Income Education And Leisure Safety & Security Utilities & Consumer Protection Access to information and Decision-Making

Human Rights of Older People

Right to life shall be protected by law. Right not to be subjected to inhuman treatment “No-one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment”. Right to liberty “Everyone has the right to liberty and personal security. Right to a fair hearing “In the determination of his civil rights and obligations... everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law”. “Civil rights and obligations”.

- The right to respect at home, within family and in private life
- The right to freedom of thought and conscience.
- The right not to be discriminated against age
- The right to property - everyone is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions
- The right to education

3. PROBLEMS OF THE AGED

Economic problems

problems include such problems as loss of employment, income deficiency and economic insecurity.

Physical and physiological problems

Physical and physiological problems include health and medical problems, nutritional deficiency, and the problem of housing etc.

Psycho-social problems

Psycho-social problems include problems related with their psychological and social maladjustment as well as the problem of elder abuse etc.

Mistreatment and Harassment of Older Persons in India

Elder abuse, mistreatment and torture of older people are a manifestation of the timeless phenomenon of interpersonal violence is prevalent in India. Still, there is no systematic collection of statistics or prevalence studies, crime records, journalistic reports, social welfare records and studies to provide evidence on existence of abuse, neglect and financial exploitation of elders.

Being mistreated, verbally abused, and denied proper food, proper medication and care by younger members of family, most older people are indeed in a very helpless situation. With eroding social values in India, cases of elder abuse and mistreatment in every neighborhood are daily routine. With nuclear family further getting reduced to single parent family, increasing number of old people have to head towards the Old Age Homes. In a still developing country like India, there is no guarantee that they are not experiencing severe abuse in Old Age homes as well.

Protection of Rights of Elderly

- Indian Perspective

Constitution of India

Art. 41: Right to work, to education and to public assistance in certain cases: The State shall, within the limits of economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want.

Under Personal Laws:

The moral duty to maintain parents is recognized by all people. However, so far as law is concerned, the position and extent of such liability varies from community to community.

Hindu's Law:

Amongst the Hindus, the obligation of sons to maintain their aged parents, who were not able to maintain themselves out of their own earning and property, was recognized even in early texts. And this obligation was not dependent upon, or in any way qualified, by a reference to the possession of family property. It was a personal legal obligation enforceable by the sovereign or the state. The statutory provision for maintenance of parents under Hindu personal law is contained in Sec 20 of the Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956. This Act is the first personal law statute in India, which imposes an obligation on the children to maintain their parents. As is evident from the wording of the section, the obligation to maintain parents is not confined to sons only, and daughters also have an equal duty towards parents. It is important to note that only those parents who are financially unable to maintain themselves from any source, are entitled to seek maintenance under this Act.

Muslim Law:

Children have a duty to maintain their aged parents even under the Muslim law. According to Mulla :

- (a) Children in easy circumstances are bound to maintain their poor parents, although the latter may be able to earn something for themselves.
- (b) A son though in strained circumstances is bound to maintain his mother, if the mother is poor, though she may not be infirm.
- (c) A son, who though poor, is earning something, is bound to support his father who earns nothing. According to Tyabji, parents and grandparents in indigent circumstances are entitled, under Hanafi law, to maintenance from their children and grandchildren who have the means, even if they are able to earn their livelihood. Both sons and daughters have a duty to maintain their parents under the Muslim law. The obligation, however, is dependent on their having the means to do so.

Christian & Parsi Law:

The Christians and Parsis have no personal laws providing for maintenance for the parents. Parents who wish to seek maintenance have to apply under provisions of the Criminal Procedure Code.

Under the Code of Criminal

Procedure:

Prior to 1973, there was no provision for maintenance of parents under the code. The Law Commission, however, was not in favor of making such provision. According to its report: The Cr. P. C is not the proper place for such a provision. There will be considerably difficulty in the amount of maintenance awarded to parents apportioning amongst the children in a summary proceeding of this type. It is desirable to leave this matter for adjudication by civil courts. The provision, however, was introduced for the first time in Sec. 125 of the Code of Criminal Procedure in 1973. It is also essential that the parent establishes that the other party has sufficient means and has neglected or refused to maintain his, i.e., the parent, who is unable to maintain himself. It is important to note that Cr. P. C 1973, is a secular law and governs persons belonging to all religions and communities. Daughters, including married daughters, also have a duty to maintain their parents.

Governmental Protections:

- i. The Government of India approved the National Policy for Older Persons on January 13, 1999 in order to accelerate welfare measures and empowering the elderly in ways beneficial for them. This policy included the following major steps :
  - a. Setting up of a pension fund for ensuring security for those persons who have been serving in the unorganized sector,
  - b. Construction of old age homes and day care centers for every 3-4 districts, c. Establishment of resource centers and re-employment bureaus for people above 60 years,
  - d. Concessional rail/air fares for travel within and between cities, i.e., 50% discount in train and Indian Airlines.
  - e. Enacting legislation for ensuring compulsory geriatric care in all the public hospitals
- ii. The Ministry of Social Justice and Empowerment has set up of a National Council for Older Persons in the process to make life easier for older persons.
- iii. Attempts to sensitize school children to live and work with the elderly. Setting up of a round the clock help line and discouraging social ostracism of the older persons are being taken up.
- iv. The government policy encourages a prompt settlement of pension, provident fund (PF), gratuity, etc. in order to save the superannuated persons from any hardships. It also encourages to make the taxation policies elder sensitive.
- v. The policy also accords high priority to their health care needs.

- vi. According to Sec.88-B, 88-D and 88-DDB of Income Tax Act there are discount in tax for the elderly persons.
- vii. Life Insurance Corporation of India (LIC) has also been providing several scheme for the benefit of aged persons, i.e., Jeevan Dhara Yojana, Jeevan Akshay Yojana, Senior Citizen Unit Yojana, Medical Insurance Yojana.
- viii. „Annapurana Yojana“ for the benefit of aged persons was launched. Under this yojana unattended aged persons are being given 10 kg foods for every month.
- ix. It is proposed to allot 10 percent of the houses constructed under government schemes for the urban and rural lower income segments to the older persons on easy loan. The policy mentions.
- x. The layout of the housing colonies will respond to the needs and life styles of the elderly so that there is no physical barriers to their mobility; they are allotted ground floor; and their social interaction with older society members exists Despite all these attempts, there is need to impress upon the elderly about the need to adjust to the changing circumstances in life and try to live harmoniously with the younger generation as for as possible.

The Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007

Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007 is a legislation enacted in 2007, initiated by Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, to provide more effective provision for maintenance and welfare of parents and senior citizens. This Act makes it a legal obligation for children and heirs to provide maintenance to senior citizens and parents, by monthly allowance. This Act also provides simple, speedy and inexpensive mechanism for the protection of life and property of the older persons. After being passed by the parliament of India received the assent of President of India on December 29, 2007 and was published in the Gazette of India on December 31, 2007. Some states have already implemented the act and other states are taking steps for implementing this Act.

Objects of the Act

This Act provides in-expensive and speedy procedure to claim monthly maintenance for parents and senior citizens. This Act casts obligations on children to maintain their parents/grandparents and also the relative of the senior citizen to maintain such senior citizens. The main attraction of this Act is there are provisions to protect the life and property of such persons. This Act also provides setting up of old age homes for providing maintenance to the indigent senior citizens and parents. This Act extends to the whole of India except Jammu & Kashmir state.

Definitions

Children- Include son, daughter, grandson, granddaughter but does not include a minor
Maintenance includes provision for food, clothing, residence, medical attendance and treatment
Parent- means father or mother whether biological, adoptive or step father or step mother, whether or not father or mother is a senior citizen
Senior citizen- means an Indian who attained the age of 60 years or above
Relative- means any legal heir of childless senior citizen who is not a minor and is in possession of or would inherit his property after his death
Welfare- means provision for food, healthcare, recreation centers and other amenities necessary for senior citizens

Maintenance of Parents and senior citizens

A senior citizen including parent who is unable able to maintain himself from his own earning or out of the property owned by him, is entitled to get relief under this Act. Children/grand children are under obligation to maintain his or her parent, father, mother or both. Likewise, relative of a senior citizen is also bound to look after the senior citizen. If such children or relative is not maintaining his parents or senior citizen respectively, then the parents/senior citizen can seek the assistance of Tribunal constituted under this Act, to enforce the remedy of maintenance. Such parents/ senior citizen can file an application before the Tribunal, claiming maintenance and other reliefs from their children/relatives as the case may be. Such application for maintenance can be filed by the senior citizen or a parent himself, or if such person is incapable, then by any other person or any registered organization authorized by him. The Tribunal can also *suo motu* take cognizance of the case. After receiving the application the Tribunal may issue notice to the respondent-children/relative and provide them time to furnish their reply. Such application for maintenance should be disposed of within 90 days from the date of service of notice of application to the respondent. However, the Tribunal can extend time for a maximum period of 30 days in exceptional circumstances after recording reason. The Tribunal is having power to allow interim maintenance pending disposal of the case. Even though the application can be filed against any of children/relative as the case may be, such respondent-children/relative can imp lead other persons who are liable to pay maintenance.

If such children/relative who is directed to pay maintenance fail to comply with the order of tribunal without sufficient cause, the Tribunal may issue warrant for levying the due amount from them in the manner levying fines and can also sentence the erring respondent to imprisonment that may extend to one month or until payment made whichever is earlier.

The Tribunal will not issue Warrant to execute the order of maintenance, if such petition for

execution is filed after a period of 3 months from the date on which the maintenance is due. The application under this Act can be filed before the Tribunal in any district, where the applicant resides or last resided or where children or relative resides. The evidence of proceedings shall be taken in the presence of children/relative against whom relief is sought and if such respondent is willfully avoiding service of summons or neglecting to attend the Tribunal, the Tribunal may proceed and determine the case ex parte. If the Tribunal is satisfied that such children/relative against whom such application for maintenance is pending, neglect or refuses to maintain the parents/senior citizens as the case may be, may order such children/relative to pay monthly allowance to such applicant. The maximum amount of maintenance that can be allowed by the Tribunal is Rs.10,000 per month. The Tribunal has power to alter, modify or cancel the order in appropriate circumstances. The Tribunal has also power to levy interest on the maintenance amount, which shall be not less than 5% and greater than 18%. Aggrieved by the order of Tribunal, senior citizen/parent can file appeal before Appellate tribunal within a period of 60 days and if the Appellate tribunal is satisfied that there occurred some delay in filing appeal due to sufficient cause, the appeal can be entertained.

Protection of life and property of Senior citizen

If a senior citizen after the commencement of this Act, has transferred his property either moveable or immovable, by way of gift or otherwise, subject to the condition that the transferee shall provide him basic amenities and physical needs and thereafter such transferee reuses or fails to provide such promise, such transfer of property shall be deemed to have been made by fraud, coercion or undue influence and the Tribunal can declare such transfer as void. Before the enactment of this law, a senior citizen's only remedy in such a case was to approach the court for maintenance from the children to whom he had given the property by way of gift or otherwise and such property would be the exclusive property of the transferee and the senior citizen had no right in such property. But after the enactment of this Act, a senior citizen can reclaim his property from the transferee. The concerned police personnel will also ensure priority in dealing with these types of cases. Abandoning a senior citizen in any place by a person who is having the care or protection of such senior citizen is a criminal offence and such person shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to three months or fine which may extend to five thousand rupees or both. This Act also provides that state governments may establish old age homes at least one in one district to accommodate indigent senior citizens. State governments may also ensure proper medical

care for senior citizens.

The United Nations Principles on Rights of Elderly

Demographic trends worldwide create unique challenges for all people, particularly for the governments of nation states around the globe. Elderly individuals are often subjected to discrimination and abuse because they are perceived as easily taken advantage of. There is also a prevalent belief among many that elderly persons are worthless in today's fast-paced, globalized and increasingly industrialized world. Obviously, with the number of elderly people on earth at any one time rising rapidly, there is an increased urgency to address the rights and roles of elderly persons in our world. The United Nations principles provide a broad framework for action on ageing. Some of the Principles are as follows :

- i. Older Persons should have the opportunity to work and determine when to leave the work force.
- ii. Older Persons should remain integrated in society and participate actively in the formulation of policies which effect their well-being.
- iii. Older Persons should have access to health care to help them maintain the optimum level of physical, mental and emotional well-being.
- iv. Older Persons should be able to pursue opportunities for the full development of their potential and have access to educational, cultural, spiritual and recreational resources of society.
- v. Older Persons should be able to live in dignity and security and should be free from exploitation and mental and physical abuse

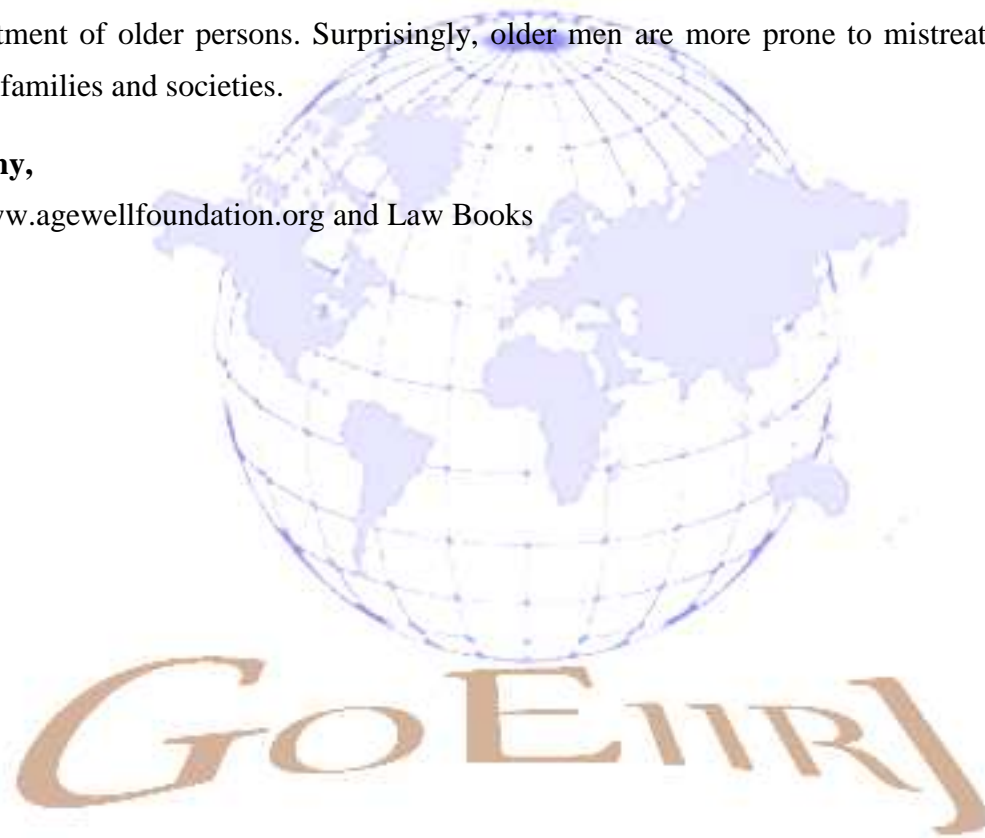
Elder Abuse in India

Progress of human civilization, advancement in medical science and healthier lifestyle of people has obviously increased life of Old Age. Ironically, changed socio-economic conditions have completely changed living conditions of older persons in the country. In changed set up, old people face increased incidences of age discrimination, ageism, elder abuse and mistreatment of older community, which are strictly against any civilized society. Indian society is the only society, where people bless their dear ones with blessings like "live for 100 years", "May god add my years to your life", "May god bless you with 100 years of health and happiness", etc. In India Old Age is a great Celebration in itself. Even today the concept of Elder Abuse is difficult to comprehend in Indian circumstances. But unfortunately it has become an ugly fact of life even in Indian society. Older persons are emotionally abused by Intimidation through yelling or threats, humiliation and ridicule, habitual blaming or scapegoat, ignoring the elderly person, isolating an elder from friends or activities, terrorizing or menacing the elderly person, etc. Ignoring health conditions of elderly,

financial exploitation of elderly, sexual abuse are found as other major forms of elderly abuse. Major Consequences of elder abuse are as frequent arguments or tension between the caregiver (mostly relatives) and the elderly person & also changes in personality or behavior of the elderly person. Older persons are respected in society in general but within their individual families, majority of older persons feel isolated on many occasions. Property related issues, interference in family matters, interpersonal relations, unemployment in old age, excessive medical expenses, dispute among siblings, greediness of younger generation, fall of morals, etc. are major reasons of disrespect or mistreatment of older persons. Surprisingly, older men are more prone to mistreatment in their respective families and societies.

Bibilography,

www.agewellfoundation.org and Law Books

HUMAN RIGHTS: MINORITIES, VULNERABLE AND DISADVANTAGED GROUPS

Dr. Vilas Awari,
(HOD),

Department of Political Science.

Abstract

International human rights law will offer values, norms and principles that modify a normative definition of democracy. This paper, examines the key components of Minorities, Vulnerable and underprivileged Groups: Values, Norms and Principles in democracy as derived from international human rights law.

Key words : Human Rights, Minorities, Vulnerable, underprivileged teams, Values, Norms, Principles

Introduction

A number of international, regional and national establishments have evolved to shield and promote human rights generally and minority rights specially. Such establishments perform a spread of tasks: normal setting (law-making); raising awareness concerning such standards; observance progressive realization or a pair of violations of such rights; implementing obligations underneath human rights law; implementing such law. The challenges posed by ethnic school of thought and minorities to new and rehabilitated democracies are several. Illustration of such minorities and articulation of their interests within the method of institutionalizing inclusive democracy should be followed by making certain that such minorities can thenceforth participate meaningfully and effectively, within the everyday processes of governance.

International and national human rights law acknowledges four duties correlative to human rights: -

- * The duty to respect the rights of others
- * The duty to shield the rights of these vulnerable or at risk; -
- * The duty to push awareness of rights furthermore as of connected duties and remedies; and
- * The duty to meet the conclusion of rights for those that don't presently fancy them, primarily, through property human development.

Each of the higher than four duties (which chance upon each state and non-state actors) assumes special difficulties with regards to vulnerable, the underprivileged and minorities. However the

challenge for democratic governance is that it should be not for less than many, except for all – as well as the vulnerable, the underprivileged and minorities. International and national human rights law will address the challenge by prescribing specific values, norms and principles.

Vulnerable teams and underprivileged teams

For vulnerable teams there's the duty that democracies have establishments of governance which: -

- a) Effectively defend such vulnerable teams against denial or abuse of their rights.
- b) Work towards reducing and eliminating the causes of such vulnerability; and –
- c) Ensure capacity- building of such teams to modify their effective participation.

For underprivileged teams there are the duty to implement programmes of social action in order that not can it's true that, “all individuals are equal. However some are a lot of equal than others.”

Minorities and Minority Rights

For minorities but, there stay vital unresolved problems and for this reason, applicable international and national law is way from satisfactory on the topic of minority rights. At the terribly point, law has been beset with issues in process the term “minority” and in agreeing upon the scope, nature, and content of “minority rights.” Like autochthonous individuals, minorities feel that the correct to self-definition is itself a vital right. The world organisation Declaration on the Rights of Minorities so refrains from process the term however instead, inclusively, states that it applies to national, ethnic, non secular or linguistic minorities. The Declaration enumerates (in Article 2), 5 specific rights of minorities: - the correct to fancy their own culture, to profess and follow their own faith, and to use their own language, in camera and public, freely and with none sort of interference or discrimination; - the correct to participate effectively in cultural, religious, social, economic and public life; - the correct to participate effectively at the national and, wherever acceptable, regional level in choices regarding the minority to that they belong; - the correct to determine and maintain, with none discrimination, free and peaceful contacts with members of their cluster and with persons happiness to alternative minorities. The correct additionally includes maintaining contact across frontiers, with voters of alternative States to whom they're connected by national, ethnic and non secular or linguistic ties; - the correct to determine and maintain their own associations; The Declaration makes it clear that persons happiness to minorities could exercise their rights singly, furthermore as in community with alternative members of their cluster. The Declaration additionally balances the rights of minorities with the rights of others, stating that the exercise of the rights kicked off within the Declaration shall not prejudice the enjoyment of all persons of universally

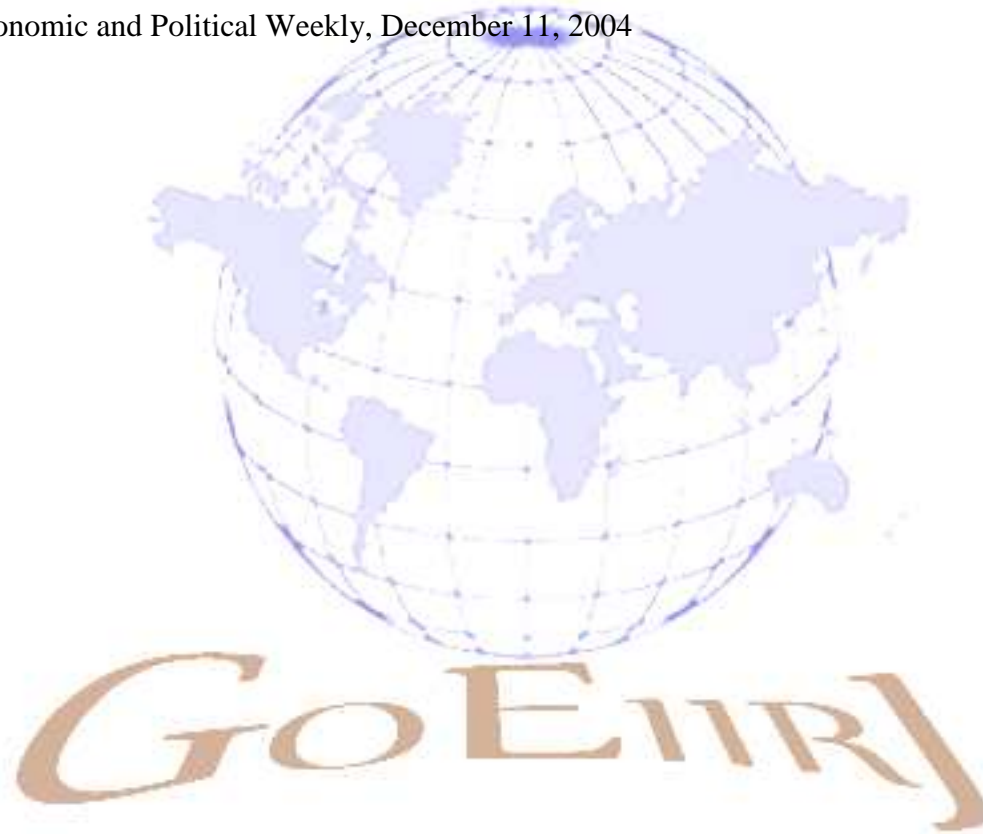
recognized human rights and elementary freedom. The rights of minorities underneath the Declaration are recognized “subject to the territorial integrity” of the State within which they're gift and then, the Declaration subjects the rights of minorities to the sovereignty of the nation-state.

The Declaration needs States to: - defend the existence and identity of minorities inside their individual territories (Article 1); - encourage conditions for the promotion of such identity (Article 1); - adopt acceptable legislative and alternative lives to realize those ends (Article 1); - take measure wherever needed to make sure that persons happiness to minorities “may exercise totally and effectively all their human rights”, “without any discrimination and fully equality before the law” (Article 4); - produce favorable conditions to modify minorities to “express their characteristics and to develop their culture, language, religion, tradition and customs” (Article 4) - take acceptable measures in order that, where doable, minorities “may have adequate opportunities to be told their first language or to own instruction within their mother tongue” (Article 4); - take live in the field of education, so as to encourage data of the history, traditions, language and culture of the minorities existing within their territory” (Article 4); - contemplate acceptable measures in order that “Minorities could participate totally within the economic progress and development in their country” (Article 4) A social unit on Minorities has been came upon by the Sub-Commission of the world organisation Commission on Human Rights to observe the implementation of the Declaration and to figure towards the doable drafting of a Convention on Minority Rights. As of date, there doesn't exist any internationally binding written agreement specifically dedicated to minority rights. Hence, legal enforceability of such rights can get to rely totally on national or regional law. it's so fascinating, that National Constitutions acknowledge and guarantee minority rights which special national laws and establishments be place in situ to make sure the protection and promotion of the human rights of minorities.

References

- * Devare Suresh,(2015) Human Rights and Women in India, Comparative & Non-U.S Constitutional Law eJOURNAL, Vol.10, NO.128; Oct.15,2015
- * Devare Suresh,(2015) Human Rights and Women in India, Women, Gender & The Law eJOURNAL, Vol.11, NO.92; Oct.15,2015
- * Devare Suresh,(2015) Human Rights and Women in India, Women, Indian law eJOURNAL, Vol.11, NO.62; Oct.15,2015
- * Government of India, Constitution of India, New Delhi: Publications Division, 2008.
- * International Council on Human Rights, The Persistence and Mutation of Racism, (2000).

- * International Parliamentary Union, Universal Declaration on Democracy, (1997).
- * Mahajan, V D, Select Modern Constitution, New Delhi: S. Chand and Company, 1984
- * Mohanty, Manoranjan, Revolutionary Violence: A Study of Maoist Movement in India, New Delhi: Sterling Publishers
- * Shah, Mihir, 'National Rural Employment Guarantee Act: A Historic Opportunity', Economic and Political Weekly, December 11, 2004
- * Shah, Mihir, 'National Rural Employment Guarantee Act: A Historic Opportunity', Economic and Political Weekly, December 11, 2004

HUMAN RIGHTS AND POVERTY: IS POVERTY A VIOLATION OF HUMAN RIGHTS?

Dr. Kanawade M.S.,
HOD Dept. of Economics,
Hon B.J. Arts Commerce and Science College Ale.
Tal. Junnar Dist Pune.

"Wherever we lift one soul from a life of poverty, we are defending human rights. And whenever we fail in this mission, we are failing human rights."

Kofi Annan - United Nations Secretary General

Abstract:

Poverty is an assault on human dignity, but it can also reflect a violation of human rights when it is the direct consequence of government policy or is caused by the failure of governments to act. A human rights approach to poverty calls for a paradigm shift in how we understand and addresses poverty.

Around the world, more than 443 million people live in the peril of chronic poverty, barely able to secure their family's survival. The number of people suffering from poverty has increased by 40% over just the last five years.² Every day 50,000 children, women and men die silently from easily preventable diseases associated with poverty -starvation, diarrhea, malaria, tuberculosis, pneumonia, measles and death in childbirth.³ The lives of people living in extreme poverty are continuously threatened by lack of food, the risk of disease, hazardous work and precarious living conditions. They experience violence of all types, including discrimination, attacks, harassment, and humiliation and sometimes even threats of death, often just because they are poor

Yet, poverty is not always treated as a human rights issue. In fact, it is often seen as tragic but inevitable, especially in the poorer developing countries. The blame for poverty is frequently laid at the door of those who suffer from it, as they are portrayed at best as unfortunate, or at worst as lazy, undeserving or even criminal.⁵ There is little effort to look beyond this narrative to examine why poverty persists in a world that is richer than ever before. It has been forcefully argued that, "When someone is tortured or when a person's right to speak freely is restricted, observers almost unconsciously hold the State responsible. However, when people die of hunger or thirst, or when thousands of urban poor and rural dwellers are evicted from their homes, the

world still tends to blame nameless economic or ‘developmental’ forces or the simple inevitability of human deprivation, before liability is placed at the doorstep of the State. Worse yet, victims of such violations are increasingly blamed themselves for creating their own dismal fates, and in some countries even characterized as criminals on this basis alone”. (Scott Leckie, 1998) A human rights approach to poverty calls for a paradigm shift in how we see and address poverty. It suggests that poverty is not simply inevitable, nor can it only be blamed on the poor. It seeks to identify where poverty is created by human actions or policy choices, rather than by nameless economic forces. Human rights approach views poverty not as a question of fate, but rather as issue of justice. It demands that we reject the view that poverty is inevitable, but rather look at why poverty persists. With a human rights approach, we must investigate, and demand accountability for, the actions (or failures to act) that produce, perpetuate and exacerbate poverty.

Key Words: : Social exclusion, Extreme or Absolute Poverty, Human Dignity. Violation. Proximate Cause

Why should we focus on human rights?

Human rights are about accountability. Human rights focus on holding governments, and other actors, accountable for their actions. The human rights framework also focuses on empowerment – giving voice and power to those who are poor and otherwise unable to claim their rights.

A human rights approach to poverty demands a shift in our consciousness and understanding:

- Away from a vision based on charity to one based on obligations and responsibilities
- Away from viewing people as objects of development to viewing people as subjects of human rights
- Away from seeing poverty as an inevitable tragedy to seeing it as an intolerable injustice.

Human rights also provide us with a multidimensional normative framework to evaluate human well-being. Although human rights were traditionally associated with civil and political rights, human rights law includes a wide range of economic, social and cultural rights, as set out in the Universal Declaration on Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. A renewed focus on economic, social and cultural rights will help to ensure that poverty is addressed as a priority by governments.

What do we mean by poverty?

Poverty has traditionally been defined in terms of low income. However, poor people generally see poverty through its different manifestations of deprivation - “hunger, under nutrition, illiteracy, and unsafe drinking water, lack of access to basic health services, social discrimination, physical insecurity and political exclusion.”⁷ They are also acutely aware of their lack of voice and power that leaves them open to exploitation and humiliation. The Indian economist, Amartya Sen, has pushed for an understanding of poverty that moves away from an income-based measure towards a broader conception of human development. This sees poverty as the denial of capabilities and freedoms to achieve what each individual is capable of. Sen argues that a person’s freedom to achieve good health requires firstly, that their health is not harmed by others (negative freedom) and secondly, that an enabling institutional environment for good health is created by societies and governments (positive freedom).⁸ This links Sen’s work closely to the human rights concepts of negative and positive obligations.⁹ Recognition of processes of social exclusion has also broadened the understanding of poverty to highlight how some people are systematically excluded from opportunities or the benefits of development because of who they are or where they live. This brings an understanding of unequal social relations and the dimension of a power into the understanding of poverty. Social exclusion is closely linked to the human rights concept of discrimination.¹⁰ Arjun Sengupta, the former UN Independent Expert on Extreme Poverty, has defined extreme poverty as combination of all of these aspects – income poverty, human development poverty and social exclusion.¹¹ Whilst extreme or absolute poverty (where families cannot meet even their basic survival needs) exists mostly in poor developing countries, relative poverty exists also in rich countries where families live with “resources that are so seriously below those commanded by the average individual or family, that they are in effect excluded from ordinary living patterns, customs and activities”.¹² In this sense, poverty is relative to the resources that you need to effectively participate in the society and culture that you live in. This is closely linked to self-respect and the human rights concept of human dignity.

Is Poverty a violation of human rights?

Despite urgent calls to put poverty at the centre of the global human rights agenda, especially from Mary Robinson and later from Louise Arbour, in their respective roles as UN High Commissioner for Human Rights, there has long been a lack of clarity within the human rights movement as to the linkages between human rights and poverty. Some have argued that “Poverty is

a cause and consequence of human rights violations”, while others contend that “Poverty is itself a violation of Human Rights”. These arguments, which are not necessarily mutually exclusive, suggest that violations of human rights can be cause, consequence or constitutive element of poverty:

1. Cause: This suggests that poverty causes human rights violations – those living in extreme poverty are not treated as human beings worthy of human rights, and are discriminated against, often exploited, marginalized and stigmatized, and denied access to rights and resources on the basis of their poverty.

2. Consequence: This suggests that poverty is a consequence of human rights violations or in other words, that human rights violations cause poverty. Violations of human rights e.g. forced eviction from homes or land, or the destruction or denial of access to productive resources can clearly cause poverty.

3. Constitutive: This argument suggests that poverty, especially extreme poverty, is in itself a negation of human dignity and therefore a denial of human rights. Under this view, it is unacceptable to let any human being live in conditions of degrading deprivation, as neither their physical well-being nor their human dignity is protected.

Drawing out the distinctions between these approaches is more than a semantic exercise because it has important practical implications for the way in which public policies and programmes are designed to address human rights within the context of poverty reduction strategies. What brings these approaches together however, is the growing understanding that “It is the poorest people in society --- those with low incomes, education, insecure health, and political power --- who are most vulnerable to severe abuses of their human rights.” Answering the question of whether poverty itself is a violation of human rights depends on how we define ‘human rights’ and ‘poverty’. If human rights are understood narrowly to include only civil and political rights, then the relationship with poverty will be framed in a very different way than if human rights are understood to include the full range of rights, including economic and social rights. Similarly, when the definition of poverty is broadened to include the deprivation of capabilities, then its relationship with the negation of human rights, especially economic and social rights, becomes clearer. In this analysis, we use the broader definitions of both poverty (that goes beyond income) and human rights (that includes ESC rights). Answering this question also depends on how we define a ‘violation’ of human rights. Many have argued that it is simplistic to suggest that all people living in poverty have suffered from a human rights violation. This would be problematic because it again simply conflates poverty and human rights, treating them as one and the same thing. This is particularly the case in relation to economic

and social rights. For this reason, Kenneth Roth, executive director of Human Rights Watch, has warned against ‘sloganeering’ about economic and social rights. As he suggests, we cannot simply say “People lack medical care; therefore..Their right to health has been violated’ or ‘People lack shelter; therefore. Their right to housing has been violated’. the simple fact of non-fulfillment or non-enjoyment of rights does not necessarily constitute a violation of human rights.

Why is it a challenge for human rights organizations to address poverty issues?

Even as the human rights community has begun to embrace a new focus on poverty issues and on economic, social and cultural rights, human rights organizations have faced a number of distinct challenges:

1. The range of rights involved: If poverty is defined as the denial or violation of a whole range of rights – economic, social and cultural rights, as well as civil and political rights – then it is easy to lose focus and clarity. Some still argue that economic, social and cultural rights are ill-defined and they see no clarity over what constitutes a ‘violation’ of state obligations in the context of economic, social and cultural rights.

2. The range of actors responsible: The human rights framework is traditionally focused on states possibility, but poverty issues frequently involve a wide range of other actors, including private corporations, social institutions and public actors at the local, regional, national and international levels. This makes it difficult to ascertain who is responsible for what. Some argue that for poverty-related issues, there is no easily identifiable perpetrator or individual violator of the rights.

3. The range of determinants and causes of poverty: Poverty often has overlapping and multiple determinants that cannot all be ascribed to state or non-state actors. The causes of poverty can be hotly debated and contested at ideological and empirical levels, which makes it difficult to trace accountability and attribute responsibility. Some see poverty as the unintended result of blameless economic forces for which no specific actor can be held responsible. Others see poverty as the fault of the poor themselves who should therefore take responsibility for themselves.

When does poverty reflect a violation of human rights?

Many would prefer to blame poverty on nameless economic forces or other determinants outside of human control. But in recognizing that poverty is often created by human actions or conscious policy choices, a human rights approach to poverty demands that we investigate, and demand accountability for the policy choices, actions or failures to act that produce, perpetuate and

exacerbate poverty. From this perspective, eradicating poverty is not simply a question of more development, more growth, more charity or more aid, it is rather a question of righting wrongs, and holding governments – or other non-state actors - to account. As we saw above, poverty and its different manifestations (as hunger, illiteracy, premature mortality etc.) reflect an affront to human dignity and the non- enjoyment of human rights, especially of the different economic and social rights of the millions of people that suffer from these deprivations. However, poverty is not in and of itself a violation. Rather the violation occurs when certain (usually government) actions or inaction breaches human rights obligations in a way that creates, exacerbates or perpetuates poverty. As discussed above, we cannot argue that simply because people suffer from poverty-related deprivations, such as the lack shelter or illiteracy, that their rights to housing or to education have necessarily been violated. We first have to identify the government's actions or failures to act that amounted to a breach of their obligations to respect, protect or fulfill specific human rights, such as the rights to housing and education. To answer the question of when poverty reflects a violation of human rights, we therefore have to analyse when government actions, policy choices or deliberate failures to act breach obligations under specific human rights. However, when we are analyzing the links between human rights and poverty, we find that this analysis means addressing a much wider range of issues than are traditionally addressed by human rights organizations. With the examples below, we start first with certain types of violations that are more familiar to traditional human rights work, before moving on to highlight different types of issues such as corruption, skewed allocation of resources or elite capture – that are often not seen as human rights issues – yet become very important if we try answer the question of when does poverty reflect a violation of human rights.

Tools and Resources on Poverty and Human Rights

World Bank data on Poverty and Inequality

Here you can read about measures for income poverty, based on national and international poverty lines, as well as measures for inequality and broader measures of poverty. Here you can also find links to statistical databases on poverty, health, education, gender, MDGs and other social indicators.

- World Development Indicators
- Measuring Poverty using income-based measures.

OHCHR Principles and Guidelines for Human Rights

Approach to Poverty Reduction Strategies

This objective of these principles is to provide UN policy makers and practitioners involved in the design and implementation of poverty reduction strategies (PRSs) with guidelines for the adoption of a human rights approach to poverty reduction strategies.

UNDP data on Human Development

Here you can access statistical data from the Human Development Report (HDR) and resources to help you better understand this data. You will also find information about the human development index (HDI) and other indices, links to other background materials, data resources and on-going debates and discussions on Human Development statistics

- The Human Development Index
- The Human Poverty Index

Human rights organizations working on poverty issues include:

- Center for Economic and Social Rights
- Amnesty International
- Human Rights Watch
- Center on Housing Rights and Evictions
- International Federation of Human Right man development statistics.

Conclusion:

UNDP's work is based on the belief that people experience poverty not only as a lack of income but also as a lack of education or health care or as a lack of dignity and participation in a community. These dimensions of people's lives are considered so important that governments all around the world have acknowledged them as entitlements - as human rights - of their people, both in international and in national law. So the fight against poverty in all its dimensions is not an act of charity but a matter of civil, cultural, economic, political and social rights for all people.

UNDP encourages countries in their efforts to ground their national development programmes and policies in human rights – often referred to as ‘mainstreaming’ human rights - in particular by focusing on the principles of non-discrimination, participation and accountability. In practical terms, this means that UNDP supports government partners - the primary duty bearers - to design and implement national development and poverty reduction strategies that further the realization of rights of all people, particularly of the most marginalized and vulnerable group. UNDP also supports people – rights holders – in their right to participate in the development process. Much of UNDP's work in different focus areas contributes directly to mainstreaming human rights

principles. For example: strengthening the statistical literacy of governments as data producers and civil society as data users is critical to assess and monitor the situation of marginalized and vulnerable groups. Poverty and Social Impact Analysis (PSIAs) and economic governance arrangements can be used as a vehicle to involve people in the development process and to prevent negative impacts on vulnerable and marginalized populations. Access to justice ensures that people have formal and informal mechanisms to raise complaints and seek redress. UNDP collaborates with other UN partners with complementary mandates, such as the Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR). UNDP is tasked with strengthening government capacities to deliver on their human rights commitments. This includes strengthening national human rights protection systems, engaging with the international human rights machinery and mainstreaming human rights into national development programmes and policies, including on poverty reduction.

References:

1. Mary Robinson, in BBC NEWS, Thursday, 21 November, 2002
2. Chronic Poverty Research Centre, 2008, [The Chronic Poverty Report 2008/9](#)
3. See UN statement on Human Rights Day 2006 on [Human Rights and Poverty](#)
4. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2
5. Statement Adopted by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2001/10

GOEIIRJ

WOMAN AND HUMAN RIGHTS.

Dr. Tanpure Sambhaji Shamrao,
Jijamata college of Sci. & Art's
Bhende(Bk), Tal- Newasa, Dist- Ahmednagar

Abstract-

Human being are entitled to certain and natural rights that define a meaningful existence. Equal divinity of all persons is the central tenet of Human Rights. The term “Woman’s Human Rights” and the set of practices that accompanies its use are the continuously evolving product of an international movement to improve the status of woman. In the 1980s and 1990s, woman’s movements around the world formed networks and coalitions to give greater visibility both to the problems that woman face every day and to the centrality of woman’s experiences in economic, social, Political and environmental issues. The concept of woman’s human rights owes its success and the proliferation of its use to the fact that it is simultaneously prosaic and revolutionary on the one hand the idea of woman’s human rights makes common sense.

- **The Concept of Woman’s Human Rights:-**

During the united nations Decade for women (1976-1985), women from many geographical racial, religious, cultural and class back grounds took up organizing to improve the status of women. The united nations sponsored women’s conferences, which took place Mexico city in 1975, Copenhagen in 1980 and Nairobi in 1985 were convened to evaluate the status of women and to formulate start eqies for women’s advancement.

Gender equality is at the very heart of Human rights and united nations values. A fundamental principle of the united nations character adopted by the world leaders in 1945 is equal rightsof men and women, and protecting and promoting women’s human rights is the responsibility of all states. The high commissioner for human rights recently pledged to be a Genera Gender champion committing to advance gender equality in OHCHR and in advance international for a.

yet millions of women’s around the world continue to experience discrimination-

1. Laws and policies prohibit women from equal to land, property and housing.
2. Economic and social discrimination results in fewer and poorer life choices for women, rendering them valence to trafficking.

3. Gender-based violence affects at least 30% of women globally.
4. Women human rights defenders are ostracized by their communities and seen as a threat to religion, honor or culture.
5. Women's crucial role in peace and security is often overlooked as are the particular risks they face in conflict situations.

Moreover, some groups of women face compounded forms of discriminations due to factors such as their age, ethnicity, disability, social, economic status in addition to their gender, effectively ensuring women's human rights requires firstly a comprehensive understanding of the social, structures and power relations that frame not only laws and policies but also the economy, social dynamics and family and community life.

Harmful gender stereotypes must be dismantled so that women are no longer viewed in the light of what women "should" do and are instead seen for they are unique individuals, with their own needs and desires..

- **The movement for women's Rights:-**

The term "Women's Human Rights" does not refer simply to the theoretical approaches that women have asked to transform human rights concepts, programs and gender. In addition to being instrumental in the formulation of the conceptual challenges and demands levied by women, the ideas of women's human rights has had immense impact as a tool for political activities. The concept of women's human rights has opened the way for women around the world to ask hard questions about the official inattention and general indifference to the widespread discrimination and violence that women experience every day, while women have raised question for a long time about why their rights are seen as ancillary to human rights, coordination effort to change this attitude asking a human rights frame work gained particular momentum in the early part of the 1990s. The opening of space for new debates afforded by the end of the cold war facilitated the exchange of ideas and experiences among women around the world that led to strategizing about how to make women's human rights perspectives more visible. As women's activities developed globally during and following the United Nations decade for women, more and women raised the questions of why "women's rights" and women's lives have been deemed secondary to the "Human rights" and lives of man.

- **Women's Rights are human rights: -**

Women form half of the human beings inhabiting planet earth. Since human rights are the rights of all human beings, male and female alike, human rights are women's rights. By the same token, a society in which men are not willing to extend human rights to their mothers, the women who bore and nurtured them, their daughters, products of their own loins and their wives, the women who bear and raise their treasured sons, is a society in which men are unwilling to extend human rights to men of another family, tribe, language, religion, race, ethnic tradition, or nation. If a society does not hold justice and equality for all women in the highest regard, neither will it hold justice and equality for the many varieties of men in high regard.

- **The international frame work-**

discrimination based on sex is prohibited under almost every human rights treaty including the international covenant on civil and political rights and the international convention on economic, social and cultural rights. Which under their common articles provide the rights to equality, between men and women in the enjoyment of all rights. In addition there are treaties and expert bodies specifically dedicated to the realizations of women's human rights.

- **The convention on the elimination of discrimination against women:-**

consider the international bill of rights for women, the convention defines what constitutes discrimination against women and sets an agenda for national action to end such discrimination. It was adopted by the United Nations in 1979 and came into force on 3 sep. 1981.

- **The CEDAW committee:-**

Over side of the convention is the task of the committee on the elimination of discrimination against women, a group of independent experts on women's rights from different states that have ratified the convention. Countries that are parties to the convention must submit reports detailing their compliance with its provisions every four years. The committee (the treaty body) reviews those reports and may also hear claims of violations and inquire into situations of grave or systemic contraventions of women's rights.

- **Conclusion:-**

Although most regions of the world have been influenced by the activities of women, almost no mention is made of these efforts when history or progress in any area of development is recorded. But there can be no serious discussion of gender and development

without the recognition of the vital part the women's movement has played, feminist movement are in the broadest sense, collective efforts to improve the situation of women, feminism is a term of relation recent origin and it was first used in the countries of Europe and the neo-Europe, places such as the united status, Canada and Australia where Europe settler colonies flourished. The article considers these various approaches, explore the religions and development of feminist movement's in different times and places, and ends with the comity together of women in international feminist movements.

In 2010 the human rights council established a working group on the issue of discrimination against women in law and in practice to promote the elimination of laws that discriminate against women and or the have a discriminatory impact on them.

• **Reference Book:-**

1. BasvAparan(1976). The role of women in the Indian struggle. New Delhi.
2. Shah, Ghansham(2002) social movements and the state, sage Publication, New Delhi.
3. Sen, Sameeta (2000)Toward a feminist politics. The Indian women's movements in historical perspective, World Bank.
4. Right Documentation center, Oxford University press, New York.

HUMAN RIGHTS - THE OLD & THE AGED : A PERSPECTIVE

Dr. Urmila Sanyal,
Assistant Professor,
Department Of English.
D. D. Shinde Sarkar College (Kolhapur).

Time is a great leveller – it marches along, waiting for none. And soon, the youth of yesterday comes to be known as the old men/women of today. Human beings are not immortal, so, no matter how much one tries to push the thoughts of old age from our present consciousness; it will eventually catch up with us one day. It's no use to say, as Eubie Blake did, "If I'd known I was gonna live this long, I'd have taken better care of myself". Therefore, human rights of the aged and the old must be a concern for all, not merely for those who have reached that delicate stage of their lives – more so, since we are all going to walk that road someday.

Older persons need a lot of empathy and the challenges they face in this last stage of their lives are of varied nature. Shakespeare has rightly said in *As You Like It*: "Last scene of all/ That ends this strange eventful history, / Is second childishness, and mere oblivion,/ Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything." Of course, despite these physical hardships, there are many amongst them who may live in congenial atmosphere, leading active lives in the midst of their loved ones; while there are others who may face homelessness, indignity, loneliness due to isolation, thus living in conditions which are devoid of any adequate care. Many unfortunate ones face challenges of poverty and abuse which naturally affect their human rights. The fact that some of them may need palliative care is absent from the general understanding of the society as a whole.

Matters have taken a turn for the worse in Indian societies at the present age which had earlier been always respectful towards their elderly. In fact, Indian homes always revered the joint family system. Not any more, except in some very rare cases. Times are changing with new age thoughts and ideas taking centre stage. The concept of joint family system is slowly and steadily giving way to nuclear or unit families – with this new notion, negative attitudes towards the older people are growing at an alarming rate. The earlier norm of veneration of the elderly is fading away and there is an increasing impatience with the older generation which is bound to grow like cancer. In many homes, where they are still given some space, they are actually marginalized. The prejudice and the discrimination that they face go unchallenged since the older people are unable to fight for

their rights. Naturally they become vulnerable to deprivation, segregation and in some cases, physical, emotional and psychological violence in their own homes. At times, they are denied the rights to make decisions about their own property or personal finances, sometimes even medical care and housing. They may be the superannuated scholars, rock stars, teachers, farmers, even simple folks, much past their prime, without hope, without any potential and many a times, living without any expectations – unloved and neglected by the family. Unaware that they have rights as any other citizen of their nation, they turn inwards, and in some extreme cases, sometimes even losing their sanity. In many homes, they are made to feel as if they are being given a big favour when in actuality, they should be enjoying their rights as anybody else does in the society. They are viewed as non-productive, therefore incapable of doing their bit not only for the family but for the society as whole. Thus they are perceived as burdensome. For many families, health services are too expensive and so they are denied treatment and care. There are other reasons why the older persons are affected – some of them may not have a regular income and have to depend upon their children completely. Sometimes the older women are denied the right to inherit property when their husbands die, leaving them totally vulnerable to the whims and fancies of their relatives. Financial exploitation at such junctures in their lives becomes a pattern.

In the Indian context, the above scenario is difficult to comprehend, especially since the common form of blessings in every home is “May you live a hundred years.” So generally speaking, old age has always been celebrated in India and the aged are revered and looked up with awe because of their experience and wisdom. But with moral values fast eroding from our society, cases of elder abuse is not uncommon these days. The nuclear family is nowadays further getting reduced to single parent family (with divorces being rampant), the younger members of the family are failing to learn the principles and moral code of conduct that was earlier commonly shared in joint families. In situations such as these, the older people are left to face a helpless kind of an existence where they are now intimidated, humiliated, ridiculed, made scapegoats, yelled at, sometimes even threatened. Many a times they are verbally and physically abused, mistreated and even denied proper food. All such forms of abuses have become an ugly fact of life in many Indian homes. It is a sad state of affairs indeed, but true, nonetheless.

Within individual families, too, on several occasions, greediness among younger generation leads to disputes among siblings about property related issues which affect the elders at home. Growing prevalence of selfishness amongst family members is ruining the earlier peaceful atmosphere in the Indian homes these days. With inter-personal relationships going for a toss, there

is bound to be a negative effect on the psyche of the older people staying at home, resulting in severe insecurity and tension. Complexities of the modern society, with a mix of traditional and modern lifestyles, have turned the game of life against the older generation. They are not able to adjust to the fast changing upheavals in the family and social systems and hence suffer from psycho- social problems. The galloping technological development also increases the generation divide. Fearing abandonment, they prefer to keep quiet and don't ask for any special provisions for themselves. Though the scenario may be slightly better in the rural areas, but perceptions, with regards to the elderly, are changing even there. In urban areas, with children going away to foreign shores, seeking better career opportunities and prospects, sometimes never returning to their parental homes; the old parents, forced to live alone, are left to fend for themselves. Leading a life of solitary existence, lacking any support system, often many of them end up living in pathetic conditions; some even committing suicide. Living thus and worried about their own security, sometimes they fear to venture outside, preferring the safety of their homes within. It is a vicious cycle where they tend to get more and more isolated in the process; at times, they are prone to become soft targets of anti-social elements, outside and within the confines of their homes. In some cases, even if they stay with their children and have a fair amount of bank balance, they can hardly be financially independent in the prevailing mental and physical conditions. Their declining health status and dependence on family members make them vulnerable and susceptible all the time. Though most of them are protected by law, yet many are not aware of these legal factors. Also, they are reluctant to antagonize their relatives who are now their only care givers, resulting in severe emotional trauma. Sometimes they voluntarily head towards old age homes. However, the conditions that they confront in such homes may not always be conducive to their mental well being and then undergo a similar kind of neglect and loneliness. In most cases, older persons don't raise their voices against any form of abuses accepting their fate as a bitter part of their lives.

Although elder abuse can have perpetrators outside one's own family, as mentioned above, but in majority of the cases, they happen when the old people's family members are not treating them well. Widowed elderly mothers who are completely dependent on their children are, in many cases, abandoned on the streets; this is done by the family members just to get rid themselves of the responsibility. Old and sick fathers, who have stopped earning, are discarded as garbage by their own families. Unable to suffer humiliation by the hands of their so called near and dear ones, many parents leave their own homes either seeking refuge in homes outside or sometimes end up begging on the streets. In India, in many cases, false and bogus dowry harassment cases are fabricated by

some family members just to show them their place and cause them more indignity. There are shocking statistics which state that of the approximately 26% of the court cases which are pending for more than five years, one of the party is an old person. There are many instances of aged people sending their whole life pursuing their cases in various courts and dying even before they get the verdict. Children disowning their own parents in this manner only speak of the terrible degradation of the Indian society. The dismal status of old people and their human right conditions/problems in India tell a sorry tale of the depraved state we are living in today.

It is time people realized that older relatives at home are not to be treated as recipients of their charity but viewed as someone who can contribute to the family by way of their wisdom and experience. A society where the old people are ostracized can never become wise. The lost dignity of the older people must be restored as it is their human right. Their needs must not be overlooked either. There is need for an adequate standard of living for the older people whereby they must be given protection and assistance whenever required. They must have the right to participate in every aspect of the society which comprises not only the external aspect of the society (socio-cultural life) but internal as well - anything concerning their own well being.

At the core of the concept of human rights is the idea of protecting individuals or groups from abuse of power that emanate from those who are more influential and forceful. We, as human beings, are all entitled to our human rights without discrimination as stated in Article 1 of the Universal Declaration of Human Rights, where the principle of non-discrimination is complemented by the principle of equality : “ All human beings are born free and equal in dignity and rights.” It is the kind of right that is believed to belong justifiably to every person. And this is true for the older generation as well. Human rights must be seen as something universal – it could be civil, political, social, and cultural – and it is not restricted to only a section of the society. It is for one and all and that includes the aged as well. There have been several programmes undertaken specially to develop systems of health care as well as systems of economic and social security in old age, paying special attention to the needs of women. Many Bills have also been passed for the general welfare of the elderly, keeping their human rights concerns in mind, but unfortunately the implement- ability of such schemes leave much to be desired. In fact, some of these laws seem to be designed only to avoid the State’s responsibility to provide better social security systems for its citizens, and have put the entire obligation on the citizens to do the needful for their elderly. Logically, it should be the Constitutional duty of the State to sit up and take note of the deplorable conditions of its old people

and bring about an Act which would be very much like the fundamental rights that would not only provide the much needed palliative care but also have provisions for their well being and welfare that would give them that extra bit of protection that the senior citizens dream of.

At times the human rights mechanisms fail to protect the rights of the older people. Therefore, they must be taught to understand better what exactly their rights are and learn to assert them in their own way. There should be legal standards established that should take care of the dehumanizing attitudes and behavior of the people towards the aged. States must also improve their obligations towards the older generation. A provision for improving policy towards this end is necessary, where accountability of the State will also be put in place – together with a monitoring system to provide strong implementation of the policies framed. There should be adequate care facilities established and the elderly should be motivated to participate in all walks of life, political, social or cultural. Basic needs and the human rights of these deprived section of our society need to be addressed. It is woeful that unlike their western counterparts, the older generation of India is completely unaware of their human rights, mostly because of the fact that many of them are illiterate or lack significant knowledge. Most of the cases of violation of human rights of the elderly remain confined within the four walls of their homes. However, some distinct distress calls must work as a wakeup call not only for the authorities but the collective consciousness of the society as well. There is a definite need to define a more positive idea of what these older people are capable of doing and ultimately establish a greater and more active role for them in the society. They should also be protected with regards to their emotional safety. The key areas where the old are utterly vulnerable are those of employment and hence income which gives rise to insecurity; transport; education and leisure; access to information; housing; safety and security if they are staying alone; consumer protection; community care and social care. It is distressing if the society does not provide proper engagement for older people. Their willingness to work to keep themselves active should be much encouraged. The needs of the older people must not be overlooked and their dignity must be revived. At this stage of their lives, the elderly people need to be taken good care of and made to feel special; not mistreated and left uncared for. It is a pity that the new generation is losing out the virtues of the older generation – their equanimity, patience, kindness, experience and old world view. It is time to reshape human behavior with regards to their understanding of old age.

References:

1. Freeman, Michael, Human Rights, Polity Press, 2002.
2. Mawby, R., Crime and the Elderly: Experience and Perceptions, Current Psychological Reviews, Springer, 1982.
3. Mandal, Shashi Nath, “Protection of Rights of Old Age Person in India: A Challenging Facet of Human Right”, Global Journal of Human Social Sciences, Vol.11, Issue 5, August, 2011.

CHILD AND HUMAN RIGHTS

Prof. Sanjay A. Marathe,
Arts, Commerce & Sci. College,
Nandgaon (Nashik).

Abstract:

Basically Children are innocent, simple, pure & unprejudiced, they are considered as the harbingers of the god, who bring and spread the message of love and affection, even though they were not regarded as separate entities with distinct interests and attitudes and they were taken for granted .They were not aware of their own rights and were looked upon as the properties that could be handled in any way. They were taken as merely the members of the family and not of the society as a whole. They suffered& live their lives according to the status and conditions of their parents. In the present paper the attempt is to present concept of human rights and child labor Education because it gives a significant dimension of human rights. Education for human rights is therefore of great importance.

Key words : Human, Rights, Education, Child, Labor.

Introduction

Today, in the free globalization the concept of human rights has emerged as a live and vibrant issue. In relation to this an Americans-Humanist Jurist says, "A government founded upon anything except , liberty and Justice cannot stand. All the wrecks on either side of the stream of time, all the wrecks of great cities and all the nations that have passed away-all are a warning that no nation founded upon injustice can stand" Another eminent scientist Albert Einstein, in his address on 20th February 1954 said "The existence and validity of human rights are not written in the stars...Those ideals and convictions which resulted from historical experience, from the craving for beauty and harmony, have been readily accepted in theory by man -at all times, **have** been trampled upon by the same people under the pressure of their animal instincts. A large **part of** history is, therefore, **replete** with the struggle for those human rights; an eternal struggle in which a final victory can never be won .But to tire in that struggle would mean the ruin of society". **Conceptual**

Definition

Concept **of** human rights is now an international law and constitutional provision. It is a

political movement of protecting civil, political, economic, social, cultural rights of the individual and community without any discrimination of race, religion, language and sex. Human rights are those rights which every individual or community must have against the state or public authority by virtue of being a member of human family. The basic principle of the human rights is that no person shall be deprived of his life and liberty except according to the procedure established by law of the land. Its emphasis is on the preservation of basic human dignity - In other words, human rights have been described as those minimal rights that every individual must have by virtue of his /her being a member of human family irrespective of any other consideration. They are based on mankind's demand for a life in which the inherent dignity of a human being will receive respect & protection. Mahatma Gandhi always used to say that the test of human rights and human dignity was when "The last among the least" were empowered to realize them first.

Rights of children:

It is said that children are the pillars and future of the society. Therefore, it is extremely important for us to listen to children. They are as a kind of 'empty bucket' to be filled with learning values, culture and the 'cultural dope' to be filled with learning and values. The cultural dope of conventional socialization theory; expressed proud and James (1990). Children as divine gifts to society have a natural right to grow, to express their opinions, to play and right to information. Now let us see how much children could get legal protection? The constitution of India, Article 39(f) states that children should be given opportunities and facilities to develop in a healthy manner and in a condition of freedom and dignity and that child hood and youth are protected against moral & DIP⁺ abandonment.

Child labor

Child labor is one of the burning issues currently confronting India along with many other south Asian countries. In India child labors widespread and is increasing. The fact remains that there are more than seventeen million child laborers in India which include two million working in hazardous industries. Data shows that 10814 crimes have been committed against the children during 2002. India is the largest example of a nation plagued by the problem of child labor.

There is a lack of basic knowledge about child labor in today's world, "vast number of people today is still unaware of child labor". Child labor is made up of two components; i.e. "Child" in terms of his chronological age, and "Labor" in terms of its nature and income generation capacity. Child labor, however, can broadly be defined as that segment of the child population which participates in work either paid or unpaid. The definition of child labor varies from one act to

another depending upon the seriousness of the problems of children working in a particular employment. In other words it can be said that child labor refers to the employment of children in gainful occupations or a material occupation to the income of the family. In India there are various laws made for the protection of child labor.

In 1933, the pledging of children labor Act was enacted on the recommendations of the Royal Commission. In the two pages Act, with limited dimensions, it was started that parents had no moral right to pledge the services of children for any consideration. The Employment of children Act 1938, was again limited in dimension.

In 1986, the Employment of children Act was repealed and child labor Act enacted, which prohibited the employment of children below 14 years in specific hazardous works and processes. But again to understand the definition of hazardous work, one hand to refer to the section 87 of the Factories Act and consult the constitution to know what work is suited for which age. The recent ban on employing children under the age of 14 came into force on October 10. The amended child labor (prohibition & regulation) Act came into force in India. The law banned the employment of children below 14 years in factories, mines, considered hazardous for their health and well being (13 processes and 57 occupations) domestic child labor is the 58th occupation added to the Act.

Causes of child labor

The exploitation of children is one the consequences of complex situations of insufficient progress. Generally the exploitation of child labor may arise from a variety of root causes including poverty, migration, large family, illiteracy etc.

Poverty

The most important cause of child labor is poverty. Poverty compels the parents to send their children to seek employment. Children are engaged in jobs that can be done by adults too, thus, depriving adults of jobs, employers prefer to hire children because they can extract the same work from children at lower wages in the process bringing down the overall wages for such jobs.

Large Family

In most cases, the child worker belongs to a large family in which it is difficult to pull easily with a low income it is difficult to provide a sheltered childhood to their children but to send them to work for more income.

Unemployment

Sometimes children seek work because of their unemployed parents or adult relation in the family, which is sometimes due to under-employment of the adults also.

Migration

In the era of Globalization, it appears that people have become more mobile, travelling easily to other countries. This mobility is also reflected in their search for jobs. As a result, it leads to the emergence of migrant laborers & immigrants shedding new light on the old problem of child labor.

Child labor is cheaply available

In every country, there was an employment of children in large numbers in factories who were paid very low wages, were subjected to excessive hours of work & were made to work under terrible conditions.

Illiteracy and ignorance of parents

There is a correlation between illiteracy rate and the magnitude of child labor. Countries having low literacy and school attendance rates generally have the most acute child labor problems. The illiterate and ignorant parents do not think of future but the present how to pull the live hood getting a full brecciaed food daily.

Inadequate Inspecting machinery

The inspecting machinery which is provided by the state Government is inadequate to check the child labor. The labor investigation committee in 1946 and seminar on the subject in-Novcmber 1975 reported the existing machinery is inadequate and ineffective.

Education for Human Rights

Education for human rights is an important facet of UNESCO, whose constitution imposes- the obligation to further universal respect of justice, the rule of law and human rights and fundamental freedoms. In order to promote human rights education UNESCO adopted in 1974 a specific normative instrument and in the following years along with many other activities, organized three major international meeting on this subject.

The first of these the international congress on teaching of human rights education and teaching must aim at; fostering attitudes of tolerance, respect and solidarity; providing knowledge about human fights and developing the individual's awareness of the ways and means by which human rights can be translated into social and political reality.

The second congress held in Malta in 1987 defined guidelines for human rights education at international, national and regional levels and stressed the necessity to create a complete system of human rights teaching and education.

The third congress took place in March 1993 in Montreal, Canada. This meeting, held after the end of the cold war, was the first international gathering to stress the intrinsic link between

human rights and democracy.

The importance of human rights Education was emphasized by the Vienna declaration and programmed of Action adopted by consensus by representatives of 171 states at the world conference on human rights (June 1993). The conference confirmed that respect for human right is an indispensable, element of a genuine democracy and strongly supported the concept of the unity and universality of human right.

Role of family in Education for Human Rights

Family as a basic unit of global-society can play a vital role in human rights education. Experts in the field of child development, education, psychology, sociology and medicine, unanimously agree to the fact that family has the most significant influence on the development of the child. In true sense family is the real workshop where the spirit of human rights can be inculcated in child. Parents who exert the major influence on the development of the child from birth to maturity. It is from the parents that the child initially experiences the meaning of love, co-operation, mutual understanding, kindness and helpfulness which are the essential conditions for upholding human rights.

Role of Higher Education Institutions

The universities and colleges can play a pivotal role in developing awareness of on human rights and developing appropriate attitude to implement human rights concepts. Mohanty (1999) has enumerated various aspect of human rights education at higher education stage as under.

- 1) Organizing exhibition on the different aspects of constitutional provisions and Their violation.
- 2) Studying revision for equal opportunity in education.
- 3) Studying the superstition existing in the locality.
- 4) Providing courses on human rights education.

Remedies measures / suggestions

The problem of child labor prevails in this country mainly because of wide spread poverty and illiteracy. Until these twin problems continue to exist, it will not be possible to tackle the problems of child labor. The following suggestions are being extended which may be taken note of while considering the problem of child labor.

- 1) Financial assistances to their parents through various schemes shall definitely help in this aspect, not to compel children to earn but to red.
- 2) Although there is provision for free education of children up to 14 years of age in our constitution, strict provision should be made for free and compulsory education.

- 3) The scope of child labour Act 1986 should extended with a view to cover factories of all types where any kind of processing is carried on by the owner with the help of children. Voluntary organization can play an important role to eradicate the child labour problem, so it must come forward.
- 5) There is a need of right type of leadership to explore the hidden energy of the exploited children.
- 6) There should be some sort of security for the serving child.
- 7) The modern media and technology although develop consumerism leading to sexual trade, they can remove or reduce the menace to the minimum..
- 8) The proposed legislation should regulate minimum hours of work for child labor in unorganized sector.
- 9) If a child has no father or his family income is less than a certain sum and the family is very-poor keeping in view the income and size of the family or old age and infirmity of parents, the government should pay some allowance to that family on the recommendation of the children board so that the child is not compelled to work.
- 10) Another important programmed for protection of health of child labor is to provide adequate health service at their residential areas, at factories and work places.

Conclusion :

To conclude it is emphasized that all governmental policies and decisions must be sincerely implemented by the officials. Also the voluntary agencies involved for the purpose should work with enough commitment. Only then some concrete results can be seen. Along with these steps, studies should also be conducted from time to time to check the effectiveness of the measures taken for further guidance.

REFERENCES:

- Jha, Praveen (2006). Educating human rights, H.P Bhargava Book House: Agra.
- Bhargava, Mahesh (2008). Prospects of human rights, Rakhi prakashan: Agra.
- Narasaiah, Lakshmi (2006). Education & human rights. Discovery public. New Delhi.
- Rao, Digumarti (2007). Higher education in the 21st century, Discovery publication house New Delhi.
- Encyclopedia of social work in India (1987) vol-1
- Mehta, P.L (1996). Child labor and the law, Deep and Deep publication, New Delhi.

HUMAN RIGHTS IN RESPECT TO POVERTY AND SOCIAL JUSTICE

Dr. Sanjay L. Argade,
Assistant Professor,
Department of Commerce,
K. J. Somaiya College, Kopergaon.

Introduction :

Human Rights are the most useful factor which influences the individual's life and lifestyle also. Human rights are offered by our constitution to the individuals but individuals are not aware about our rights. Human rights secure and safeguard the rights of masses because some peoples from the massstry to destroy the atmosphere of mankind. Hence the awareness about human rights might be reach up to every mankind.

Poverty and Human Right

Human rights are moral claims to equal and just treatment. Incomparison to the rest of the population, people living in poverty are hugely and disproportionately without the enjoyment of human rights.

The International Bill of Rights and subsequent human rights instruments and enforcement mechanisms provide a powerful set of human rights standards, all of which have a relationship to poverty (including the right to social protection). But the connection to the argument about a social minimum is not only in the potential for litigation, or using human rights standards and principles to inform the content of the social minimum. The strong link to the social minimum is in the foundational values of human rights, most particularly *autonomy*, *agency*, and *dignity*.

Autonomy is the 'classical' foundational value in human rights thinking. An autonomous person must be free to rule herself, make her own choices and set her own goals which are uniquely her own. A closely related value is *agency*. It is no good being able to set your own goals if you cannot act on them – you must have the capacity to be an active agent in pursuing your life's plans and projects. To deny people this freedom is to treat them as less than persons. Human rights provide those freedoms, including the freedom provided by a basic degree of material well-being and security so that people's entire lives are not taken up with anxiety, desperation and the task of physically surviving. Equal worth is also reflected in the term *dignity* (self-respect and self-esteem). A society that respects dignity is necessarily committed to creating the social conditions to guarantee

dignity for all.

This short reflection on the foundational values of human rights shows that civil and political rights cannot fulfil their purpose if people are without basic needs:

“...deprivation impedes the development of a whole range of human capabilities including the ability to fulfill life plans and participate effectively in political, economic and social life...If basic subsistence needs are not met...It also deprives society of the contributions of all of its members. Thus both the individual and society are impoverished by our collective failure to ensure conditions worthy of the dignity of people as both individual and social beings” (Liebenberg 2005).

At heart, dignity requires us to focus on both the individual nature of freedom and the duty of society as a whole to redress the social, political, and economic basis of inequality and disadvantage. The social minimum provides that redress.

Poverty and Social Justice

So far we have reflected on the linkages between poverty, vulnerability, inequality, and human rights, touching on issues of exclusion and power along the way. But the argument for a universal social minimum requires a final piece: social justice. David Donnison (1998) inserts the final piece well :

‘Exclusion, poverty, hardship, inequality, loss of freedom...describe different ways of looking at the same things, not separate phenomena. We cannot understand poverty or measure it unless we understand how it is related to the other things in this list. It follows that the best measures of poverty will not be single ‘poverty lines’ but measures which tell us something about the whole pattern of the society concerned. Inequality and exclusion are ways of describing that pattern, rather than just the situation of the poorest people. The pattern reflects the character of the whole society.’

For Donnison ‘the character of the whole society’ is social injustice. All of the poverty-related concepts discussed so far have their foundations in concerns for social justice. Vallentyne (2006) argues that justice is about what we morally owe one another as a matter of right. Justice concerns itself with inequalities of all kinds, be it the fairness of processes, the distribution of resources (and rights and opportunities), or putting right past wrongs. All are relevant to issues of poverty and inequality, but the most important to this discussion are questions of distribution, since

the issue at stake is the lack or denial of resources, opportunities and rights of people living in poverty.

The core questions are ‘to who is justice owed, what are they owed, and what pattern of distribution is owed?’ (Vallentyne 2006). To this we might add ‘how are people to get what they are owed?’ – what political programme will deliver social justice for people living in poverty? The issue of ‘to who is justice owed’ is usually bound by concepts of ‘citizenship’. The key concern is for those excluded arbitrarily, whether due to economic, social or political marginalisation.

What is the currency of justice? With what kinds of goods and benefits is justice concerned? This issue is at the heart of the social minimum. Some of the main contenders are resources, primary goods, capabilities, social/political status (respect), and freedom (Vallentyne 2006). All theories of social justice (including the justifications for human rights) stem from a basic question: can we objectively identify ‘primary goods’ whose value stems from them being absolutely fundamental or basic to human well-being? Social justice demands that an individual respects and realises these human goods not just for herself and her sake, but also collectively for the whole community.

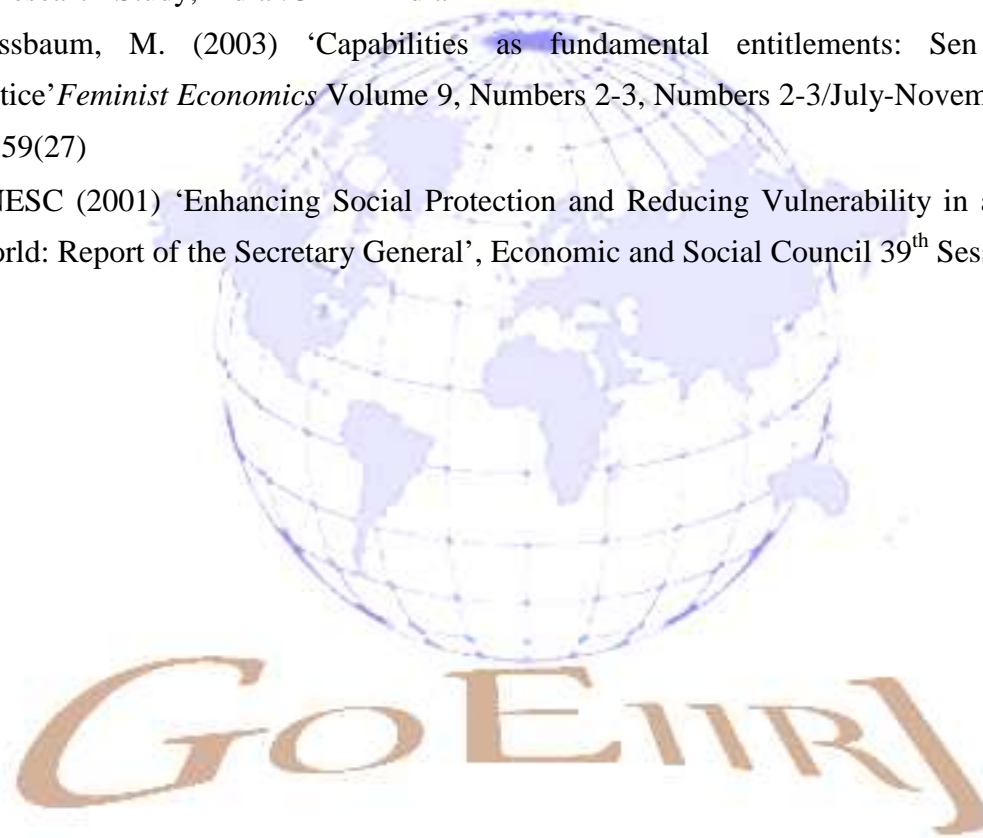
Amartya Sen’s capability approach argues that ‘primary goods’ are necessary but not sufficient. Sen’s concern is that human beings can ‘be’, ‘do’, and become what they would value, not simply surviving which is the implication of a focus on primary goods. For capability champions, the currency of justice has to be the freedom to achieve, or capabilities. A desired ‘being’, ‘doing’ or ‘becoming’ requires both the means to achieve and the freedom to achieve. The primary goods and services that make up the means to achieve include services like education and goods such as income and assets. But the freedom to achieve requires things like protection from discrimination, positive social networks, respect, autonomy, self-awareness and agency, political and civil rights, and institutions that guarantee equal treatment. If a just society provides the capability to be fully human, then justice in practice must involve distribution of resources (income and wealth), goods, services, human rights, power and opportunities. For Martha Nussbaum (2003), the concept of capability must lead to a solid constitutional and political programme that recognises the moral equality of all persons and guarantees capabilities as rights. This argument appears consistent with a social minimum.

Conclusion:

Human rights covered all the fields of life of mankind not without losing any small proportion of rights. Along with poverty, social justice is very important in respect of Human rights. These are the efforts to prevent and the rights of human being for making the lives easier.

References:

- Government of India (2004) National Common Minimum Programme of the Government of India, May 2004, pmindia.nic.in – PM’s website.
- Liebenberg, S. (2005) ‘The Value of Human Dignity in Interpreting Socio-Economic Rights’ *South African Journal on Human Rights*
- Mander, H. and Kumaran, M. (2006) ‘Social Exclusion in ICDS; a sociological whodunit?’ A Research Study, India :CARE India
- Nussbaum, M. (2003) ‘Capabilities as fundamental entitlements: Sen and Social Justice’ *Feminist Economics* Volume 9, Numbers 2-3, Numbers 2-3/July-November 2003, pp. 33-59(27)
- UNESCO (2001) ‘Enhancing Social Protection and Reducing Vulnerability in a Globalizing World: Report of the Secretary General’, Economic and Social Council 39th Session 2001.

HUMAN RIGHTS AND WOMEN IN INDIA

Dr. Suresh M. Devare,
Department of Political Science,
KJS College, Kopargaon.

Abstract :

The principle of gender equality is enshrined within the Indian Constitution in its Preamble, elementary Rights, elementary Duties and Directive Principles. The Constitution not solely grants equality to women, however additionally empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favors of women. Among the framework of a democratic polity, our laws, development policies, Plans and programmes have aimed toward women's advancement in numerous spheres.

Key Words : Human Rights, Gender equality, Women, Constitutional provision

Introduction

The Constitution of Asian country not solely grants equality to women however additionally empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favor of women for neutralizing the additive socio economic, education and political disadvantages long-faced by them elementary Rights, among others, guarantee equality before the law and equal protection of law; prohibits discrimination against any national on grounds of faith, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of chance to all or any voters in matters regarding employment.

The Universal Declaration and Women

“Everyone” has the correct to a social and international order during which the rights contained within the Declaration is totally accomplished. The word “everyone” covers here not solely men however additionally women and girls. The “rights of man” was the most term employed in the eighteenth century once the seeds of contemporary human rights were planted. At that point, the “rights of man” was, to an outsized extent, understood virtually to mean the rights of the somebody. Such associate interpretation was mirrored in legislation and court applies throughout the nineteenth century. The Universal Declaration provides that the rights it contains shall be enjoyed while not distinction; notwithstanding, it still contains male language in several components. a lot of this will be explained in terms of fashion, whenever the private function word “his” is employed

rather than “his or hers.” there's little question, however, that at the time the Declaration was written, there was still a lingering, dominant perception that the person was the most actor, notably in family relations, as is proved within the language of Article twenty three (3): “Everyone United Nations agency works has the correct to simply associated favorable remuneration making certain for himself and his family an existence deserve human dignity, and supplemented, if necessary, by alternative means that of social protection”. An identical formulation is found in Article twenty five.

Over time, however, it's return to be understood that a “family” commonly consists of a minimum of 3 completely different and quite separate persons – the person, the women, and therefore the kid – which every of them has his/her own human rights and his/her own separate existence within and out of doors the family context, among the general framework of universal rights. The method of modification within the conception of family life started with endeavors to make sure formal equality and step by step developed into recognition that the accomplishment of equality would, in fact, need special measures and, to some extent, special rights. This was 1st recognised with relevancy women, and later additionally with relevancy girls.

Shortly when the institution of the Commission on Human Rights, the Commission on the standing of women was established. Attention to the equal standing and rights of women has been improved over time through variety of world conferences on this subject, as well as the Fourth World Conference on women, control in Peking in 1995. The conferences have contributed to efforts towards developing a comprehensive and third-dimensional approach to the protection of the human rights of women.

Positive trends are noted with relevancy the elimination of sex-based discrimination in national legislation. In some countries, special programmes are adopted to strengthen the social rank of women and to encourage gender equality within the work additionally as women’s participation in political and decision-making. In world conferences and in human rights bodies, perennial appeals are created for the obliteration of ancient practices touching the health women and girl girls.

Constitutional provision in favors of Women

- Equality before law for girls (Article 14)
- The State to not discriminate against any national on grounds solely of faith, race, caste, sex, place of birth or any of them (Article fifteen (i))
- The State to form any special provision in favors of women and girls (Article fifteen (3))
- Equality of chance for all voters in matters regarding employment or appointment to any

workplace below the State (Article 16)

- The State to direct its policy towards securing for men and girls equally the correct to associate adequate means that of keep (Article 39(a)); and equal purchase equal work for each men and girls (Article 39(d))
- To promote justice, on a basis of civil rights and to supply free legal aid by appropriate legislation or theme or in the other thanks to make sure that opportunities for securing justice aren't denied to any national by reason of economic or other disabilities (Article thirty-nine A)
- The State to form provision for securing simply and humane conditions of labor and for maternity relief (Article 42)
- The State to market with special care the academic and economic interests of the weaker sections of the folks and to shield them from social injustice and every one types of exploitation (Article 46)
- The State to lift the extent of nutrition and therefore the customary of living of its folks (Article 47)
- To promote harmony and therefore the spirit of common brotherhood amongst all the folks of Asian country and to renounce practices uncomplimentary to the dignity of women (Article 51(A) (e))
- Not but common fraction the quantity of seats reserved for girls happiness to the regular Castes and therefore the regular Tribes) of the entire number of seats to be crammed by direct election in each council to be reserved for girls and such seats to be assigned by rotation to completely different constituencies in an exceedingly council (Article 243 D(3))
- Not but one- third of the entire variety of offices of Chairpersons within the Panchayats at every level to be reserved for girls (Article 243 D (4))
- Not but common fraction including range of seats reserved for girls happiness to the regular Castes and therefore the regular Tribes) of the entire number of seats to be crammed by direct election in each Municipality to be reserved for girls and such seats to be assigned by rotation to completely different constituencies in an exceedingly Municipality (Article 243 T (3))
- Reservation of offices of Chairpersons in Municipalities for the regular Castes, the regular Tribes and girls in such manner because the general assembly of a State might by law give (Article 243 T (4))

Special Initiatives for Women

a. National Commission for women

In January 1992, the govt. set-up this statutory body with a particular mandate to review and monitor all matters regarding the constitutional and legal safeguards provided for girls, review the present legislation to counsel amendments where necessary, etc.

b. Reservation for girls in native Self -Government

The 73rd Constitutional modification Acts passed in 1992 by Parliament guarantee common fraction of the entire seats for girls altogether no appointive offices in native bodies whether or not in rural areas or urban areas.

c. The National arrange of Action for the lady kid (1991-2000)

The arrange of Action is to make sure survival, protection and development of the lady kid with the last word objective of build up a more robust future for the lady kid.

d. National Policy for the direction of women, 2001

The Department of women & kid Development within the Ministry of Human Resource Development has ready a “National Policy for the direction of Women” within the year 2001. The goal of this policy is to achieve the advancement, development and direction of women.

References

- Arun Ray: *National Human Rights Commission in India: Formation, Functioning and Future Prospects*, 2004, New Delhi, Khama Publishers, Second Edition.
- Awari Vilas, Devare Suresh, 2014, *Rajakiya Samajashastra*, Diamond Publication Pune.
- D.D.Basu: *Introduction to the Constitution of India*, 2002, Agra, Wadhwa and Company Law Publishers.
- Kagzi, M.C.Jain: *The Constitution of India Vol.1 & 2*, 2001, New Delhi, Indian Law House.
- O.P.Chauhan and Lalit Dadwal: *Protection and Promotion of Human Rights in India*, 2006, New Delhi, Anmol Publications.
- P.Talwar : *Human Rights*, 2006, New Delhi, Isha Books.

HUMAN RIGHT TO EDUCATION

Mr. Milad Ghiasi,

Research student in psychology. (Pune university)

And

Dr. Saeideh Shariati Najafabadi,

in politics. (Mumbai University)

From country of Iran

Abstract :

Everyone has the right to education. Education shall be free, at least in the elementary and fundamental stages. Elementary education shall be compulsory. Technical and professional education shall be made generally available and higher education shall be equally accessible to all on the basis of merit. Education shall be directed to the full development of the human personality and to the strengthening of respect for human rights and fundamental freedoms. It shall promote understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious groups, and shall further the activities of the United Nations for the maintenance of peace. Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children.

Introduction

While some dictionaries define the word right as “a privilege,” when used in the context of “human rights,” we are talking about something more basic.

Every person is entitled to certain fundamental rights, simply by the fact of being human. These are called “human rights” rather than a privilege (which can be taken away at someone’s whim).

They are “rights” because they are things you are allowed to be, to do or to have. These rights are there for your protection against people who might want to harm or hurt you. They are also there to help us get along with each other and live in peace.

Many people know something about their rights. Generally they know they have the right to food and a safe place to stay. They know they have a right to be paid for the work they do. But there are many other rights.

When human rights are not well known by people, abuses such as discrimination, intolerance, injustice, oppression and slavery can arise.

Born out of the atrocities and enormous loss of life during World War II, the United Nations Universal Declaration of Human Rights was signed in 1948 to provide a common understanding of what everyone's rights are. It forms the basis for a world built on freedom, justice and peace.

The Right to Education

Education is a fundamental human right and essential for the exercise of all other human rights. It promotes individual freedom and empowerment and yields important development benefits. Yet millions of children and adults remain deprived of educational opportunities, many as a result of poverty.

Normative instruments of the United Nations and UNESCO lay down international legal obligations for the right to education. These instruments promote and develop the right of every person to enjoy access to education of good quality, without discrimination or exclusion. These instruments bear witness to the great importance that Member States and the international community attach to normative action for realizing the right to education. It is for governments to fulfil their obligations both legal and political in regard to providing education for all of good quality and to implement and monitor more effectively education strategies.

Education is a powerful tool by which economically and socially marginalized adults and children can lift themselves out of poverty and participate fully as citizens.

The right to education is reflected in international law in Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights and Articles 13 and 14 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The right to education has been reaffirmed in the 1960 UNESCO Convention against Discrimination in Education, the 1981 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, and the 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities:

In Europe, Article 2 of the first Protocol of 20 March 1952 to the European Convention on Human Rights states that the right to education is recognized as a human right and is understood to establish an entitlement to education. According to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the right to education includes the right to free, compulsory primary education for all, an obligation to develop secondary education accessible to all in particular by the progressive introduction of free secondary education, as well as an obligation to develop equitable access to higher education in particular by the progressive introduction of free higher education. The right to education also includes a responsibility to provide basic education for individuals who have not completed primary education. In addition to this access to education provisions, the right to

education encompasses also the obligation to eliminate discrimination at all levels of the educational system, to set minimum standards and to improve quality.

Historical development

In Europe, before the Enlightenment of the eighteenth and nineteenth century, education was the responsibility of parents and the church. With the French and American Revolution education was established also as a public function. It was thought that the state, by assuming a more active role in the sphere of education, could help to make education available and accessible to all. Education had thus far been primarily available to the upper social classes and public education was perceived as a means of realizing the egalitarian ideals underlining both revolutions.

However, neither the American Declaration of Independence (1776) nor the French Declaration of the Rights of Man (1789) protected the right to education as the liberal concepts of human rights in the nineteenth century envisaged that parents retained the primary duty for providing education to their children. It was the states obligation to ensure that parents complied with this duty, and many states enacted legislation making school attendance compulsory. Furthermore child labour laws were enacted to limit the number of hours per day children could be employed, to ensure children would attend school. States also became involved in the legal regulation of curricula and established minimum educational standards.

Implementation

International law does not protect the right to pre-primary education and international documents generally omit references to education at this level. The Universal Declaration of Human Rights states that everyone has the right to education, hence the right applies to all individuals, although children are understood as the main beneficiaries.

The rights to education are separated into three levels:

Primary (Elemental or Fundamental) Education. This shall be compulsory and free for any child regardless of their nationality, gender, place of birth, or any other discrimination. Upon ratifying the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights States must provide free primary education within two years.

Secondary (or Elementary, Technical and Professional in the UDHR) Education must be generally available and accessible.

Higher Education (at the University Level) should be provided according to capacity. That is, anyone who meets the necessary education standards should be able to go to university.

Both secondary and higher education shall be made accessible "by every appropriate means, and in particular by the progressive introduction of free education"

Compulsory education

The realization of the right to education on a national level may be achieved through compulsory education, or more specifically free compulsory primary education, as stated in both the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

Right To Education In India

3 April 2010 – Three United Nations agencies are hailing what they described as a “ground-breaking” new act that legalizes the right to free and compulsory education for all children between the ages of 6 and 14 in India.

The UN Children’s Fund (UNICEF) estimates there are eight million children in this age group, mostly girls, who are out-of-school in India.

“Tens of millions of children will benefit from this initiative ensuring quality education with equity,” said UNICEF Representative in India Karin Hulshof.

The Right to Education Act will “propel India to even greater heights of prosperity and productivity for all guaranteeing children their right to a quality education and a brighter future,” she added.

UNICEF, along with the UN Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and the International Labour Organization (ILO), pointed out in a news release that without India, the world cannot reach the Millennium Development Goal (MDG) of having every child complete primary school by 2015.

“This act is an essential step towards improving each child’s accessibility to secondary and higher education, bringing India closer to achieving national educational development goals, as well as the MDGs and Education for All (EFA),” said UNESCO New Delhi Director ArmoogumParsuramen.

The Act is also being lauded for providing a platform to “reach the unreached,” as it contains specific provisions for disadvantaged groups, such as child labourers, migrant children, children with special needs, or those who have a ‘disadvantage owing to social, cultural, economic, geographical, linguistic, gender or such other factor.’

André Bogui, Acting Director for ILO's Sub-Regional Office for South Asia, noted the opportunity the Act presents to reach disadvantaged young people such as child labourers.

“Considering there is no general minimum age for employment, the Act recognizes that children should be in school which is an implicit recognition that they should not be at work.”

How to Make the RTE Act More Effective

1. Give incentives for schooling

In the poor families, kids are seen as helping hands, the more the better. They help in household chores and in the farm, besides earning money from labor jobs. Their contribution is quite significant for the survival of the family as a whole. Sending them to school takes this support away from the family. Hence, in order to educate them the following steps are absolute necessity:

Monetary support to parents for sending kids to school. For example, Rs 100 per month for each kid as long as they are enrolled in the school.

Mid-day meal schemes. This is another wonderful idea to send kids to school and provide them nourishment too. Parents certainly love this idea, as seen from the running of Anganwadis in the state of Chhattisgarh.

“Lack of interest” is responsible for major school drop-outs. HRD ministry's 46th Round of the National Sample Survey (NSS) statistics of 2005 show that the drop out rate by class VIII is 51% mainly due to lack of interest. This disinterest is due to lack of stimulating environment and poor infrastructure in government schools at elementary levels. Additional factors, such as adverse teacher/student ratios and the perceived irrelevance of schooling also add to the high dropout rates.

2. Establish ownership and responsibility

Particularly in the rural and poor areas, people's representatives – MPs, MLAs, Sarpanchs' – should be made responsible for smooth functioning of the schools in their areas. Local relevant NGOs and other organizations may also be involved. They can provide support through the School Management Committees.

3. Focus on teacher training programs

The quality of teachers is the backbone of any teaching program. Untrained or unmotivated teachers can mar any program, no matter how ambitious it is. Creating a standard training program to train and generate quality teachers is crucial for the RTE Act to produce meaningful results.

4. Use computer and satellite technology to create awareness and interest

Create mobile units that pay visits to different schooling centers, particularly in remote areas and show relevant films to both the teachers and the students. This will help sustain interest and

arouse curiosity. Even visiting once in a fortnight or month would serve the purpose.

References

Right to education – What is it? Accessibility".*Right to Education project*.Retrieved 2010-09-11.

A Human Rights-Based Approach to Education for All.UNESCO and UNICEF. 2007.

http://en.wikipedia.org/wiki/Right_to_education

<https://socialissuesindia.wordpress.com/2010/07/15/how-to-make-the-rte-act-more-effective>

CHILD LABOUR : DEFINITION, CAUSES, PROBLEMS AND SOLUTIONS

Dr. Bhushan Vitthal Tagad,
Mahatma Phule Nutan Mahavidyalaya, Mirajgaon.

Abstract -

The present paper deals with poverty related problems faced by poverty stricken childhood. Poverty forces poor families to send their children to work, which results in a serious problem the world is facing today. Child labour can leave many severe costs on children and their families.

When children work, it does not mean as a standard, they support their families economically, neither all of them get paid for their work since many of them work as bonded employment as slaves. They face many problems and cause permanent damage to their juvenile life.

Children work to contribute and provide monetary support to their families. Their health is often ignored by their parents.

The paper deals with child labour, causes, the reasons that influence the incidence of child labour continues to be prevalent and remedies.

Keywords: child labour, poverty, education, Labour organizations, causes and remedies etc.

Introduction

Generally speaking, a child is defined using age criterion. A 'child' as a social being/animal can however not be defined merely through an age criterion. Childhood has its bearing in terms of persons' social acceptance as adults; generally by providing a space for participation in social affairs with an autonomous identity. Now the question is whether the 'participation as an independent identity' becomes the classifying factor, which in turn, will mean that children cannot participate as independent members?

Nowadays, the world is growing so fast in various fields for example, in technology, education, industry, farming and many other sectors. Certainly, the world has achieved significantly during the early years of the first decade of this millennium. The number of out-of-school children has been decreased from 113 million to 61 million, as well as the number of child labourers from almost 250 million to 215 million.

There is no doubt about progress; progress is also time-wasting – the number of child labour and out-of-school children have decreased, but at a lower rate than before. There are reasons for the slowing down of progress.

Child labour: Definition, Causes, Problems and solutions

Since 1980s, the civil civilization groups have been successful in mainstreaming the issue of child labour. There is little disparity that a child's access to her basic rights of education and development will be limited if she is a child labourer. Child labour has been one of the prime hindrances to social development. It is a trial and long-term goal in many countries to abolish all forms of child labour. Especially in developing countries, it is considered as a serious issue in these days.

Child labour refers to children who miss their childhood and are not able to have the basic amenities which a child should have. They are often mistreated and work for prolonged hours, in very bad conditions. This can affect their health physically, mentally and emotionally. These children do not have the basic rights like access to school or health care.

The largest numbers of child labourers are working in hazardous work and the total number of child workers is increasing, even though it is forbidden by law. These children are vulnerable to diseases and they struggle with long-term physical and psychological pain. The main cause that induces children to work is poverty. These children work for their survival and their families. Some work may provide successful learning opportunities, such as babysitting or newspaper delivery jobs, but not if the work exposes them to mental stress, like human trafficking, prostitution and pornographic undertakings.

Many countries have adopted legislation to prohibit child labour; nonetheless child labour is widespread throughout the world. It is not easy task for low income countries to achieve prohibition child employment. Several studies and international organizations considered that education is the key strategy in addressing child labour, and it can help children to stay away from work. However not every family can afford to send their children to school or, even if they enrolled, afford to keep them attending the school. Child labour also violates the principles laid down in various international treaties, which are embedded in human rights framework. Child labour is in violation of the freedom of association and the effective recognition of the right to collective bargaining, elimination of all forms of forced or compulsory labour, effective abolition of child labour, and elimination of discrimination in respect of employment and occupation.

It is a serious problem and a challenge for many established countries. Many countries have

sanctioned various laws and have taken serious initiatives to eradicate child labour, but still the problem is very widespread throughout the world. This paper critically examined child labour in India and Nigeria and how both governments undertake various programs to eradicate child labour through different organizations and agencies. In addition to understanding and investigating different reasons behind the plague of child labour that has engulfed throughout the world and a brief review on how child labour has so far been studied. Further, this paper states how to contribute to in raising the government's awareness about the importance of issues related to child labour, education and their living condition

The term child labour has many definitions by different scholars. According to Suda(2011) the term child labour refers to when children is working in any type of work that is dangerous and harmful to children's health or the work hinders their education. For Moyi (2011) child labour refers to low wages, long hours, physical and sexual abuse. According to Edmonds and Pavcnik (2005) child labour is viewed as a form of child labour abuse, when children work in bad conditions and hazardous occupations.

Child labour has been a complex rural problem, as well with children helping out in the farm with their families. The vast majority of child labour is involved in agriculture. Generally, throughout the world rural children were more likely to be engaged in economic labour activities compared to urban children, because poverty is more prevalent in rural areas especially among those who depend on agriculture. In such cases their children must fetch water especially girls, who are more involved in housework. Poverty create many problems such as child labour, prostitution, corruption, robbery, increased unemployment, poor living conditions, malnutrition etc. Child poverty refers to children who are born to poor parents. Child poverty differs from adult poverty because it has different reasons and effects, for example it robs a child of his/her childhood. It may affect or bear a long lasting or psychological make up in their mind and the impact of poverty during childhood leaves permanent effects on children. Poverty influences children in many social ways, for instance that malnutrition can affect health and education which in turn may impact a child's long term development.

Child labour is comprised of poverty, cultural traditions, lack of quality education and HIV/AIDS. Poverty is the most notable that pushing children into workforce in order to increase the family income. As Basu (1998) argues the reason parents send children to work is because of their low income household.

Rapid rural-to- urban migration is contribute to increasing rate of child labor in urban areas

of developing countries. Families leave the severity of agricultural working conditions for cities in order to search for better life that often do not exist. In Uttar Pradesh, India has high rural-to- urban migration. As fact of that many people living in urban poverty.

They also regard a person under eighteen as a child and a person over eighteen as an adult. But these are cultural matters related to customs and traditions which are out of date but still cannot be easily changed by the regulations of the government. Globalization is also identified as cause of child trafficking and forced labour. Children who work as domestic work especially girls have been trafficked. Practically children considered as cheap labour.

Furthermore, parents educational can play a meaningful role in children's life. Educated parents are more be inclined to knowledgeable about the importance of education for children and keep children in school by creating an environment conducive for learning (such as directly helping with schoolwork).

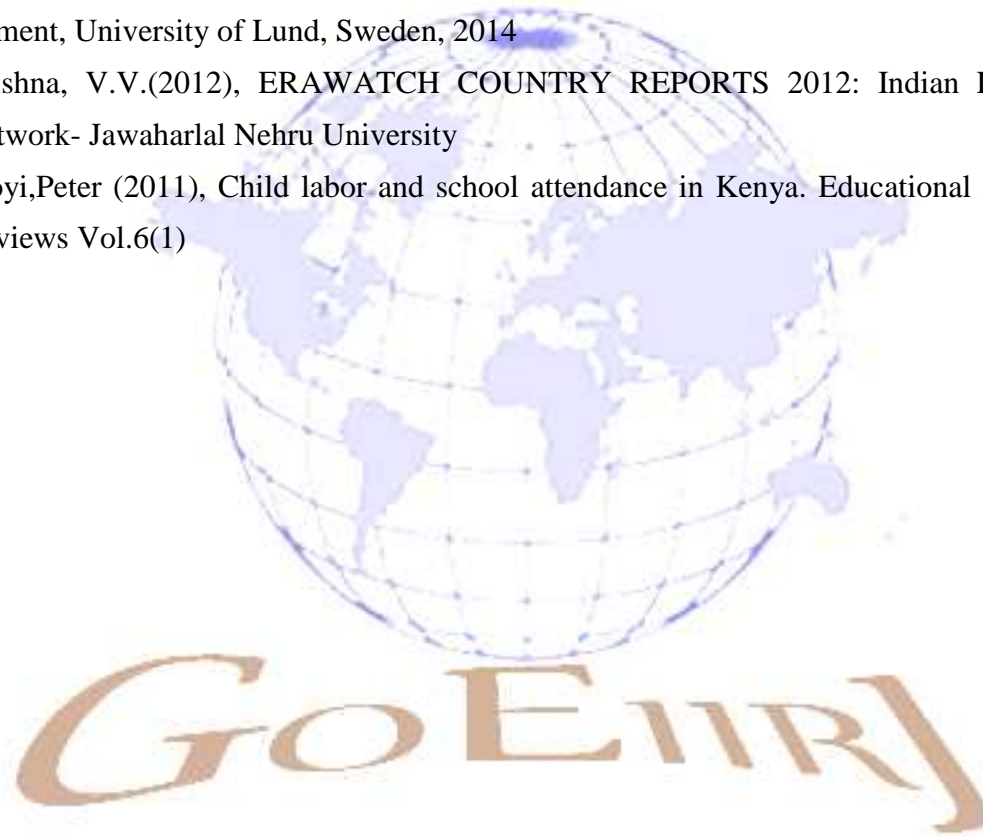
Conclusion –

To conclude, I would reiterate that total eradication of child labour is possible, affordable and achievable. What is needed are genuine political will that has to be demonstrated through enactment and enforcement of appropriate legislations, substantiated with adequate resources and instituting and strengthening of accountability framework. Secondly, powerful and collective efforts and partnerships have to be built by civil society towards re-invigorating a strong worldwide movement against child labour. Creation of political will also depends on public demand and action. International community and governments in particular must make honest efforts in integrating and mainstreaming the issue of child labour into the human rights and development policies and programmes, particularly in dealing with all forms of discrimination and exclusion, ensuring education and alleviating poverty. The phrases like – “children first”, “children can't wait”, “children are the future”, and “urgency” must not remain rhetoric and fancy, but the spirit behind these words must be internalised and practiced in reality to make the world free from child exploitation.

The problem of child labour appears in severe form and various factors are involved. The reasons for the incidence of child labour in both countries are complex and deeply rooted into the society. Poverty seems to be the main cause. In general poor children contribute to household income. Child labour can be found in urban and rural areas. However the vast majority of child labour occurs in rural areas since poverty is more rampant.

References-

1. CRY-Child Rights and You, concept paper on Child labour in India
2. Subramanian Swamy (2000), India's Labour Standards and the WTO Framework, Delhi
3. MohiniGulrajani, "Child Labour and the Export Sector in the Indian Carpet Industry", in The Exploited Child, New Delhi.
4. Human Rights and Child Labour by Kailash Satyarthi, Global March Against Child Labour
5. Child Labour; the effect on child, causes and remedies to the resolving menace by Lana Osment, University of Lund, Sweden, 2014
6. Krishna, V.V.(2012), ERAWATCH COUNTRY REPORTS 2012: Indian ERAWATCH Network- Jawaharlal Nehru University
7. Moyi,Peter (2011), Child labor and school attendance in Kenya. Educational Research and Reviews Vol.6(1)

AGED PERSON AND HUMAN RIGHTS

Ms . Preeti Tukaram Pawar/Sawale,
Lecturer-HRSPM'S Law College,
Rajgurunagar, Pune.

'Add life to the years that have been added to life by assuring all older persons: independence, participation, care, self-fulfillment and dig' - The United Nations General Assembly

Object-

Ageing¹ is a natural phenomenon, which inevitably occurs in human life cycle. It brings with a host of challenges in the life of the elderly, which are mostly engineered by the changes in their body, mind, thought process and the living patterns. Care and respect for elder is part of our Indian culture, Manu stated that aged parents must be maintained even by hundred misdeed².Gautama Buddha had conceived of old age as one of the stage of suffering. The Indian family used to provide appropriate care and comfort to elders. Because of western influence, migration to cities sensitive family bond has broken leading to dissolution joint family system. Ageing refers to a decline n the functional capacity of the organs of the human body, which occurs mostly due to physiological transformation, it never imply that everything has been finished. Considering all this **it is object of my paper** to make known all citizens including Aged person about rights of Aged person, there by Aged person aware about rights available to them.

Introduction-

Human rights are rights inherent to all human beings, regardless of gender, nationality, place of residency, sex, ethnicity, religion, color or and other categorization. Thus, human rights are non-discriminatory, meaning that all human beings are entitled to them and cannot be excluded from them. Of course, while all human beings are entitled to human rights, not all human beings experience them equally throughout the world. Many governments and individuals ignore human rights and grossly exploit other human beings.

There are a variety of human rights, including:

- Civil rights (such as the rights to life, liberty and security),

¹ Interchangeably the term ' senior citizen'

² Paras Diwan,Family law ,Allahabad law agency,p.308

- Political rights (like rights to the protection of the law and equality before the law),
- Economic rights (including rights to work, to own property and to receive equal pay),
- Social rights (like rights to education and consenting marriages),
- Cultural rights (including the right to freely participate in their cultural community), and
- Collective rights (like the right to self-determination).

Senior citizen means any person, who has attained the age of 60 years & above³. The senior citizens constitute a precious reservoir of such human resource as is gifted with knowledge of various sorts, varied experiences and deep insights. May be they have formally retired, yet an overwhelming majority of them are physically fit and mentally alert. Hence, given an appropriate opportunity, they are in a position to make significant contribution to the socio-economic development of their nation. Ageing refers to a decline in the functional capacity of the organs of the human body, which occurs mostly due to physiological transformation, it never imply that everything has been finished. The population of the elderly persons has been increasing over the years. As per the UNESCO estimates, the number of the aged(60+) is likely to 590 million in 2005. The figure will double by 2025. By 2025, the world will have more elderly than young people and cross two billion mark by 2050. In India also, the population of elder persons has increased form nearly 2 crores in 1951 to 7.2 crores in 2001. In other words about 8% of the total population is above 60 years. The figure will cross 18 % marks by 2025.

On national and international level there are so many provisions, scheme for Aged person as follows-

National Perspectives

The Constitution and other legislation provides so many provisions for aged person, as follows

Constitutional Protection-

Sec.38. State to secure a social order for the promotion of welfare of **the people**

(1)The State shall strive to promote the welfare of **the people** by securing and protecting as effectively as it may a social order in which justice, social, economic and political, shall inform all the institutions of the national life.

---

³ Sec.2(h) The Maintenance and Welfare of Parents and senior citizens Act,2007

Art. 41: The State shall, within the limits of economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, **old age**, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want.

Art. 46. -The State shall promote with special care the educational and economic interests of the **weaker sections of the people**, it includes old age

Art.47. Duty of the State to raise the **level of nutrition** and the standard of living and to improve public health ⁴

Personal Laws Protection-

The moral duty to maintain parents is recognized by all people. However, so far as law is concerned, the position and extent of such liability varies from community to community.

(I)HindusLaws:

Amongst the Hindus, the obligation of sons to maintain their aged parents, who were not able to maintain themselves out of their own earning and property, was recognized even in early texts. And this obligation was not dependent upon, or in any way qualified, by a reference to the possession of family property. The statutory provision for maintenance of parents under Hindu personal law is contained in **the Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956**⁵. This Act is the first personal law statute in India, which imposes an obligation on the children to maintain their parents. As is evident from the wording of the section, the obligation to maintain parents is not confined to sons only, and daughters also have an equal duty towards parents. It is important to note that only those parents who are financially unable to maintain themselves from any source, are entitled to seek maintenance under this Act.

(II) Muslim Law:

Children have a duty to maintain their aged parents even under the Muslim law. According to Mulla :

(a) Children in easy circumstances are bound to maintain their poor parents, although the latter may be able to earn something for themselves.

(b) A son though in strained circumstances is bound to maintain his mother, if the mother is poor, though she may not be infirm.

---

⁴ Art.38,41,46,47 of Constitution of India (Directive Principle of State Policy)

⁵ Sec 20

(c) A son, who though poor, is earning something, is bound to support his father who earns nothing.

(III) Christian And Parsi Law:

The Christians and Parsis have no personal laws providing for maintenance for the parents. Parents who wish to seek maintenance have to apply under provisions of the Criminal Procedure Code⁶.

(III) Under The Code Of Criminal Procedure:

Prior to 1973, there was no provision for maintenance of parents under the code. The provision, however, was introduced for the first time in **Sec. 125** of the Code of Criminal Procedure in 1973. It is also essential that the parent establishes that the other party has sufficient means and has neglected or refused to maintain his, i.e., the parent, who is unable to maintain himself. It is important to note that Cr.P.C 1973 is a secular law and governs persons belonging to all religions and communities. Daughters, including married daughters, also have a duty to maintain their parents.

Governmental Protections:

1. The Government of India approved the National Policy for Older Persons on January 13, 1999 in order to accelerate welfare measures and empowering the elderly in ways beneficial for them. This policy included the following major steps:

- (i) Setting up of a pension fund for ensuring security for those persons who have been serving in the unorganized sector,
- (ii) Construction of old age homes and day care centers for every 3-4 districts,
- (iii) Establishment of resource centers and re-employment bureaus for people above 60 years,
- (iv) Concessional rail/air fares for travel within and between cities, i.e., 30% discount in train and 50% in Indian Airlines.
- (v) Enacting legislation for ensuring compulsory geriatric care in all the public hospitals.

2. The Ministry of Justice and Empowerment has announced regarding the setting up of a National Council for Older Person, called age well Foundation. It will seek opinion of aged on measures to make life easier for them.

3. Attempts to sensitise school children to live and work with the elderly. Setting up of a round the clock help line and discouraging social ostracism of the older persons are being taken up.

---

⁶ Sec.125 of Cr.p.c.

4. The government policy encourages a prompt settlement of pension, provident fund (PF), gratuity, etc. in order to save the superannuated persons from any hardships. It also encourages to make the taxation policies elder sensitive..
6. According to Sec.88-B, 88-D and 88-DDB of Income Tax Act there are discount in tax for the elderly persons.
7. Life Insurance Corporation of India (LIC) has also been providing several schemes for the benefit of aged persons, i.e., Jeevan Dhara Yojana, Jeevan Akshay Yojana, Senior Citizen Unit Yojana, Medical Insurance Yojana.
8. Former Prime Minister A.B.Bajpai was also launch ‘Annapurana Yojana’ for the benefit of aged persons. Under this yojana unattended aged persons are being given 10 kg foods for every month.
9. It is proposed to allot 10 percent of the houses constructed under government schemes for the urban and rural lower income segments to the older persons on easy loan.

The Maintenance and Welfare of Parents and senior citizens Act, 2007

Under the act, maintenance⁷ application can be filed by parents⁸ and senior citizens (above 60 years) unable to maintain himself/herself, against children or relatives.

The maintenance application can be filed by the senior citizen or a parent or another person or organization authorized by him, like registered NGO, if incapable of doing so himself.

Abandonment of the elderly is now a cognizable offence. Anyone responsible for looking after or protecting the senior citizens, leaves him/her in any place with the intention of wholly abandoning, shall be punished with imprisonment which may extend to 3 month and fine up to Rs.5,000/⁹

The Act provide Maintenance not exceeding RS.10,000/-per month, in addition simply interest not less than 5% and not more than 18% from the date of making application.

The Act recognizes Maintenance agreement against transfer of property by senior citizen, when transferee fails to provide such promise, transfer of property is deemed to be fraudulent & void.¹⁰

State Govt shall establish old age home in each district and provide facilities¹¹

---

⁷ Sec.2(b) Maintenance includes food, clothing, residence, medical assistance and treatment

⁸ Sec2(d) Parents means father or mother, adoptive-step father or mother, as case may be whether or not father or mother is senior citizen

⁹ sec.24

¹⁰ sec.23

Human Rights of Older Persons

In December 1991, the United Nations adopted a set of United Nations Principles for Older Persons, recommending that all member governments incorporate them into their programs for older people..

International Federation of Ageing Declaration on the Rights and Responsibilities of Older Persons- This declaration provides certain human rights for aged person as follows

Human Right based on Independence

Older persons has the right:

- to access to adequate food, water, shelter, clothing, and health care through the provision of income, family and community support and help;
- to work and pursue other income generating opportunities with no barriers based on age;
- to access education and training programs to enhance literacy, facilitate employment, and permit informed planning and decision making;
- to live in environments that are safe and adaptable to personal preferences and changing capacities;
- to reside at home as long as possible;

Human Right based Participation

Older persons have the right;

- to remain integrated and participate actively in society, including the process of development and the formulation and implementation of policies which directly affect their well-being;
- to share their knowledge, skills, values and life experiences with younger generations;
- to seek and develop opportunities for service to the community and to serve as volunteers in positions;
- to form movements or associations of the elderly.

Human Right based Care

Older persons have the right;

- to access health care to help them maintain or regain the optimum level of physical, mental and emotional well-being and to prevent or delay the onset of illness;

---

¹¹ sec.19

- to access social and legal services to enhance capacity for autonomy and provide protection and care;
- to utilise appropriate levels of institutional care which provide protection, rehabilitation and social and mental stimulation in a humane and secure environment;
- to exercise human rights and fundamental freedoms when residing in any shelter, care and treatment facility including full respect for their dignity, beliefs, needs and privacy and for the right to make decisions about their care and quality of life.

Human Right based self - fulfillment

older persons have the right

- to pursue opportunities for the full development of their potential;
- to access the education, cultural, spiritual and recreational resources of society.

Right to protect against abuse

Aged person have right to protect from all kind of abuse exploitation, torture, cruelty, and inhuman treatment enshrined in art.3 of European Convention on Human Right. Art 3 is inserted in Convection for the Prevention of Torture and inhuman or Degrading Treatment or Punishment 1987 which establish a supervisory committee for the Prevention of Torture and inhuman or Degrading Treatment and also empower to carry on unrestricted visit elderly care institution.

Right to social security

In 1944 International Labour Organization (ILO) provides social security to aged person. In 1952 ,the ILO fix minimum standard for old age social benefits .The ILO also stated that who is economically, socially indispensable for his dignity ,should be supported by the state .Art.22 and 25 of Universal Declaration of Human Rights 1948 (UDHR) provides right to social protection in event of old age.

Right to Housing

The right to housing is part of right to an adequate standard of living enshrined in art 25 of UDHR. The ILO has been focusing on housing since 1961. Right to Housing includes right to live in an area, village or neighborhood of choice ,now a day it is also called 'right to city'

Right to education

The Human Right to education for aged invites state to guarantee equal treatment with discrimination on the ground of age. Education for all inserted in art 26 of UDHR 1948. To attain full development, every require education.

International Perspective-

The question of ageing was first debated at the United Nations in 1948 at the initiative of Argentina. The issue was again raised by Malta in 1969. In 1971 the General Assembly asked the Secretary-General to prepare a comprehensive report on the elderly and to suggest guideline for the national and international action. In 1978, Assembly decided to hold a World Conference on the Ageing. Accordingly, the World Assembly on Ageing was held in Vienna from July 26 to August 6, 1982 wherein an International Plan of Action on Ageing was adopted. The overall goal of the Plan was to strengthen the ability of individual countries to deal effectively with the ageing in their population, keeping in mind the special concerns and needs of the elderly. The Plan attempted to promote understanding of the social, economic and cultural implications of ageing and of related humanitarian and developed issues. The International Plan of Action on Ageing was adopted by the General Assembly in 1982 and the Assembly in subsequent years called on governments to continue to implement its principles and recommendations.

(i) In 1992, the U.N. General Assembly adopted the proclamation to observe the year 1999 as the International Year of the Older Persons.

(ii) The U.N. General Assembly has declared “1st October” as the International Day for the Elderly, later rechristened as the International Day of the Older Persons.

(iii) The U.N. General Assembly on December 16, 1991 adopted 18 principles which are organized into 5 clusters, namely-independence, participation, care, self-fulfillment, and dignity of the older persons.

Universal Declaration of Human Right-

In Article 25, paragraph 1, it is established that:- “Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing, and medical care and necessary social services, and the *right to security in the event of* unemployment, sickness, disability, widowhood, *old age* or other lack of livelihood in circumstances beyond his control.” **right to security** includes **right to healthcare** if one, due to old age, is unable to afford or pursue healthcare on one’s own., **right to an adequate standard of living, right to be**

free from torture or cruel, inhuman or degrading treatment ,right to participation ,right to non-discrimination.

Convention Relating to the Status of Refugees (1951)

This convention establishes that states shall treat refugees lawfully abiding in their territory with the same respect for rights as other nationals including providing for a refugee's social security in the event of sickness, disability **or old age**. As elderly refugees can face very specific challenges from other refugees, this article is particularly applicable to them and their legal rights.¹²

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)

This treaty reiterates the right of everyone to social security. Additionally, all people are entitled to an adequate standard of living, including food, clothing and housing. Going further than the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant also guarantees everyone the right to *continuous improvement of living conditions*. This can be interpreted to mean that governments should be continuously work toward improving the living conditions of all people, including those under the care of the state, for example, some **aged persons**.¹³

Declaration on the Rights of Disabled Persons (1975)

This declaration defines the status of disabled persons. As some **elderly persons** often suffer from various types of disabilities, the rules established in this declaration are also applicable to them. Disabled people are entitled to all measures designed to assist them in becoming as self-reliant as possible. If a disabled person must stay in an institution for assistance, that individual is entitled to living conditions that come as close as possible to those of other people of the same age. Disabled persons are protected from exploitation and abuse. Organizations of disabled persons are to play a useful consulting role in any issue regarding the rights of the disabled.

ILO Recommendation No. 162 concerning Older Workers (1980) (section II, paragraph 5(g))

This recommendation states that **older workers** must enjoy equality of opportunity and treatment with other workers without age discrimination, including access to housing, social services and health institutions, particularly when this access is related to occupational activity or employment.

---

¹² Article 24

¹³ Article 9, 11, 12

European Social Charter (1961) (article 11, 12, 13, 14)

This charter indirectly clarifies rights that are applicable to the situations of **many elderly people**: the need for a system of social security and medical care. European states are obligated under this charter to eradicate, as far as science will currently allow, the sources and conditions of ill-health as well as prevent the spread of disease. They are also committed to developing systems of social security for those who lack the resources to provide for their own security. Those individuals are also entitled to receiving appropriate medical care for when their condition necessitates it.

Arab Charter on Human Rights (1994)

Every citizen of states in the League has the right to comprehensive social security. Although detail is lacking on rules of implementation for member states, the charter recognizes that member states will also provide care for **the aged**.¹⁴

American Declaration of the Rights and Duties of Man (1948)

This declaration states that all people have the right to be able to maintain their standard of health within the resources of the community or state. Additionally, in the event of **old age**, one is entitled to social security in order to maintain an adequate standard of living.¹⁵

Conclusion

In view to achievements we cannot ignore the existing aging population of aged person and their intellectual ability. In various field the intellectual ability of aged person have been felt. Our Hon'ble retired judges of Apex court ,High court have proved that retired is not old age.Learned member of legal profession have discharged their duties in various quasi-judicial bodies,tribunals,law commission even after retirement.Infact senior citizen not only need economical and physical satisfaction but they need sort of love,affection,emotional support which can not ensured by any law, instead of this it is necessary to provide right and privileges to aged person and also to implement them in practice for betterment of aged person.

suggestions

Considering all above view following suggestion are offered,

- A specific provision for providing security of residence ,
- Govt.should take appropriate measure to give vide publicity about right of aged person.

---

¹⁴ Article 30, 38

¹⁵ Article 11, 16

- Public-private partnership via media is necessary for aware about right of aged person.
- Society should aware about their moral and legal responsibility towards aged person. To provide the ultimate, universal position that age discrimination and ageism morally and legally unacceptable.
- To provide clarity on governments' human rights obligations towards older people.
- To create an enforceable monitoring mechanism to hold those in authority to account for their actions towards older people.
- To establish a single pension for all.

References

1. International law and Human Rights-Dr.H.O.Agarwal, Central Law Publication, p.835-837
2. Constitutional Law of India-Dr.J.N.Pandey- Central Law Agency, p.387-392
3. Nayadeep, April 2011 p.85
4. Nayadeep, January 2012 p.86
5. Journals of minorities rights, January 2012 p.95
6. www.legalindia.com

GOEIIRJ

MIGRATING LABOURS OF SUGAR INDUSTRY: SAFETY, SECURITY, FACILITIES AND HUMAN RIGHTS

Dattaprasad Dnyandeo Palwe,
Assistant Professor,
Department of English,
Babuji Avhad Mahavidyalaya,
Pathardi, Dist. A'Nagar, 414102.

Abstract

Migration of population is common in Maharashtra State due to imbalance in natural resources across the region, urban and industrial development in certain areas, draught and famine, search for better living, job opportunities, etc. A large portion of population migrates seasonally or permanently as unskilled industrial labours, constructions workers, street vendors in metros, daily wages workers etc. Ahmednagar district in particular faces this problem of seasonal migration every year as thousands of people travel to various sugar factories as labours due to unavailability of employment in their own region added to negligible agricultural production from their farmlands. This seasonal migration avails the means of life to these poor people but also poses many problems regarding their rights for life.

Human right is very modern concept in humanities and deals with the basic rights of every human being. The Universal Declaration of Human Rights in Paris by the United Nations General Assembly in 1948 states 'human rights as the inherent dignity and the equal and inalienable rights of all members of the human family as the foundation of freedom, justice and peace in the world'. But we frequently observe violations of these rights of seasonally migrating labours and inhuman life that they live. These people suffer in many ways as- the working conditions, safety and security, wages, education to their wards, health and hygiene, food, accommodation and sanitation etc. A very few steps are taken so far by the concerned authorities like the governments, local bodies, sugar factories etc. As per the article 1 of UDHR, 'All human beings are born free and equal in dignity and rights', but this has not being implemented to its full extent. Beside some scanty efforts, a lot more things need to be addressed by the related authorities in order to make sure that the fellow workers should be treated with a very broad vision of humanity. There is need of more comprehensive work to be carried out on the part of researchers, government, NGO, concerned employers and rest of the human society.

Key words : labour, sugar cane industry, migration, wages, exploitation

Research Paper

Sugar cane cultivation is the priority of farmers belonging to irrigated regions as well areas with good amount of rainfall also observes increased cultivation. The reason behind this trend is simply because of the profitability of the crop, availability of labor, and the density of sugar industry. Sugar industry in Maharashtra is run by cooperative sector as well by private industrialists. Currently, there are 173 cooperative and 82 private sugar factories operating in Maharashtra. The factories are almost present in all parts of the state except Konkan region, but they are more in number in western Maharashtra. Marathwada, parts of Ahmednagar district, areas of Vidarbha and North Maharashtra have very few irrigated land and the farmers and landless labors of these areas have no other alternative but to migrate seasonally to sugar factories for their living. On the surface level, it appears to be very simple equation that sugar factories provide livelihood to these people who help the factories run in return. But, this migration poses many serious issues regarding the lives of people working under very severe conditions without any protection and coverage.

The factories have their crushing season from October/ November to March/April/May depending on the availability of sugar crop in the areas of factories. The working of these factories is regulated by The Ministry of Cooperative Sector and the statutory body Maharashtra State Sugar Factories Federation. Labor is hired by the factories through contractors for the purpose of cutting and transporting the sugar cane to destined factories. The rates of remuneration are decided by the State of Maharashtra and Federation and labors have a very little chance of presenting their point of view in the contracts signed by them with factories. There is requirement of approximately 15 lakh labors for these factories during the crushing season. These people migrate to respective factories with their children and livestock, leaving behind elderly people at home.

The major aspect of this paper is to present the status of these labors and their families, who are reduced to almost slavery by the factories they work for. This paper is summarization of the various problems faced by the unorganized and displaced labours as well as some efforts made for their better life by various agencies. The needs of the further study and the possible areas of the further efforts are also focused.

The migrated labour lives in temporary shanties made of bamboo grass and. None of the sugar factory provides makeshift homes or quarters for their labours. Subsequently, there is no provision for the supply of drinking water, sanitation, toilets, medical centers etc. There is no proper

electrification in these huts resulting in many mishaps such as fire and electric shocks. Sugar factories are supposed to provide these facilities under the various laws of India, and as per the constitutional rights of the citizens of India. Children between 6-14 years of age live with their parents on the factories and therefore they cannot attend regular schools. Some factories started primary schools on factory campus but it again failed to bring the desired results as labours have to begin their works in the very early hours of morning. Thus the next generation of these labours could not get primary education even though we boast of Right to Education to the children.

The major concern here in this paper is going to be the economic exploitation of unorganized sector of labours working in unsafe conditions. The working hours exceed much of the limit of labour i.e. eight hours a day. They have to work for almost 12 to 14 hours for cutting and transporting the sugarcane weighing 1.5 to 2 metric tons. Currently they are being paid Rs. 228 per metric ton. This work is done by couple of labours, mostly husband and wife. Their labour of 12 to 14 hours a day yields them not more than 500 rupees. Due to such strenuous work they cannot have the luxury of balanced and fresh diet. Mostly they survive on stale and insufficient food as they have to carry their work within stipulated time. Simultaneously, they have to look after their dependents and their livestock which is at their temporary base near to the sugarcane farms. Every day, they have to stretch themselves between the factory, sugarcane farm and their huts.

There were some efforts in the past to organize these people and fight with the authorities for their just rights. The first strike of these labours took place under the leadership of Babanrao Dhakane, ex MLA and the Minister of Maharashtra in 1989 for the demands of wages and other rights. The umbrella union comprising the labours, transporters and contractors was formed and it was resolved after the successful end of the strike that there would be 20% increase in the wages every three years. But this has not been followed by the factories stating various reasons as shortage of sugarcane, low rates for sugar, low recovery and quota for sale.

Later in 2001 this organization came under the control of Gahininath Thore, activist and labour contractor. The fight for the rights continued in the form of strikes and rounds of discussions with the apex body named Maharashtra State Cooperative Sugar Federation (Mahasugar), Ministry for Cooperative Affairs and other government officers.

As per the agreement made on 8/5/99, government of Maharashtra and the respective sugar factories were supposed to provide full insurance to the labours as per the Factories act 1948 and Workmen's Compensation Act 1923. It was agreed that both the parties will share the premium for the insurance of labours. But unfortunately neither a single sugar factory nor the State of

Maharashtra bothered to pay the premium. The labour organization itself started collecting the premiums of Rs 85 from the each labour and getting the insurance cover of Rs 2 Lakh to labours, Rs 5000 to their huts, Rs 20000 for medical emergencies and Rs 50000 for the pair of bulls. Today almost all the labours are insured but, sugar factories tend to conceal the casualties happened in their premises of within the vicinity of their factories. It is the organisation who has to take the lead in collecting and claiming the insurance.

The major efforts on the level of government were made by Dr P. Anbalagan, the District Collector of Ahmednagar in 2008-2010. He studied the problems of these labours and launched the scheme for the welfare of sugar factory labours and their children named as *Unnati Prakalpa*. This primarily aimed at providing health facilities to women working as labours, and avoiding their malnutrition. It gave the idea of schools for the children of labours called as *Sakhar Shala*. It also provided various forms of certificate as caste and residence certificates on the site of factories. Moreover various training programmes for the entrepreneurship development were organized in collaboration with DIC. Unfortunately, this project couldn't last for long and a good attempt towards the better life of sugar labours ended in spite of the demands for its continuation by the beneficiaries.

As per the contracts and its terms between the labours and the factories there are many unsettled issues. The major issue is about the pending difference bills for the increments in wages. It goes back to 1992-93 Rs 150 crores (22%), 2004-2005 Rs 200 crores (35%), 2008-2009 Rs 200 crores (20%) and Rs 663 crores in 2015-2016 are pending with various factories in Maharashtra. Additionally there are frequent conflicts between labours and contractors due to financial issues. In many cases contractors also lend money to labours with huge interest, and the labour has to work forcibly to repay his debt. The labours are being financially exploited by factories and the contractors.

The present ratio of suicides in Maharashtra is much higher in Marathwada region, which is the biggest supplier of labours. This migration and exploitation forces them to be addicted to liquor, which worsens their life. In order to provide better life options to this weak section of society, lot of efforts are needed on the part of factory management, government and NGOs working in this field. It is well known fact that the rural economy is based on agriculture, it is very necessary to modernize the agriculture sector by the ways of irrigation, crop management, post harvest management, transportation and storage of agriculture goods, standardization of FRP and MSP etc. Similarly, efforts are needed to focus on the mechanization of sugar cane cutting and increase in the wages supported by better facilities and amenities to these labours so they can live their life equal to workers in different other fields.

References:

<http://www.mahasugarcom.gov.in>

www.vsisugar.com

www.ilo.org

Interview with Mr. Gahininath Thore, President, Maharashtra State Sugar Factory Workers, Contractors and Transporters Organisation.

HUMAN RIGHTS AND WOMEN

Sarika Pandurang Shinde.

Asst. Prof. in Law

H. R. S. P. M's Law College, Rajgurunagar.

Pune.

Object:

The main object of this paper is to study the present position of women's in society. To study the problems of women's who are working in unorganised sectors. The issue of gender justice in India as well as world is a burning issue and becomes necessary to take measures for providing equal status for women. As human development occupies centre stage in the global development debate, gender equality and gender equity are emerging as major challenges. To strive for understanding the human rights of the women which are only remains on paper but not still practically obtained by women.

Abstract :

An attempt has been made in the paper to understand the socioeconomic condition of women labourers, nature of their work, working conditions, wage pattern, wage discrimination and other difficulties at their work place. Some issues before women like sexual harassment at working places, lack of educational facilities, Patriarchal System in Society, female foeticide and Position of Women Working in Unorganized Sectors has been discussed. After that various national and International provisions and conventions are discussed. Judicial contribution for empowerment of women and then right of equal pay for equal work has been discussed. After I have concluded that Despite having so many enactments and legislations at the international and regional level which deal with women, the oppressed and poor conditions of women have not been improved and they are still facing all types of atrocities, violence and abuses. So there is a need to change the mind of society.

Human Rights and Women

Introduction

In India, it is believed that women enjoyed an equal status as men in the Vedic Period. Historical practices such as Sati, Jauhar, Purdah and Devdasis, child marriage are a few traditions

reflective of the gender imbalance in Indian Society. As human development occupies centre stage in the global development debate, gender equality and gender equity are emerging as major challenges. Gender discrimination, though amongst the most subtle, is one of the most all-pervading forms of institutionalized deprivation.

Human rights, broadly speaking, may be regarded as those fundamental and natural rights which are essential for a decent life as human being. They are the rights which are possessed by every human being irrespective of his or her nationality, race, religion, sex, color, simply and only because he or she is a human being. Gender-based discrimination reveals ugly face of the society. This issue is very old and is global as well with varying degree.

Women are at times deprived of their rights, beliefs and existence. Women have always been dependent on men for their livelihood and restricted only to certain places, mainly involved in domestic work since ages but in current time of globalization, the sphere of women has broadened and women are now well educated, working in all spheres of life and demanding equal status to men. Despite this development, access to education and employment and awareness of their rights, women are still faced with humiliation, discrimination, cruelty and violence at every step inside their home as well as at their work place. They are often dominated by men in the society and thus violence against women has also increased.

Historical Position:

In the old orthodox society the Sati system of widows mounting the funeral pyre of their husbands was an atrocious practice. If this practice was gradually discarded, it was not only because of the Sati Prohibition Act in Bengal in 1829 at the behest of Bentinck, Governor-General, but mainly due to the social reform movement against the Sati system carried on by the eminent social reformer Raja Rammohan Roy.

Under common law of England, a married woman hardly had any rights; she had no rights to her property after marriage. In the early history of the United States, women and children were considered as a man's possession. Women began working in industries, the conditions of work and timings were atrocious but it was until 1910 that the states passed legislations alleviating the conditions of work. The issue of suffrage is another glaring illustration of gender prejudice. The struggle for the right to vote for women in USA and Europe blatantly highlights the gender intolerance, the politics of power resulting from dysfunctional gender hierarchies.

Current Issues before Women:

Sexual Harassment at work place

It has been reported by the United Nations that in many places, Employers abuse the female employees and use their authority and seek sexual favours in return of promotion and career advancement. Often, it is seen that women who protest and refuse are faced with consequences such as termination from the job and demotion.¹ But, in recent times, women have come forward and protested such violence and many laws have been enforced to prevent such kind of violence against women. In India, recently ‘The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Protection and Redressal) Act 2013’ has been enforced for the protection of women against such violence. Sexual harassment is considered to be a form of sex discrimination which degrades the woman and is often regarded as having lesser ability to perform well at work in comparison to the male employees.²

Lack of Educational Facilities and Illiteracy

It is well known fact that the education of a girl is the education of family continuing its impact on the future generations while the education of a boy is the education of a single person. The parents, mostly due to poor economic conditions, and also because of their preference and love for the male child, have always restricted the girl child at home and did not give access to any kind of educational facilities. Women are deprived of proper education facilities because of the conservative attitude of the society and hence it has been seen that they are not allowed to raise their voices and fight for their right to education. Due to such attitude of men towards the women in the society, the women have never been given any opportunity to educate themselves and hence are devoid of education facilities.

Patriarchal System in Society

The condition of women in the society is worst, mostly among the poorer section where women are not even allowed to go out of their house, get employed and work due to certain traditional and cultural restrictions in the society prevalent in such patriarchal system existing in the society and thus the women are economically dependent on their father during childhood, on

---

¹United Nations Department of Public Information , ‘Women and Violence’, DPI/1772/HR--February 1996, available at <http://www.un.org/rights/dpi1772e.htm> (last accessed 28th January 2016)

²United Nations Department of Public Information , ‘Women and Violence’, DPI/1772/HR--February 1996, available at <http://www.un.org/rights/dpi1772e.htm> (last accessed 26th January 2016)

husband after marriage and on son in old age.³ This poor economic condition and economic dependence of women on male members of the family is majorly due to inequality status prevailing in the society, lack of education and prevalent traditional practices and rituals. This condition has, in various instances, caused violence against women inside the house and in the society by the dominating male members.⁴

The patriarchal system of the society has led to the suppression of women and their rights and voices in the society. The voices of women are often unheard and their problems are neglected. They are not given any kind of facilities and opportunities for development through education, awareness of rights etc. Women are deprived of economic resources and are dependent on men for their living. Women works are often confined to domestic sphere, she had to do all house hold works, which are not recognized and unpaid

Female Foeticide:

The instinctive urge, particularly of poor parents, is to prevent the birth of a female child. The study reveals that a prominent hospital's done the pre-sex determination tests of pregnant women which were expected to give birth to a female child. And many women underwent abortions. Article 21 of India's Constitution on "Protection of life and personal liberty" states: "No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law." In the case of female children in the womb of expectant mothers, they are not only denied the right to live, but are robbed of their right even to be born. This is the travesty of gender justice!

Position of Women Working in Unorganized Sectors:

A Majority of women work in unorganized sectors for low wages due to low level of skills, illiteracy, ignorance and surplus labour and thus face high level of exploitation. This hampers their Women Workers in Unorganized Sector bargaining power for higher wages and any opportunities for further development. In rural unorganized sector women are engaged in agricultural activities, animal husbandry, dairy, fisheries etc.

---

³ United Nations Department of Public Information , 'Women and Violence', DPI/1772/HR--February 1996, available at <http://www.un.org/rights/dpi1772e.htm> (last accessed 25th January 2016)

⁴ UN Report, Ending Violence Against Women and Girls: Programming Essentials, United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, January 2013, available at <http://www.endvawnow.org/uploads/modules/pdf/1360104822.pdf>,(last accessed 27th January 2016)

Most of the domestic workers and construction workers are primarily women who have migrated from rural areas for economic gain. The influx of women workers to the cities for non-farm employment has situated the existing sectors and is one of the main reasons for her extreme exploitation. Hardships of city life, absence of basic amenities and exploitation of these women by employers have added to their misery. The condition of women agriculture labour in rural areas is no better. Most of them do not have year round employment. They suffer vital disadvantages compared to men in their search for employment opportunities, lower real wages, increased uncertainties and irregularities of employment.

Measures taken at International Level

Now there is a growing concern for the women and to protect the women against such violence across the world. In order to protect the women from violence and ensure the fundamental human rights and specific rights of women, various legislations have been enforced at the International level as well as at the domestic level. These international conventions and treaties and other legislations are as follows:

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women(CEDAW)

The CEDAW or the Convention on the Elimination of All Forms of Discriminations Against Women was adopted on 18 December 1979 by the United Nations General Assembly and was entered into force on 3 September 1981 as an international treaty.⁵ It was enforced in order to monitor and scrutinize the condition and the position of women and to promote the rights of the women. CEDAW has been involved ensuring equality of women with men and denied all such areas which denied equality with men. The Article 11 states that “[State] takes all appropriate measures to eliminate discrimination against women in the field of employment”⁶ and Article 24 states that “[State shall] undertake to adopt all necessary measures at the national level aimed at achieving the full realization”⁷

---

⁵ The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, available at

<http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm> (last accessed 28th January 2016)

⁶ Article 11, CEDAW (adopted 18 December 1979, entered into force 3 September 1981)

⁷ Article 24, CEDAW (adopted 18 December 1979, entered into force 3 September 1981)

International Convention on Elimination of All Forms of Racial Discrimination Against Women:

In this Convention Article 5 expands upon on the general obligation of Article 2 and creates a specific obligation to guarantee the right of everyone to equality before the law regardless of "race, colour, or national or ethnic origin".⁸ It further lists specific rights this equality must apply to: equal treatment by courts and tribunals,⁹ security of the person and freedom from violence,¹⁰ the civil and political rights affirmed in the ICCPR¹¹, the economic, social and cultural rights affirmed in the ICESCR,¹² and the right of access to any place or service used by the general public, "such as transport hotels, restaurants, cafes, theatres and parks."¹³

In addition, other international instruments which create obligations for State parties to enact and enforce legislation for addressing violence against women are Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, and the Rome Statute of the International Criminal Court.

Declaration on the Elimination of Violence against Women, 1993

It requires Member States to Develop penal, civil, labour and administrative sanctions in domestic legislation to punish and redress the wrongs caused to victims ;and Ensure that the secondary victimization of women does not occur because of laws insensitive to gender considerations, enforcement practices or other interventions.

Constitutional Provisions and Legislations in India

Gender injustice is a problem that is seen all over the world. What ever the causes may be, it is our duty that is the duty of humans to protect the human rights of those who are victims. The commitment to gender equity is well entrenched at the highest policy making level- the constitution of India. A few important provisions for women are:

---

⁸ Article 5, ICERD (adopted 21 December 1965)

⁹ Article 5(a), ICERD (adopted 21 December 1965)

¹⁰ Article 5(b), ICERD (adopted 21 December 1965)

¹¹ Article 5(c) and (d), ICERD (adopted 21 December 1965)

¹² Article 5(e) (adopted 21 December 1965)

¹³ Article 5(f) (adopted 21 December 1965)

- Article 14 – equal rights and opportunities in political economics and social spheres.
- Article 15 – prohibits determination on grounds of sex.
- Article 15(3) – enables affirmative discrimination in favour of women.
- Article 39 – equal means of livelihood and equal pay for equal work.
- Article 42 – just and humane conditions of work and maternity relief.
- Article 51(A)(e)- fundamental duty to renounce practices, derogatory to the dignity of women.

Apart from the above mentioned provisions, the legislation has also made certain policies such as National Policy for empowerment of women 2001 etc. In various five year plans such as Seventh plan, Eighth plan(1992-97), Ninth plan(1997-2002) and the Tenth plan, various schemes and policies were introduced.

All the above mentioned international and regional legislations have been enacted and enforced with a common goal of protecting women, their fundamental rights and to prevent violence against women across the world. Apart from these legislations which are being implemented in various countries across the world by the governments, it is also very important for the government machinery to conduct various awareness programmes and provide educational and all other facilities to the women in that country so as to develop skills, build confidence, develop leadership qualities and apprise them about their rights. The states and governments need to work towards bringing equality among men and women in their regions so as to uplift the conditions of the society and reduce violence and crimes taking place against women.

Judicial Contribution

In [C.B. Muthamma v. Union of India](#)¹⁴ the validity of the Indian Foreign Service (Conduct and Discipline) Rules of 1961 was challenged which provided that a female employee to obtain a written permission of the Government in writing before her marriage is solemnized and at any time after a marriage a women member of the service may be required to resign from service. The Supreme Court held that such provision is discriminatory against women and hence unconstitutional. In [Vishakha and others v. State of Rajasthan](#)¹⁵, the Supreme Court held that sexual harassment of working women at her place of an employment amounts to violation of rights of gender equality and right to life and liberty which is clear violation of Article 14, 15 and 21 of the Indian Constitution.

---

¹⁴ 1979 AIR 1868; 1979 SCC (4) 260

¹⁵ 1997 (6) SCC 241

In [Ashok Kumar v. State of Rajasthan](#)¹⁶, the Supreme Court criticized the Session Court for ignoring the evidence, merely because it was given by a lady doctor in a case where victim was woman.

In [Air India V Nargesh Mirza](#)¹⁷, the first Air Hostess case, the court declared the provision for retirement on first pregnancy to be unreasonable.

Equal Pay for Equal Work

There was a common belief that women are physically weak and should be paid less than their male counter parts for the same piece of work. Women all over the world, had till recently been very much in articulate and were prepared to accept lower wages even when they were employed on the same jobs as men. International Labour Organization has evolved several conventions to provide protection to employed women. A number of ILO conventions have been ratified by India and some of these though not ratified have been accepted in principle. The principle of ILO has been incorporated in the constitution of India in the form of Article 39, which directs the states to secure equal pay for equal work for both men and women.

The Equal Remuneration Act was passed in 1976, providing for the payment of equal remuneration to men and women workers for same or similar nature of work. Under this law, no discrimination is permissible in recruitment and service conditions except where employment of women is prohibited or restricted by the law.

In [M/s Mackinnon Mackenzie and Co. Ltd. vs. Audrey D'costa and other](#)¹⁸. The Supreme Court applied the Equal Remuneration Act to grant same salary to the lady stenographers. The court held, 'Even if there is a practice in the establishment to appoint women as Confidential Stenographer such practice cannot be relied on to deny them equal remuneration due to them under the Act'.

Conclusion

Despite having so many enactments and legislations at the international and regional level which deal with women, the oppressed and poor conditions of women have not been improved and they are still facing all types of atrocities, violence and abuses. This proves the failure of the legislative, executive and judicial machinery in the country to protect the women from the hands of perpetrators and also fails to provide respect to women in the patriarchal form of society. The inequality status prevalent between the men and women cannot be bridged by just enacting and

¹⁶ AIR 1990 SC 2134

¹⁷ AIR 1981 SC 1829; 1981 (4) SCC 335

¹⁸ 1987 AIR 1281; 1987 SCC (2) 469

enforcing legislations unless public support is sought for. These legislations enacted are not supported by the will of the people.

Gender injustice is a problem that is seen all over the world. But unless there are certain attitudinal changes, women will continue to get a raw deal. Lack of education, lack of development, poverty, improper enforcement of the laws, lack of awareness among women, deep rooted patriarchy, economic dependence of women, all lead to the subversive condition of women in our society.

Women workers have dual responsibility of home and work. There are various reasons for pitiable conditions of women in unorganized sector i.e. gender discrimination, poverty, lack of basic knowledge, ignorance of government, inadequate laws which are failing to prevent them.

From all above discussion it may be conclude that, CEDAW has not reduced violent act against women. In fact, the ratification of CEDAW does not appear to have changed anything. India, in order to reduce gender based violence, needs a more effective governing policy, as CEDAW has clearly done nothing to help Indian women.

Suggestions

The lawmakers, lawyers, law students, law teachers, judges and members of NGOs must take steps vibrant with human values, not to be scared of consequences and the status quo order. Women rights challenges of today need a mobilisation of revolutionary consciousness sans which civilised system ceases to exist. By using following things we may take step towards the empowerment of women:

- A trade Union should be formed among women workers
- Providing basic education to women so that they become aware about the schemes and facilities about the schemes for them.
- A supervisory body should be established to monitor the proper implemented of legislation and provision related to women workers .
- Governments should recognise that women's human rights are universal and indivisible.
- Ratify and implement international instruments for the protection of human rights.
- Eradicate discrimination, which denies women's human rights.
- Safeguard the health rights of women in custody.
- Support the work of relevant inter-governmental and non-governmental organisations.
- Promote women's rights as human rights through official programmes of education and training.
- Government should focus on promoting gender equality and empowerment of women.

HUMAN RIGHTS AND MUSLIM WOMEN

Dr. Baig Rehanara Ismail,

Shri Padamamani Jain Collage Pabal.

One of the most important things about the 21st century is the remarkable upsurge in consciousness of the centrality of human rights. Human Rights occupy an important place in the agendas of the most powerful governments as well as corporate, governmental and multilateral agencies ground the world and equally of social and peoples movements , N.G.O's and civil society organizations. Human rights are the rights relating to life ,liberty, equality and dignity of individuals by the constitution or embodied in international covenants and enforceable by the courts in India.

Human rights are moral principal or norms that describe certain standards of human behavior and they are commonly understood as inherently entitled simply because she or he is a human being and their nation, location, language, religion, ethnic origin or any other status.

India is a country which has an immense historical background. It is passed through a variety of situation as India was under British rule for more that and hundred and fifty years. Indian cultural, social and religious variety is a unique on Hindu, Muslim ,Shikh, Christion Buddhist, Jain etc. Naturally, Hindu are in majority and others are known as minority population in India.

Women's Rights – Women's rights include equality between men and women and prevent discrimination against women. One of the most important rights in this area is the right against sexual harassment which has been given greater importance due to the soaring rates of comes against women in 1994 the commission on human rights established a special rapporteur on violence against women with the mandate to examine the causes and consequences of violence against women. Equal access to education for women and girls will be ensured, special measures will be taken to eliminate discrimination, universalize education, eradicate illiteracy, create a gender sensitive educational system, increase enrolment and facilitate life long learning as well as development of occupation/vocation, technical skill by women.

Muslim Women and Rights – Most of the historians generally agree that prophet Mohamad preached against what he saw as the social evils of his day and that Islamic social reforms in areas such as social security, family structure, slavery and the rights of women and ethnic minorities were intended to improve on that was present in existing Arab society at the time Islam in its 7th century origins was for its time and place remarkably modern in the high degree of commitment involvement and participation expected from the rank and file members of the community this is because that

Islam emphasize4d the equality of all Muslims were leadership position were open to all. Islam in theory has given men and women equal rights in every aspects of life. A women in Islam has the right to knowledge and education. Allah encourages women to read and keep up the learning process. It is a duty for every Muslim to be educated and acquire knowledge. Concerning Quran Sura prophet's Hadiths states that 'The father, if he educates his, daughter well will enter paradise, yet an other Hadith states that A mother is a School. If she is educated then a whole people are educated.

In the Islamic world at the beginning of Islam there were no restrictions, prohibitions toward women to seek knowledge and education. There were many women scholars in the fields of religion, literature, music , education etc. Muslim women have played an important and historic role as scholars and leaders in education.

Women's Rights in Islam – In the Islamic social system, women get certain special rights – The right to have a name and individual identity of her own she does not get a status merely on her marriage or birth in a particular family . Right to marry a person of her own choice and refuge any imposed marriage right to receive inheritance from parents and relatives and maintenance from the husband. The right to acquire, sell or purchase property in her own name, right to seek divorce (Khula), right to look after parents even after marriage. The prophet said that Muslims should not feel sorry at the birth of daughters. He was highly appreciative of those who looked after their daughters well and fulfilled duties as parents.

Islamic law is quite flexible but on must remember that ther are various schools of thought is Islam. Indian Muslim used Hanfi laws usually but other schools of thought preach quite different laws. The Quran accepts that fact that women are victims of injustice in society, but empowering them in the absolute sense was not a practical proposition in that society. Muslim in India resisted change in their personal law in 1985 very vigorously therefore divorce is still existing in the earlier form though many scholars are the view that triple Talaq in one go is not acceptable. The Muslim marriage is a contract which starts at the time of nikah and it may discontinued any time and both the parties should have equal rights to do that.

Muslim women education in India – Female enrolment in educational institutions is low as and when their educational status is still far from satisfactory it becomes essential to know the factors which have contributed for the low literacy among Muslim women especially in India generally many scholars have mentioned the following reasons for the educational backwardness of Historically, Muslims were alien from modern education due to anti British feeling and also for

traditional conservatism all these created serious problems to Muslim women's educations, lack of functional necessities of formal education in the life of women as they are mostly confined in home. The practice of pardha and early age at marriage of girls also hindered their participation in educational institutions misinterpretation of Islamic prescriptions by less educated religious leaders strengthened the negative attitude towards women's education, poor economic conditions of the Muslim families. The educational backwardness of the Muslim men perpetuates of conservative attitude towards women's education, even sachar committee report which was probably the first attempt to analyse the conditions of the Muslim community using analyse the conditions of the Muslim community using large scale empirical data clearly brought out the relative deprivation of Muslim in India in various dimensions including educations. The literacy rate for Muslims in 2001 was 52.2% literacy levels are expectedly higher for males than for females. Muslim scholars can give a much more liberal shape to women's rights without really harming the spirit of Islam and NGO's civic bodies and pressure groups of Muslims can assist the intelligentsia in this much needed and timely task.

Reference :-

- 1) Ann Elizabeth Mayer – Islam and Human Right
- 2) Sharma K.K. – Comparative status of Muslim womem.
- 3) Women's Rights in Islam http://realislam.com/Muslim_women.htm
- 4) B.P.Singh Sehal – Human Rights in India

GOEIJR

HUMAN RIGHTS AND MINORITIES IN INDIA

Dr. Vinay Rananaware,

Dept. of Commerce, Ahmednagar College,

Ahmednagar

India is one of the largest democracies in the world. A true democracy guarantees rights of minorities as a community along with the individual rights. Our Constitution has given the rights of religious, cultural and linguistic minorities in Articles 25 to 30 and they have made India a true democratic and pluralist nation. However the Constitution does not define the term 'Minority'. It only refers to 'Minorities' and says of those 'based on religion or language'

Human Rights

The fundamental rights that humans have by the fact of being human, and that are neither created nor can be abrogated by any government.¹

This definition is supported by the United Nation's Universal Declaration of Human rights in 1948. 30 articles in the preamble of the declaration explain the wide scope of human rights. These include cultural, economic, and political rights, such as right to life, liberty, education and equality before law, and right of association, belief, free speech, information, religion, movement, and nationality. Promulgation of these rights is not binding on any country, but they serve as a standard of concern for people and form the basis of many modern national constitutions.²

The Constitution of India offers us Fundamental Rights.

Minority

According to Francesco Capotorti, Special Rapporteur of the United Nations Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, A minority is: 'A group numerically inferior to the rest of the population of a State, in a non-dominant position, whose members—being nationals of the State—possess ethnic, religious or linguistic characteristics differing from those of the rest of the population and show, if only implicitly, a sense of solidarity, directed towards preserving their culture, traditions, religion or language.'³

The above definition explains that a group of people who are less in number separates themselves with that of the wider population of the land in traditional background, religion and

¹ <http://www.businessdictionary.com/definition/human-rights.html#ixzz41WuSbArW>

² <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

³ http://www.ohchr.org/Documents/Publications/MinorityRights_en.pdf

language. These are the three areas which separate a certain community from the large society and give them a ‘minority statuses’.

Religious Demographics in India

According to Census held in year 2011, following is the percentage of religious minorities to the total population of India. ⁴

Population in Crores

	Hindus	Muslims	Christians	Sikhs	Buddhist	Jains	Others ¹
Population	96.63	17.22	2.78	2.08	0.84	0.45	1.08
% of total population	79.80%	14.23%	2.30%	1.72%	0.70%	0.37%	0.89%

¹ including Bahá'ís, Jews, and Parsis. Tribal Animists and non religious

The above table shows that all the religious minority population is only one fifth of the total population. 80% of the population is of one religion and rest of the religions is absolute minorities.

The Constitution of India and Minorities

The Constitution presents two sets of ‘rights of minorities’ which can be found in ‘common domain’ and ‘separate domain’. The rights, which come in the ‘common domain’, are those which are applicable to all the citizens of our country. The rights which fall in the ‘separate domain’ are those which are applicable to the minorities only and these are reserved to protect their identity. The distinction between ‘common domain’ and ‘separate domain’ and their combination have been well kept and protected in the Constitution. The Preamble to the Constitution declares the State to be ‘Secular’ and this is a special relevance for the Religious Minorities. Equally relevant for them, especially, is the declaration of the Constitution in its Preamble that all citizens of India are to be secured ‘liberty of thought, expression, belief, faith and worship’ and ‘equality of status and of opportunity.’ ⁵

The Minority Rights given in the Constitution which fall in the category of ‘Separate Domain’ are as under:-⁶

- i. right of ‘any section of the citizens’ to ‘conserve’ its ‘distinct language, script or culture’;
[Article 29(1)]

⁴ Census of India 2011

⁵ http://ncm.nic.in/constitutional_provisions.html

⁶ Preamble of the Constitution of India

- ii. restriction on denial of admission to any citizen, to any educational institution maintained or aided by the State, ‘on grounds only of religion, race, caste, language or any of them’; [Article 29(2)]
- iii. right of all Religious and Linguistic Minorities to establish and administer educational institutions of their choice;[Article 30(1)]
- iv. freedom of Minority-managed educational institutions from discrimination in the matter of receiving aid from the State;[Article30(2)]
- v. special provision relating to the language spoken by a section of the population of any State;[Article 347]
- vi. provision for facilities for instruction in mother-tongue at primary stage;[Article 350 A]
- vii. provision for a Special Officer for Linguistic Minorities and his duties; and [Article 350 B]
- viii. Sikh community’s right of ‘wearing and carrying of kirpans; [Explanation 1 below Article 25]

Human Rights Violations of Minorities

The violation of human rights is the result of rising of communal violence and the rise of communal politics. During last six decades, communal violence has been gradually increasing and in 1980s with the identity related issues. After Shah Bano incident communal forces got the excuse to allow themselves to run riots. Again this led to the rise of politics of identity related issues. In turn Shri Ram Temple issue became their assembly point. From this point onwards, the violence took horrible proportions. Later the Christians were also made the target. Some of the notable incidences against the minorities are Jabalpur violence in 1961, the burning alive of Pastor Graham Stains in 1999 and the Kandhmal violence in 2008.⁷

The violence is not an independent or unrelated phenomenon. It comes first by the unflattering of the targeted community and then demonization of it. The mass mindset gets polluted and hatred takes place in lieu of brotherhood. Mutual trust collapses and a fearful atmosphere is being created from both the sides. Communal violence is possible because of the mechanics of communal forces and communalization of state mechanism, especially the police force. It leads to polarization of the communities by the side of religious lines and further strengthens the communal politics. The polarization at religious lines leads to the ghettoization of religious minorities, whose

---

⁷ Puniyani Ram, ‘Human Rights Violations Of Minorities: Effects And Repercussions’, 20 December, 2012; browsed from <http://www.countercurrents.org/puniyani201212.htm>

economic condition takes a further stretching in the adverse direction. In most of the big cities of the country the polarization is going on and is worsening day by day. This has a strong impact on the economic condition of the minorities.

UN Declaration of 18th December 1992

In order to strengthen the cause of the minorities, the United Nations promulgated the “Declaration on the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities” on 18th December 1992 proclaiming that:

“States shall protect the existence of the National or Ethnic, Cultural, Religious and Linguistic identity of minorities within their respective territories and encourage conditions for the promotion of that identity.”⁸

The National Commission for Minorities has been observing the 18th December as a Minorities Rights Day every year.⁹

Conclusion

In spite of the guidelines in the Constitution of India and a wide acceptance to them, violence of minority rights takes place. To avoid such violations, a mass awareness and building up of an educated society is the need of time so that the nation mentioned in the Nobel laureate Gurudev Rabindranath Tagor’s poem can be seen. Here’s that renowned poem.

‘Where the mind is without fear and the head is held high
Where knowledge is free
Where the world has not been broken up into fragments by narrow domestic walls
Where words come out from the depth of truth
Where tireless striving stretches its arms towards perfection
Where the clear stream of reason has not lost its way
Into the dreary desert sand of dead habit
Where the mind is led forward by thee
Into ever-widening thought and action
Into that heaven of freedom, my Father, let my country awake.’¹⁰

---

⁸ http://ncm.nic.in/UN_Declaration.html

⁹ ibid

¹⁰ https://www.goodreads.com/author/show/36913.Rabindranath_Tagore

HUMAN RIGHTS AND CHILDREN

Ashok Prakash Shelke,
Research Scholar,
Mamasaheb Mohol College, Pune.

Dr. M. R. Avghade,
Asso.Professore,
Mamasaheb Mohol College, Pune.

Introduction

Since 18th century some or other form of Human Right Movement was going on in England to protect the oppressed people, war prisoners hardships and windows problems etc. It was found that elsewhere also there were problems of inhuman treatment to soldiers, women and children during war and to foreigners and refugees. There was also problem of court cases and punishments to foreigners. There was a need to have a human policy at global level. On 10th December 1948 the UN General Assembly proclaimed the universal declaration of human rights. It has 30 articles on various human aspects at global level and in his chapter effort is made to touch only what is relevant to IHRM studies.

Protection of Human Rights is an important precondition for the development of a harmonious society. Peace and Security are invariably interlinked with human rights and relationship between harmonious world and human rights can be a virtuous-circle. Harmony requires peace, security and happy coexistence between different people, community and nation. Social Harmony relies on social justice and right to development, because poverty and injustice are the roots of disharmony. All disparities between human beings, urban and rural, rich and poor are attributing to neglect and ignorance of human rights. The Universal realization of human rights is impossible without harmonious coexistence of the society with different cultural, political and religious believes. Denial of human rights has its effect on peace, harmony and tolerance. The protection of individual rights may be viewed in the light of Peace and Harmony in the Society at large.

Although children are regarded as God's Apostles who come to this world bringing messages of God. Actually, only during this century, "Children have been discovered". Children were not regarded as separate entities with distinct interests and attitudes and were taken for granted. Children were not recognized on their own rights and were looked upon as properties that could be handled in any way. They were taken as merely the members of the family not of the society as a whole. They had to suffer or enjoy lives according to the status and conditions of their parents.

We all love our children. We all know that they are the actual assets and they are the future

of our nation, future of the world. But they are neglected, their needs are not fulfilled: their thoughts and feelings are not appreciated. We impose our ideas on them to the extent that they are ignored, ill-treated and tortured. They are taken as mini-men and women, mini not only in body, but also in mind. We do not realize that the child has a separate identity with different needs and conditions. They live in a world different from ours and they will live in a world beyond our imagination.

The child has no right actually. He is given what we adults want to give him. He cannot demand as he is small and innocent. We decide his fate, we allow the facilities that we want. We give him whatever we like, The ground reality is that we ignore the child, his feelings, his sentiments and his dreams because we labour under the impression that he is ignorant and weak. That is why, we have to decide his fate and give him whatever we can, without taking his physical, mental, emotional and other conditions into account. Thus, we have decided to give them certain rights which are still a vision, an illusion always eluding the grasp.

It was perhaps Eglantyne Jebb of England who first started an international movement for providing the child with a status. The debates she initiated, culminated in a Declaration adopted by the League of Nations on September 26, 1925. But unfortunately the Declaration could not be given effect to as the League itself died. It was only in the fifties of the 20th century that the United Nations decided to draft once again a charter of the rights of the child and after certain modifications it was adopted unanimously at a plenary session of the UN General Assembly on November 20, 1959. According to the UN Declaration, a child has to be given 10 basic rights as follows.

1. The child shall be brought up in a spirit of understanding friendship, peace and universal brotherhood and shall not be exposed to racial, religious or other forms of discriminations.
2. The child shall be protected against all forms of neglect, cruelty exploitation and traffic and shall not be permitted to be employed before appropriate age.
3. The child shall, in all circumstances, be among the first to receive protection and relief.
4. The child is entitled to free and compulsory elementary education and such an education as in his best interest and for which parents are to be responsible.
5. The child is entitled to grow up in an atmosphere of affection and moral and material security, with public authorities taking care of children without families or other support.
6. The physically, mentally or socially handicapped child shall be entitled for special treatment, education and proper care.
7. The child shall have rights to adequate nutrition, housing, recreation and medical services, including special health care and protection and pre-natal and post-natal care for mother.

8. The child shall be entitled to a name and nationality.
9. The child shall enjoy special protection to be able to develop In every way in conditions of freedom and dignity.
10. All children irrespective of their race, colour, sex or creed of their parents shall be entitled to these rights.

In passing the 86th Amendment to the Constitution of India, education is a fundamental right. This has implications for fulfillment of the obligation of the State to ensure that every child is in school. Since most children who do not attend schools are engaged in some form of work and mainstream them into schools. In other words the labour department has a crucial role to abolish child labour in all its forms and ensure that children enjoy their right to education. This is indeed a challenging task, but can be attained with concerted effort and a clear perspective.

Child Labour in India

India continue to host the largest number of child labour in the world today. According to the Census 2001, there were 12.7 million economically active children in the age-group of 5-14 years. The number was 11.3 million during 1991(Population Census) thus showing an increase in the number of child labourers. Workers in general are classified into main and marginal workers by the population census. Census data shows that there is a decline in the absolute number as well the percentage of children (5-14) to total population in that age group, classified as main workers from 4.3 percent in 1991 to 2.3 percent in 2001. But there was a substantial increase in marginal workers in every category of worker irrespective of sex and residence. As a result, despite the number of main workers declining from 9.08 million in 1991 to 5.78 million in 2001, the total number of children in the work force increased. A large part of the increase was accounted for by the increase in marginal workers, which increased from 2.2 million in 1991 to 6.89 million in 2001. The trends between 1991 and 2001 of declining main child workers along with increasing marginal workers may indicate the changing nature of work done by children. This is also to be seen in the context of decelerating employment growth in general in the economy during the last decade.

According to NSSO estimates WPR for children in the 5-9 age group is negligible and for children in the age group of 10-14, it still continues to be significant though declining.

STATUS OF INDIAN CHILDREN

The legal conception of a children varies depending upon the purpose. For instance, according to Criminal Law (Indian Penal Code,1860 “nothing is an offence which is done by a child under the seven years of age” (Section 82) and “Nothing is an offence which is done by a child

above 7 years of age and under 12(Section 83). As per juvenile Law(The Juvenile Justice Act, 1986) “Juvenile is a boy who has not attained the age of 16 and a girl who has not attained the age of 18. According to Family Law(child Marriage Restraint Act, 1929). “Child” means a person who, if a male, has completed 21 and if a female a person who, if a male, has not completed 21 and if a female not completed 18 years. Labour Laws and Factory Laws (Apprentices Act, 1951) says that a person shall not be qualified to be engaged as an apprentice, unless he is less than 15 years. But the Mines (Amendment) Act, 1983 states that no person below shall be allowed to work in mines. The handicapped and deprived children are viewed as burden to the family and also to the society. Under different situations, the child is regarded as a commodity, as an insurance, as a source of labour force or a social burden.

In India, the definition a child also varies under circumstances. The Census of India treats persons below the age of 14 as children. The social scientists include females in the age-group of 15 to 19 years under the category “Girl Child”. The Constitution of India debar a child below 14 years to be employed in any factory of mine or any other hazardous employment (Art.23). Despite the reduction in the birth rates from 41.9 per 1,000 population in 1960-61 to 29.5 in 1990-91 the child population has continued to increase. It was expected that in 1996 the total population would increase and reach as high as 307 million and in 1991 it was estimated that there would 7.8 million less girls than boys. The Census of India 1991 indicates that there were 150 million children between 0 and 6 years of age out of which 70 million were girls and 77 million were boys. 78% of children resided in rural areas.

In the National Nutrition Policy (1993) Government of India have discussed serious problem of malnutrition among the children in our country. Although there has been drop in the population below the poverty line to 29.2% in 1987-88 in terms of number. There has been a staggering growth of 250 million people presently suffering from various diseases due to malnutrition. Children are particularly affected adversely and their data are as follows. (The Right to be a Child, UNICEF,1994,pp.12-13).

- i) nearly 43.8% of children suffer from moderate degrees of PEM (protein energy malnutrition) and 8.7 per cent suffer from extreme from of malnutrition.
- ii) roughly 56 per cent of pre-school children and almost 50 per cent of expectant mothers in the third semester of pregnancy suffer from iron deficiency.
- iii) no state in India is free of iodine efficiency.
- iv) an estimated 30 per cent of all infants born in India are low weight babies, and the situation

has not improved since 1979.

- V) iodine deficiency alone accounts for an estimated 90,000 still births and neo-natal deaths every year.

ILO-International Programme for Elimination of Child Labour (IPEC)

ILO launched IPEC Programme in 1991 to contribute to the effective abolition of child labour in the World. India was first country to sign MOU in 1992. The INDUS project envisages direct Interventions in the identified 21 districts spread across five states for identification and rehabilitation of child labour. The strategy under the project is to complement and build up on the existing government initiatives.

REFERENCES

- UNICEF, The Rights of the Child, India Country Office, New Delhi, August, 1994.
- UNICEF, Orissa- Rights of the Child, Paper distributed in Rotarain's Meet on CRC, April 30, 1995, Bhubaneswar.
- Young, Riched H., Chief, Community Development Section, UNICEF, India, Child Rights and Child Labour, Paper presented in the AIOE-FICCI-ILO workshop on "combating Child Labour. An Integrated Approach", New Delhi, August 12, 1996.
- Sahu, Rabindranath, Editor, Parents and Pedagogues, Vol. I, No.4, October-November, 1983 and Vol. 1 and 2 June, 1983.
- Mohanty, J., Ed. A Report on All India Juvenile Literacy Conference and Sishumela, October, 17-19,1997.
- Asian Academy of Education and Culture Education in Asia, April-June and July-Sept. 1994, Bhopal,MP.
- Chakraborty M., Huma Rights and Refugee, Deep & Deep Cornact, M., She Who Rides a Peacock, Asia Publishing House, London, 1961.
- Sharma, G., Human Rights and Legal Remedies, Deep & Deep Publications Pvt.Ltd., New Delhi, 2000.
- Singh, S., Legal Aid: Human Right to Equality, Deep & Deep Publication Pvt.Ltd., New Delhi,1996.
- UNICEF, Rights of the Child, India Country Office, New Delhi, August,1994.

HUMAN RIGHTS AND DISABLED PEOPLE

Prof. Dr. Hemlata Arvind Rathod,
Dept-Political Science,
S.M.B.S.T. College,Sangamner.

❖ Introduction:-

It is estimated that 40 million of more than 100 million children out of school have disabilities. Around 70% of the disability are unemployed .Million are in the verge of collapsing due to severe disabilities.disabilty is the human rights issue .Persons who happen to have a disability are fed up being treated by the society and their fellow citizens as if they did not exist or as if they were aliens from outer space. They are human beings with equal value, claiming equal rights. If asked most people, including politicians and other decision markers, agree with this. The problem is that they do not realize the consequences of this principle and they are not ready to take action accordingly.

❖ Disability:-

Disability is difficult to define because it varies in type, form and intensity. According to the World Health Organization, “Disability is any restriction or lack resulting from an impairment of ability to perform in a manner or within the range considered normal for human being.”Persons with disability Act 1995 States that a disabled person is on suffering from not less than forty per cent of any disability as certified by a medical authority. The Disabilities identified are blindness. Low vision, cerebral palsy, leprosy, leprosy cured, hearing impairment, locomotors, disability, mental illness and mental retardation as well as multiple disabilities. The NSSO considered disability as “Any restriction or lack of abilities to perform an activity in the manner or within the range considered normal for human being.

❖ Types of Disability:-

Loco motor disability is defined as the person’s inability to execute distractive activities associated with moving both himself and the objects, from place to place and such in ability resulting from affliction of musculoskeletal. And/or nervous system. Some common conditions giving rise to loco motor disability, could be polio myelitis, cerebral palsy, autism, amputation, injuries of spine, head soft tissues, fractures and muscular dystrophies, visual disability or Blindness refers. To a person’s inability to see either fully or partially. A visually disabled person is known to be suffering from visual impairment low vision or poor eye sight.

Mental illness can include both mental ill health and retardation condition such as brain injury; minimal brain dysfunction; dyslexia and developmental aphasia are examples of learning disabilities.

❖ The Meaning Of Disabled :-

The use of words as 'disabled' and 'handicapped' is similar because they seem to take an objective view of disability. The term like 'disability' physically handicapped, impaired and crippled are used almost synonymously. The word disability refers to a situation where in the functional capabilities are either lost or reduced considerably due to impairment.

The United Nations, seems to be quite exhaustive in its meaning, there are different types of disability, namely, visually dishearing, disspeech, dismentally retarded ness, orthopaedic disability. All these types of disability are cover in that of term disabled person given by United Nation.

❖ The Main Causes of Disabled:-

Disability brings in its wake so many adjustment problems

- 1) Malnutrition:- Primarily four nutritional disorders.
  - i) Protein energy malnutrition
  - ii) Endemic goitre
  - iii) Xerophthalmia leading to blindness
  - iv) Nutritional anaemia
- 2) Pre-natal:- A post natal as well as obstetric practices used at the time of child birth.
- 3) Accidents:- Accident are usually of two kinds – Industrial and traffic.
- 4) Heredity: - Endogamous marriages are responsible for various genetic disorders.
- 5) Restoration of the disabled means that every medical surgical auxiliary services should be used to reduce the impact of disability.

❖ The Right of Disable Persons Are:-

Some steps for the promotion of the rights of disabled persons:-

- 1) Education can go along way in creating awareness among the people about the basic causes of disability.
- 2) The development of community based rehabilitation services is another step necessary to expedite the integration of the disabled.
- 3) The development of technical aids and devices may be another significant step in the physical rehabilitation of the disabled.
- 4) Rehabilitation technique should be simplified and made be more economical.
- 5) Allocation of financial resources for rehabilitation of the disabled should be enhanced by all

countries to give boost to exiting educational, medical, vocational system.

- 6) The last but not least important things are that a general consciousness should be created t grass root level against the incidence and disability.

❖ **Disability Rights:-**

Today a new model of thinking is breaking grounds where disability is seen as an integral part of society. There is also recognition that persons with disabilities encounter several obstacles due to sensitivities and attitudinal barriers policies that are based ideological on the human rights model start by identifying barriers in society that restrict disabled person participation. This has altogether changed the perception of disability and the approach to it. Earlier the emphasis was on correcting the impairment and rehabilitating the individual so they may 'fit in' to society.

Now there is recognition that disability is not a deviation there fore all systems and structures of the society must be improved upon so as to allow equal access and full participation consequently states are bound by a multi-layer of obligations guarantee both be June and de facto equality. At the primary level in entails respecting rights holder's freedom to act according to their unique status and circumstances.

At the secondary level the state has a duty to protect all the right holders against political, economic and social interference. This implies introduction of legislation and provision for effective preventive and panel remedies.

❖ **Conclusion:-**

- 1) Inspite of constitutional provision many disable can't avail the facilities because of lack of awareness.
- 2) There is no transparent fair procedure in recruitment process for, disabled so needy people are remain jobless.
- 3) Attention should be given to disabled to make their lives comfortable.

❖ **Reference:-**

- 1) Darren J.O. Byrne, Human Rights an Introduction, Pearson ducation,Singapore,2005.
- 2) Nirmal, C.J. Human Rights in India Out pub ,New Delhi,1999.
- 3) Sharma Gokulesh(2000)-Human Rights and Legal Remedies,Deep and Deep Publication,New Delhi.
- 4) <http://hpod.pmhclients.com/humanright approach .pdf>
- 5) http://www.dpi.org/lang_en/resoureces /details.php

WOMEN AND HUMAN RIGHTS

Prof. Shinde Ashok Vaijanath,

Head, Dept. of Commerce,

Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi,

Dist. Ahmednagar

Abstract :

There is a strong commitment to equality between women and men in international human rights law. The various actors within the treaty system who are tasked with elaborating on the meaning of human rights in international law have given close attention to gender equality. This paper evaluates these elaborations against a conception of equality that is substantive. The achievement of substantive equality is understood here as having four dimensions: redressing disadvantage; countering stigma, prejudice, humiliation and violence; transforming social and institutional structures; and facilitating political participation and social inclusion. The paper shows that, although not articulated in this way, these dimensions are clearly visible in the application by the various interpretive bodies of the principles of equality to the enjoyment of treaty rights. At the same time, it shows that there are important ways in which these bodies could go further, both in articulating the goals of substantive equality and in applying them when assessing compliance by States with international obligations of equality.

INTRODUCTION

The principle of equality is a central commitment in international human rights instruments. However, the right to equality is generally defined in open-textured terms. The central covenants simply refer to an obligation on States to ensure human rights without ‘distinction’, ‘discrimination’, ‘exclusion’, or ‘restriction’ or ‘on the basis of equality’ as between men and women. The open-textured nature of this principle has been elaborated through the concluding observations, general recommendations, general comments and case law of the treaty bodies, as well as through the reports of experts operating under the special procedures of the Human Rights Council. This paper aims to draw out the evolving understandings of equality in order to articulate a clear standard by which to evaluate social and economic policies and thereby to ‘make the economy work for women’ (the purpose of the broader Progress of the World’s Women report). We show that in the context of women, these understandings are best conceived as an elaboration of the principle of substantive equality. Traditionally, equality has been understood in formal terms, requiring simply that likes be

treated alike. In the United States, this traditional understanding is known as the ‘anti-classification’ principle, which requires individuals to be treated on their own merit, regardless of their race, or other equivalent characteristics. Formal equality has been of central importance for women, particularly in achieving equality before the law, whether in terms of equal suffrage, equal right to own property or other similar rights. In many countries, formal equality is yet to be achieved. However, even when women are equal before the law, they lag considerably behind in many respects, particularly in social and economic terms. This has highlighted the weaknesses in a concept of equality that focuses only on treating likes alike. Equal treatment, in the context of considerable antecedent disadvantage, might simply entrench that disadvantage. Moreover, equal treatment is agnostic as to the level of treatment: the principle is fulfilled whether all are treated equally well or equally badly. Ultimately, it is not so much the fact of the difference in treatment on the grounds of sex that should be at issue, but that a woman is subjected to disadvantage on the grounds of her sex. The evolution of substantive equality in international human rights law, human rights instruments in international law follow similar patterns in their approach to the rights to equality and non-discrimination. The concept of equality tends to be stated in general terms, without further elaboration. The UDHR begins by affirming that ‘all human beings are born free and equal in dignity and rights’ (Article 1). Both the ICCPR and ICESCR have specific provisions for the ‘equal right’ of women and men to the enjoyment of all rights in the respective Covenants. Several covenants have more specific provisions. Both the UDHR and ICCPR provide that men and women are entitled to equal rights in marriage and its dissolution. The ICESCR provides for ‘equal pay for work of equal value without distinction of any kind, in particular women being guaranteed conditions of work not inferior to those enjoyed by men, with equal pay for equal work’

The principle of non-discrimination has more explicitly evolved towards a substantive understanding. This can be seen in both CEDAW and the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (CERD), which go beyond the other conventions in that they include distinctions, inclusions or restrictions that have either the purpose or the effect of impairing the recognition, enjoyment or exercise of human rights. This recognizes that equal treatment might lead to unequal results, and therefore that it is not just the purpose but also the effect that matters. In its 1989 General Comment, the Human Rights Committee (HRC) took the view that the more expansive definition in CEDAW and CERD should apply to the term ‘discrimination’ as used in the ICCPR.

QUALITY IN INTERNATIONAL LAW: THE FOUR-DIMENSIONAL APPROACH

The second part of this paper considers the extent to which a multi-dimensional notion of

substantive equality is already reflected in current interpretations of international treaty obligations, and the extent to which there is room for continuing development of these interpretations in order to make further progress towards an international commitment to substantive equality. It will be seen that, while there is little attempt to articulate and apply a consistent framework to evaluate progress towards substantive equality, there is nevertheless a strong, implicit adherence to the aims encapsulated in the concept. It is suggested here that by making these connections explicit and fully articulating the growing consensus at the international level on an understanding of substantive equality that reflects the four dimensions set out above, the extent to which policies can be shaped to address the specific challenges of gendered inequality can be considerably enhanced. Redressing disadvantage. As previously discussed, the first dimension of substantive equality requires a focus not simply on treating people in the same way, regardless of their gender, but on redressing women's specific disadvantage. This entails a recognition of the interlocking nature of women's disadvantage: how imbalances of power within the home and family radiate outwards into inequalities in the labour force and more generally in access to resources and public life.

This section examines the extent to which treaty bodies and special procedures mandates pay specific attention to the ways in which gendered relationships within the family impact on women's access to resources, including property rights, paid work and socio-economic rights such as health, housing and social welfare. It is not enough to point to the many situations in which women remain subject to formal legal disabilities; it is also important for UN bodies to highlight substantive disadvantage, whether or not caused by legal inequalities. As the Special Rapporteur on the right to food has shown, discrimination against women may be the result of unequal laws but is more generally caused by a cycle of interrelated forms of discrimination that include: 'social norms or customs, linked to certain stereotypes about gender roles; unequal access to productive resources such as land and to economic opportunities, such as decent wage employment; unequal bargaining position within the household; gendered division of labour within households, that result both in time poverty for women and in lower levels of education; and women's marginalization from decision-making spheres at all levels'. He adds that lack of recognition of reproductive rights is also part of this cycle since women lose out on work and education by having to marry and have children early (a) Marriage, succession and property As well as insisting on formal equality in relation to marriage and property, the treaty bodies have made some attempts to draw contracting States' attention to the ways in which substantive equality can be breached by inequality in marriage and property. Thus in its interpretation of the equality principle in article 23 of the ICCPR (the right to

equality in marriage), the Human Rights Committee (HRC) has addressed the role of marriage laws and customs in facilitating and perpetuating other forms of disadvantage against women.

(b) Housing :

The importance of understanding the interlocking issues of power and resources in fleshing out the concept of substantive equality is highlighted by the Special Rapporteur on the right to housing, who emphasizes the ‘close connection that exists between the right to adequate housing and the right to equality’ since ‘adequate housing for women goes to the heart of social inequality and discrimination’ (HRC 2011). In her report she makes it clear that: ‘When a woman is unable to access adequate housing and land mainly because she is a woman, she is not only affected in terms of her immediate material needs, she is also relegated to a subordinate and dependent position within society because of her gender. Ensuring that women have access to and control over, vital resources such as housing and land is essential to challenging and changing gender power structures and patterns of gender inequality which continue to oppress, exclude and relegate women to the margins.’

(c) Work: paid and unpaid

How to detect and address inequality in relation to work, both paid and unpaid, has been central to the quest for substantive equality for women. The treaties on the face of it take a fairly formal equality view of this issue. Thus article 11(1) of CEDAW requires States only to ensure the ‘same’ rights for women and men in relation to the rights to work, to employment opportunities, to free choice of profession, promotion, job security and training, to equal remuneration, to social security and to protection of health and safety at work, including safeguarding reproduction. Article 3 of the ICCPR simply requires State parties to ‘ensure the equal right of men and women to the enjoyment of all civil and political rights set forth in the present Covenant’. However, it is now well established that the same treatment for men and women is unlikely to bring about change. This is because the world of paid

(i) Gender pay gap:

The tenacity of a gender pay gap in all the countries in the current reporting round is striking. Recent concluding observations repeatedly require States to take concrete measures to close the wage gap between men and women. However, the nature of such measures is rarely specified. In addition, not enough attention is paid to the need to recognize that women’s disadvantage in the labour market needs to be addressed not just through labour market measures but also by paying more attention to women’s burden in the home.

(ii) Informal sector:

Women's disproportionate presence in the informal sector consistently across countries is a further symptom of the gendered distribution of labour in the home, which prevents women from competing on equal terms in the formal labour force. All the committees express concern at the specific disadvantage of informal workers, particularly in relation to lack of access to social security, employment protection or decent wages and conditions. The ICESCR guidelines require State parties to provide information on the informal economy, and in particular on measures taken to ensure access of informal workers, especially older workers and women, to basic services and social protection. Although in the concluding observations in this study CESCR does not explicitly draw the connection with women's disadvantage, it consistently notes with concern the size of the informal sector

(iii) Domestic workers:

A similar pattern is evident in relation to domestic work. The CESCR pays particular attention to poor working conditions of domestic workers, again with the implicit acknowledgement of the specifically gendered nature of this disadvantage. For example, in Ecuador, the law sets a lower minimum wage for domestic workers, and in many countries domestic workers are simply excluded from minimum wage and other employment protection, as in Kuwait and Qatar. Kuwait is identified by the CERD Committee as of particular concern because of the type and extent of abuse suffered by domestic workers at the hands of their employers, police and immigration officers. Some have to remain in untenable abusive situations because they can only change employers

(d) Health and education

Health is a further arena where the specificity of women's disadvantage needs to be recognized as part of a substantive equality approach (CEDAW Committee 1999). The treaty bodies in the concluding observations in this study consistently refer to high maternal mortality rates, lack of access to birth assistants, particularly in rural areas, the prevalence of vesico-vaginal fistulas and the disproportionately high levels of women infected with HIV and AIDS.

The Special Rapporteur on the right to health has noted the discrimination in access to medicines for vulnerable and disadvantaged groups, including women and girls.

CONCLUSION

This paper has drawn on the evolving understandings of equality in order to articulate a clear standard by which to evaluate social and economic policies and thereby to 'make the economy work for women'. It aims to show that in the context of women, these understandings are best understood

as an elaboration of the principle of substantive equality along four dimensions: the redistributive dimension, which aims to redress women's specifically gendered disadvantage; the recognition dimension, which aims to address stigma, prejudice, humiliation and violence; the transformative dimension, which aims to reconstruct basic institutional features that function as obstacles to women; and the participative dimension, which aims to enhance women's voice and social inclusion.

I have aimed to show two things. First, we have demonstrated that these dimensions are already implicit in the ways in which the various treaty bodies evaluate the extent to which States are in compliance with their treaty obligations not to discriminate against women. Second, by applying the framework to two of the most contested issues within social security policy, we have shown that the four-dimensional understanding of substantive gendered equality provides a valuable evaluative tool for assessing social and economic policies from the perspective of substantive gender equality and for pointing towards fashioning alternatives that score better against these criteria. By making the implicit understandings of substantive equality explicit and by fully articulating the growing consensus at international level on an understanding of substantive equality that reflects the four dimensions set out above, the extent to which policies can be shaped to address the specific challenges of gendered inequality can be considerably enhanced.

REFERENCES

1. Aber, L. and L. Rawlings. 2011. North-South Knowledge Sharing on Incentive-Based Conditional Cash Transfer Programmes. SP Discussion Paper No. 1101. Washington,DC: World Bank.
2. Bradshaw, S. 2008. "From Structural Adjustment to Social Adjustment : A Gendered Analysis of Conditional Cash Transfer Programmes in Mexico and Nicaragua." *Global Social Policy*, 8, no. 2: 188–207.
3. Brown, W. 2004. "The Most We Can Hope For Human Rights and the Politics of Fatalism." *South Atlantic Quarterly*, 103: 451–463.
4. Byrnes, A. 2013. "The Committee on the Elimination of Discrimination Against Women." In *Women's Human Rights: CEDAW in International, Regional and National Law*. A. Hellum and H. Sinding Aasen (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 27–61.
5. CEDAW Committee (Committee on the Elimination of Discrimination against Women). 1991a. "General Recommendation No. 16 (tenth session, 1991) : Unpaid women workers in rural and urban family enterprises." 1991b. "General Recommendation No.17

(tenth session 1991): Measurement and quantification of the unremunerated domestic activities of women and their recognition in the gross national product.” _____ 1999.

6. “General Recommendation 24 (20th session, 1999) article 12: women and health.”2004.
“General Recommendation No. 25 on article 4, paragraph 1 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures”.
7. _____ 2009. “General Recommendation No 26 on women migrant workers.”
CEDAW/C/2009/WP.1/R.

**A NEW METHOD TO INCULCATE THE CONCEPTS OF HUMAN RIGHTS
AND TO INCREASE THEIR COVERAGE TO COMMON PEOPLES IN
INDIA**

Savita S. Rahangdale,

Hon. B. J. Arts, Commerce & Science College, Ale,

Dist. Pune, Pin. 412411, Maharashtra, India

ABSTRACT

The Human Rights are inculcated in Indian citizens in the form of ethical and social values since the ancient times. The structure and perspectives of the Human Rights or natural rights are ever changing to some extent with the influence of the perspectives of the stronger sections of any society. This is the common phenomenon throughout the world. Still in the present scenario the approaches adopted by the government as well as non government agencies in the available framework of resources are found to be insufficient to reach the masses at large. Therefore, a new method to spread awareness about the Human Rights among the common peoples is being proposed in the present paper.

KEY WORDS : Human Rights, Education, School Children, Society, India.

INTRODUCTION

Human rights are the norms of basic standards of living of a human being irrespective of its birth, caste, religion, country, education, sex, or any other status. These are now protected by legal framework at local as well as international levels. These are called to be the inherent and inalienable rights because of being the human. The human rights are universally uniform and governed by the same standards and laws. A simple and basic human right is, right to food, means everyone who is living on the earth should get sufficient food of good quality for his/her hunger. The human rights are being the part and parcel of the each civilization in one way or another, generally may not be denoted by the word 'rights' in most of the ancient civilizations. In the ancient India, there were the ethics under the term 'Dharma' – representing the duties of the persons at different levels towards the other persons related to him/her; such as the 'Rajdharma' - guiding the acts of a King towards his citizens, his empire, and so on. Thus, Dharma on one hand was a guiding principle to the duties of

one person and the rights of all other related to him/her, thereby protecting the inherent rights of the later. According to the 'Geeta', 'he who has no ill will to anybody, who is friendly and compassionate, who is free from egoism and self sense and who is even-minded in pain and pleasure and patient is dear to God'. It also says that divinity (the qualities of a good human being) in humans is represented by the virtues of non-violence, truth, freedom from anger, renunciation, aversion to fault-finding, compassion to living being, freedom from covetousness, gentleness, modesty and steadiness. The Buddhist and Jain doctrines of non-violence indeed are humanitarian doctrines par excellence, teaching to protect the rights of the other human beings. Not only that, these doctrines also suggested protecting the other organisms too (Nehru, 1992).

The concept of the human rights was evolved and founded in Europe during 19th century and finally the "Universal Declaration of Human rights" (UDHR) was formulated in principle at the Yalta conference in 1945 and enacted on 10th December 1948 by UN (Anonymous, 2016a). Contemporary to this significant development, the Constitution of India which is based on the objectives of justice, freedom, equality and unitedness have adopted the similar policy and included total of 21 human rights under different articles of Indian Constitution, e.g., the Article 14 gives right to uniformity to the law and Article 15 against the discrimination on any basis (Govt. of India, 2006).

UN structured the World Programme in consecutive three phases, in order to focus national human rights education efforts on specific sectors/issues. The first phase (2005-2009) focused on human rights education in the primary and secondary school systems. The second phase (2010-2014) focused on human rights education for higher education and on human rights training programmes for teachers and educators, civil servants, law enforcement officials and military personnel, while the third phase (2015-2019) focuses on strengthening the implementation of the first two phases and promoting human rights training for media professionals and journalists.

The awareness about the human rights in Indian civilization is more or less neglected part and remained unnoticed until any severe incident, such as in case of Bhopal Gas tragedy (the world's worst industrial disaster) which happened on the night of 2-3 December 1984. The peoples were unaware of the storage of severely poisonous chemicals and gas by the pesticide producing multinational company, Union Carbide India Limited. In this, more than 500000 people were exposed to Methyl Isocyanate (MIC) gas and other extremely hazardous chemicals. Total of 2259

peoples were killed in their deep sleep, while about 16000 died during next 2 weeks and more than 10000 peoples were permanently disabled (Anonymous, 2016b). Unfortunately, no accountability in case of any accident was assigned to any of the party; nor the company neither the government. This is the most severe and eye opening incident of negligence of the human rights in the history of India.

The right to get safe and non contaminated food is one of the important issue, but the indiscriminate use of the pesticides and chemical fertilizers lead to the high amount of residual chemicals in the food items are leading to increased cases of toxicity and cancer is another example of violations of human rights.

There are total 60 issues of UDHR of which only a few are at the centre stage of the Indian scenario. More predominantly the issues like, women, gender equality, prisoners' rights, child, poverty, disability, freedom of opinion and expression, and minority are being put forward with strong support from the NGOs. Beside these, there are several other issues of human rights which are not yet addressed to the common peoples.

Therefore, there is strong need to educate the peoples about the human rights, their coverage and implications for betterment of the society. Towards this, the Central and State Governments have developed the judicial framework and also the implementation of awareness programs is initiated. The awareness is presently done by the NGOs at different places and levels while by the government agencies is through the higher education in the form of extra credits in the syllabi of PG level. The primary survey of these revealed that, both these systems have their own limitations. The NGOs could not reach to the common peoples at large and also not to the very remote places at a considerable frequency. On the other hand the higher education system is wide spread but it is not accommodating the large number of school dropouts and the citizens / working persons, labours in unorganized sectors, farmers, etc. The students also consider the credit as a casual one to fulfil the formality of educational requirement. Both these methods of awareness programs do not able to address many of the issues of human rights, such as Sustainable development, Environment, etc. Therefore, to cater the needs of all these stakeholders, the comprehensive model should be prepared and implemented for better results. Here a model is suggested for better awareness program.

THE MODEL

This model focuses on the involvement of primary and secondary school children as target group of stakeholders and budding leaders of future. This is not the case with the students pursuing

higher education, because till the age of higher education a person generally makes its views nearly firm towards the concepts perceived by him or her from the surrounding, media, social treatments and several other means during young age.

The model expects an action plan for a decade to be implemented in all the education institutions with the definition as per the provisions of international human rights instruments. Thus, the human rights education could be defined as, “training, dissemination and information efforts aimed at the building of a universal culture of human rights through the imparting of knowledge and skills and the moulding of attitudes and directed to:

- (a) The strengthening of respect for human rights and fundamental freedoms;
- (b) The full development of the human personality and the sense of its dignity;
- (c) The promotion of understanding, tolerance, gender equality and friendship among all nations, indigenous peoples and racial, national, ethnic, religious and linguistic groups;
- (d) The enabling of all persons to participate effectively in a free society;
- (e) The furtherance of the activities of the United Nations for the maintenance of peace.”

The objective to formulate the Decade’s Plan of Action is making provision and allow the plan to be executed for sufficient time frame through implementation, assessment of the needs and formulation of effective strategies; building the new and strengthening of running programmes and capacities at the international, regional, national and local levels. It also provides the time for development of coordinated materials; the strengthening of the role of the mass media; and the global dissemination of the Universal Declaration of Human Rights.

In the Russia, Germany, France, USA, and some other European countries, the human rights are taught to the students right from the primary education. In India it has been started but limited to only a negligible fraction of them and that too only in big cities; e.g. only 50 schools and 6000 students are targeted in Mumbai, Maharashtra. The rest of the students are deprived of this education, ultimately leaving the similar extent of population unaware about their rights. Therefore, the schoolchildren could group for the education of Human rights, because it is conceptually and socially the most flexible and be taught about the human rights by following

Table 1. Model of step by step target goals for different levels and the involved trainers.

Level	Goals	Main Concepts	Practices	Specific problems	Standards and instruments	Trainers
Preschool & Primary (Early childhood) Age 3-7	<ul style="list-style-type: none"> •Respect for self •Respect for parents & teachers •Respect for others 	<ul style="list-style-type: none"> •Self, •Community, •Personal responsibility 	<ul style="list-style-type: none"> •Duty, •Self expression, •Small group work, •Individual work 	<ul style="list-style-type: none"> •Racism, •Unfairness, •Different abilities of individuals (Divyanga) 	<ul style="list-style-type: none"> •Classroom rules, •Family life, •Community standards •Examples at local levels 	Teachers
Lower secondary (Later Childhood) Age 8-11*	<ul style="list-style-type: none"> • Social responsibility • Citizenship • Distinguishing wants from needs, from rights 	<ul style="list-style-type: none"> • Individual rights • Group rights • Freedom • Equality • Justice • Rule of law • Government Security 	<ul style="list-style-type: none"> • Valuing diversity • Fairness • Distinguishing between fact and opinion • Performing school or community service • Civic participation 	<ul style="list-style-type: none"> • Discrimination/ prejudice • Poverty/hunger • Injustice • Ethnocentrism • Egocentrism • Passivity 	<ul style="list-style-type: none"> • History of human rights in India and abroad • Local, & national legal systems • Local & national history in terms of human rights • UNESCO, UNICEF • Non-governmental organizations (NGOs) 	Teachers, Experts outside school may be from other school or NGOs
Secondary (Adolescence) Age 12-14*	<ul style="list-style-type: none"> • Knowledge of specific human rights 	<ul style="list-style-type: none"> • International law • World peace • World development • World political economy • World ecology 	<ul style="list-style-type: none"> • Understanding other points of view • Citing evidence in support of ideas • Doing research /gathering information • Sharing information 	<ul style="list-style-type: none"> • Ignorance • Apathy • Cynicism • Political repression • Colonialism/ imperialism • Economic globalization • Environmental degradation 	<ul style="list-style-type: none"> • United Nations Covenants • Elimination of racism • Elimination of sexism • United Nations High Commissioner for Refugees • Regional human rights Conventions 	Teachers, Experts outside school may be from other school/college, Government agencies or NGOs
Higher Secondary (Youth) Age 15-17* And Undergraduate level Age 18-22*	<ul style="list-style-type: none"> • Knowledge of human rights as universal standards • Integration of human rights into personal awareness and behaviour • Social responsibility towards Human rights awareness 	<ul style="list-style-type: none"> • Moral inclusion /exclusion • Moral responsibility / literacy 	<ul style="list-style-type: none"> • Participation in civic organizations • Fulfilling civic responsibilities • Civic disobedience 	<ul style="list-style-type: none"> • Genocide • Torture • War crimes etc 	<ul style="list-style-type: none"> • Geneva Conventions • Specialized conventions • Evolving human rights standards 	Teachers, Experts outside school may be from other school/college, Government agencies, International associations or NGOs

- These levels have to be taught with all aspects mentioned for

THE PROCESS

For sustainable, comprehensive and effective way of infusing human rights education into educational systems may include various courses of action, such as:

- i. The incorporation of human rights education in national legislation regulating education in schools;
- ii. The steps to be taken for such incorporation in legislature;
- iii. The revision of curricula and textbooks;
- iv. Pre-service and in service training for teachers to include training on human rights and human

rights education methodologies;

- v. The organization of extracurricular activities within the schools and extension to the families and the community;
- vi. The development of educational materials for different levels;
- vii. The establishment of support networks of teachers and other professionals from human rights groups, teachers' unions, government agencies, non-governmental organizations or professional associations, etc.

Beside the rights the responsibilities coming along with them should also be inculcated in the minds of students, which is essential to maintain a balance in the system.

PEDAGOGICAL TECHNIQUES TO BE USED

- i) **Brain storming:** This technique can be used to seek solutions to problems that are both theoretical and practical. It requires a problem to be analysed and then solutions to be developed. Brainstorming encourages a high degree of participation, and it stimulates those involved to maximum creativity. Following presentation of a problem, all ideas in response to it are recorded on a board or chart paper. At this stage only responses are recorded; no explanations are required and no suggestions are judged or rejected. The teacher then categorizes and analyses the responses, at which stage some may be combined, adapted or rejected. Finally the group makes recommendations and takes decisions on the problem.
- ii) **Case Studies:** Students in small groups work with real or fictional cases that require them to apply human rights standards. Case studies should be based on credible and realistic scenarios that focus on two or three main issues. The scenario for a study can be presented to students for consideration and then asked to respond. This method encourages analysis, problem-solving and planning skills, as well as cooperation and team building.
- iii) **Creative Expression:** This may include stories, poetry, graphic arts, sculpture, drama, song and dance. Teachers may ask the students to be artists themselves and provide a way for students to share their creations. He himself must not essential to be an artist. This can help to make concepts more concrete, personalize abstractions and affect attitudes by involving emotional as well as intellectual responses to human rights.
- iv) **Discussions:** Many techniques exist for stimulating meaningful discussion in pairs, small groups or the whole class. To create an environment of trust and respect, students might develop their own "rules for discussion". Personal or emotional topics are best discussed in pairs or small groups.

- v) **Field trips/community visits:** Students can be greatly benefited if they visit a place like courts, or underprivileged areas as an extension of school into the community. The purpose of the visit should be explained in advance, and students should be instructed to pay critical attention and to record their observations for a subsequent discussion or written reflection following the visit.
- vi) **Interviews:** Interviews provide direct learning to personalize issues and history. Those interviewed might be family and community members, activists, leaders or eye-witnesses to human rights events. Such oral histories can contribute to documenting and understanding human right issues in the home community.
- vii) **Research projects:** smaller research projects could be given to the students in the form of questionnaires or survey sheets to get the information of awareness of the human rights or their violations. The clear methodology should be provided to the students.
- viii) **Role plays:** Role-plays work best when kept short. Allow enough time for discussion afterwards: it is crucial for children to be able to express themselves about feelings, fears or understandings after such activities, to maximize possible benefits and dissipate negative feelings, if any.
- ix) **Visual aids:** Visual aids are the most effective teaching learning modules. Its use can be enhanced by the use of blackboards, overhead transparencies, posters, displayed objects, flip charts, photographs, slides, videos and films. They should be brief and concise with supportive information in the form of handouts or notes. They also help during the discussions and increase the student's direct participation.

There is freedom to use a few or all of the above given pedagogies for a group. There may be variation in their use as per the target group and availability of the resources. The main emphasis for present situation in India is to target possibly all the school going children and through them to the society, irrespective of the rural or urban sectors, poor or rich, educated or uneducated.

Mere creation of the awareness among the peoples is not the ultimate goal of this practice, it is aimed towards the protection of the rights for all the citizens of India; but the first step goes through the education of Human Rights.

A similar approach was adopted in Russia to overcome the phenomenon of "legal nihilism" i.e., disrespect for the written law and an unwillingness to observe it, targeting the school students and success was satisfactory. In India similar phenomenon is growing very fast and people feel proud after breaking the rules and regulations of either society or the judiciary.

CONCLUSION

The most sensitive target group of the stake holders should be brought under the umbrella of the Human Rights which is actually deprived of it in the present situation. The proposed model is having wide applications and covers the largest section of the society that will fulfil the need of time in Indian scenario.

REFERENCES

1. Anonymous, 2016a. The United Nations, Office of the High Commissioner of Human Rights, [What are human rights?](#), Assessed 28 February 2016.
2. Anonymous, 2016b. Bhopal Disaster. <https://en.wikipedia.org/wiki/> assessed on 28/02/2016.
3. Government of India, 2006. *Bhartache Sanvidhan*, Ed. 6. Pp. 292.
4. Jawaharlal Nehru. 1992. *The Discovery of India*, 2nd ed. (Jawaharlal Nehru Memorial Fund, New Delhi) pp 595.
5. United Nations. 2004. *Teaching Human Rights: Practical activities for primary and secondary Schools*. <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Pages/Programme.aspx> assessed on 28/02/2016.

WOMAN DIGNITY : STUDY OF HUMAN RIGHTS WITH REFERENCE TO SHASHI DESHPANDE'S NOVEL A MATTER OF TIME

Dr. Chandrakant R. Mandlik,
Shri Shiv Chhatrapati College Junnar.

Abstract

Dignity gives a sense of value to an individual being. Everyone's dignity must be respected. Human rights allow people to live together comfortably. Rejection of rights and freedoms gives birth to personal tragedy as well as social unrest. Race, religion, nationality, language and gender are not impediments in experiencing dignity, rights and freedom. Globalization has influenced women rights.

Keywords - dignity, rights, freedom, globalization, woman.

Introduction

Human rights and freedoms are need of everybody and they are not denied on any ground. Every human being has dignity. There are some inherent rights that they pledge dignity of everybody without concentrating on race, religion, nationality, language and gender. The rights which are constituted by the society are demanded by the person. The arrival of the globalization has brought changes in the field of political regime and economical structure. The cultural ideologies tremendously have influenced the women rights.

Nature of dignity, human rights and freedom

Dignity which is termed as a vital ingredient of common humanity gives a sense of value to an individual being. Hence it is a need of every human being as the food and water. Now it is time to respect everyone's dignity. Human rights not only enforce everybody to respect each other but allow them to live together comfortably. As the right is need of one person it is need of other persons. Human rights and freedoms are not denied on any ground. The very thought of rejecting rights and freedoms is the devil mother who gives birth to personal tragedy as well as social and political unrest and later but very soon up-heaval.

Why do we need human rights? Human being possesses more or less human qualities like intelligence, talent and conscience. He or she uses them as his abilities to develop himself or herself completely and to fulfill spiritual and material needs. There are some permanent and inseparable

what we call inherent rights that they pledge dignity of everybody without concentrating on race, religion, nationality, language and gender.

As a member of the society we demand freedom and rights but 'freedom to live as one wishes to or to do whatever one wants to do, cannot be treated as human rights' (Naseema, 2002:2) The rights which are constituted by the society are demanded by the person whenever very much eagerly he is in need of them for personality development.

The end of the 19th century witnessed arrival of the globalization on the land of the world. The changes in the field of political regime, economic and cultural ideologies tremendously influenced women rights. Social and economic variation secured their space. Expansion and extension of global market, economic and financial tendency and attitude and cultural alterations are the sources of positive and negative effects of globalization. The effect of globalization is at the root of human suffering, disorder and feelings of unrest. The financial crisis at the high level degree began to result into degraded and unstable global economy which affects human life.

Study of novel 'A Matter of Time' in the light of human dignity, freedom and rights

In relation to rights I want mainly to focus on woman as a being. A woman phenomenon does not represent only a woman but women as a whole in the country. I would like to refer Shashi Deshpande's novel 'A Matter of Time' in the light of dignity, freedom and human rights. Projecting middle class woman the novelist tries to occupy a unique position in the record of the contemporary Indian writers who are writing in English language. The writer's attempt is to show how women under the influence of modern education are deeply rooted in the Indian tradition. One may dare to call them traditional and unconventional, emotional and rational.

The novel 'A Matter of Time' moves around thought of freedom to women due to crisis in their life. It presents journey of freedom and dignity in the life course of four generations. One may underline how a woman, Manorama is caught up in the whirlwind of freedom and forgets intimate relatives. Despite Parent's poverty she is married Vithalrao, a rich but intelligent man. In order to seek freedom from parental poverty she breaks contact with the parent's house Vithalrao seems to be a 'doll-husband' in his wife's hand because of her possessive and dominating attitude towards him. Her decision is regarded as final. She stops Kalyani's education due to love letters given to her through unknown boy. This act of Manorama shows there is no freedom for emotional in the life of woman. The freedom of an individual life is decided by the elders in the family. Her decisions and concept of freedom is tradition bound. Being greedy of wealth she marries her daughter Kalyani with her own brother Shripati thinking that money will not go out of the house. It reflects that

Manorama has forgotten her past life at parent's house. She is unable to understand dignity of other person and value of freedom and money is not the final aim of life.

Freedom has different sheds of meaning in the second generation. The character of Kalyani is presented as contrasting character to Manorama who has been restricted from enjoying freedom and rights. She is economically dependent and submissive to her husband. The only option to her is to obey her husband Shripati. Kalyani's right of disclosing heart to the husband is locked up in the darkness. There is no conversation between Kalyani and her husband in the last thirty years. Kalyani frees herself from the clutches of her husband Shripati by supporting Sumi to marry Gopal against the wish of her father.

Material world does not keep Gopal happy at home which causes his leaving the family behind. The entity of freedom and right of third generation differs from the last. The crisis gives her a chance to identify dignity and enjoy freedom in the right way. Now a life of establishing individual authority begging. Accepting the reality Sumi becomes bold enough to face the disaster. She says 'two hearts, two minds, Gopal is right'. (Deshpande, 1996:24) Sumi has complete freedom for doing many things. She has spent lot of life time in doing nothing. Her way of searching a job is a symptom of economical freedom. Getting a teachers job again after a long gap of resign she becomes financially free. Sumi does not want to avoid responsibilities in the life by disrespecting her husband's freedom and decision of leaving the house.

Sumi acts violently against the attitude of the society 'What is woman without her husband' (167) She views this attitude of the society spoils individuality and freedom of woman. Her efforts to find equality in which gender is not impediment. Sumi desires to experience life without any complaint with new challenge. So she does not allow the thought of possessiveness to enter in the mind. Sumi emerges as an independent and indifferent kind of a woman by rejecting the role of traditional woman.

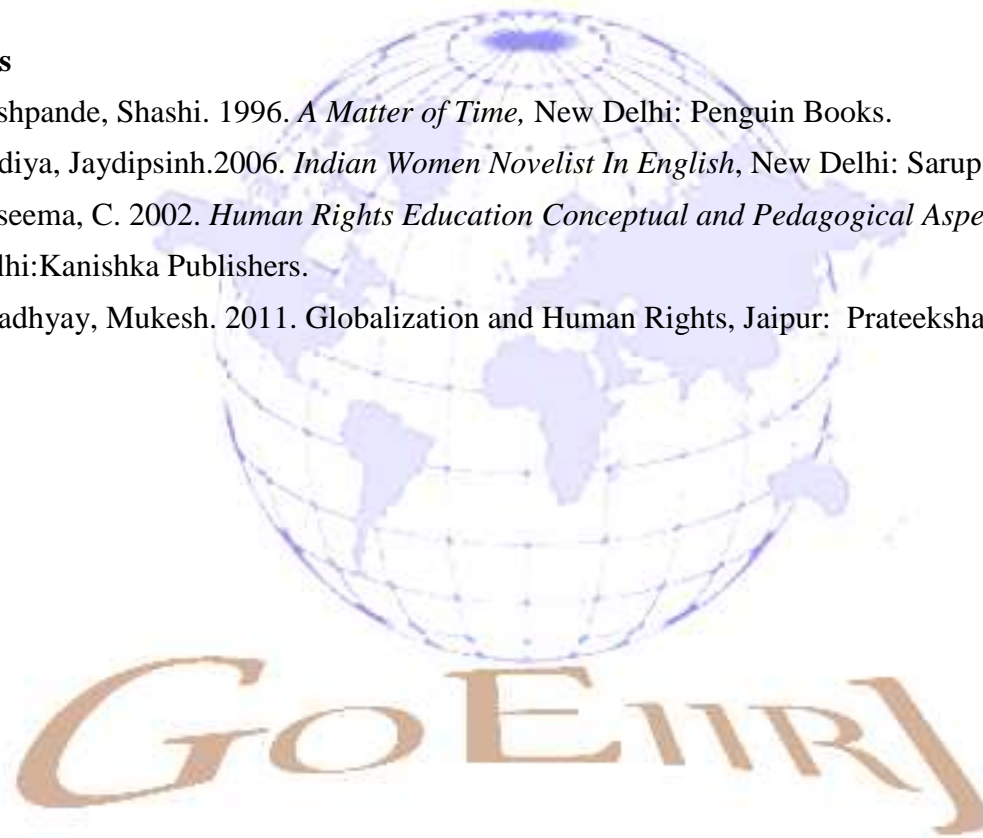
The eldest daughter Aru, symbol of fourth generation is conscious about freedom and dignity. She achieves power through the course of transformation which is a great help to her to defend herself. Aru want rights to create individual world of capable woman. Charu, second daughter of Gopal and Sumi hopes strongly to join medical college. Seema is the youngest daughter of the family whose attachment with her father is underlined easily when she asks her mother, Sumi to go outside in her meeting with her father Gopal. This episode reflects her freedom of expression. It also shows her love and close acquaintance for father. The character of the lawyer Surekha represents women who are leading an independent life where there is no botheration of the society. She feels happy with her life style which is governed by freedom and dignity.

Conclusion

Globalization has created crisis in the life of human being in the modern times but it leads them to know value of dignity, freedom and rights. The women who are treated as children producing machine begin to think of their life in relation to rights. Because of freedom and rights they have become bold enough to face calamities and to lead life independently even in the absence of man in the family. The women also started thinking that parasite to the parents is disillusion. They are free to make their opinions and seek purpose in the life despite impediments.

References

1. Deshpande, Shashi. 1996. *A Matter of Time*, New Delhi: Penguin Books.
2. Dodiya, Jaydipsinh. 2006. *Indian Women Novelist In English*, New Delhi: Sarup and Sons.
3. Naseema, C. 2002. *Human Rights Education Conceptual and Pedagogical Aspects*, New Delhi: Kanishka Publishers.
4. Upadhyay, Mukesh. 2011. *Globalization and Human Rights*, Jaipur: Prateeksha Publications

WOMEN'S RIGHTS AS HUMAN RIGHTS

Dr. Jyoti Papa Bidlan,
Premdas Sarda College,
Ahmadnagar.

Introduction

The establishment of the Irish Human Rights Commission in recent years is a very welcome development, not only as an outcome of the Belfast Agreement but also as part of a global trend of growth in national human rights institutions. It is especially welcome that the IHRC should convene a public consultation on the gender dimensions of human rights. This paper highlights why it is important for the IHRC to take every opportunity to reaffirm that women's rights are human rights and as such form an integral part of its work.

Background

Deep-seated gender-based discrimination and the marginalisation of women and girls relative to men and boys – whether in public or private settings – continues to be one of the most striking, persistent and defining features of societies everywhere. There is no country that can claim an exemplary record on women's human rights. Economist Amartya Sen has calculated that there are 100 million women 'missing' from Asia alone as the result of systematic patterns of gender-based discrimination, including female infanticide and neglect, son-preference, dowry related deaths, and so on. This is not to say that women are marginalised and discriminated against in the same ways in all societies or within all sectors of society. However, in all societies the balance of social, economic and political power – including Ireland – continues to work against women's full equality and enjoyment of human rights.

Recognising the enormity of gender-specific abuses, the second world conference on human rights (Vienna 1993) affirmed for the first time that women's rights are an integral part of universal human rights. In particular, the Vienna gathering was the first UN conference not focusing exclusively on women that defined violence against women as a violation of human rights, whether perpetrated by state or private actors. We are currently awaiting the UN's review of, and response to, the Irish Government's latest report on how it has implemented the 1979 Women's Convention (CEDAW). The Women's Human Rights Alliance has prepared a shadow report assessing the Government's performance and highlighting areas of serious concern for women in Ireland. The obstacles faced by advocates of women's human rights range from an unwarranted complacency that the women's equality agenda is complete, to outright hostility to the suggestion that women's rights are human rights at all. While there has been significant progress in recent decades in Ireland in

some areas, such as access to education, concrete manifestations of a gender power imbalance abound.

Some of the manifestations of women's marginalisation and the gender power imbalance in Ireland that are highlighted in the shadow report are:

- Violence against women
- Structural discrimination in employment
- Gross under-representation in public life/policy making forums
- Women's Health

Violence against women

In 1995, Women's Aid commissioned research into the prevalence of male violence against women. The outcome report, "Making the Links", found that 18% of Irish women had been subjected to violence. Importantly, 88% of women do not leave their violent partners because they have nowhere to go. This finding underscores the way in which poverty and economic dependence play a pivotal role in preventing women's basic human right to life and freedom from violence. Furthermore, judicial responses indicate that judges are inconsistent in how they approach and treat the problem of violence against women. Less than 6% of domestic violence perpetrators receive a prison sentence, while rape conviction rates, at 2%, are the lowest in Europe. If the Irish government is serious about implementing its international commitments to women's human rights it must take positive action to underpin women's social and economic rights and to ensure that decisions of the judiciary reflect the seriousness of crimes against women.

Structural discrimination in employment

Women dominate low-paid flexible workforces in every economy and they experience glass ceilings and isolation in the higher professions. Women's experience in Ireland is no exception. Indeed, in Ireland their earnings are still almost 30% below those of men. In addition, unpaid parental leave and other 'family-friendly' practices that in effect reduce pay and/or hinder promotional opportunities, it very unlikely that fathers will play a more significant role in child rearing. This reinforces a persistent pattern where women carry the primary burden of unpaid family responsibilities, childcare, household work, etc., and are more vulnerable to poverty as a result.

Gross under-representation in public life/policy making forums

The percentage of women TDs remained stagnant at 13% in the 2002 election. The percentage of women cabinet ministers dropped in the current Government from 20 percent to 13 percent and that of Ministers of State from 23 percent to 12 percent. Globally, Ireland compares very poorly with most other countries. For example, women won 48.8 percent of seats in the recent parliamentary elections in Rwanda. In Sweden women are 45.3 percent of members of parliament,

38 percent in Denmark, 37.5 percent in Finland, and 36.7 percent in the Netherlands. In Argentina, Costa Rica, South Africa and Mozambique women make up at least 30 percent of elected national assemblies.

Women's Health

In Ireland there are particular concerns around reproductive health. We live in a country where more than 6,000 women travel to the UK each year to obtain abortions. This raises many concerns about the human rights and equal status of women who are forced to travel, usually in secret and at risk of social stigma, to seek medical care. In Ireland, while the nature of the right to abortion remains extremely limited and unclear, there is a recognised right to information and travel with respect to abortion. However, this situation is also fraught with potential human rights violations. In 1999, the CEDAW committee raised issues around the lack of freedom of travel for women asylum seekers, for example. In addition, there are human rights concerns surrounding access to reproductive health and rights for minors (as the C and X cases demonstrated), as well as for women living in poverty, women living in state institutions, women with disabilities, and others. More generally, brutal practices such as symphysiotomy and forced hysterectomies, which have been perpetrated against women in the not-so-distant past in the state's hospitals, can only be described as forms of torture. Such practices raise questions about the potential abuse of power, and women's lack of power and status, in the Irish healthcare system.

All of these issues – violence against women, economic marginalisation, under-representation in public life, and impediments to reproductive health – and the inadequacy of the Government's response to them, are human rights issues. As such they should also be of concern to the Irish Commission on Human Rights in fulfilling its commitment to promote and protect women's rights within a framework of universal, indivisible human rights.

Tackling the Backlash

In recent decades there have been great gains in achieving recognition of women's rights as human rights. CEDAW (1979), which emerged during the UN Decade for Women (1975-85), is one of the early markers of this recognition. More recently, the global campaign for women's human rights achieved a wide array of new far-reaching commitments to women's human rights. Building on the UN Decade for Women and culminating in the Fourth World Conference on Women in 1995, these commitments included the following: the appointment of a UN Special Rapporteur on violence against women (VAW); the provision of an optional protocol (complaints procedure) to CEDAW; the adoption of the Beijing Platform for Action, and many others.

However, since then there has been a growing resistance to the implementation of these commitments and vigorous attempts have been made at various UN and local forums to dilute their strength. Currently, there is a global climate of backlash against 'feminism' and against equality

agendas which proactively seek to redress the many imbalances and patterns of discrimination against women that pervade our society and most societies globally. The backlash is multifaceted. One dimension is the rise of fundamentalist and traditionalist movements across religious divides – Christian, Islamic and others. For example, the 2003 meeting of the UN Commission on the Status of Women ended with a statement of “No agreed conclusions” – primarily because of a refusal on the part of some countries to agree to condemn violence against women and to reject “cultural” justifications for such violence. In 2000, at the Beijing Plus Five Review (a special meeting of the UN General Assembly), NGOs worked to resist attempts by some governments to renegotiate the Beijing Platform for Action. At that time, Amnesty International criticized the fusion of Christian and Islamic fundamentalist forces against women’s human rights in what they called an “unholy alliance” of countries including “the Holy See, Iran, Algeria, Nicaragua, Syria, Libya, Morocco and Pakistan.” Such forces seek to discredit women’s human rights agendas as anti-family, anti-men, anti-religion, and so on. Some governments reject women’s human rights as culturally imperialist and Western-centric, despite (or perhaps because there is) strong indigenous support for women’s human rights among NGOs in their countries and regions.

Another equally important aspect of the backlash against women’s human rights and human rights more generally is what NGOs around the world are calling ‘economic fundamentalism’. An increasingly unquestioned and pervasive deference to free-market principles and to globalised profit seeking is undermining the implementation of human rights standards. Fundamentalist free-market ideology rejects rights-based approaches to social, economic and cultural justice because rights-based frameworks create obligations instead of aspirations. The implementation of human rights obligations is resisted because it is seen as taking resources away from profit making and requires states to play a greater role in protecting individuals and communities than right-wing advocates of the free market would want. At present, the Irish Government is an enthusiastic supporter of the unbridled market and the current Minister for Justice has explicitly launched attacks on what he calls “rights speak.” Such a stand within Government is at odds with the implementation of this country’s international human rights commitments and needs to be challenged as such.

In this context, the Irish Human Rights Commission has an important role to play, especially through its education and awareness activities, to counter the ongoing backlash against women’s human rights and explicitly to challenge the preeminence of the market over the imperative of protecting and promoting human rights.

Recognising the ‘Intersectionality’ of women’s human rights

The concept of ‘intersectionality’ is critical in understanding what it means to protect and promote women’s human rights. The idea was developed by women’s human rights advocates participating in the UN World Conference against Racism (2000). The idea of ‘Intersectionality’

calls on us to recognise ‘forms of multiple discrimination’ as distinct from ‘multiple forms of discrimination.’ That is, to recognise that women experience inter-connected layers of discrimination and prejudice along lines of race/ethnicity, citizenship status, class/social background, disability, sexual orientation, rural/urban location, age, and so on.

Recognising the intersectionality of women’s human rights concerns means that the Government’s performance in implementing its obligations under CEDAW must be assessed from the point of view of different women, reflecting important differences in women’s social, economic and cultural contexts and relative power. For this reason, in addition to monitoring implementation of legal treaties such as CEDAW, the work of the IHRC should also be framed by UN declarations and agreements (to which the Government has also signed up), which provide fuller guidelines and specific objectives on a range of issues. This includes, for example, declarations and programmes for action arising out of the Second World Conference on Human Rights (1993), the International Conference on Population and Development (1994), the Fourth World Conference on Women (1995), the World Conference Against Racism (2000).

At the same time, women’s human rights concerns must not be ghettoized in the realm of women-specific agreements – such as CEDAW or the Beijing Platform for Action. The IHRC must also push to ensure that all of the State’s human rights treaty commitments are carefully evaluated from an inter-sectional gender perspective. This includes the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the Convention on the Rights of the Child, the International Convention on the Elimination of Racial Discrimination, and so on.

Similarly, at national level there are several important constitutional and legislative changes, and/or policy implementation procedural changes underway where a response from the IHRC is called for – both in general and from an intersectional gender perspective. All are at risk of falling short of the international human rights standards. They include:

- the proposed Citizenship referendum, which is being mooted amidst rhetoric that seems to exploit xenophobic and sexist prejudice
- implementation of a new EU Equality Directive aimed at ensuring positive action with regard to various minority groups
- pending amended disability legislation
- recent changes in qualifying criteria for various social welfare provisions

Conclusion

Under the Paris Principles, the IHRC has an expansive remit to protect and promote all human rights – economic, social, cultural, civil and political -- for all people living in Ireland.

Women's human rights have been recognised by the UN and international human rights community as integral to the realisation of such universal, indivisible human rights. As the IHRC carries out its functions of monitoring our legal, judicial and policy frameworks, practices and procedures vis-à-vis international human rights standards, and considers taking action on particular cases of abuse, or undertakes research and education activities, I urge the Commission to include a critical, intersectional gender analysis throughout its work.

HUMAN RIGHTS AND CHILD DEVELOPMENT GO HAND IN HAND

Ms. Asha D. Sherkhane,
Research student, M.P. Law College, Aurangabad.

ABSTRACT

“We worry about what the child will become tomorrow, yet we forget that he is someone today” - Stacia Tauscher

Children are neither the property of their parents nor are they helpless objects of charity. They are human beings and are subjects of their own rights.¹ Since the 68 years of Independence, India has seen many transitional and development stages. But these developmental stages have also brought many side effects with it. Child related crimes like child abuse, exploitation and violence. And even children under bad vicinity become bad citizens of the country. Poverty, vulnerability, pauperism leads them to become criminals (juvenile in conflict with law), terrorists. Keeping the development, modernity and its side effects in mind, the Constitution makers had made excellent provisions and rights to favor the children and also correctional methods are available to the child criminal.

This paper highlights the “human rights regarding the children and remedies available.”

INTRODUCTION

As we know that Children and women are consider as the weaker section of the society, this section has always been dominated by the men. Even in the 21st century we see and read the news regarding the exploitation of children. One side we say that children are our future and the other side children are exploited by various ways. The central and state government should take measures to protect the child from all forms of physical, mental violence and cyber crime.

Every child is entitled to a meaningful childhood. But for many children, the reality of childhood is altogether different. 2 million Indian babies die before they celebrate their first birthday. More girl children are killed at birth. At least 35 million children aged 6 - 14 years do not attend school. 17 million children in India work.² since past, children have been abused and exploited. They suffer homelessness and starvation; bad health care and poor quality education. Child Rights are fundamentals and the inherent rights of all human beings below the age of 18. These rights apply to each and every child, irrespective of his/her race, color, gender, caste, creed, religion. All children have the right to live, develop, taken care of and take decisions that impact their lives.

CHILDREN EXPLOITATION BY VARIOUS MEANS

Children are being exploited by the society by various means may be the ways of child labor,

sale of children, child prostitution, child pornography, trafficking, female feticides etc. In this regard time to time Judiciary has given landmark decision to come over the problem from all kinds of child exploitation and abuse, some landmark decisions are as follows-

1. Laxmikant Pandey vs. Union of India,³ In this case it was found that the Trafficking in children in the name of Adoption
2. Munna vs. State of U.P⁴ In this case children were kept in adult prisons and they were exploited.
3. Gaurav Jain vs. Union of India⁵ Judiciary gave judgment that there should separate schools for prostitute children.
4. Bandhu mukti Morcha vs. UOI 1986, Child labor in carpet industry.
5. Delhi public School case 2004 this case is about child pornography.
6. A law in October 2006 banned child labor in hotels, restaurants and as domestics servants, there continues to be high demand for children as hired help in the home. Current estimates as to the number of child laborers in the country range from the government's conservative estimate of 4 million children under 14 years of age.⁶

CHILD DEFINITION

According to the Convention on the Rights of the child, ratified by India in December 1992: "...a child means every human being below the age of eighteen years unless, under the law applicable to the child, majority is attained earlier."

The Census of India treats persons below the age of fourteen years as "children."

According to the Indian penal code 1860, nothing is an offence committed by a child under the age of 7 years (section 82).

In Juvenile Justice Act 1986, Juvenile is a boy below the age of 16 years and a girl below the age of 18 years. In Juvenile Justice (care and protection of children) Act 2000, Juvenile is a boy or girl below the age 18 years.

The child marriage Restraint act of 1929, "child" means a person who, if a male, has not completed twenty- one years of age, and if a female, has not completed eighteen years of age.

The factories Act 1948, no child who has not completed his fourteenth year shall be required or allowed to work in any factory.

The Mines (Amendment) Act of 1983, no person below the age of eighteen years shall be allowed to work in any mine.

The child Labor (Prohibition and Regulation) Act of 1986 defines a "child" as a person who has not completed fourteen years of age.

CONSTITUTION GUARANTEES TO CHILDREN RIGHTS

The Constitution of India through its fundamental rights explains the rights of children in

article 15, 16, 19, 21, 21-A, 23, 24, and 45, 47 of Directive principle of state policy and 51-A (k) in Fundamental duties.

Strategies in the five year plans- Child development is focused through these plans also. Anganwadi centres, State Welfare programs, ICWS, ICDS (Integrated Child Development Services), Children homes, Observation homes, After Care Organization, CRY etc are some of the organizations and agency help and safeguard the child human rights.

REMEDIES

Children are our greatest asset; if we want our country to be strong they must be given due care and protection-

1. Education is key factor to develop the children, including our country many counties has make the education compulsory, but still it is ignored because of poverty, illiterate parent and surrounding critical circumstances. So there must be awareness programs through which the people must be told about the importance of education, and children's bright future.
2. Divorce rate has increased in this modern time, parents have forgotten their duties towards children, when the parents live separately or remarries, in that case the child feels loneliness, it is the right of the child to get love from both mother and father.
3. The laws and punishment should be made very stringent, so that no person will be dare to commit the offences related to child, for example- cybercrime, child pornography, child prostitution, child trafficking, sale of child, female feticide, , child labor, child abuse etc.
4. Role of media is very important that they must create awareness among the parents, society to understand the child in all aspects and also make assurance that the child is developing physically, mentally, morally and without any diseases.
5. Government should introduce such various polices at grass root level for the development and encouragement of the children and their bright future.
6. In 21st century also we difference between a girl and a boy, and the results are Female Feticide, early child marriages, there are punishment available in various laws for such parents but there should be concealing for such parents and the negative impact on society.
7. Neglected child can be rehabilitated by way of adoption, foster care etc.
8. Exercise, yoga and sports increase the inner strength and peace of the mind of the child and will help to remain healthy and physically fit.
9. Proper and limited use of mobile phones, internet and modern gadgets will keep them away from Cyber crime and cyber criminals.

CONCLUSION

There are various constitutional provisions and conventions on the rights of the child, but it is not sufficient, Parent and the society have to contribute a lot for the development and progress of a child. Role of parents and teachers is very vital; they have to understand the psychology of every child and to help them to make their own decisions instead of applying our decisions on them. We also need to help the child in all aspects and become their good friends. Many times children have fear of their parents, they do not discuss their problem with their parents and that why they become the victims. When children will be happy, educated and healthy, possess decision making capacity and are safe from any violence and abuse, then we can truly say that our country is developing.

REFERENCES

1. www.unicef.org
2. america.cry.org
3. AIR(1984)2 SC.469
4. 1982,1 SCC 545
5. AIR1990 SC 292
6. “Census data on child labor” (PDF). Ministry of labor and Employment.GOI. Retrieved 27 November 2015.

अल्पसंख्यांक आणि मानवी हक्क

डॉ. बी.जी. भोसले,
सहकारभूषण एस. के. पाटील महाविद्यालय,
कुरुंदवाड, जि. सोलापूर.

प्रा. आर. के. बाबर,
प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
सांगोला महाविद्यालय, सांगोला, जि. सांगली.

मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक कायदा या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेवून येतो. त्या गृहितकृत्यांवर या हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानात आणि टॉमस अक्कायन सारख्या विधिज्ञांच्या लिखाणातून मांडली गेल्याचे दिसते. १७ व्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेला ह्युगो ग्रीसिअस याच्या व त्यापुढे मिल्टन आणि लॉक या विचारवंतांच्या लेखनातूनही ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅगना कार्टा या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५). तेंव्हापासून राजसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावीत, ही कल्पना पुढे आली. १६२८ मध्ये पिटिशन ऑफ राइट्स आणि १६८९ मधील अधिकारांची सनद – बिल ऑफ राइट्स – यातून त्यास आणखी स्पष्टपणा लाभला. अमेरिकन मुक्तिलढा (१७७६) आणि अमेरिकेतील मुलभूत हक्कांचा जाहिरनामा (१७९१) यातही मानवी हक्कांचे रक्षण हाच प्रमुख हेतू होता. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्या नंतर नागरिकांच्या हक्कांचा जाहिरनामा (१७८९), हा ही एक महत्वाचा टप्पा होता. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्कांचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन संविधानाचीही तीच प्रेरणा होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भूत झालेल्या मूलभूत अधिकारांचीही तीच प्रेरणा होय.

मानवी हक्कांच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय करारांचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वात प्राचीन करार म्हणजे वेस्टफिलियाचा शांतता करार (१६४८) होय. या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य झाले. १९ व्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले. १९२६ मध्ये राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने आंतरराष्ट्रीय गुलामगिरी करार केला. या करारानुसार प्रत्येक सही करणाऱ्या देशाने गुलामगिरीची प्रथा नष्ट करण्याची जबाबदारी घेतली.

रशियन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तित्वाची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट होते, परंतु त्यात शासनाच्या नियंत्रणापासून व्यक्तित्वाची मुक्तता करण्याची तरतूद नव्हती. रशियन संविधानात विशेष भर व्यक्तित्वाच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांवर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय हक्कांला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु हे दोन्ही प्रकारचे हक्क एकमेकांना पूरक आहेत.

जागतिक संबंधांत जरी प्रत्येक देशाचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते, तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्कांच्या मर्यादा असाव्यात, हेही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या देशाने आपल्या नागरिकांना

कसे वागवावे, हा जरी त्या देशाचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी तो देश जर मानवी हक्कांची पायमल्ली करत असेल, तर इतर देश हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. युरोपियन देशांनी ख्रिस्ती लोकांची कत्तल थांबविण्यासाठी सिरियामध्ये १८६० मध्ये हस्तक्षेप केला. ज्यू लोकांच्या संरक्षणार्थ युरोपियन देशांनी १९ व्या शतकाच्या शेवटी व २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली. अशा हस्तक्षेपात नेहमी धोका असतो. कारण हस्तक्षेप करणा-या देशांला आपला हस्तक्षेप न्याय्य आहे असेच वाटते. त्यामुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाला जागतिक कायद्याने मान्यता दिली नाही. मानवतावादी हस्तक्षेप शेवटी राजकीय हेतूने प्रेरित होतो, हा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे.

१९ व्या शतकाच्या दुस-या भागात युद्धाबाबत नियम तयार करण्यात आले. या नियमांचा हेतू कूरतेला आळा घालण्याचा होता. याची सुरुवात १८६४ मध्ये झाली होती, पण १९२५ ते १९२९ व द्वितीय महायुद्धानंतरच्या चार जिनीव्हा कन्व्हेंन्शन्सची त्यात मोलाची भर पडली. द्वितीय महायुद्धापूर्वीची आणखी एक महत्वाची घटना म्हणजे जागतिक मजूर संघटनेची स्थापना ही होय. या संघटनेने मजूर — मालक संबंधांत फार महत्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजूरांच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तिने राबवल्या. अनेक देशांच्या मजूर कायद्यात योग्य ते बदल घडवून आणले आणि वेठबिगार यांसारख्या अनिष्ट पध्दती नष्ट करण्यात महत्वाचा वाटा उचलला आहे.

द्वितीय महायुद्धानंतर विजेत्या देशांनी (इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स आणि रशिया) जर्मन लोकांनी त्यांच्या ताब्यातल्या प्रदेशातील नागरी जनतेविरुद्धचे जे गुन्हे केले होते, त्यांच्या चौकशीसाठी एक विशेष न्यायालय स्थापन केले. हे न्यायालय न्यूरेंबर्ग येथे १९४५ ते १९४६ या काळात कार्यरत होते व त्याने दोषी व्यक्तींना शिक्षा दिल्या. या न्यायालयाने ज्या तत्वांच्या आधारे आपले निर्णय दिले, ती तत्वे संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने नंतर स्विकारली. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेमध्येच मानवी हक्कांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. कलम १३ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी सुचना करायच्या आहेत. याशिवाय कलम १, ५५, ५६, ६२, ६८ व ७६ यातही मानवी हक्कांचा निर्देश आहे. त्यानुसार १० डिसेंबर १९४८ मध्ये मानवी हक्काचा जाहिरनामा काढण्यात आला. प्रत्येक व्यक्तिला काही मानवी हक्क आहेत व त्यांचा संकोच करण्याचा अधिकार सार्वभौम सत्तेलाही नाही, हा विचार या करारामुळे जागतिक पातळीवर मान्यता पावला.

मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यामध्ये एकंदर ३० कलमे आहेत. या जाहिरनाम्यात पाश्चिमात्य देशांत आढळून येणा-या नागरी हक्कांबाबतची कलमे तर आहेतच, पण आर्थिक न्यायासंबंधीच्या तरतूदीही आहेत. उदारमतवादी तत्वज्ञानाने नागरी व नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना दिली, तर मार्क्सवादी तत्वज्ञानातून आर्थिक न्यायाची संकल्पना साकार झाली. आर्थिक शोषणापासून व्यक्तिकी सुटका झाल्याशिवाय त्याच्या राजकीय हक्कांला अर्थ नाही आणि राजकीय हक्क असल्याशिवाय आर्थिक शोषणाला खराखुरा प्रतिबंध करता येत नाही, या दोन्ही विचारांचे सुंदर मिश्रण या जाहिरनाम्यात आहे.

मानवी हक्कांच्या रक्षणार्थ जे अनेक ठराव करण्यात आले आहेत, त्यांचा हेतू व्यक्तिला आपल्या हक्कांचे रक्षण करण्याची क्षमता देण्याचा आहे. गुलामगिरी, वेठबिगार, वर्णभेद यासारख्या व्यवहारावर बंदी

घालणारे ठराव ही संमत झाले आहेत.

संयुक्त राष्ट्रांमार्फत द. अफ्रिकेतील वर्णभेदावर आधारित वर्णविद्वेषाविरुद्ध खंबीरपणे पाऊले टाकली गेली होती. प्रत्यक्ष १९९४ ला वर्णभेद नष्ट झाला, त्याचे कारण म्हणजे जागतिक लोकमताचा प्रभावी दबाव होय. मानवी हक्कांबाबतच्या आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नाला जागतिक राजकारणामुळे काही प्रमाणात खीळ बसते हे खरे, कारण शेवटी देशहिताच्या कसोटीवरच राष्ट्रे जागतिक सभांतून मतदान करतात आणि काही वेळेला तथाकथित देशहित मानवी हक्कांकडे दुर्लक्षही करायला लावते. हे मान्य करूनसुद्धा मानवी हक्कांचे तत्वज्ञान प्रगती करत आहे, ही वस्तुस्थिती समाधान देणारी आहे.

भारताच्या संविधानात व्यक्तिचे मुलभूत हक्क सुरक्षित ठेवण्यासाठी यंत्रणा उभी करण्यात आली आहे. भारताचे जागतिक धोरण ही मानवी हक्कांच्या तत्वज्ञानाशी सुसंगत असेच आहे. भारतीय संविधानाने समाजातले दुबळे घटक, अल्पसंख्यांक, स्त्रिया यांच्याबाबत विशेष जबाबदारी शासनावर टाकली आहे. मानवी हक्कांची खरीखुरी कार्यवाही करायची तर दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता यांचे उच्चाटन झाले पाहिजे. अविकसित देशांच्या विकासाकरिता कुटुंब नियोजन, शिक्षण, जमिन सुधारणा, वैद्यकीय मदत यासारख्या कार्यक्रमांना अग्रक्रम असायला हवा. अशा कार्यक्रमांना आज जागतिक बँक आणि जागतिक आरोग्य संघटना या सारख्या संस्थाकडून भरपूर उत्तेजन मिळाले आहे. नजिकच्या भविष्यात या देशांच्या विकासाला सक्रीय सहाय्य इतर श्रीमंत आणि विकसित देश देतील, तरच मानवी हक्कांचे तत्वज्ञान ख-या अर्थाने साकार होईल.

संदर्भ

१. मानवाधिकार चळवळ – एक मुक्त चिंतन

– डॉ. धनंजय खैर,

डॉ. शिवाजीराव ठोंबरे

२. मानवी हक्क – उदय आणि विकास

– सत्यरंजन साठे

स्त्रीजीवन व मानवी हक्क

डॉ. भाऊसाहेब गव्हाणे,
मराठी विभाग प्रमुख,
सुभाष बाबुराव कुल महाविद्यालय केडगाव,
ता. दौंड जि.पुणे. ४१२२०३.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये मानवी हक्कांना विशेष महत्व दिसून येते. लोकशाही प्रणालीमध्ये राज्यघटना, प्रशासन, समता, बंधुता, स्वातंत्र्य या गोष्टींना विशेष महत्व असले तरी अलिकडील काळात ही लोकशाही मुल्ये पाळली जातात का? हा प्रश्न उपस्थित होतो. मानवता हेच सर्वश्रेष्ठ मुल्ये मानणाऱ्या आदर्शाची पिढी आज दिसत नाही. यामुळे मानवी हक्क व कर्तव्ये यांचा विचार होणे गरजेचे आहे. विसाव्या शतकापासून मानवाचे हक्क व मानवधिकार यांचा जोरदार पुरस्कार झालेला दिसून येतो. संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना झाल्याने या प्रश्नांना उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला असे म्हणावे लागते. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदीमध्ये मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य यांचा तीव्रतेने आग्रह धरण्यात आला. मानवी हक्क हा मानवाच्या जीवनातील एक अविभाज्य भाग असून मानवी हक्कांशिवाय कोणत्याही कोणत्याही मानसाचे व्यक्तिमत्व साकार होत नाही. सदर मानवी हक्कांची निर्मिती समाजामध्येच होत असते. प्रा. एच. जे. लास्की हक्कांची व्याख्या करताना म्हणतात, “हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यता: स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.” म्हणजेच हक्कांची निर्मिती ही सामाजिक परिस्थितीतून होत असते. समाजातील सर्व व्यक्तींना समानतेने हक्कांचा लाभ झालेला असतो. सामाजिक परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या हक्कांना मान्यता देण्याचे कार्य राज्य करत असते. निसर्ग अवस्थेतील मानवाला काही हक्क लाभलेले असतात त्यांना नैसर्गिक हक्क म्हणता येते.

समाजामध्ये स्त्री व पुरुष या मानवाच्या दोन जाती मानल्या तर मानवता हाच त्यांचा धर्म ठरला पाहिजे. भारतीय स्वातंत्र्याने स्वातंत्र्य, समता, व बंधुता यांना प्रमाण मानलेले दिसते. परंतु आधुनिक युगात मूल्यांना तेवढे स्थान आहे असे म्हणता येत नाही. प्राचीन काळखंडापासून स्त्रिया सामाजिक व कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरलेल्या दिसतात. पारंपारिक भारतीय समाजाने स्त्रीला तिच्या नैसर्गिक हक्कापासून वंचित ठेवलेले दिसून येते. स्त्री ही पुरुषसत्ताक पध्दतीच्या दडपणात खचून गेलेली आहे. तिच्या नैसर्गिक हक्कांवरती गदा आलेली दिसून येते. संयुक्त राष्ट्रांसंघाच्या सनदेमध्ये लिंग समानतेचा आग्रह धरण्यात आला होता. वंश, लिंग, भाषा, किंवा धर्म या आधारावर भेदभाव न करण्याचे ध्येय ठेवण्यात आले होते. इ.स. १९४६ मध्ये महिला आयोगाची स्थापना झाली यामुळे स्त्री मुख्य प्रवाह येण्याची धडपड सुरू झाली असे म्हणता येईल. ‘ स्त्री स्वातंत्र्य महती ’ असे मानणारे अनुमत स्त्रीयांच्या –हासाला कारणीभूत होते असे म्हणावे लागते. भूतकाळामध्ये स्त्रीयांना अनेक मूलभूत हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. अशा प्रकारे मानवीसमूह नैसर्गिक हक्कांपासून वंचित राहिला तर सामाजिक घडण बिघडते असे अनेक विचारवंतानी अधोरेखित करून ठेवलेले दिसून येते. स्त्रीयांचा छळवाद अनेक गोष्टींमधून दिसून येत होता.

आजच्या काळातील हुंडापध्दती, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, विवाहसंबंधीचे जातीचे निर्बंध, सामाजिक प्रतिष्ठा, लोभी वृत्ती, आई—वडीलांची गरिबी इ. अनेक समस्या स्त्रीबाबत जाणवताना दिसतात. याला कारण आजची चंगळवादी वृत्ती, स्त्री एक भोग्यवस्तू मानणे अशा काही गोष्टी सोयीस्करपणे विसरल्या जातात. अशा या स्त्रीला माणूस म्हणून वागविले पाहिजे व स्त्रीने स्त्रीच्या जीवनाकडे प्रामाणिकपणे पाहिले पाहिजे या गोष्टी येथे महत्वाच्या ठरणा—या आहेत. स्त्रीला आपल्या हक्कांची व कर्तव्याच्या जाणीव होणे म्हणजे स्त्रीजाणीव असे म्हणता येईल. स्त्रीने स्वतःच्या अनुभवाकडे स्वच्छ, प्रामाणिकपणे पहाणे व आपले विचार प्रकट करणे याला स्त्रीवादी दृष्टीकोन म्हटले गेले आहे. मी 'स्त्री'आहे,मला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळाला पाहीले ही प्रामाणिक भूमिका येथे महत्वाची ठरणारी आहे.

स्त्री विकास आणि मानवी हक्क यांचा अगदी जवळचा संबंध दिसून येतो. स्त्रीयांचे मागासलेपण व मानसिक दारिद्र्य या गोष्टी महिलाना हक्कांपासून दूर ठेवताना दिसतात. मानवी हक्कांचा जाहिरनामा संयुक्त राष्ट्रसंघाने जाहिर केला व पुरुष व स्त्री समानतेचे सत्र सुरू झाले असे म्हणावे लागते. संयुक्त राष्ट्रसंघाने इ.स १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहिर करण्यात आले.त्यामागे उद्देश ही ठेवलेला दिसून येत होता. स्त्रीकडे डोळसपणे पाहिले जाणे, स्त्री आणि पुरुष यांच्या समानतेविषयी विचार करणे, स्त्री प्रश्नांना केंद्रवर्ती ठेवणे,सामाजिक,सांस्कृतिक जीवनात स्त्रीला सामावून घेणे या अनुषंगाने विचार सुरू झाला. तसेच जागतिक महिला परिषदा या वेगवेगळ्या ठिकाणी भरल्याने स्त्री प्रश्नांना अधोरेखित केले जाऊ लागले. स्त्री मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याचे कारण भारतीय पुरुषसत्ताक पद्धतामध्ये असलेले दिसून येतो. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्री व शुद्रांची अवस्था दयनीय होती. भारतीय परंपरेमध्ये अनेक अनिष्ट चालीरीती होत्या त्याचाही परिणाम स्त्रीजीवनावर झालेला दिसून येतो. यातून स्त्रीयांना कमी लेखण्याची परंपराच सुरू झाल्याचे दिसते.सतीची चाल,बालविवाह,स्त्रीणभ्रुवहत्या, बालजरठविवाह प्रथा, स्त्रियांचे होणारे केशवपन यातून एक प्रकारची स्त्रीची अवस्था दयनीय झालेली होती.आजची स्त्री ही स्त्रीवर अत्याचार करताना दिसते व तो अत्याचार ती सहन करणे. आजची आई,मम्मी या देखील स्त्रीयांचाच आहेत, परंतु एखादी मुलगी जन्मल्यावर ती देखील अस्वस्थ होते.मुलगा हा वंशाचा दिवा ठरतो तर मुलगी ही दुसऱ्या घरचे. धन ठरते. घरात एक मुलगा असेल व चार मुली असल्यावर आई त्याबाबत दुजाभाव करते. काही खायचे असेल तर सगळे खाऊ नवा माझ्या बाला राहू द्या, बाई तू मुलगी आहेस तु मुलांबरोबर खेळू नकोस,तू मुलगी आहेस हसू नकोस,तू मुलगी आहेस तू स्वयंपाक केला पाहिजेस अशा काही गोष्टी व्यवहारात दिसून येतात. त्यातून त्या स्त्रीची एक कौटुंबिक मानासिकता बालपणी निर्माण होते. त्यामुळे तिला आपले विश्व एवढेच आहे ही मानसिकता निर्माण होते.या मानसिकतेच्या पुढे ती जाऊ शकत नाही. तसेच प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेल्या सर्व वाईट चालीरीती फार कर्मठ होत्या त्याचे पालन हा समाज काटेकोरपणे करताना दिसत होता. एखादा सावकार किंवा श्रीमत मनुष्य बायको मेल्यावर एखादया दहा—बारा वर्षांच्या मुलीबरोबर लग्न करत असे त्यामुळे तो वयस्कर गृहस्थ लवकर मृत्यू पावायचा व ती मुलगी कमी वयात विधवा व्हायची. अशा काही घटनेनंतर ती विधवा म्हणून समाजात वावरत असे. तिचा वावर हा एखादया

घरातील तळघरात किंवा अंधाच्या खोलीत असायचा. तिला पांढरी साडी परिधान करायला लावून तिचे केशवपण केले जायचे अशा काही अनिष्ट घटनेने तिचा एक माणूस म्हणुन हक्क हिरावून घेतला जात होता असे म्हणावे लागते.आजही भारतीय समाजाने स्त्री—पुरुष समानतेचे सुत्र स्वीकारलेले दिसत नाही. त्यामुळे आजच्या एकविसाव्या शतकातही या महिलांना अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागते आहे.

आजच्या समाजाने विज्ञाननिष्ठ भूमिका स्वीकारलेली असली तरी तिच्यावर अंमल करणे अजूनही जमलेले दिसत नाही. आपला देश वैज्ञानिक प्रगतीत सर्वांच्या बरोबरीने चालला आहे. असे म्हणता येते परंतु ती वैज्ञानिक दृष्टी विवेकाधिष्ठीत असलेली वाटत नाही. अनेक देव देवतांना पूजणारी ही मावनीय संस्कृती किड्या—मुंग्याना खाऊ घालते, परंतु तिला जिवंत माणसाचा आक्रोश ऐकू येत नाही. असे म्हणवे लागते. स्त्रीला देवतेच्या मखरात बसवून तिच्या भाव भावनांना आजही कीमत नाही हेच सत्य येथे येऊन जाते. अनेक श्रद्धा अंधश्रद्धानी भरलेली ही संस्कृती अंधश्रद्धेला खतपाणी घालते यामध्ये स्त्रीही सर्वांच्या पुढे असलेली दिसून येते. ही धर्म भोळी स्त्री आपले अस्तित्व आपल्या कुटुंबाच्या सहअस्तित्वात मिसळून टाकते व आपल्या भावनांना काबूत ठेवते. यामुळे ती दबलेल्या अवस्थेत समाजात वावरताना आढळते. येथे ती केवळ दुसऱ्यासाठी झटणारे यंत्र निर्माण होते. यातून तिची होरपळ सुरू होऊन तिचे नैसर्गिक हक्क डावलले जाण्यास सुरुवात होते. स्त्री ही पुरुष अहंकाराला बळी ठरते. नवरा श्रेष्ठ, बायको कनिष्ठ या मानसिकतेत ती आलेली दिसून येते. आजही स्त्रीकडे पाहण्याचा पूर्वग्रहदुषित दृष्टिकोन समाजाने बदलेला दिसत नाही. नवऱ्याने मारले व पावसाने झोडपले याची दाद कोणाकडे न्यावी हा प्रश्न अजूनही अनुत्तरीत दिसून येताना दिसतो. यातून एक पुरुषी अहंकाराचे तत्व समोर येते आहे. स्त्रीकडे दुर्लक्ष होण्याची अनेक कारणे दिसून येतात.त्यामुळे स्त्री ही आपल्या हक्कांपासून वंचित राहताना आढळते. मुलगा वंशाच्या दिवा असे समजले जाते.मुलीला जन्म देण्यापेक्षा मुलाला जन्म देणे पसंत केले जाते. याच अर्थाचा विचार हा धर्मग्रंथातून बिंबविण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हातारपणाचा आधार म्हणून मुलाकडे पहाणे यातूनच वृद्धीपणी तो आपले पालनापोषण करेल असा लोकाविष्कार प्रकट होत असल्याने आपोआप स्त्रीजन्यापासून तिच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्त्रीच्या म्हणजे मुलीच्या लग्नाला अनेक अडचणी येतात त्यामुळे मुलगी झाली की पालकांना काळजी वाटयला सुरुवात होते. स्त्री ही भोगवस्तु वाटणे, यातून आपोआपच स्त्रियाकडे दुर्लक्ष होताना आढळते. एवढेच नव्हे तर या चंगळवादी युगात पटकन श्रीमंत होण्यासाठी हुंडा पध्दतीचा आधार घेणे यातून स्त्रीच्या मानसिकतेकडे कोणाचे लक्ष जात नाही. स्त्रीजीवनाकडे व स्त्री हक्कांसाठी काही उपाययोजना करणे महत्वाचे वाटते. स्त्रियांना समाजात सन्मानाने जगता आले पाहिजे, त्यांना त्यांच्या हक्कांपासून उपेक्षित ठेवून चालणार नाही याचे भान आजच्या समाजाने ठेवणे गरजेचे आहे. स्त्रियांवर अन्याय करणा—यांना कडक शासन देणे गरजेचे आहे. स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी स्त्रियांकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टीकोन बदलून टाकणे आवश्यक ठरेल. स्त्री क्षमीकरणासाठी काही कायदे करण्यात आले पाहिजेत, यातून स्त्रियांची आत्मिक शक्ती वाढीला लागण्यासाठी शक्यता निर्माण होईल.स्त्रीयाना सामाजिक जीवनात समान हक्क प्राप्त झाल्यास स्त्री आपले अस्तित्व प्रकट करण्यासाठी समोर येईल. समाजात काही नोकरी करणा—या

स्त्रीया देखील दिसून येतात. याचा विचार आज करण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचा समावेश केल्याचे आढळते. या घटनेत घटनाकारांनी मुलभूत हक्कांचे स्त्री-पुरुषांचे समानतेचे सुत्र समोर आणलेले आढळते. प्रत्येक व्यक्ती कायदयापुढे समान आहेत, या सर्वांना कायदा समान असावा असे नमूद केलेले आहे. राज्यातील नागरिकांमध्ये वंश, धर्म, जात, लिंग यापैकी कोणत्याही कारणांसाठी भेदभाव करता येणार नाही. सर्वांना समान संधीचा फायदा झाला. पाहिजे असेही समानतेचे सुत्र राज्यघटनेत नमूद केलेले आढळते. अशा काही मार्गदर्शक तत्वांचा अंगिकार प्रत्येक नागरिकाने करणे गरजेचे आहे. अलिकडील काळात स्वयंसिध्दा, स्वशक्ती, स्वाधार या सारखा सरकारी योजना स्त्रीला सबल करण्यासाठी कार्यरत असलेल्या दिसून येतात. स्त्री जन्म झाला म्हणून व्हावे न उदास असे जनाबाईंनी म्हटलेले आढळते. 'स्त्री जन्माची उदासी' दूर करण्यासाठी स्त्रीला मानसिक बळ देण्याची जबाबदारी मानवी समूहाबरोबरच सरकारची आहे असेही म्हणता येते.

समाजाने 'स्त्री'ला एका बंदिस्त चौकटीत बंद केल्याने तिच्या सामाजिक स्वातंत्र्यावर गदा आलेली आहे. एखादी आई कुटूंबासाठी झगडते, संघर्ष करते परंतु तिच्या वाट्याला उपेक्षित जीवन येते ही वस्तुस्थिती आजही तशीच आहे हक्क आणि कर्तव्य या बाबत आजची स्त्री ही अनभिज्ञ दिसते. हे तिचे दुःख, ती मोकळेपणाने बोलण्यासाठी साहित्याचा, प्रसारमाध्यमांचा वापर हवा तेवढा होत नाही खरे असलेले दिसते. एक माता आपल्या मुलीच्या गर्भपात करण्यास तयार होते हे देखील वास्तव आजच्या समाजात प्रकर्षाने जाणवते मुलामुली बाबत दुजाभाव करण्याचे धाडस ही पुरुषाबरोबर स्त्रीही देखील करते आहे. स्वातंत्र्यानंतर स्त्री ही थोडीशी अस्तित्वासाठी झगडताना दिसते आहे. स्त्री सबलीकरण या शीर्षकाखाली अनेक गोष्टी करण्यासारख्या आहेत. स्त्री अन्यायाचे परिमार्जन करून, सर्व क्षेत्रात स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान दिले पाहिजे. स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य देणे गरजेचे आहे. तिच्यावर अन्याय अत्याचार होत असतील तर त्याची वेळीच दखल घेतली पाहिजे. माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागणे म्हणजे मानवताधर्म हा मानवधर्म अनेक साधू संतानी, आदर्शांनी सांगितला आहे या गोष्टीवर अजूनही अंमलबजावणी होत नाही हेच सत्य येथे दिसून येते. आजच्या काळातील या स्त्रीला हे समाजास्तव माहित नाही असे नव्हे परंतु पुरुषी संस्कृतीच्या काळात तिला पूर्ण स्वातंत्र्य आहे असे छातीठोकपणे म्हणता येत नाही हेच खरे!

संदर्भ ग्रंथ

- १) मानवी हक्क , प्रा व्ही बी पाटील, के सागर पब्लिकेशन.
- २) ग्रामसंस्कृती, आनंद यादव, स्नेहवर्धन प्रकाशन.

मानवी अधिकार आणि स्त्रिया

प्रा. डॉ. बाळासाहेब अनुसे,
मराठी विभाग प्रमुख,
हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय राजगुरूनगर,
ता. खेड, जि. पुणे – ४१०५०५.

१. प्रास्ताविक :

मानवी अधिकार ही संकल्पना पुर्वीपासूनच अस्तित्वात असलेली दिसते. जसजसा मानवी विकास होत गेला तसतशी या अधिकारांची व्याप्ती वाढत गेलेली दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये मानवाधिकाराची स्थिती वेगळ्या प्रकारची असलेली दिसते. 'स्त्री' हा समाजातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. परंतु पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळालेले दिसते. त्यांच्यावर विविध बंधने लादलेली दिसतात. त्यासाठी धर्माचा आधार घेतलेला दिसतो. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ही परिस्थिती थोडीशी बदललेली दिसते. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांवरती जी विविध बंधने होती, समाजामध्ये स्त्री जीवनविषयक बऱ्याचशा अनिष्ट प्रथा १९ व्या शतकात असलेल्या दिसतात. एकप्रकारे १९ व्या शतकाला स्त्री सुधारणेचे शतकच म्हटले जाते. राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, गोपाळ हरि देशमुख अशा विविध समाज सुधारकांनी स्त्री सुधारणेचे कार्य केलेले दिसते. परंतु या बाबींना नंतरच्या काळात घटनात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलामध्ये स्त्रियांच्या मुलभूत हक्कांविषयी विचार मांडले आहेत. एकंदरीत मानवी अधिकारांचा विचार करावयाचा झाल्यास त्यामध्ये स्त्रिया, बालके, कामगार अशा विविध घटकांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय 'मानवी अधिकार व स्त्रिया' हा असल्याने त्यासंबंधाने येथे विचार करणे संयुक्तिक आहे.

२. मानवी हक्क म्हणजे काय ?

मानवी अधिकार म्हणजे मानवाला जे विविध हक्क आहेत त्यांचा उपयोग तो स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी करत असतो. हे अधिकार त्याला कायद्याने मिळालेले आहेत. मानवी अधिकारा संबंधी विविध विचारवंतांनी मते मांडलेली आहेत.

१. लास्की :

हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.

२. टी. एच. ग्रीन :

मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय.

३. प्रा. बोझांके :

आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास

घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने म्हणजे हक्क होय. वरील व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास आणि समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी मानवी हक्काची गरज आहे. आणि हे हक्क माणसाला कायद्याने जन्मतःच दिलेले आहेत. मानवी अधिकाराबद्दल मत व्यक्त करताना सागर भालेराव म्हणतात, “जगात जन्मलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला काही हक्क आणि अधिकार जन्मतःच मिळत असतात, तर काही हक्क आणि अधिकार हे तो कोणत्या देशात, कोणत्या भूमीवर आणि मुख्य म्हणजे कोणत्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर जन्माला आला या निकषांवर मिळत असतात. १० डिसेंबर १९४८ साली संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाधिकार संबंधी जागतिक स्तरावर एका नियमाची अंमलबजावणी केली तेव्हापासून जगभरात मानवी हक्कांसाठीचा लढा अधिक वेगाने सुरू झाला. मानवी इतिहासात मानवाधिकारासाठी लढणारे अनेक महान विभूती होऊन गेल्या. भगवान बुद्धांपासून थॉमस पेन पर्यंत, महात्मा फुल्यांपासून मार्टिन ल्युथर किंगपर्यंत आणि कार्ल मार्क्सपासून ते बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापर्यंतचा प्रवास हा मानवी हक्क संघर्षाने भरलेला आणि भारलेला आहे.”^१ यावरून मानवी हक्क म्हणजे काय हे लक्षात येते. त्याचबरोबर हे हक्क मिळवून देण्यासाठी कोणत्या महान विभूतींनी कार्य केले हे ही दिसून येते.

३. स्त्रियांचे अधिकार :

भारतीय स्त्रियांना घटनेने विविध अधिकार प्राप्त करून दिलेले आहेत. स्त्रियांचे विविध पातळीवर शोषण होताना दिसते. त्यामध्ये धर्म, जात, लिंग, वंश, अशा विविध कारणांचा त्यात समावेश होतो. मुख्यतः ती स्त्री आहे या कारणावरूनच तिचे शोषण होत असते. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना विविध हक्क प्राप्त करून देऊन समानता प्राप्त करून दिलेली दिसते. लोकशाही राज्यव्यवस्था, कायदे विकासात्मक धोरणे नियोजन आणि कार्यक्रम या सर्व चौकशीसाठी, संरक्षणासाठी व त्यांची प्रतिष्ठा अबाधित राखण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत काही तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१. कलम (५) : भारतीय नागरिकत्वाचा समान दर्जा प्राप्त.
२. कलम (१४) : सर्वांना कायद्याने समान संरक्षण.
३. कलम (१५)(१) : धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई.
४. कलम (१५)(३) : राज्यसंस्था स्त्रिया व बालकांसाठी कोणतीही विशेष तरतुद करू शकते.
५. कलम (१६)(२) : सार्वजनिक सेवांची समान संधी.
६. कलम (१७) : अस्पृश्यता पाळण्यास मनाई.
७. कलम (१९) : सर्वांना स्वातंत्र्याचा समान अधिकार.
८. कलम (२१) : कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय व्यक्तीच्या जीवन व स्वातंत्र्याच्या हक्कांचे संकोच करता येणार नाही.
९. कलम (२१) (अ): सर्व बालकांना शिक्षणाचा अधिकार.
१०. कलम (२३) व (२४) : शोषणाविरुद्धचा अधिकार
११. कलम (३२) : अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्याचा अधिकार

१२. कलम (३९) (अ) : उपजिवीकेचे पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार

१३. कलम (३९) (ड) : पुरुष व स्त्रिया या दोघानांही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे.

१४. कलम (३९) (इ) : स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य आणि बालकांचे केवळ वय यांचा दुरुपयोग टाळण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

१५. कलम (४२) : राज्य कामाबाबत न्याय व उचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसुती सहाय्यासाठी तरतुद करील.

१६. कलम (४६) : समाजातील दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी राज्यसंस्था प्रयत्न करेल.

१७. कलम (२४३) (ड): स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५० टक्के आरक्षण महिलांना देण्यात आले २०११.

भारतीय राज्यघटनेतील या विविध कलमांवरून स्त्री-पुरुष समानता , स्त्रियांचे विविध अधिकार इत्यादी विषयीचे कायदे केलेले आहेत. आणि घटनेमधून स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळवून दिलेले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेने हे अधिकार प्राप्त करून दिलेले असले तरी समाजामध्ये विविध पातळीवर स्त्रियांचे शोषण होताना दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या ' हिंदू कोड बिल ' इ.स. १९५६ मध्ये पास होऊन स्त्रियांना विवाह, वारसा, घटस्फोट, दत्तक इत्यादी विषयक अतिशय महत्त्वाचे कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाले. स्त्रियांच्या हक्कांसंदर्भात १९व्या शतकातील समाज सुधारकांपासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंत विविध समाजसुधारकांनी त्यांच्या हक्कांसाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. यावरून स्त्रियांना समाजव्यवस्थेत दुय्यम प्रकारचे स्थान होते हे लक्षात येते.

१९६० नंतर विविध चळवळींचा उदय झालेला दिसतो. त्यात स्त्रीमुक्ती चळवळीने स्त्रियांच्या अधिकारांविषयी हक्कांविषयी, अस्तित्वाविषयी प्रश्न निर्माण केलेले दिसतात. स्त्रियांना घटनेने अधिकार प्राप्त करून दिलेले असले तरी पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेमुळे स्त्रिया या हक्कांचा वापर करताना दिसत नाहीत. परंपरागत संस्कृतीतून आलेली विविध जाचक मूल्येच ती आचरणात आणताना दिसते. स्त्रीमुक्ती चळवळीने या हक्कांची जाणीव स्त्रियांना करून दिली. स्त्रीमुक्ती चळवळ पाश्चात्य विचारांच्या अनुकरणातून आलेली दिसते. परंतु तिने भारतीय संदर्भात कार्य केले पाहिजे याची जाणीव काही स्त्रियांना होती. डॉ. सुमा चिटणीस या संदर्भात म्हणतात, "या दोन प्रवृत्तींमधील फरकाचे मूळ कोठे आहे? कदाचित ते भारतीय स्त्रीच्या स्वभावात असू शकेल. भारतीय स्त्री तुलनेत मुक्त असलेली, स्वतंत्र वृत्तीची, भारतीय स्त्री सुध्दा विरोधी परिस्थिती निर्माण झाली तर तिच्या बाजूने वळसा घालून पुढे जाते. विरोध अंगावर न घेता हळूहळू अडचणी दूर सारत मार्ग काढते. विरोधाला सामावून घेते. उघड निषेध तिला आवडत नाही. असे घडू शकेल का? की हे वैशिष्ट्ये भारतीय मानसिकतेचा भाग असू शकेल? हे जर खरे असेल तर स्त्रियांचे हक्क मिळण्यासाठी आणि त्यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी जे मार्ग धुंडाळावे लागतील ते भारतीय संस्कृतीच्या चौकटीतच अधिक यशस्वी होण्याची शक्यता आहे का? त्यामध्ये समोरासमोर टोकाच्या संघर्षाला स्थान नसेल. संस्कृतीच्या संदर्भातील फटी, जागा व संधी यांचा फायदा घेऊन पारंपरिक लक्ष्मणरेषा हळूहळू पुढे ढकलत आणि अधिकाधिक स्त्रीस्वातंत्र्य मिळवत या चळवळीला जावे लागेल. समाजाला स्त्रीची भूमिका कितपत पटेल, कितपत रूचेल, याचा अंदाज घेत जावे लागेल."२ घटनेने दिलेला अधिकार समाजमान्य होण्याच्या दृष्टीने डॉ. सुमा चिटणीस यांनी केलेले स्त्रियांच्या हक्काबद्दलचे हे विधान संयुक्तिक वाटते.

१९व्या शतकातील समाजसुधारकांनी त्या कालखंडामध्ये कशाप्रकारे स्त्री सुधारणेचे कार्य सुरू केले. समाजसुधारकांना स्त्रीविषयक जाणवलेले विविध प्रश्न कसे हाताळले , स्त्रियांच्या हक्कांसाठी समाजसुधारकांनी कोणत्या प्रकारे कार्याला सुरुवात केली आणि स्त्रीसुधारणा घडवून आणली हे स्पष्ट करताना प्रा. नलिनी पंडित म्हणतात, “अव्वल इंग्रजीतील सुधारकांनी स्त्रीजीवनविषयक सुधारणांचा पुरस्कार केला खरा; पण त्यांची दृष्टी मुख्यतः मानवतावादी होती. ख्रिस्ती धर्ममतांच्या प्रभावाने केशवपन, असंमत वैधव्य इत्यादी रूढीतील अमानुषता व रानटीपणा त्यांना जाणवू लागला. धार्मिक बाबतीत तटस्थतेचे धोरण ठेवणारा इंग्रज सरकारनेही सतीवर बंदी घालून हिंदू विधवांबद्दल सहानुभूती प्रदर्शित केली होती; म्हणून हिंदू धर्माला कलंकभूत असणाऱ्या असल्या चालींचे निर्मूलन करण्याची येथील सुशिक्षितांना आवश्यकता भासू लागली. मात्र लोकांच्या मनामधील जुन्या शास्त्रांच्या प्रतिष्ठेला बाधा न आणता त्यांच्या आधाराने सुधारणांची संयुक्तिकता लोकांना पटवून देण्याचा सुधारकांनी खटाटोप केला.”^३ यावरून असे दिसते की, १९व्या शतकामध्ये स्त्रियांना त्यांचे अधिकार व हक्क मिळवून देण्यासाठी समाजसुधारकांनी मोठ्या प्रमाणावर स्त्रीविषयक जाचक प्रथांविरुद्ध भूमिका घेतलेली दिसते. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे यांनी विविध संघर्षाला तोंड देत स्त्री सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांपासून कशाप्रकारे दूर ठेवले जाते, संस्कृतीच्या नावाखाली त्यांच्यावर विविध बंधन लादली जातात याचा समाचार ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरूष तुलना’ या आपल्या ग्रंथात कडक शब्दात घेतलेला दिसतो.

स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकार यासंदर्भात भारतीय प्रशासनाने कोणती भूमिका घेतलेली आहे. या संदर्भात डॉ. शर्मिला रेगे म्हणतात, “ गेल्या पाच दशकांची गोष्ट अशी आहे की, एका बाजूला भारत देशाने स्त्रियांचे हक्क आणि समता याबाबतची नुसती तोंडी आश्वासनेच दिलेली आहेत.”^४ सरकारच्या विविध धोरणांबरोबरच स्त्रियांचे हक्क व अधिकार याबाबत असलेले धोरण कशाप्रकारचे आहे याकडे डॉ शर्मिला रेगे आपल्या विचारांतून लक्ष वेधतात. जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये प्रसारमाध्यमांची स्त्रीविषयक भूमिका , त्याचबरोबर प्रसारमाध्यमांमधून निर्माण होत असलेली स्त्रीसौंदर्याची प्रतिमा आजच्या युगात स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या कार्यात आणि स्त्रियांना जे विविध अधिकार प्राप्त करून दिलेले आहेत त्याबाबत अडथळा निर्माण करणारी आहेत.

४. समारोप :

मानवी अधिकार आणि स्त्रिया या प्रस्तुत लेखातून एकंदरीत मानवी अधिकार म्हणजे काय? या अनुषंगाने स्त्रियांचे विविध अधिकार यांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. १९ व्या शतकापासून ते आज २१ व्या शतकापर्यंत विविध अंगांनी प्रत्येक कालखंडामध्ये स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्याच्या दृष्टीने कशाप्रकारचे प्रयत्न झाले आहेत हे यातून लक्षात येते. स्त्रियांना हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आलेले दिसतात त्यामध्ये डॉ. आंबेडकरांचे ‘ हिंदू कोड बिल ’ भारतीय राज्यघटनेने महिलांना दिलेले अधिकार तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाधिकारासंबंधी जागतिक स्तरावर केलेली नियमांची अंमलबजावणी या सर्वांबरोबरच स्त्रियांना त्यांचे अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी समाजसुधारकांनी केलेले कार्य नाकारता येत नाही.

५. संदर्भ ग्रंथ :

१. भालेराव सागर, 'धुडगूस', मानवाधिकाराचे उद्गाते डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, १३ एप्रिल २०१५
(bhaleraosagar.blogspot.com/2015)
२. चिटणीस सुमा, संत कवयित्री (ले. इंदुमती शेवडे), प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९९० पृ. १४-१५
३. पंडित नलिनी, 'महाराष्ट्रातील स्त्रीदास्यविमोचनाची चळवळ', समाविष्ट – निवडक साधना ग्रंथसंच खंड ४,
(चळवळी व आंदोलने), संपा. ग.प्र. प्रधान, रा.ग.जाधव, साधना प्रकाशन पुणे, सप्टें-२००७ पृ. ९९
४. रेगे शर्मिला, स्त्री असलेली, घडवलेली आणि दाखवलेली, समाविष्ट- स्त्रीमिती : निवडक 'मिळून सान्याजणी'
संपा. डॉ. नीलीमा गुंडी, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई. ऑक्टोबर २०१०, पृ. १९३.

महिला अधिकार व सद्यस्थिती

प्रा. गायकवाड संजय संभाजीराव,

रत्नाई महिला महाविद्यालय, राजगुरुनगर, ता.खेड, जि.पुणे.

संक्षिप्त :-

मानवी हक्काचा जाहिरनामा म्हणजे मानवी हक्काविषयीचे पहिले बहुराष्ट्रीय घोषणापत्र आहे. 'मानवी हक्कांच्या इतिहासातील मैलाचा दगड असलेला दस्तावेज' म्हणून मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहीरनाम्याकडे पाहिले जाते. मानवी हक्कांशिवाय मानवाला आपला सर्वांगीण विकास साधता येत नाही. हे हक्क त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वापासून वेगळे करता येत नाहीत. अशा या महत्वपूर्ण मानवी हक्काची संकल्पना रुढ होण्यास आणि त्याला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होण्यास काही महत्वाच्या घटना कारणीभूत ठरल्या. महिला विकास व मानवी हक्क यांचा निकटचा संबंध आहे. या विषयी काही महत्वाच्या घटनांचा संक्षिप्त आढावा घेणे क्रमप्राप्त आहे.

❖ मानवी हक्कांची पार्श्वभूमी :-

'नॅचरल लॉ' या संकल्पनेच्या माध्यमातून ग्रीक काळातील प्लेटो ऑरिस्टॉटल,सिसेरोसारख्या विचारवंतांनी मानवी हक्कांसंदर्भात आपले विचार मांडले. त्या काळातील राजसत्तेकडून होणाऱ्या मानवी हक्कांच्या पायमल्ली विरोधात १२१५ साली ब्रिटनचे राजे किंग जॉन यांनी 'मॅगनाचार्टा' ही मानवी हक्कांची पहिली सनद जाहीर केली. १६२८ मध्ये तत्कालीन ब्रिटिश राजे किंग एडवर्ड (तिसरा) यांनी 'दि पिटिशन ऑफ राईट' ही सनद जाहीर केली. या सनदेतून नागरी अधिकार बहाल करण्यात आले. १६८९ साली ब्रिटीश पार्लमेंटने पायाभूत नागरी अधिकारांची 'बिल ऑफ राईट्स' ही सनद समंत केली. या सनदेतून राजसत्तेच्या अधिकारांचे विभाजन करून त्यावर मर्यादा घालण्यात आली. तसेच लोकशाही पद्धतीने निवडणुका घेण्यास आणि भाषण स्वातंत्र्याची व्याप्ती वाढविण्यास बळ मिळाले.

ब्रिटनच्या अखत्यारित असलेल्या अमेरिकन वसाहती स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून घोषित करणारा अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा १७८७ साली प्रसिद्ध झाला. थॉमस जेफरसन लिखित या जाहिरनाम्यात 'व्यक्तिगत अधिकार' आणि 'क्रांतीचा अधिकार' यांची जगाला ओळख झाली. १७८७ मध्ये शासनाची कार्यप्रणाली,शासनाचे घटक आणि नागरिकांचे मुलभूत अधिकार यांचे सर्वाधिक जुने दस्तावेज असणारी अमेरिकन राज्यघटना अस्तित्वात आली.

१७८९ मधील फ्रेंच राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता,न्याय व मानवी हक्कांच्या तीन तत्वांचा जगाला परिचय करून दिला. या राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य,संपत्तीच्या अधिकारांची हमी मिळाली. नागरिकांचे मुलभूत अधिकार काय असावेत, हे दर्शविण्यासाठी अमेरिकन राज्यघटनेत १७९१ मध्ये ज्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या, त्या दुरुस्त्यांना 'बील ऑफ राईट्ने' नागरिकांचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य,मधुपेय आणि शस्त्रास्त्र बाळगण्याचा अधिकार, दाद भागण्याचा अधिकार अशा विविध अधिकारांना सरंक्षण मिळाले.

पहिली जिनेव्हा परिषद (१८६४), 'संयुक्त राष्ट्रसंघाची' स्थापना (१९४५), मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (१९४८), या विविध घटनांनी 'मानवी हक्क' संकल्पना जगभर पसरण्यात मोलाची भूमिका बजावली आहे. अशा विविध घटनांतून आज मानवी हक्कांना कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले असून, मानवी हक्कांचे सरंक्षण करण्याकरता मानवी हक्क आयोगासारख्या संस्था स्थापन झाल्या.

दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात झालेली असताना जग अंधकारमय काळातून जात होते. त्या पार्श्वभूमीवर १९४१ मध्ये अमेरिकन काँग्रेस समोर बोलताना अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन डी. रूझवेल्ट यांनी चार स्वातंत्र्यावर आधारित भविष्याचा स्पष्ट दृष्टीकोन मांडला. यामध्ये भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धर्म स्वातंत्र्य, अभावापासून स्वातंत्र्य आणि भयापासून स्वातंत्र्य यांचा समावेश होता. या स्वातंत्र्याचा समावेश पुढे 'मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यात करण्यात आला. १९६६ साली 'संयुक्त राष्ट्रसंघा'च्या आमसभेने 'आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय ठराव' आणि 'नागरी व राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय ठराव हे दोन ठराव संमत केले. या ठरावांचे जगभरातून स्वागत करण्यात आले. या ठरावांविषयी जनजागृती कार्यक्रम राबविण्याची आणि प्रोत्साहन देण्याची मोहिम जगभरातून राबविली जात आहे.

उद्दिष्टे :-

१. मानवी हक्क महिला अधिकारांची आवश्यकता स्पष्ट करणे.
२. स्वातंत्र्यानंतरची महिलांची स्थिती अभ्यासणे.
३. घटनेतील महिला कायदयांतील तरतूदी अभ्यासणे.
४. राजकीय व्यवस्थेत महिला सहभागाचे अध्ययन करणे.

महिला अधिकाराची आवश्यकता :

जागतिक पातळीवर महिला विकासाकडे अत्यंत महत्त्वपूर्ण व जिवाळाचा विषय म्हणून पाहिले जाते. महिला विकासाला खास महत्त्व किंवा प्राधान्य देण्याचे कारण म्हणजे, आतापर्यंत सर्वच समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले होते. त्यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण झाले होते वास्तविकपणे मनुष्यप्राणी या नात्याने पुरुषाइतकाच स्त्रीयाही महत्त्वाचा घटक आहे. पुरुष व स्त्री हे परस्परांना पूरक असलेले घटक होत. दोघांचेही जीवन एकमेकांवर अवलंबून असते. त्यापैकी कोणाही एकाचे जीवन दुसऱ्यांच्या मदतीशिवाय व सहकार्याशिवाय अपुरे ठरते. व्यवहारासाठी नैहमी असा दाखला दिला जातो की, स्त्री व पुरुष हे संसाररूपी रथाचे दोन चाके आहेत. संसाररूपी रथ व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी या दोन्ही चाकांची तितकीच गरज असते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यामुळे त्यांना विकासाच्या पुरेश्या संधी मिळू शकल्या नाहीत. त्यामुळे बहुतांशी स्त्रिया या मागासलेल्या आढळून येतात.

महिला विकास व मानवी हक्क:

महिला विकास व मानवी हक्क यांचा निकटचा संबंध आहे. महिलांच्या मागासलेपणाचे सर्वात महत्त्वाचे कारण त्यांना आतापर्यंत अनेक मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. स्त्री ही मानवसमाजाची महत्त्वाची घटक असूनही तिला पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क मिळत नव्हते. त्यामुळे तिला आपला सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नव्हते. तेव्हा महिला विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्त्रियांना त्यांचे मुलभूत मानवी हक्क मिळतील अशी व्यवस्था करणे गरजेचे आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, धार्मिक कल्पना, सामाजिक रुढी व परंपरा इ. कारणांमुळे स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याच्या प्रश्नाकडे आतापर्यंत पुरेशा गांभीर्याने पाहिले गेले नव्हते.

मानवजातीच्या प्रगतीला खीळ:

स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवल्यामुळे स्त्रियांच्या विकासाला तर पायाबंद बसलाच; पण त्याचबरोबर संपूर्ण मानवजातीच्या प्रगतीला खीळ बसली. जेव्हा समाजातील निम्मी लोकसंख्या मागासलेल्या अवस्थेत राहते तेव्हा आपण समाजाच्या

सर्वांगीण विकासाची अपेक्षा करू शकत नाही. साहजिकच स्त्रियांचे अज्ञान व मागासलेपण हा समाजाच्या प्रगतीच्या भागातील अडसर ठरला होता. महिला विकासाशी एकट्या स्त्रीयांचा नव्हे, तर तिच्या मुलाबाळांच्या, कुटूंबाच्या इतकेच काय पण समाजाच्या व राष्ट्राच्या विकासाचा प्रश्नही निगडित झाला आहे. इतक्या व्यापक दृष्टीकोनातून आपणास या प्रश्नांचा विचार करणे भाग आहे.

❖ स्त्रियांचे हक्क व आंतरराष्ट्रीय संघटना :-

प्राचीन काळापासून स्त्रिया सामाजिक व कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या होत्या. पारंपारिक भारतीय समाजात तर स्त्रियांना अनेक हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. इतकेच नव्हे तर, स्त्री ही पुरुषाच्या मार्गातील अडसर आहे अशा दृष्टीकोनातून स्त्रियांकडे पाहिले जात होते. अशा स्थिती त्यांना प्राप्त झाली होती. जगातील इतर देशांतील स्त्रियांची अवस्थाही यापेक्षा फारशी वेगळी नव्हती. साधारणपणे २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून स्त्रियांच्या अवस्थेत व सामाजिक स्थानात बदल होऊ लागला. स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनातही परिवर्तन होण्यास या काळात सुरुवात झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात स्त्रियांवरील सामाजिक व धार्मिक निर्बंध ढिले होत गेले. त्यांना सामाजिक जीवनात पूर्वीपेक्षा अधिक स्वातंत्र्य मिळू लागले. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात युरोपीय समाजात निर्माण झालेल्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे स्त्रियांना अर्थार्जनासाठी घराच्या बाहेर पडणे भाग पडले. त्यातून त्यांना थोडेफार आर्थिक स्वावलंबन लाभले. स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होण्यास हा घटक महत्वपूर्ण ठरला.

थोडक्यात, स्त्रिया घराच्या बाहेर पडू लागल्या तरी स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व समाजात येणे कठीण होते. स्त्रियांना दुय्यम लेखण्याच्या पुरुषांच्या वृत्तीतही फारसा फरक पडला नव्हता. त्यांच्या हक्कांच्या प्रश्नांकडे विशेष गांभीर्याने पाहिले जात नव्हते. अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या हक्कांच्या प्रश्नाला चालना देण्याचे कार्य संयुक्त राष्ट्रांनी केले संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रयत्नामुळेच या प्रश्नांकडे जागतिक समुदायाचे लक्ष वेधले गेले.

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत लिंगसमानतेचा आग्रह:

संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेच्या पहिल्या कलमात असे स्पष्ट केले आहे की, वंश, लिंग, भाषा, किंवा धर्म या आधारावर कोणताही भेदभाव करू नये. मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्य वृद्धीगत करणे व त्यांचा सन्मान करणे, त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मिळविणे हे संयुक्त राष्ट्रांचे उद्दिष्ट असे या व्यतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतील अनेक कलमात स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहण्याचाही उल्लेख आहे.

मानवी हक्कांचा जाहिरनामा:

संयुक्त राष्ट्रसभेच्या मानवी हक्काविषयी सार्वत्रिक जाहिरनाम्यातही स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांच्या तत्वांचा समावेश करण्यात आला. या जाहिरनाम्यांच्या पहिल्या कलमानुसार असे स्पष्ट केले आहे. की, सर्व मानव प्रतिष्ठेस व हक्क याबाबतीत जन्मतःच स्वतंत्र व समान आहेत. त्याचप्रमाणे जाहिरनाम्याच्या दुसऱ्या कलमात असा उल्लेख आहे की, कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता या जाहिरनाम्यातील हक्क व स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यास प्रत्येकजण पात्र आहे.

संयुक्त राष्ट्रांचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्काविषयी आंतरराष्ट्रीय करारनामा तसेच नागरी व रालकीय हक्काविषयी आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाला मान्यता देण्यात आली आहे.

महिला आयोग :

स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी १९४६ साली महिला आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने स्त्रियांच्या विविध समस्यांचे अध्ययन करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला. त्यासंबंधी अत्यंत महत्वपूर्ण

अशा सूचना व शिफारशी करण्यात आल्या आहेत. महिलांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व मान्य व्हावे या दृष्टीने महिला आयोगाने महत्वपूर्ण कामगिरी केली आहे.

महिलांच्या राजकीय हक्कांचा ठराव :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९५२ साली महिलांच्या राजकीय हक्कांचा ठराव संमत केला. या ठरावात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय हक्क देण्यासंबंधी आग्रह धरण्यात आला आहे. राजकीय प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग वाढावा आणि त्यांना महत्वाच्या सार्वजनिक पदांवर कार्य करण्याची संधी दिली जावी हा राजकीय अधिकारांचा ठराव संमत करण्यामागचा मुख्य उद्देश होता.

विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधीचा ठराव :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९५७ साली विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधीचा ठराव संमत केला त्यामुळे विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधीचा ठराव संमत केला. त्यामुळे विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या प्रश्नाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले गेले.

विवाह, विवाहाचे वय आणि नोंदणी यांचा ठराव :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९६२ मध्ये विवाह, विवाहाचे किमान वय व विवाहाची नोंदणी यासंबंधीचा ठराव संमत केला. महिलांच्या दृष्टीने विवाहातील या बाबी अत्यंत महत्वाच्या असल्यामुळे त्यासंबंधीचा ठराव संमत करून महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करणे आमसभेला आवश्यक वाटले.

भेदभावाचे

भेदभावाचे निर्मूलन करण्यासंबंधी जाहीरनामा :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९६७ साली महिलांविरुद्धचा भेदभाव दूर करण्यासंबंधीला जाहीरनामा स्वीकृत केला. तसेच आमसभेने १९७९ साली त्यासंबंधीचा एक ठरावही संमत केला. महिलांविरुद्ध कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जावू नये याकरिता हा जाहीरनामा स्वीकृत करण्यात आला होता.

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष :

संयुक्त राष्ट्रांनी सन १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले होते. स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाला चालना देणे, स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधणे, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकासाच्या कार्यात स्त्रियांना सहभागी करून घेणे, राष्ट्रीय जीवनातील स्त्रियांच्या सहभागाचे महत्व लक्षात आणून देणे आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याच्या तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व सद्भावना वाढीस लावणे या कार्यातील स्त्रियांच्या योगदानाची दखल घेणे हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष साजरे करण्यामागचा प्रमुख उद्दिष्ट होती.

आंतरराष्ट्रीय महिला परिषद :

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने १९७५ साली मेक्सिको शहरात आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत महिलांचे हक्क आणि त्यांच्या समस्या यासंबंधी अनेक ठराव संमत करण्यात आले. वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाचा स्वीकार करण्याच्या आवश्यकतेवर वरील ठरावांत भर देण्यात आला होता. आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाचा स्वीकार करणे. स्त्री-पुरुष व मुलांचे स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा व न्याय यांचे रक्षण करणे अशा आवश्यक गोष्टींकडे लक्ष वेधण्यात आले होते.

संयुक्त राष्ट्रांचा महिला विकास निधी :

१९८५ साली संयुक्त राष्ट्रांचा महिला विकास निधी स्थापन करण्यात आला. महिलांशी संबंधित विविध प्रश्नांचा अभ्यास करणे, आणि महिलांवर होणा-या अत्याचाराची दखल घेणे हा यामागचा प्रमुख उद्देश होता. संयुक्त राष्ट्रांची सर्व सभासद राष्ट्रे आणि निरनिराळ्या आंतरराष्ट्रीय संघटना यांच्या सहकार्याने हा निधी उभारण्यात आला आहे.

संयुक्त राष्ट्रांचे महिला दशक :

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९८५ हे दशक 'संयुक्त राष्ट्र महिला दशक' म्हणून साजरे करण्यात आले. या दशकाला 'समानता विकास व शांततेचे दशक' म्हणून घोषित करण्यात आले.

जागतिक महिला परिषद (१९८०) :

समानता, विकास व शांततेसाठी महिला दशक म्हणून १९७६ ते १९८५ हे दशक साजरे करण्यात आले होते. त्यानिमित्ताने १९८० मध्ये कोपन हेगन या ठिकाणी जागतिक महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. या परिषदेत महिलांशी संबंधित अनेक प्रश्नांची चर्चा करण्यात आली. तसेच अनेक महत्वाचे ठराव संमत करण्यात आले.

जागतिक महिला परिषद (१९८५) :

संयुक्त राष्ट्रांनी सन १९८५ मध्ये नैराबी येथे आणखी एका जागतिक महिला परिषदेचे आयोजन केले. संयुक्त राष्ट्रांनी महिलांच्या हक्कासंबंधी आणि महिलांशी संबंधित समस्या सोडविण्यासंबंधी केलेल्या कार्याचा व प्रयत्नांचा आढावा या परिषदेत घेण्यात आला. तसेच महिलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी भविष्यात कोणत्या दिशेने वाटचाल करणे गरजेचे आहे. यावर विचार विनिमय करण्यात आला.

जागतिक महिला परिषद (१९९५) :

संयुक्त राष्ट्रांनी सन १९९५ साली चीनची राजधानी 'बिजिंग' येथे ४ थ्या जागतिक महिला परिषदेचे आयोजन केले होते १९८९ साली आमसभेने महिलांच्या प्रश्नांसंबंधी संमत केलेल्या ठरावाचा पाठपुरावा या परिषदेत करण्यात आला. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात यावर ही या परिषदेत विचार विनिमय करण्यात आला. तसेच एक कृती आराखडा तयार करण्यात आला.

आमसभेचे महिलाविषयक विशेष अधिवेशन (२०००) :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने सन २००० साली महिला विषयक विशेष अधिवेशन बोलाविले होते. या अधिवेशनात बिजिंगच्या जागतिक महिला परिषदेने तयार केलेल्या कृती आराखड्याचा आढावा घेण्यात आला. जागतिक समुदायाने लिंग समानता प्रस्थापित करण्याच्या बाबतीत कितपत प्रगती केली आहे याचे मुल्यमापन यावेळी करण्यात आले. या विशेष अधिवेशनात जगातील १८० राष्ट्रांच्या महिला प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला होता. या खेरीज जगातील अनेक महिला संघटना तसेच महिलांच्या प्रश्नांवर विधायक कार्य करणारे महिला समुह यांचाही या परिषदेत सहभाग होता. महिलांशी संबंधित अनेक प्रश्नांवर या वेळी उपयुक्त चर्चा करण्यात आली.

❖ भारतातील महिलांची स्थिती :-

भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचे वर्णन करताना त्यांना कशाप्रकारे दुय्यम स्थान प्राप्त झाले आहे. स्त्रियांना सामाजिक जीवनात दुय्यम स्थान मिळाल्यामुळे स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण झाली आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांवर मोठ्या

प्रमाणावर अन्याय झाला आहे म्हणून भारतीय स्त्रिया सामाजिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या आहे. स्त्रियांवर होत असलेल्या अन्यायाचे अनेक पदर आहेत भारतीय स्त्रियांना आतापर्यंत मुलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. त्याचे मोठया प्रमाणावर आर्थिक व लैंगिक शोषण झाले आहे. काही बाबतीत तर त्यांना पशुहुनही हीन लेखले गेले आहे. महत्वाचे धार्मिक विधी अथवा पवित्र गोष्टी यांत सहभागी होण्यास त्यांना प्रतिबंध केला आहे. यावरून त्यांच्यावर झालेला अन्याय किती गंभीर स्वरूपाचा होता हे स्पष्ट होते. स्त्रियांवर आतापर्यंत झालेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करणे, त्यांना समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देणे, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वालंबी बनविणे, त्यांना त्यांचे सर्व न्याय मिळवून देणे, समाजात त्यांना सन्मानाने व प्रतिष्ठेने जीवन जगता येईल अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न राज्यघटनेत करण्यात आला आहे.

महिलांच्या हक्कांसंबंधी राज्यघटनेतील तरतूदी :

भारतीय राज्यघटनेत महिलांच्या हक्कांसंबंधी त्यांच्या हितसंरक्षणासंबंधी अनेक महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. आपल्या राज्यघटनेच्या सरनाम्यातच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आली आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाने प्रस्थापित केलेली मुल्ये व राजकीय तत्वज्ञान यांचा आपल्या घटनाकारांवर फार मोठा प्रभाव होता. राष्ट्रीय आंदोलनाने स्त्री-पुरुष समानतेच्या मुल्याला विशेष महत्व दिले होते. घटनाकारांनी मुल्यांना योग्य तो आदर देवून महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी राज्यघटनेत अनेक तरतूदी करून ठेवल्या आहेत.

मुलभूत हक्क :

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात व कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतीय राज्यघटनेत मुलभूत हक्कांची तरतूद करतांनी स्त्री-पुरुष समानता हे तत्व प्रमाण मानले आहे. समतेचा हक्क, कायदयासमोर समानता, भेदभाव नसावा, समानसंधी या सर्व तरतूदी कताना त्यांनी असे स्पष्ट केले आहे की, कोणत्याही नागरिकाला धर्म, वंश, जात, जन्मस्थान, वास्तव्य ठिकाण यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही. म्हणजेच स्त्री-पुरुष नागरिकांना समानतेने बहाल करण्यात आले आहेत.

मुलभूत कर्तव्ये :

भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांच्या मुलभूत कर्तव्यांचा (भाग ४ ए, कलम ५१ ए) समावेश करण्यात आला आहे. राज्यघटनेच्या या भागातही महिलांना समानतेची वागणुक देण्यासंबंधी आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासंबंधी उल्लेख आहे.

मार्गदर्शक तत्वे :

भारतीय राज्यघटनेच्या हया भागात व कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याची नितीनिर्देशक तत्वांचे स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. ही तत्वे राज्याला धोरणात्मक बाबीमध्ये मार्गदर्शन करण्यासाठी समाविष्ट करण्यात आली आहेत. राज्याने आपले धोरण निश्चित करताना कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य द्यावे याविषयी ही तत्वे मार्गदर्शन करतात. मार्गदर्शक तत्वांतही स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण यावर भर दिला आहे. सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय असेल अशी समाजव्यवस्था निर्माण करणे, स्त्री-पुरुषांना उपजीविकेचे पुरेशी साधने उपलब्ध करून देणे, स्त्री-पुरुषांना समान कामांसाठी समान वेतन देणे, स्त्री-पुरुष कामगारांचे आरोग्याची काळजी घेणे, कामाच्या ठिकाणी न्याय व माणुसकीची परिस्थिती निर्माण करणे, प्रसुतिसाहाय्य मिळवून देणे, चौदा वर्षाखालील सर्व मुला-मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण अशा अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

प्रौढ मताधिकार :

भारतीय राज्यघटनेने प्रौढ मताधिकारांच्या तत्वांचा स्वीकार केला आहे. त्यामुळे देशातीज सर्व प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदनाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. स्त्रियांच्या हक्कांच्या संदर्भात ही तरतूद विशेष महत्वपूर्ण मानावी लागेल. राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा असा अधिकार आहे. या अधिकारामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही स्थान मिळाले आहे. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होण्यास मोठा हातभार लागला आहे.

७३वी घटनादुरुस्ती :

१९९३ च्या ७३व्या घटनादुरुस्तीनुसार 'पंचायत राज' या शिर्षकाखाली 'भाग ९' राज्यघटनेत नव्याने समाविष्ट करण्यात आले. या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. यातील प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे महिलांसाठी १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. या तरतुदीमुळे महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाचे उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने महत्वाचे पाऊल होय.

७४वी घटनादुरुस्ती :

१९९३ च्या ७४ व्या घटनादुरुस्तीने नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांसाठी १/३ जागा राखीव ठेवण्याची व्यवस्था या कायदयाने करण्यात आली आहे.

उच्च घटनात्मक अधिकारपदे महिलांसाठी खुली :

भारतीय राज्यघटनेने सर्व महत्वाच्या घटनात्मक अधिकारपदांसाठी पात्रतेचे जे निकष निश्चित केले आहेत त्यावरून असे स्पष्ट होते की, ही अधिकारपदे प्राप्त करण्यास महिलाही पात्र ठरल्या आहेत. त्यामुळे राष्ट्रपतीपद, पंतप्रधानपद सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश व मुख्य न्यायाधीश, मुख्य निर्वाचन आयुक्त, ही सर्व महत्वाची घटनात्मक अधिकारपदे प्राप्त करण्याचा हक्क स्त्रियांना मिळाला आहे.

महत्वाचे महिलाभिमुख कायदे :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने महिलांच्या कल्याणासाठी आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक महत्वाचे कायदे समंत केले आहेत.

१. अनैतिक व्यापार (प्रतिबंध) कायदा – १९५६
२. मातृत्व लाभ कायदा – १९६१
३. हुंडाबळी कायदा – १९६१
४. स्त्रियांचे असभ्य प्रदर्शन(प्रतिबंध) कायदा – १९८६
५. राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा – १९९०
६. कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा – २००५
७. बालविवाह बंदी कायदा – २००६

महिलांशी प्रत्यक्ष संबंधित असलेल्या वरील कायदयाखेरीज इतरही अनेक कायदयांत महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या तरतूदी आहेत. उदा :- हिंदू विवाह कायदा, हिंदू वारसाहक्क कायदा, कुटुंब न्यायालय कायदा इ.

महिला सबलीकरण योजना व कार्यक्रम :

महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्टे व महत्व लक्षात घेवून भारत सरकारने तसेच राज्य सरकारने महिला सबलीकरणच्या धोरणाला

अग्रक्रम दिला आहे. महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकारने विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत. उदा:— महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार सहाय्यता कार्यक्रम (१९८७), स्वयंसिद्धा, स्वशक्ती, स्वाधार, बालिका समृद्धी योजना, तात्पुरती निवासगृहे, कुटुंब सल्ला केंद्रे, स्त्रियांसाठी वसतिगृहे, महिलांसाठी अल्पमुदतीचे अभ्यासक्रम इत्यादी.

महिला सबलीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण (२००१):

केंद्र सरकारने २००१ मध्ये महिला सबलीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले. या धोरणाचे उद्दिष्ट महिलांचे सबलीकरण व विकास घडवून आणणे, महिलांविरुद्ध करण्यात येणारा सर्व प्रकारचा भेदभाव दूर करणे, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांच्या सक्रिय सहभाग वाढविणे हा आहे. त्याकरिता एक राष्ट्रीय कृती कार्यक्रमाची निश्चित करण्यात आला आहे. उदा:— स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांची माहिती घेणे,

राष्ट्रीय महिला आयोग (१९९२):

१९९० साली राष्ट्रीय महिला आयोग कायदयांतर्गत भारत सरकारने १९९२ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना केली. राष्ट्रीय महिला आयोगाचे प्रमुख कार्ये: महिलांच्या संरक्षणासाठी घटनात्मक व कायदेशीर तरतूदींचे अध्ययन करणे, कायदयांचे पुनर्विलोकन करून आवश्यक ते बदल सुचवणे, महिलांच्या स्थितीत सुधारणेसाठी संशोधन व अध्ययन करणे, महिलांच्या तक्रारी व गान्हाण्यांचे निवारण करणे. इत्यादी गोष्टींचा समावेश यामध्ये होतो.

महाराष्ट्र शासनाचे महिलाभिमूख धोरण :

महाराष्ट्र राज्य हे एक पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्राने नेहमीच आधुनिक व पुरोगामी विचारांचा पाठपुरावा केला आहे. अनेक सुधारणावादी चळवळींची सुरुवात महाराष्ट्रापासूनच झाली असल्याचा इतिहासाचा दाखला आहे. या राज्यात महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वाहून घेतलेले अनेक समाजसुधारक होऊन गेले. स्त्री-शिक्षणाच्या क्षेत्रात पायाभरणीचे कार्य करणाऱ्या महात्मा फुलेसारख्या अनेक समाजसुधारकांची जन्मभूमी व कर्मभूमी महाराष्ट्र हीच होती. साहजिकच, महिला सबलीकरण, महिला व बालकल्याण विभाग, राज्य महिला आयोग, महिलांविषयक धोरण इत्यादी बाबतीत महाराष्ट्र अग्रेसर आहे.

राज्याच्या महिलाभिमूख योजना व कार्यक्रम :

महाराष्ट्र शासनाने महिला विकासाच्या व महिला कल्याणाच्या अनेक योजना घोषित केल्या असून त्यांची परिणामकारक अंमलबजावणी सुरु आहे त्यापैकी काही योजना व कार्यक्रम आपणास सांगता येतील. उदा:— जिजामाता महिला आधार योजना, ग्रामीण महिला व बालकांचा विकास कार्यक्रम, माहेर योजना सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना, आहिल्याबाई होळकर योजना, देवदासी पुनर्वसन योजना, महिला मंडळांना साहाय्यक अनुदान योजना याद्वारे महिलांना आधार देणाऱ्या योजना राबवण्यात येत आहेत.

❖ मूल्यमापन :-

उद्दिष्ट अजूनही दूरच :

केंद्र व राज्य सरकारने महिला विकासाच्या व कल्याणाच्या विविध योजना राबविण्याचे प्रयत्न चालविले असले तरी महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्ट अजूनही दूरच असल्याचे दिसते. समाजात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळविण्यासाठी अजूनही बराच

कालावधी जावा आलेल अशी लक्षणे दिसत आहेत. लिंग समानतेच पुरस्कार कितीही उच्च पद्धतीने केला तरी ही गोष्ट सहजासहजी साध्य होण्यासारखी वाटत नाही. याचे कारण म्हणजे स्त्रियांविषयी समाजाच्या मानसिकतेत आजही फारसा बदल झालेला नाही. भारतीय समाज २१ व्या शतकात असल्याप्रमाणे वर्तन दिसते. स्त्रियांना समान हक्क देण्याचा विचार सहजासहजी साध्य होणार नाही. राजकीय नेत्यांची भूमिका :

आपल्या देशातील सर्वसामान्य लोक स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे अनुदार दृष्टीने पाहतात असे नाही, तर त्यांचे विचार आणि कृती यामध्ये फरक दिसतो. कायदेमंडळांत महिलांन १/३ इतके आरक्षण देण्याच्या प्रश्नाबाबत भारतीय राजकारणांनी चालविलेली चाल ढकल आणि घेतलेली दुटप्पी भूमिका हे त्यांचेच उदाहरण होय.

References Books

1. Yogesh k. Tyagau. “Thrd World Response to Human Rights,” Indian Journal of international Law, Vo.21, No.1 (Jauary-March 1981) : 120-121.
2. V.R.Krishna Iyer, The Dialectics and Dynamics of Human Rights in India: Yesterday Today and Tomorro, Tagore Law Lectures (New Delhi: Eastern Law House, 1999) 115
3. Z.A. Nizami and Devika paul, ed. Human Rights in the Third World Contries (New Delhi: Kirs Publications, 1994) 107
4. Leah Levin: Human Rights. (Questions and Answers) national Book Trust India, New Delhi, 1992
5. Malcolm N. Shaw, International Law, Sixth Edition, Cambrige University Press. (Chapter VI- The international protection of Human rights, and VII-the regional protection of Human rights), 2008

Journals and Document :-

1. UN General Assembly Resolution on Human Rights Education A/59/525/Rev. dated 2 March Milanovic. Is the Rome Statute Binding on Individuals? (And Why we Should Care) Journal of International Criminal Justice vol.9,2011, 25-52
2. R.B. BRandir, The Concept of Obligation and Duty; Mind, Oxford Journals, Vol.73, No.291, July 1964;pp..374-393
3. John H. Knox: Horizonatal Human Rights Law; The American Journal of International Law, Vol.102,2008,p.1-47
4. American Consulate Library : Human Rights Education,2002
5. Jon Mesquida Smpol: Duty Moral and politivcal; //ivr.enc.info/index.php?title=Duty-Moral and political

Reports:

1. For cases of various courts see : All india |Repoter, Superme Court Cases, Weekly Law Reports, etc. mau be consuled.

2. Reports of the National police Commission.
3. Reports of the National Human Rights Commission
4. UN Human Rights Council and Other Organs of the UN at independent website of each organization.
5. Report of various Non- Governmental Organisations such as Amnesty International, Human Right Watch, PUCL, Commonwealth Human Rights Association etc.

Website :

1. <http://www.Humanrightsinternational.Org>.
2. <http://www.Humanrights.com>.
3. <http://www.wikimedia.org>.
4. <http://www.financialpost.com>
5. <http://www.mynews.in>
6. <http://www.un.am>

मानवी हक्क आणि दारिद्र्य

श्री. सुनिल दादाराम पवार,
संशोधक विद्यार्थी.

प्रस्तावना :

जीवनाच्या किमान मुलभूत गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य इ.) भागविता न येणारी परिस्थिती म्हणजे दारिद्र्य होय. जेव्हा समाजाचा एक मोठा गट जीवनाच्या मुलभूत गरजा भागवण्यासाठी अपयशी ठरतो तेव्हा अशा स्थितीत जनदारिद्र्य (mass poverty) असे म्हणतात. अशा वेळी दारिद्र्य ही एक सामाजिक समस्या बनते, या समस्येची सोडवणुक करून समाजातील लोकांचे दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न शासन, बिगर शासकिय संघटना व बुद्धीजीवी समाजशील लोकांकडून केला जातो. लोकांनी चांगले जीवन जगणे हा त्यांचा जन्मतःच नैसर्गिक हक्क असून तो त्यांना मिळालाच पाहिजे. यासाठी त्यांच्यासह समाजही प्रयत्न करत असतो.

भारत आणि दारिद्र्य—

भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण मोजण्यासाठी दारिद्र्य रेषाही संकल्पना वापरली जाते. दारिद्र्य रेषा उपभोग खर्चाच्या आधारावर ठरविलीजाते. भारतात दारिद्र्य रेषेच्या मोजमापासाठी नियोजन मंडळ नोडल एजन्सी म्हणून कार्य करते. नियोजन मंडळाने वेळोवेळी कार्यगट स्थापन केले. यामध्ये कार्यगट १९६२, अलग कार्यगट १९७९, लाकडावाला तज्ञगट १९९३ इ. या कार्यगटांनी दारिद्र्य रेषेच्या मोजमापासाठी कॅलरी उपभोगाच्या संकल्पनेचा वापर केला. ग्रामिण भागासाठी २४०० तर शहरी भागासाठी २१०० कॅलरी प्रतिदिन असा निकष स्विकारण्यात आला. या निकषानुसार १९७३-७४ ते २००४-०५ या कालावधीत दारिद्र्याचे प्रमाणपुढील प्रमाणे होते.

वर्ष	दारिद्र्याचे प्रमाण
१९७३-७४	५४.९%
१९७७-७८	५१.३%
१९८३	४४.५%
१९८७-८८	३८.९%
१९९३-९४	३६%
१९९९-२०००	२६.१%
२००४-२००५	२७.५%

संदर्भ : दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०१४

सुरेश तेंडूलकर तज्ञगट –

नियोजन मंडळाने सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षते खाली डिसेंबर, २००५ मध्ये तज्ञ गट स्थापन केला या तज्ञ गटाने ८ डिसेंबर २००९ मध्ये अहवाल सादर केला. या गटाने दारिद्र्य रेषा मोजण्यासाठी कॅलरी निकषाचा वापर सोडून दरमहा उपभोग खर्चही संकल्पना वापरली यानुसार दरमहा खर्च व दारिद्र्याचे प्रमाणे पुढीलप्रमाणे ठरवले.

वर्ष	ग्रामिण		शहरी		एकुण
	दरमहा खर्च	दारिद्र्याचे प्रमाण	दरमहा खर्च	दारिद्र्याचे प्रमाण	
२००४-०५	४४६.६८ रु.	४१.८ %	५७८.८ रु.	२५.७ %	३७.२%
२००९-१०	६७३ रु.	३३.८ %	८६० रु.	२०.९ %	२९.८%
२०११-१२	८१६ रु.	२५.७ %	१००० रु.	१३.७ %	२१.९ %

संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था, रंजनकोळंबे, २०१५

सी. रंगराजन पॅनल—२०११—१२ :

तेंडूलकर गटाने सांगितलेल्या दारिद्र्य रेषेवर प्रचंड टिका झाल्या नेत्यांचे परिक्षण करण्यासाठी आणि पर्यायी पध्दत सुचविण्यासाठी मे २०१२ मध्ये रंगराजन समितीची स्थापना केली. रंगराजन पॅनलने तेंडूलकर पध्दतीचा त्याग करून जुन्या पध्दतीचा (कॅलरी उपभोग) स्विकार केला. त्यानुसार ग्रामीण भागासाठी २१५५ तर शहरी भागासाठी २०९० कॅलरी प्रतीव्यक्ती प्रतिदिन कॅलरी उपभोगाचा निकष ठरवला. या कॅलरी मिळवण्यासाठी ग्रामीण भागात ९७२ रु. मासिक खर्च किंवा ३२ रु. प्रतिदिन खर्चही दारिद्र्य रेषा ठरविली यानुसार दारिद्र्याचे प्रमाण ३०.९ % होते शहरी भागात १४०७ रु. मासिक खर्च किंवा ४७ रु. प्रतिदिन खर्चही दारिद्र्यरेषा ठरविली यानुसार दारिद्र्याचे प्रमाण २६.४% होते. तर भारतातील दारिद्र्याचे एकुण प्रमाण २९.५% होते. (कोळंबे २०१५-६६)

दारिद्र्य निर्मुलनाची धोरणे व कार्यक्रम—

भारतातील दारिद्र्याच्या संख्येचा अभ्यास केल्यानंतर भारतातील दारिद्र्यात असणा—या मानवाचा विकास करण्यासाठी विविध धोरणे व कार्यक्रम राबवले. भारताच्या घटनेत तसेच पंचवार्षिक योजनांमध्ये सामाजिक न्याय हे सरकारच्या विकास धोरणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट ठरवले. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी त्री आयामी दृष्टीकोन स्विकारला.

अ) वृद्धी धारित दृष्टीकोन — आर्थिक वृद्धीचे परिणाम समाजाच्या सर्व गटांपर्यंत पसरून गरीब

जनते पर्यन्त झिरपतील असा हा दृष्टीकोन होता. १९६० च्या दशकापर्यन्त याच दृष्टीकोनावर भर होता. परंतू प्रादेशिक व वैयक्तिक विषमता, लोकसंख्या विस्फोट, अत्यल्प कृषी व उद्योग क्षेत्राची वृद्धी इत्यादीमुळे आर्थिक वृद्धीचे फायदे गरीब जनतेपर्यन्त पोहोचले नाहीत.

ब) दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम – सामाजिक मालमत्ता निर्माण करण्याचा प्रक्रिये दरम्यान कामाची निर्मिती करून गरीब जनतेसाठी उत्पन्न सृजक रोजगार निर्माण करणे, दारिद्र्य निर्मुलनासाठी तीन प्रकारचे कार्यक्रम राबवले.

१. स्वयंरोजगार कार्यक्रम – (स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना)

२. मजुरी रोजगार कार्यक्रम – (रोजगारहमी योजना)

३. स्वयंरोजगार व मजुरी रोजगाराचे एकत्रीकरण असलेल्या योजना – (स्वर्णजयंती शहरीरोजगार योजना.)

क) किमान मुलभुत सुविधांची तरतुद—

या दृष्टिकोनात जनतेला किमान मुलभुत सुविधा उपलब्ध करून देवून दारिद्र्य कमी करणे, सामाजिक उपभोगांच्या गरजांवर सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून जनतेचे राहणीमान उंचावणे.

गरिबांच्या अन्न व पोषणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, एकात्मिक बालविकास योजना, राष्ट्रीय मध्यान्न आहार योजना हे कार्यक्रम राबविले आहेत. याबरोबरच पंतप्रधान ग्रामसडक योजना, प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना, भारतनिर्माण योजना, इंदिरा आवास योजना, ग्रामिण गरिबांना सेवांचा पुरवठा (PURA) या योजनातसेच सामाजिक सुरक्षेच्या योजना, जसे—राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रमांतर्गत इंदिरागांधी राष्ट्रीय वृद्धावस्था पेन्शन योजना चालविली जाते.

भारताच्या घटनेने नागरिकांना भाग तीन मधील कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभुत हक्क दिलेले आहेत. तर नागरिकांचे दारिद्र्य दुर होण्याच्या दृष्टीकोनातून भाग ४ मध्ये राज्याची मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत. हे हक्क सामाजिक व आर्थिक स्वरूपाचे आहेत. जसे—कामाचा हक्क, समान कामासाठी स्त्री—पुरुष दोघांना समान वेतन, बालकांचे हक्क, दुर्बल घटकांचे हक्क, बेरोजगारी, वृद्धापकाळात सार्वजनिक मदत, मातृत्वलाभ, कामाच्या ठिकाणी आरोग्यदायी व मानवी वातावरणाचा अधिकार, कामगारांचे हक्क व कल्याण इ. होय.

मानवी हक्काचा वैश्विक जाहिरनामा संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर, १९४८ रोजी

स्विकारला या जाहिरनाम्यात ३० कलमांदारे विभिन्न तरतुदी करण्यात आल्या. मानवी हक्काच्या वैश्विक जाहिरनाम्यातील बरेच हक्क भारतीय संविधानात समाविष्ट केलेले आहेत. म्हणजेच भारतीय घटनेमध्ये नागरिकांचे दारिद्र्य कमी होवून मानवाला जगण्यासाठी आवश्यक हक्कांची तरतुद केलेली आहे.

सारांश :

भारतामध्ये जवळपास ३० टक्के जनता दारिद्र्यात आहे. स्वातंत्र्या नंतरच्या काळाचा विचार करताना दारिद्र्यात घट झाल्याचे दिसून येते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे शासनाचा कल्याणकारी दृष्टीकोन होय. भारतातील नागरिकांना चांगले सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी सरकारने जाणीव पूर्वक प्रयत्न केलेले आहेत. दारिद्र्य ही अत्यंत संवेदन शिल बाब आहे. मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास दारिद्र्य हा घटक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या कारणीभूत आहे. म्हणून नागरिकांचे दारिद्र्य निवारण करून त्यांना विकासाची संधी देवून त्यांचा सर्वांगीण विकास केल्यासच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क धोरणाला वैश्विकता प्राप्तहोईल व त्यामुळे मानवाला त्याचे हक्क मिळाल्यास मानवाला माणसाप्रमाणे जीवन जगता येईल.

संदर्भ :

१. दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, गौरवदत्त व अश्विनी महाजन, एस चांद प्रकाशन, नवी दिल्ली, ६९ वी आवृत्ती २०१४
२. मानवी हक्क, तुकाराम जाधव व महेश शिरपुरकर, द युनिक अॅकेडमी, पुणे २०१५
३. भारतीय अर्थव्यवस्था, रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, २०१५
४. योजना मासिक २०१५
५. लोकराज्य २०१४-१५
६. इंटरनेट, गुगलसर्च.

मानवाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र

झगडे नाना सोपान,

सा.प्राध्यापक,

अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे.

मानवाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र (Universal Declaration of Human Rights (UDHR)) हे संयुक्तराष्ट्रांच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी पॅरिस येथे स्वीकारलेले घोषणापत्र आहे. गिनेस बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड अनुसार हा जगातील सर्वाधिक भाषांतरित दस्तऐवज आहे. हे घोषणापत्र दुसऱ्या महायुद्धात जगाने अनुभवलेल्या नृशंस अत्याचारांचा परिणाम म्हणून अस्तित्वात आले. सर्व मानवांच्या जन्मसिद्ध मानवाधिकारांची पहिली जागतिक अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पाहण्यात येते. यात एकूण ३० कलमे असून त्यांचा सविस्तर अर्थ नंतर झालेल्या अनेक जागतिक करारांमधून, राष्ट्रीय घटना आणि कायदे यातून आणि स्थानिक मानवाधिकार संघटनांकडून लावण्यात आला आहे. या घोषणापत्रावर आधारित "मानवी हक्कांचे आंतरराष्ट्रीय विधेयक" १९६६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत मांडण्यात आले. १९७६ मध्ये पुरेशा सदस्य राष्ट्रांच्या पाठिंब्यानंतर त्यास आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले.

जरी आधुनिक मानवी हक्क चळवळीस दुसऱ्या महायुद्धानंतर जोर मिळाला तरी ही संकल्पना सर्व प्रमुख धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानांत आढळते. ज्ञात इतिहासात मानवी हक्कांविषयीचा सर्वात जुना संदर्भ इ.स. पूर्व २३५० सालातील लगाश मधील उरुकागिना येथील सुधारणेबाबत येतो. त्यानंतरचा त्याचा उल्लेख नव-सुमेरियन संस्कृतीतील उर-नम्मुच्या संहितेमध्ये आढळतो. प्राचीन इराणी साम्राज्याने इ.स. पूर्व ५३९ साली घोषित केलेली सायरस वृत्तचिती हा मानवी हक्कांविषयीचा पहिला लिखित दस्तऐवज मानण्यात येतो. या वृत्तचितीद्वारे गुलामीची प्रथा संपुष्टात आणण्यात आली. भारतातील मौर्य साम्राज्याने घालून दिलेली तत्त्वे तत्कालीन काळात अभूतपूर्व होती. कलिंग युद्धामुळे सम्राट अशोकाच्या धोरणांमध्ये मानवी हक्कांना प्राधान्य मिळाले.

इस्लाम धर्माच्या उदयानंतर अरबस्तानात मानवी हक्कांस स्थान प्राप्त झाले. मुहम्मद पैगंबरांनी इ.स. ६२२ मध्ये मदिनेची सनद तयार केली होती. मॅगना कार्टा नावाची सनद इ.स. १२१५ मध्ये इंग्लंडमध्ये जाहीर करण्यात आली. आजच्या संसदीय व्यवस्थेची मुळे या सनदेत आहेत. नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना सॉक्रेटिस आणि त्याचे विचारवंत वारसदार प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांनीही उचलून धरली होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४९ मध्ये भरलेल्या जिनिव्हा परिषदेत मानवाधिकारांच्या वैश्विक घोषणापत्राच्या मागणीस जोर मिळाला. जॉन पीटर्स हॅफ्रे हा कॅनडा देशाचा नागरिक मानवाधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्राचा प्रमुख मसुदाकार होता. संयुक्त राष्ट्रातर्फे मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. जगभरातील प्रमुख देशांची या आयोगावर उपस्थिती होती. हॅफ्रेने सादर केलेल्या कच्चा मसुदा या आयोगातर्फे वापरण्यात आला होता. १० डिसेंबर १९४८ रोजी वैश्विक घोषणापत्रास ४८ अनुकूल, विरोधी ० आणि ८ अलिप्त (सोव्हिएतगटातील राष्ट्रे, दक्षिण आफ्रिका व सौदी अरेबिया) मतांनी स्वीकृती दिली गेली. जॉन पीटर्स हॅफ्रे यांनी घोषणापत्राचा पहिला मसुदा बनवल्यानंतर; रेने कसिन यांनी बनविलेल्या दुसऱ्या मसुद्यात घोषणापत्राचा आजचा आराखडा दिसतो. आराखड्यावर नेपोलियन संहितेचा (Code Napoleon) प्रभाव आहे. समग्र घोषणापत्रास एकत्र गुंफणाऱ्या शेवटच्या ३ कलमांचे जनकही रेने कसिन हेच आहेत. ज्या अर्थी मानव कुटुंबातील सर्व व्यक्तींची स्वाभाविक प्रतिष्ठा व त्यांचे समान व अहरणीय अधिकार यांना मान्यता देणे, हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांच्या प्रस्थापनेचा पाया होय, ज्या अर्थी मानवी अधिकारांची अवहेलना व अप्रतिष्ठा झाल्याने अमानुष कृत्ये घडून आली आणि त्यायोगे मानवजातीच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर भयंकर आघात झाला आहे, आणि म्हणून त्या अर्थीही साधारण सभाहा मानवी अधिकारांचा वैश्विक जाहीरनामा सर्व लोकांच्या ध्येयसिद्धीचा एक समान आदर्श म्हणून उदघोषित करते. (Universal Declaration of Human Rights - Marathi Version (प्रताधिकार - संयुक्त राष्ट्रे यांच्या मानवी हक्क आयुक्तांकडे Copyrights Office of the High Commissioner for Human Rights - United Nations)

घोषणापत्रातील मानवाधिकार

विशिष्ट मानवाधिकार म्हणून मान्यता मिळालेली घोषणापत्रातील कलमे खाली उद्धृत केली आहेत.

कलम १

सर्व मानवी व्यक्ती जन्मतः स्वतंत्र आहेत व त्यांना समान प्रतिष्ठा व समान अधिकार आहेत. त्यांना विचारशक्ती व सदसद्विवेकबुद्धी लाभलेली आहे व त्यांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने आचरण करावे.

कलम २

या जाहीरनाम्यात नमूद केलेले सर्व अधिकार व सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास आहे व त्या बाबतीत वंश, वर्ण, स्त्री-पुरुषभेद, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा इतर मतप्रणाली, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूलस्थान, संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा यासारखा कोणताही भेदभाव केला जाता कामा नये. आणखी असे की, एखादी व्यक्ती ज्या देशांची किंवा प्रदेशाची रहिवासी असेल त्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या, मग तो देश किंवा प्रदेश स्वतंत्र असो, स्वायत्त शासन नसलेला असो किंवा कोणत्याही प्रकारच्या सार्वभौमत्वाखाली असो, राजकीय, क्षेत्राधिकारात्मक किंवा आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या कारणास्तव कोणताही भेदभाव करता कामा नये.

कलम ३

प्रत्येकास जगण्याचा, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा, सुरक्षित असण्याचा अधिकार आहे.

कलम ४

कोणालाही गुलामगिरीत किंवा दास्यात ठेवता कामा नये; सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीस व गुलामांच्या व्यापारास मनाई करण्यात आली पाहिजे

कलम ५

कोणाचाही छळ करता कामा नये. किंवा त्यास क्रूर, अमानुष किंवा कमीपणा आणणारी वागणूक देता कामा नये.

कलम ६

प्रत्येकाला सर्वत्र कायद्याच्या दृष्टीने माणूस म्हणून मान्यता मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम ७

सर्व लोक कायद्याच्या दृष्टीने समान आहेत व कोणताही भेदभाव न करता कायद्याचे समान संरक्षण मिळण्याचा त्यांना हक्क आहे. या जाहीरनाम्याचे उल्लंघन करून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव झाल्याच्या बाबतीत व असा भेदभाव करण्यास चिथावणी देण्यात आल्याच्या बाबतीत सर्वांना समान संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम ८

राज्यघटनेने किंवा कायद्याने दिलेल्या मूलभूत हक्कांचा भंग करणाऱ्या कृत्यांच्या बाबतीत सक्षम राष्ट्रीय अधिकरणामार्फत उपाययोजना करण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे.

कलम ९

कोणालाही स्वच्छंदतः अटक, स्थानबद्ध किंवा हद्दपार करता कामा नये.

कलम १०

प्रत्येकाला समान भूमिकेवरून त्याचे अधिकार व जबाबदाऱ्या निश्चित करण्याच्या संबंधात किंवा त्याच्यावरील कोणत्याही दंडनीय आरोपाचा न्यायनिर्णय करण्याच्या संबंधात स्वतंत्र व निःपक्षपाती अधिकरणामार्फत न्याय्य व जाहीर सुनावणी केली जाण्याचा हक्क आहे.

कलम ११

1. दंडनीय अपराधाचा आरोप ज्यावर ठेवण्यात आला आहे अशा प्रत्येक इसमास जाहीर न्याय चौकशीत तो दोषी असल्याचे सिद्ध होईपर्यंत, तो निरपराध आहे असे गृहीत धरले जाण्याचा अधिकार आहे. अशा न्याय चौकशीत

त्याच्या बचावासाठी आवश्यक असलेली सर्व प्रकारची हमी त्यास देण्यात आलेली असली पाहिजे.

- जे कोणतेही कृत्य किंवा वर्तन ज्या वेळी घडले त्या वेळी ते राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय कायद्याने दंडनीय अपराध ठरत नसेल तर त्या कृत्याच्या किंवा वर्तनाच्या संबंधात कोणालाही कोणत्याही दंडनीय अपराधाचा दोषी म्हणून समजता कामा नये. त्याचप्रमाणे दंडनीय अपराध घडला असेल त्यावेळी जी शिक्षा करण्याजोगी असेल त्या शिक्षेपेक्षा अधिक कडक शिक्षा त्यास देता कामा नये.

कलम १२

कोणाचेही खाजगी जीवन, त्याचे कुटुंब, घर अथवा त्याचा पत्रव्यवहार यांच्या संबंधात स्वच्छंद ढवळाढवळ होता कामा नये; त्याचप्रमाणे त्याची प्रतिष्ठा किंवा नावलौकिक यावर हल्ला होता कामा नये. अशी ढवळाढवळ किंवा हल्ला झाल्यास त्याविरुद्ध प्रत्येकास कायद्याने संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम १३

- प्रत्येकास प्रत्येक राष्ट्राच्या हद्दीत संचार व वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे.
- प्रत्येकास स्वतःचा देश धरून कोणताही देश सोडून जाण्याचा अथवा स्वतःच्या देशात परत येण्याचा अधिकार आहे.

कलम १४

- प्रत्येकास छळापासून मुक्तता करून घेण्यासाठी इतर देशात आश्रय मिळवण्याचा व तो उपभोगण्याचा अधिकार आहे.
- अराजकीय स्वरूपाच्या गुन्हांच्या संबंधात अथवा संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या उद्दिष्टांशी व तत्वांशी विरुद्ध असलेल्या कृत्यांच्या संबंधात वस्तुतः उद्भवलेल्या खटल्यांच्या बाबतीत प्रस्तुत अधिकाराचा आश्रय घेता येणार नाही.

कलम १५

- प्रत्येकांस राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा अधिकार आहे.
- कोणाचेही राष्ट्रीयत्व स्वच्छंदतः हिरावून घेतले जाता कामा नये, तसेच कोणासही आपले राष्ट्रीयत्व बदलण्याचा अधिकार नाकारता कामा नये.

कलम १६

- वयात आलेल्या पुरुषांना व स्त्रियांना वंश, राष्ट्रीयत्व, अथवा धर्म यांचे कोणतेही बंधन न ठेवता विवाह करण्याचा व कौटुंबिक जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. विवाहाच्या संबंधात वैवाहिक जीवन चालू असताना आणि विवाह-विच्छेदनाच्या वेळी त्यांना समान अधिकार मिळण्याचा हक्क आहे.
- नियोजित जोडीदारांनी स्वेच्छेने व पूर्ण संमती दिली असेल तरच विवाह करावा.
- कुटुंब हे समाजाचा एक स्वाभाविक व मूलभूत घटक आहे व त्यास समाजाकडून आणि शासनाकडून संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम १७

- प्रत्येकास एकट्याच्या नावावर तसेच इतरांबरोबर मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार आहे.
- कोणाचीही मालमत्ता स्वच्छंदतः हिरावून घेतली जाता कामा नये.

कलम १८

प्रत्येकास विचारस्वातंत्र्य, आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीनुसार वागण्याचे स्वातंत्र्य, धर्म निवडण्याचे स्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारांत स्वतःचा धर्म अथवा श्रद्धा बदलण्याच्या स्वातंत्र्याचा आणि एकट्याने वा इतरांसह सामुदायिकरीत्या आपला धर्म अथवा श्रद्धा, शिकवणुकीत, व्यवहारात, उपासनेत व आचरणात जाहीर रितीने अथवा खाजगी रितीने व्यक्त करण्याच्या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.

कलम १९

प्रत्येकास मतस्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारात कोणतीही ढवळाढवळ न होता

मत बाळगण्याच्या स्वातंत्र्याचा , तसेच कोणत्याही माध्यमातून व सीमांचा विचार न करता माहिती व विचार ग्रहण करण्याचा प्रयत्न करणे, ती मिळवणे व इतरांना ती देणे यासंबंधीच्या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.

कलम २०

1. प्रत्येकास शांततापूर्ण सभास्वातंत्र्य व संघटना असण्याचा अधिकार आहे.
2. कोणावरही कोणत्याही संघटनेचा सभासद होण्याची सक्ती असता कामा नये.

कलम २१

1. प्रत्येकास आपण स्वतः अथवा आपल्या इच्छेनुरूप निवडलेल्या आपल्या प्रतिनिधीमार्फत आपल्या देशाच्या शासनात भाग घेण्याचा अधिकार आहे.
2. प्रत्येकास आपल्या देशाच्या शासकीय सेवेत प्रवेश मिळण्याचा समान अधिकार आहे.
3. जनतेची इच्छा ही शासकीय प्राधिकाराचा पाया असली पाहिजे. जनतेची इच्छा नियतकालिक व खर्याखुर्या निवडणुकांद्वारे व्यक्त झाली पाहिजे व या निवडणुका गुप्त मतदानपद्धतीने अथवा त्यासारख्या निर्बंधरहित पद्धतीने घेतल्या पाहिजेत.

कलम २२

प्रत्येकास समाजाचा एक घटक या नात्याने सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त करून घेण्याचा अधिकार आहे आणि राष्ट्रीय प्रयत्न व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांच्या द्वारे व प्रत्येक राष्ट्राच्या व्यवस्थेनुसार व साधनसंपत्तीनुसार आपल्या प्रतिष्ठेस व आपल्या व्यक्तीमत्त्वाच्या मुक्त विकासासाठी अनिवार्य असलेले आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार संपादन करण्याचा हक्क आहे.

कलम २३

1. प्रत्येकास काम मिळण्याचा, आपल्या इच्छेनुरूप काम निवडण्याचा, कामाच्या न्याय्य व अनुकूल शर्तीचा फायदा मिळवण्याचा व बेकारीपासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.
2. कोणत्याही प्रकारे भेदभाव न करता प्रत्येकास समान कामाबद्दल समान वेतन मिळण्याचा अधिकार आहे.
3. काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस स्वतःला व आपल्या कुटुंबाला मानवी प्रतिष्ठेस साजेसे जीवन जगता येईल असे न्याय्य व योग्य पारिश्रमिक व जरूर लागल्यास त्याशिवाय सामाजिक संरक्षणाची इतर साधने मिळण्याचा अधिकार आहे.
4. प्रत्येकास आपल्या हितसंबंधांच्या संरक्षणार्थ संघ स्थापण्याचा व त्याचा सदस्य होण्याचा अधिकार आहे.

कलम २४

वाजवी मर्यादा असलेले कामाचे तास व ठरावीक मुदतीने पगारी सुट्ट्या धरून प्रत्येकास विश्रांती व आराम मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम २५

1. प्रत्येकास स्वतःचे व आपल्या कुटुंबीयांचे आरोग्य व स्वास्थ्य यांच्या दृष्टीने समुचित राहणीमान राखण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत व आवश्यक सामाजिक सोई या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे बेकारी, आजारपण, अपंगता, वैधच्य किंवा वार्धक्य यामुळे किंवा त्याच्या आवाक्याबाहेरील परिस्थितीमुळे उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन उपलब्ध नसल्यास सुरक्षितता मिळण्याचा अधिकार आहे.
2. माता व मुले यांना विशेष देखरेख व मदत मिळण्याचा हक्क आहे; सर्व मुलांना, मग ती औरस असोत किंवा अनौरस, सारखेच सामाजिक संरक्षण मिळाले पाहिजे.

कलम २६

1. प्रत्येकास शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. निदान प्राथमिक व मूलावस्थेतील शिक्षण मोफत असले पाहिजे,

माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण सर्वसाधारणपणे उपलब्ध करून देण्यात आले पाहिजे आणि गुणवत्तेप्रमाणे, उच्चशिक्षण सर्वाना सारखेच उपलब्ध असले पाहिजे.

2. ज्यायोगे मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास साधेल व मानवी अधिकार आणि मूलभूत स्वातंत्र्य याविषयीची आदरभावना दृढ होईल अशी शिक्षणाची दिशा असली पाहिजे. तसेच शिक्षणाने सर्व राष्ट्रांमध्ये आणि वांशिक किंवा धार्मिक गटांमध्ये सलोखा, सहिष्णुता व मैत्री वृद्धिंगत झाली पाहिजे. शिवाय त्यायोगे शांतता राखण्यासंबंधीच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्यास चालना मिळाली पाहिजे.
3. आपल्या पाल्यांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरविण्याचा अधिकार पालकांना आहे.

कलम २७

1. प्रत्येकास समाजातील सांस्कृतिक जीवनात मोकळेपणाने भाग घेण्याचा, कलांचा आनंद उपभोगण्याचा आणि वैज्ञानिक प्रगती व तिच्यापासून मिळणारे फायदे यांत सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.
2. आपण निर्माण केलेल्या कोणत्याही वैज्ञानिक, साहित्यिक किंवा कलात्मक कृतीपासून निष्पन्न होणाऱ्या नैतिक व भौतिक हितसंबंधांना संरक्षण मिळण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे.

कलम २८

ह्या जाहीरनाम्यात ग्रथित केलेले अधिकार व स्वातंत्र्य पूर्णपणे साध्य करता येतील अशा सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कलम २९

1. समाजामध्येच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास पूर्णपणे व निर्वेधपणे करता येत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची समाजाप्रत काही कर्तव्ये असतात.
2. आपले अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा उपभोग घेताना इतरांचे अधिकार व स्वातंत्र्य यास योग्य मान्यता मिळावी व त्याचा योग्य तो आदर राखला जावा आणि लोकशाही समाज-व्यवस्थेत नीतिमत्ता, सार्वजनिक सुव्यवस्था व सर्वसाधारण लोकांचे कल्याण यासंबंधातील न्याय्य अशा आवश्यक गोष्टी पूर्ण केल्या जाव्यात या आणि केवळ याच कारणासाठी कायद्याने ज्या मर्यादा घालून दिल्या असतील त्याच मर्यादांच्या आधीन प्रत्येक व्यक्तीस रहावे लागेल.
3. संयुक्त राष्ट्रांचे उद्देश व तत्त्वे यांच्याशी विरोधी ठरेल अशा रितीने ह्या अधिकारांचा व स्वातंत्र्याचा कोणत्याही स्थितीत वापर करता कामा नये.

कलम ३०

ह्या जाहीरनाम्यात ग्रथित केलेल्या अधिकारांपकी कोणतेही अधिकार व स्वातंत्र्ये नष्ट करण्याच्या उद्देशाने कोणतीही हालचाल किंवा कोणतेही कृत्य करण्याचा अधिकार कोणत्याही राष्ट्रास, गटास किंवा व्यक्तीस आहे असे ध्वनित होईल अशा रितीने ह्या जाहीरनाम्यातील कोणत्याही मजकुराचा अर्थ लावता कामा नये.

मानवाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र हे १०-डिसे.रोजी जारी केले होते म्हणून, प्रतिवर्षी हा दिवस "जागतिक मानवी हक्क दिवस" म्हणून पाळण्यात येतो. २००८ हे वर्षे या घोषणापत्रास ६० वर्षे पूर्ण झाल्यानिमित्त विशेष वर्ष म्हणून पाळले गेले.

हे घोषणापत्र प्रारंभी बंधनकारक कायदा/नियम नसतानाही जगभरात स्वीकारले गेले. १९४८ सालापासून हे घोषणापत्र जगभरातील विविधराज्यघटनांवर आपला ठसा उमटवत आहे.यासोबत विविध जागतिक,राष्ट्रीय,प्रादेशिक कायदे व करार यांवरही याची छाप उमटलेली दिसते.

1. रोनाल्ड रेगन (माजी अमेरिकी राष्ट्राध्यक्ष, मार्च १९८९,) :मंगलाची कामना करणाऱ्या जगातील सर्वांसाठी हे घोषणापत्र म्हणजे निव्वळ शब्दांमूनही आधिक काही आहे.मानवतेचा हा जागतिक करार कोणत्याही सर्वसामान्य मनुष्यास पृथ्वीवरील कोणत्याही सरकारचा प्रतिवाद करण्यास बळ देतो.

2. मानवाधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्रात इस्लामी देशातील धार्मिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी लक्षात न घेतली गेल्याचा ठपका सुदान,पाकिस्तान,सौदी अरेबिया आदि इस्लामी देशांमधून ठेवण्यात येतो. वैश्विक घोषणापत्र हे प्रामुख्याने ज्यू-ख्रिश्चन परंपरा दर्शवितात व शरिया ह्या इस्लामिक कायद्याच्या चौकटीत ह्या घोषणापत्रातील कलमे बसवणे अवघड आहे हा इराणचा आक्षेप आहे.

उदारमतवाद्यांचे आक्षेप

1. घोषणापत्रातील (तथाकथित) आर्थिक अधिकार बळजबरीच्या आर्थिक वसुलीतूनच (उदा. करव्यवस्था) शक्य असल्याने; एकास आर्थिक अधिकार देताना दुसऱ्याच्या अधिकाराची पायमल्ली होण्याचा संभव आहे.^[७]
2. कलम २५ मधील आरोग्याचा वा स्वास्थ्याचा अधिकार काहीना देताना तो दुसऱ्यांकडून छिनावून घ्यावा लागेल असे ऍन्ड्र्यू बिसेल ह्या उदारमतवाद्याचे मत आहे..^[८]

शिक्षण

शिक्षण सक्तीचे असण्यावर पर्यायी शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांचा आक्षेप आहे. घोषणापत्रातील कलम २६ शिक्षण सक्तीचे करते.

हत्या करणे नाकारण्याचा हक्क

मानवाधिकाराच्या वैश्विक घोषणापत्रातील काही कलमे लष्करी सेवांशी सुसंगत नसल्याचा आक्षेप घेण्यात येतो. ^[९]

संदर्भ:

1. Paul Williams, Ed., "The International Bill of Human Rights", Entwhistle, 1981. (ISBN 0-034558-07-8)
मानवाधिकारांच्या वैश्विक घोषणापत्राविषयीचे पहिले पुस्तक जिमी कार्टर यांच्या प्रस्तावनेसह.
2. Incorporating Human Rights into the College Curriculum.
3. Glendon, pp 62-64
4. ↑ Littman, David. "Universal Human Rights and Human Rights in Islam". *Midstream*, February/March 1999 <http://web.archive.org/web/20060501234759/http://mypage.bluewin.ch/ameland/Islam.html>
5. Capitalism Magazine - United Nations Declaration of Human Rights Destroys Individual Rights Retrieved 22 June 2006.
6. Right To Health Care
7. Right To Health Care वरील दुव्याची वेबॅक मशिनवरील आवृत्ती जानेवारी ८, २००९
8. War Resisters International A Conscientious Objector's Guide to the UN Human Rights System, Parts 1,2&3, Background Information on International Law for COs, Standards which recognise the right to conscientious objection, In treaties. [१] retrieved May 9, 2008
9. <http://www.unhchr.ch/udhr/miscinfo/record.htm>
- भारतातील मूलभूत हक्क नागरी अधिकार <https://mr.wikipedia.org/s/60I>

मानवी हक्क आणि महिला

प्रा. शशिकांत जळबाजी हाटकर,
संशोधन सहायक सामाजिक शास्त्रे संकुल,
स्वा. रा. ती. म. विद्यापिठ नांदेड.

प्रस्तावना:—

विसाव्या शतकात मानवी हक्क किंवा मानव अधिकार या संकल्पना महत्वाच्या मानल्या गेल्या मानवी हक्कांचा १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर आलेले मानवाच्या हक्काचे घोषणापत्र हा दस्तावेज मानवी हक्क संकल्पनेच्या इतिहासात महिलांसाठी अतिशय मौलांचा दगड समजला जातो. फ्रेंच घोषणापत्रात असे विवेचन केले आहे की, मानव हा जन्मतः स्वतंत्र आणि समान असतो. त्यामुळे नैसर्गिक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक हक्क मिळतात. याच घोषणापत्राने स्वातंत्र्य, समता, आणि बंधुत्व या त्रितत्वाचा पुरस्कार केला. फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर ओलंप दि गॉ या स्त्री कार्यकर्तीने १७९१ मध्ये स्त्रीयांच्या अधिकाराचे घोषणापत्र लिहीले. या घोषणापत्रात त्या पुढे असे म्हणतात की, क्रांती झाल्यापासून हक्क मिळाल्यावर पुरुष, स्त्रीयांना व त्यांच्या योगदानाला विसरले आहेत. म्हणूनच स्त्रीयांच्या हक्कासाठी वेगळ्या क्रांतीची आवश्यकता नमुद केली,

दुस—या महायुद्धा नंतर अनेक जागतिक संघटनांची निर्माती झाली. त्यातूनच १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांची निर्माती झाली. १० डिसेंबर १९४८ साली संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने मानवी हक्काचा सार्वत्रिक जाहिरनामा समंत केला. मानवी हक्क हा शब्द पहिल्यांदा १९४८ सालच्या मानवी हक्काच्या विश्वघोषनेत वापरला गेला. मानवी हक्काच्या जाहिरनाम्याच्या प्रस्तावनेत असे स्पष्ट केले आहे की, सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करणे. हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांचा पाया होय. मानवी हक्काकडे बघितले असता स्त्री मानवी हक्कासाठीच्या विविध चळवळी झाल्या आहेत. १९७० नंतर मानवी हक्कांच्या चर्चा विश्वात स्त्रीयांच्या हक्कांचा प्रश्न समोर आला. २० शतकाच्या आधी पुरुषांच्या हक्काविषयी बोलल्या जात होते. त्यामुळे स्त्रीयांच्या हक्काला देखिल महत्व प्राप्त झाले.

मानवी हक्कांच्या व्याख्या :—

१. प्रा. हेरॉल्ड लॉस्की यांच्या मते:— हक्क म्हणजे सामाजिक जिवनाची अशी परिस्थिती होय की, जीच्या शिवाय व्यक्तीला सामान्यातः स्वतः सर्वांगिन विकास करून घेणे शक्य होत नाही.
२. बेन्थम यांच्या मते :— कायद्याने मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी म्हणजे हक्क होय.
३. सर्वसाधारणपणे मानवी हक्क म्हणजे मानवाने आपल्या व्यक्तीत्वाच्या विकासासाठी केलेली न्याय मागणी म्हणजे मानवी हक्क होय.

अभ्यासाचा उद्देश :—

१. मानवी हक्क संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२. समकालीन समाजातील स्त्रीयांच्या हक्काचा अभ्यास करणे.
३. हक्क आणि महिलांचा अभ्यास करणे.

भारतीय राज्यघटना आणि महिला:—

प्राचीनकाळी स्त्रीयांना हिन वागणुक दिली जात असे, तसेच स्त्रीयांना शिक्षणापासुन वंचित ठेवल्या जात असे, म्हणुन स्त्रीया या पुरुषी सत्तेचा शिकार होत असे. स्त्रीसुध्दा मानव असुन तिला मानवत्व दिल गेल नाही. तिला स्वातंत्र्य, समता, न्याय या तत्वापासुन खुप कोसो दुर लांब ठेवल्या गेले होते. नेहमी स्त्रीला एक उपयोगी वस्तु म्हणुन पुरुष वर्ग हा पाहत असे.

जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा भारत हा राज्य घटनेनुसार चालविला जात असे. भारतीय राज्यघटने समोर स्त्री व पुरुष दोघेही समान आहेत. त्याच बरोबर भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीयांसाठी खास असे कायदे करण्या आले आहेत. ज्यातुन स्त्रीयांवर कोणतेहि प्रकारची हिंसा किंवा भेदाभेद होवु नये. याची दक्षता घेतलेली आहे. स्त्रीयांची उन्नती व प्रगती साध्य व्हावी हे भारतीय राज्यघटनेचे हेच उद्देश होय.

महिलांचे मान व अधिकार:—

स्त्रीया या समाजातील कमकुव किंवा वंचित घटक असल्यामुळे स्त्रीयांना काही अधिकार खालील प्रमाणे प्राप्त होतात.

1. कायदेशीर अधिकार :-

भारतीय राज्यघटनेने स्त्री व पुरुषांना मुलभुत अधिकार दिलेले आहेत. भाषण, अभिव्यक्ती, स्वातंत्र्य, समता, या प्रकारचे आहेत.

2. कलम —१४ कायद्यासमोर समानता:—

याचा अर्थ असा की, स्त्री—पुरुष हे दोघेहि कायद्यासमोर समान आहेत.

3. कलम —१५ धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मास्थान यावर भेदाभेद:—

याचा अर्थ असाकी, कायद्यासमोर धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मास्थान यांना गौण स्थान आहे.

4. कलम —१६ रोजगाराज्याच्या संधी :-

याचा अर्थ असा की, धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मास्थान यावर रोजगारासाठी स्त्रीयांना किंवा पुरुषांना डावलल्यात येवु नये.

5. कलम — २१ अ :-

याचा अर्थ असा की, महिलांना मोफत शिक्षण अधिकार देण्यात आला आहे.

राजकिय अधिकार:—

भारतीय राज्यघटने मध्ये महिलांना काहि राजकीय अधिकार बहाल करण्यात आले. राज्य घटनेच्या ७३ व ७४ घटना दुरुस्ती नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना ५०: आरक्षण लागु केले आहे.

आज घडीला महिला या ग्रामपंचायत पासून ते देशाच्या मंत्री पदापर्यंत पोहचल्या आहेत. राजकिय अधिकार मिळाल्यामुळे आजची महिला हि राजकारणामध्ये सक्रिय सहभाग नोंदवुन व स्व:निर्णय घेवुन आपल्या गावाचा व देशाचा विकासमध्ये सहभाग नोंदवत आहे.

आरोग्याचा अधिकार :-

आज घडीला स्त्रीयांना आरोग्य विषयक समस्या खुप मोठया प्रमाणात भेडसावत आहेत. तसेच देशातील ५०: रक्तक्षय या आजाराने ग्रस्त आहेत. तसेच अदिवासी महिला या सुध्दा अन्नाच्या अभावामुळे रोग ग्रस्त आहेत. त्यांचा परिणाम समाज आणि कुटुंबावर दिसुन येत आहे. भारत सरकारने आरोग्य विषयी वेगवेगळया योजना राबवित आहेत त्यातुन स्त्रीयांचा आरोग्य विषयक दर्जा सुधारताना दिसुन येत आहे.

कर्जाचा अधिकार :-

भारतीय घटनेच्या भाग ४ परिच्छेद ४७ मध्ये महिलांचे जिवन आणि जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी निर्देश दिले आहेत. महाराष्ट्र ग्रामीण बँकेतील खातेदारापैकी खातेदार स्त्रीया आढळुन येतात. वास्तविक पाहता पैसाच्या व्यवहार सर्व पुरुषांच्या हातात असतो. ख-या अर्थाने स्त्री हि नियोजन कर्ती असते पण तिला स्वतःचा निर्णयाचे स्वांतत्र्य नसते. म्हणुन स्त्रीयांना स्वावलंबी व सक्षम बनविण्या करिता स्वयंसहायता बचत गटाची निर्माती झाली.

विवाहाचा अधिकार:-

भारतीय घटनेमध्ये परिच्छेद १४ मध्ये समान संरक्षण दिले आहे. स्त्री आणि पुरुषांना व्यैवाहिक जिवनाचा अधिकार वयाच्या स्त्रीचे १८ व पुरुषाचे २१ असुन त्यांना वैवाहिक अधिकार देण्यात आला आहे.

निकर्ष :-

वरिल सर्व बाबींचा विचार केला असता असे निकर्ष काढता येतात की, आजच्या महिलांना त्यांचे मानव अधिकार काय आहेत. हे कळले आहेत. आणि ते वापरावे याचे सखोल ज्ञान प्राप्त झाले आहेत.

संदर्भ सुची :-

१. मानवी अधिकार — डॉ. धरमसिंह प्रकाशक भारत बुक सेंटर लखनौ
२. मानवी हक्क — प्रा. वि. वि. पाटील प्रकाशक के सागर पब्लिकेशन पुणे
३. मानवी हक्क — तुकाराम जाधव प्रकाशक युनिक अॅकादमी पुणे
४. राज्यशास्त्र ११वी व १२वी

बालकांचा मानवाधिकार

प्रा. डॉ. अशोक कडूभाऊ कानडे,
इतिहास विभाग प्रमुख,
बाबुजी आम्हाड महाविद्यालय, पाथर्डी, जि. अहमदनगर.

प्रस्तावना :

मानवाच्या विकासात नैतिकता ही बाब महत्वाची आहे. समाजातील प्रचलीत मूल्यांच्या आधारे समाजाचे अंतिम ध्येय कळते. समाजाचे नियमन मूल्यव्यवस्थेच्या आधारावरच होते. बालकांचा विकास आणि मानवी हक्क यांचा अतिशय जवळचा संबंध येतो. त्यामुळे बालविकास अत्यंत महत्वाचा व सर्वांच्या जीव्हाळयाचा विषय मानला जातो. लहान मुलांच्या विकासाला सर्वाधिक प्राधान्य द्यावे लागते कारण राष्ट्राचे संपूर्ण भवितव्य शेवटी त्या बालकांशीच निगडित असते. राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ असे त्यांना संबोधले जाते त्याचबरोबर मुले हेच राष्ट्राची खरी संपत्ती होय. हे सत्य विधान आहे. मानवाच्या विकासातच समाजाची प्रगती शक्य असते. मानव शिक्षित असल्यावरच अधिकारवाणीने वागू शकतो. शिक्षणामुळे तो स्वतः जागृत होवून दुस-यांच हितकडे लक्ष देवू शकतो. म्हणूनच प्रत्येक राष्ट्र मुलांच्या शिक्षणाकडे आणि त्याच्या प्रत्येक गोष्टीकडे लक्ष पुरवते. आपल्या राष्ट्राचे भवितव्य सुरक्षित करावयाचे असेल तर मुलांचे विशेष संरक्षण आणि संगोपणाची गरज असते. सामाजिक विकासांमध्ये बालविकास व बालकल्याणास अग्रक्रम दिला जातो. मुलांच्या शारीरिक मानसिक आणि नैतिक विकासाची गरज असते. कारण ते राष्ट्राचे भविष्यकालीन मानवी संसाधने असतात.

बालविकासाचे वेगवेगळे टप्पे असून त्यामध्ये बालकांचा शारीरिक भावनीक सामाजिक व बौद्धिक विकास समजून घेणे आवश्यक ठरते. प्रत्येक पालक आपल्या बालकाच्या विकासासाठी प्रयत्नशील असतो. त्याचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर त्याला पोषक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक असते. त्याच्या गरजानुसार मार्गदर्शन त्याच्या विकासाचे निर्णय महत्त्वपूर्ण असतात. त्याचे भाषिक कौशल्य, वर्तन बदल, भावना यामध्ये होणारे बदल म्हणजे विकास म्हणता येईल. उदा. व्यक्तीची उंची वाढणे, वजन वाढणे इ. आजच्या समाजामध्ये मुलगा आणि मुलगी असा लिंगभेद करून मुलाला चांगले शिक्षण आणि मुलीला कमी शिक्षण दिले जाते. विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये हा भेदभाव अधिक दिसून येतो. 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतात 0-6 वयोगटातील लोकसंख्या 15.88 कोटी आहे, हे प्रमाण एकूण लोकसंख्येपैकी 13.1 टक्के आहे. (2001 मध्ये हे प्रमाण 15.9 टक्के होते.) प्रा. बोझांके म्हणतात, “ आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत.” यावरून बालकांचे संगोपण आणि हक्क याविषयी जाणीव होते.

☀ बालविकासाच्या समस्या:

बालकांच्या विकासाची प्रक्रीया म्हणजे गर्भावस्था, अर्भकावस्था, शैशवावस्था, बाल्यावस्था (शालापूर्व व शालेय), किशोरावस्था इ. टप्प्यांमधून प्रौढावस्थेपर्यंत होणारा विकास होय. या विकासांमध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बालकांच्या हक्कविषयक जाहिरनाम्यात लहान बालकांच्या हक्काचा उल्लेख आहे. सर्व बालकांना आपल्या हक्काचा लाभ मिळाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. आपल्या देशामध्ये

बहुसंख्य मुलांची अवस्था साधारण वर्गात मोडणारी आहे. मोठ्या लोकसंख्या असलेल्या बालकांच्या कल्याणाची आणि विकासाची काळजी घेतली जात नाही. शासन समाज आणि पालक या सर्वांकडूनच दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे बालकांच्या निकोप विकासाच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण होतात. जगातील सर्वच विकसनशील देशात लहान मुलांना अनेक गंभीर समस्यांचा मुकाबला करावा लागतो. त्यांना मानवी जीवनाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण या मुलभूत गरजांपासूनच वंचित राहावे लागते. कुपोषणामुळे अनेक बालक मृत्यूमुखी पडतात.

1. बालमृत्यू:

बालविकासाच्या मार्गातील ही गंभीर समस्या आहे. बालमृत्यूमुळे अनेक दुर्दैवी बालकांना जीवनाचा अर्थ कळण्यापूर्वीच या हक्कांपासून वंचित राहावे लागते. बालमृत्यूचे प्रमाण आपल्या देशात जास्त असण्याची अनेक कारणे आहेत. कुपोषण, दारिद्र्य, आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव, स्त्रीयांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष, अज्ञान, अंधश्रद्धा या कारणांमुळे बालकांचा मृत्यू झाल्याचे दिसून येते. ग्रामीण समाजात तसेच दुर्गम प्रदेशात आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे हा बालमृत्यू रोखण्याचा एक महत्वाचा उपाय आहे. त्याचबरोबर सकस आहार व शिक्षणप्रसार यामुळे हे प्रमाण कमी होवू शकते.

2. कुपोषण :

बालविकासाच्या मार्गातील सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे कुपोषण आहे. ग्रामीण समाज व आदिवासी विभागात ही समस्या मोठी आहे. भारताच्या शहरांतील झोपडपट्ट्या, गलीच्छ वस्त्या यामधूनही कुपोषणाची समस्या आढळते. स्त्रीयांच्या बाबतीतही कुपोषणाची समस्या दिसून येते. कुपोषित बालकाचे लक्षण म्हणजे त्याचे वजन, वय व उंची प्रमाणात नसणे. शारीरिक वाढ, अशक्तपणा, निस्तेज डोळे, बारीक हातपाय, त्वचेवर सुरकुत्या हे होय. मुलांमध्ये कुपोषितपणा दिसून येण्याची कारणे म्हणजे दारिद्र्य, मातेच्या आरोग्याकडे होणारे दुर्लक्ष, आरोग्यविषय उदासिनता, मोठे कुटुंब, आईवडीलांचे अज्ञान, अंधश्रद्धा, भोळ्या समजुती, निकृष्ट राहणीमान ही आहेत. लहान वयात बालकांचे योग्य प्रकारे पोषण न होणे म्हणजे कुपोषण. त्यामुळे त्याचे योग्य प्रकारे पोषण होण्यासाठी त्याला पुरेसा सकस आहार मिळणे आवश्यक आहे.

3. बालमजुरी:

बालविकासाच्या समस्येत बालमजुरीचा समावेश करता येईल. बालमजुरी ही देशाच्या दृष्टीने गंभीर स्वरूपाची समस्या आहे. पोट भरण्यासाठी लहान मुलांना मजुरी करावी लागते. बालवयात आनंद लुटण्याऐवजी काही मुलांचे नशिबी काबाडकष्ट येतात. त्यामधूनच बालमजुरीची समस्या निर्माण होते. 14 वर्षाखालील मुले जेव्हा उदरनिर्वाहासाठी शारिरिक कष्टाची कामे करतात त्याला बालकामगार म्हंटले जाते. अशा मुलामुलींना शारिरिक क्षमता नसतांना त्यांना श्रम करण्यास भाग पाडणे, त्यांचे शोषण करणे याचा अंतर्भाव बालकामगारांच्या समस्येत करता येईल. बालमजुरीच्या कारणांमध्ये दारिद्र्य, मोठे कुटुंब, कुटुंबाचे विघटन, व्यसनधिनता, कर्जबाजारीपणा, अनाथपण, मालक वर्गाचा स्वार्थ यांचा समावेश होतो. बालमजुरीची ही समस्या सर्वच देशात आढळून येते. विकसनशील देशात तर बालकामगारांची संख्या अधिक आहे. सर्वच व्यवसायात लहान मुलांना कामावर ठेवणे रूढ झालेले आहे. खरे तर मुलांच्या शारिरिक मानसिक व भावनात्मक विकासात केलेली गुंतवणूक हाच देशाचा आर्थिक विकास, सामाजिक समरसता आणि राजकीय स्थैर्य याचा मुख्य आधार मानला जातो. जोपर्यंत मुलांचा

विकास साधला जात नाही तोपर्यंत मानवतेच्या सर्व मूलभूत समस्या तशाच कायम राहतील.

☀ बालविकासासाठी उपाययोजना:

बालमजुरीला प्रतीबंध करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेतही तरतुदी केलेल्या आहेत. मूलभूत हक्काच्या यादित शोषणाविरुद्धच्या हक्काचा अंतर्भाव आहे. 24 व्या कलमान्वये 14 वर्षाखालील मुलांना कारखाने, खाणी किंवा जोखमीच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध केलेला आहे त्याचप्रमाणे राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वात 14 वर्षाखालील सर्व मुलांमुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यासंबंधी अभिवचन देण्यात आले आहे. बालमजुरीला आळा घालण्यासाठी 1948 च्या कारखानाविषयक कायद्याचा उल्लेख केला जातो. बालकामगार पध्दती बंद करण्याच्या उद्देशाने बालकामगार कायदा 1986 हा सर्वसमावेशक कायदा संमत केला आहे. त्याचबरोबर बालकामगारांशी संबंधित राष्ट्रीय कायदे व नियम यांना आंतरराष्ट्रीय कामगारविषयक दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेला स्विकृती दिली आहे. त्याचप्रमाणे केंद्रसरकारने राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प व बालकामगारांच्या फायद्यासाठी अनुदान योजना सुरु केल्या आहेत.

1. सरकारच्या कल्याणकारी योजना:

सरकारने राष्ट्रीय बालधोरण 22 ऑगस्ट 1974 रोजी स्विकारले. त्यानुसार सरकारवर मुलांच्या संपूर्ण शारिरिक मानसिक व सामाजीक विकासासाठी सेवा करण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली आहे. सध्याच्या गरजा व अग्रक्रमांना अनुसरून महिला व बालविकास मंत्रालयाच्या धोरणात बदल केला जात आहे. सरकारने राष्ट्रीय बालसनद स्विकारून 9 फेब्रुवारी 2004 रोजी गॅझेटमध्ये अधिसूचीत केली. या राष्ट्रीय सनदेमध्ये बालकांविषयीच्या सर्व जबाबदा-या अधोरेखित केल्या आहेत. अपंग बालके, वंचीत व कमजोर बालके, दुष्कृत्यांना बळी पडलेले मुले यांच्या संरक्षणाची तरतुद केलेली आहे. 2 ऑक्टोबर 1975 रोजी सुरु करण्यात आलेली एकात्मिक बालविकास सेवा ही भारत सरकारची अद्वितीय योजना आहे. यामध्ये बालकांचे पोषण, आरोग्याचा दर्जा, मानसिक शारीरिक सामाजीक विकास, आजार कुपोषण व अंमलबजावणी याला महत्व देण्यात आलेले आहे. या योजनेचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी पुरक पोषण आहार, पूर्व शालेय अनौपचारिक शिक्षण, पोषण व आरोग्य शिक्षण, लसीकरण, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा या सहा सेवांचा संच उपलब्ध केला आहे.

2. राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग:

या आयोगाची स्थापना महिला व बालविकास मंत्रालयाने 5 मार्च 2007 रोजी करून बालहक्काचे संरक्षण यामध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. संरक्षणाची तपासणी परीक्षण, आवश्यकतेनुसार अहवाल सादर करणे, संकटग्रस्त मुले, कैद्यांची मुले, परीवारासहीत उपेक्षित व वंचीत मुले यावर उपाय योजना सुचवणे, बालहक्क साक्षरतेचा प्रसार करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे असा शासन आदेश आहे. या आयोगाला शिक्षणाचा अधिकार कायदा 2009 अंतर्गत बालहक्काच्या अंमलबजावणीसाठी लक्ष ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. बालबंधू ही योजना प्रायोगिक तत्वावर चालवली जाते. एकात्मिक बालविकास सुरक्षा योजनेअंतर्गत बालसंरक्षण सेवांची गुणवत्ता व सुलभता सुधारण्याकडे लक्ष दिले जाते.

समारोप:

देशाचे भविष्य हे बालकांवरच अवलंबून आहे. ज्याप्रकारे बालकांवर संस्कार होतील त्याप्रकारेच देशाचे भविष्य घडेल. आपण ज्या पध्दतीने बालकांना संरक्षण देवून विकास घडवून आणून त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला तरच आपला देश महासत्ता बनेल. आपण बालकांचे भविष्य अधांतरीत ठेवले तर आपली सर्व स्वप्ने धुळीस मिळतील. त्यामुळे आपण बालकांचे संगोपण करून एक सदृढ राष्ट्र निर्माण होण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

1. व्ही.बी.पाटील, मानवी हक्क, के' सागर प्रकाशन, पुणे, 2012.
2. विनोद नारायणदास बैरागी, मानवाधिकार सिध्दांत एवं व्यवहार, पराग प्रकाशन, ज्ञानोदय प्रिंटर्स, कानपूर, 2011.
3. व्ही.बी.पाटील, मानव संसाधन विकास, के' सागर प्रकाशन, पुणे 2009.
4. नंदकुमार भारंबे, मानवी हक्क व समाज, निराली प्रकाशन, पुणे 2007.
5. रंजन कोळंबे, मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, भगीरथ प्रकाशन, पुणे, 2012.

मानवी अधिकार आणि महिला सबलीकरण

प्रा. डॉ. सौ. वंदना विनायक नडे,

मराठी विभाग,

श्री शिव छत्रपती महाविद्यालय, जुन्नर, जि. पुणे.

माणसाला जन्मजाताच जे नैसर्गिक हक्क असतात त्याला 'मानवी हक्क' असे म्हटले जाते. हया मानवी हक्क चळवळीस दुस-या महायुद्धा आधीच सुरुवात झाली होती. ग्रीक तत्ववेत्ता सेंट थॉमस अॅक्वकायनस याला 'मानवी हक्काचा जनक' म्हटले जाते. त्याच्या मते क्लिंग युध्दामुळे सम्राट अशोकाच्या धोरणामध्ये मानवी हक्कांना प्राधान्य मिळाले. तर आधुनिक काळात युरोप खंडात सर्वप्रथम मानवी हक्कांचा विचार झाला.

पुढे १९३९ ते १९४५ या काळात दुस-या महायुद्धात जर्मनीत ज्यू लोकांची कत्तल केली गेली. त्यामुळे मानवी हक्कांची आवश्यकता भासू लागली. दि.१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने मानवीहक्काचा जाहिरनामा मंजूर केला.

भारतात १२ ऑक्टोबर १९९३ रोजी 'मानवी हक्काची' स्थापना झाली. १९५० मध्ये भारतात राज्यघटना अंमलात आली. महिलांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधले गेले नाही.

मानवी हक्क व स्त्री –

समाजात रुजलेल्या लिंगभेदानुसार स्त्रियांना पुरुषापेक्षा दुय्यम स्थान मिळाले. स्त्रियांवर मोठया प्रमाणात अन्याय व अत्याचार झाले. आज जरी स्त्रियांना कायदयाने समान लेखले तरी पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांच्या वाटयाला आगतिकता आली. अशा स्त्रिया मानवी हक्कासाठी आयोगामार्फत लढा देवू लागल्या.

भारतात स्त्रियांना हक्क मिळावेत म्हणून राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले यांनी अथक प्रयत्न केले. जागतिक पातळीवर मानवी हक्क संघटनेने स्त्रियांच्या मानवी हक्कांसाठी प्रयत्न केले ते असे—

१. सर्व क्षेत्रातील स्त्रियांना पूर्ण व समान अधिकार मिळावेत.
२. लैंगिक छळ, शोषण, स्त्रियांची अडवणूक यासर्व गोष्टींचे व लिंगभेदाचे निराकरण व्हावेत.
३. स्त्रियांना मानसिक व शारिरीक आरोग्याची शाश्वती दयावी.
४. सर्व कार्यक्षेत्रात स्त्री सहभाग घेण्यासाठी त्यांना समर्थ बनविण्यासाठी आवश्यक माहिती दयावी.
५. स्त्रियांना शिक्षणाची समान संधी मिळावी.
६. सर्व क्षेत्रात निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना मिळावेत.

संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' जाहीर केले. सन १९७५ ते १९८५ या १० वर्षांला 'महिला दशक' म्हणून जाहीर केले. यापुढे स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा विचार होवू लागला.

भारतात स्त्रियांना सुरक्षितता प्राप्त व्हावी म्हणून काही कायदे करण्यात आले. त्यांच्या कल्याणासाठी अनेक योजना राबविण्यात आल्या. त्या पुढीलप्रमाणे

१. कौटुंबिक समूपदेशन केंद्र—१९८४
२. प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रम —१९८७
३. राष्ट्रीय महिला कोश कार्यक्रम —१९९३
४. महिलाविरुद्ध केला जाणारा सर्व प्रकारचा भेदभाव नष्ट करणारा ठराव—१९९३

५. तांत्रिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण –१९९७
६. महिला व बालकांच्या व्यापारास प्रतिबंध –१९९८
७. स्वयंसिद्धा –एकात्मिक विकास योजना–२००० ते २००१
८. श्वाधार–२००१ ते २००२ सोडण्यात आलेल्या विधवा,निरक्षित मुली व स्त्रियांसाठी
९. महिला सक्षमीकरण धोरण – २००१
१०. लिंगभावात्मक समतेसाठी अर्थ संकल्पाची निर्मिती करण्याची मोहीम सुरु केली – २००४–०५
११. महिलांना प्रशासकीय सेवेत ३३टक्के आरक्षण देण्यात आले.
१२. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये ३३ टक्के आरक्षण २०११ पासून महिलांना स्थानिक स्वशासनात ५०टक्के आरक्षण देण्यात आले.

भारतात स्त्रियांना मानवी हक्काची जाणीव व्हावी म्हणून 'राष्ट्रीय महिला आयोगाची' स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्रातही २४ फेब्रुवारी १९७५ मध्ये 'महिला आर्थिक विकास' महामंडळाची स्थापना करणत आली. केंद्रशासनाच्या आयोगानुसार महाराष्ट्रातही महिला सबलीकरणासाठी व रक्षणासाठी महिला आयोगाची दि. २५एप्रिल १९९३ रोजी स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र हे 'महिला धोरण' करणारे भारतातील १ले राज्य ठरले.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय—

महिलांच्या स्वतःच्या क्षमतासंबंधी आत्मविश्वास निर्माण करणे म्हणजे 'महिला सबलीकरण' होय. या सबलीकरणात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

१. स्वतः निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे.
२. लोकशाही पध्दतीने इतरांचे दृष्टीकोन बदलण्याची योग्यता असणे.
३. स्वतःची सकारात्मक प्रतिमा तयार करणे व नकारात्मक गोष्टींवर ताबा मिळविणे.

शासनाने महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने केलेले प्रयत्न—

समाजात महिलांना सन्मानाने जगता यावे व त्यांच्या मानवी हक्कांचे जतन व्हावे त्यांना सुरक्षितता मिळावी यासाठी शासनाने कायदे निर्माण केले. परंतु त्या कायद्याची अंमलबजावणी होताना दिसत नाही. तरी सरकार व समाज यांच्या प्रयत्नातूनच महिला सबलीकरणाची वाटचाल योग्य दिशेने होईल.

भारतात महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया—

१. विविध क्षेत्रात महिला सहभागी होताना दिसत आहेत उदा. राजकारण, प्रसारमाध्यमे, शिक्षण वगैरे
२. भारतीय संविधानातील स्त्रियांना मिळालेल्या अधिकाराने स्त्रिया एकत्रित येवून लढा देवू लागल्या आहेत.
३. महिला आरक्षण विधेयक हे महिलांच्या सबलीकरणाच्यादृष्टीने महत्वाची बाब ठरते.
४. बचत गटांच्या निर्मितीमुळे गावागावांत कुटुंबांचे आर्थिक स्थितीत बदल घडत आहेत.
५. राजकारणात महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्यात आले. हा सबलीकरणाच्या दृष्टीने महत्वाचा निर्णय ठरतो.

महाराष्ट्रात महिला सबलीकरणाच्यादृष्टीने प्रयत्न —

१. महिलांच्या संरक्षणात्मक कायद्याचा भंग झाल्यास न्यायाधिकरणाकडे तक्रार दाखल करणे.
२. आगतिक लाचार स्त्रियांना अन्यायाविरुद्ध लढा देण्यासाठी मोफत मार्गदर्शन व सल्ला देणे.
३. विविध कार्यक्षेत्रात स्त्रियांचा होणारा लैंगिक छळ, आजार, शैक्षणिक समस्या इ.प्रश्नांचा अभ्यास करून महिला विषयक धोरण आखण्यास शासनास मदत करणे.

४. स्त्री अत्याचारविषयक खटल्यावर लक्ष ठेवून चौकशी करणे तसेच पोलीस कारवाहीवर लक्ष ठेवणे.

या धोरणामुळे महिलांना स्वतःचा विकास साधणे शक्य झाले आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्येक स्त्रीला तिच्या हक्काची जाणीव प्राप्त झाली पाहिजे. याचबरोबर आणखीन ही सबलीकरणाच्यादृष्टीने उपाययोजना करता येतील.

१. कुटुंबातील महिलांना प्रोत्साहन देणे.

२. महिलांना मिळणा-या मानवी हक्काविषयी जाणीव निर्माण करणे.

३. पुरुष संस्कृतीत बदल करणे.

४. प्रशासनात महिलांचे प्रमाण वाढविणे

५. महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.

६. महिलांवरील अत्याचारासाठी गुन्हेगारास कठोर शिक्षेची कारवाई करणे.

७. सर्व स्त्रियांना शिक्षणाची संधी देणे.

८. महिलांना कायद्याची माहिती देणे.

थोडक्यात – देशाच्या प्रगतीसाठी, मताधिकारासाठी, महिला आरक्षण, दुर्बल घटकांना आरक्षण, माहितीचा अधिकार इत्यादी तरतूदी, उपाययोजनांचा लाभ घेण्याची क्षमता महिलांमध्ये निर्माण झाली पाहिजे

संदर्भ ग्रंथ :

१. योजना, मार्च २०११ – डॉ.मनिषा बेडसे

२. मानवी हक्क : एक दृष्टीक्षेप, – डॉ.देशपांडे

३. भारत मानवाधिकार – एम.सी.चतुर्वेदी

४. मानवी हक्क व समाज – नंदकुमार भारंबे

५. भारतीय स्त्री व मानवाधिकार – डॉ.स्मिता मेहत्रे

GOEIIRJ

पारधी जमात आणि मानवी हक्क

सहा. प्रा. रणदिवे टी. वाय.,
राज्यशास्त्र विभाग,
अण्णासाहेब आवटे कॉलेज, मंचर.

सहा. प्रा. सुपेकर व्ही. पी.,
राज्यशास्त्र विभाग,
अण्णासाहेब आवटे कॉलेज, मंचर.

प्रस्तावना:

भारतीय राज्यघटनेने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही तत्वे मान्य केली व सर्व व्यक्ति कायद्यापुढे समान आहेत असे मानले. मात्र स्वातंत्र्य मिळून सात दशके व्हायला आली तरी आपल्या देशात अजूनही जे समूह उपेक्षित आणि पीडित आहेत त्यांच्यामध्ये पारधी जमातीचा उल्लेख करावा लागेल. भारतीय समाजात पारधी जमात ही आदिवासी जमातीतील एक दुर्लक्षित जमात आहे. भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी जमातीसाठी शासकीय स्तरावर या जमातीसाठी कल्याण विषयक कार्यक्रम कार्यरत आहे. त्याचबरोबर आदिवासी आयोगाची स्थापना झाली आहे. मात्र आदिवासीमधील पारधी जमात सध्याच्या 'मेक इन इंडियाच्या' युगात दुर व उपेक्षित आहे की ज्यांना प्राथमिक सुविधा अद्याप उपलब्ध झाले नाही. आजही हा समाज भटक्या अवस्थेत जीवन व्यतीत करीत आहे. मानव म्हणून जीवन जगत असताना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्व स्तरावर विकास होणे अपेक्षित असते पण ही जमात प्रामुख्याने चर्चिले जाते जी त्यांच्यावर होत असलेल्या अत्याचारांमुळे व गुन्ह्यांमुळे. आज भोवतालची सगळीच परिस्थिती बदलत आहे. मात्र आजही ही जमात मानवी हक्काच्या विकासापासून कोसो दुर आहे. प्रस्तुत लेखात पारधी जमातीचा इतिहास व त्यांची मानवी हक्काच्या अनुषंगाने सद्यस्थिती अभ्यासणे हे आहे.

पारधी जमातीचा इतिहास:

पारधी हा शब्द 'पारध' या शब्दापासून निर्माण झाला आहे. पारध म्हणजे शिकार करणे. पारधी जमात ही आदिवासी समाजातील पूर्वाश्रमीची भटक्या व शिकार करणारी जमात आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून गावगाड्याशी कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यक्ष संबंध न ठेवता पोटासाठी अजूनही वनात भटकणा—या, फिरणा—या ज्या जाती जमाती आहेत त्यापैकी पारधी जमात ही एक आहे. पारधी जमात ही माळरानावर आढळणा—या पक्षांची व प्राण्यांची शिकार करतात. या जमातीला इतिहासाचा फार मोठा वारसा आहे. महाराष्ट्रात पारधी हे सर्वसाधारण नाव असले तरी त्यांच्यामध्ये उपगट आहेत. आडवीचिंचर, फासेपारधी, लंगोटीपारधी, चितापारधी, शिकारी, टाकणकर, टाकिया, बहेला, गायपारधी, गावपारधी, निरशिकारी, हरणशिकारी, पालपारधी व राजपारधी.

सन १८७१ मध्ये इंग्रजांनी 'गुन्हेगारी जमाती कायदा' केला. या कायदान्वये सरकारला उपद्रवी वाटणा—या अनेक जमातींना गुन्हेगार म्हणून घोषित करून त्यांच्यावर निर्बंध लादण्यात आले. त्यामध्ये पारधी ही एक जमात होती. हा कायदा अत्यंत अमानुष व अन्यायी होता. या कायद्यामुळे पूर्ण जमातच गुन्हेगार मानली गेली व पोलिसांनी त्यांचा छळवाद सुरू केला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५२ साली

गुन्हेगारी जमाती कायदा रद्द करण्यात आला व त्याच्याजागी 'सराईत गुन्हेगार कायदा' आणण्यात आला. या कायद्यान्वये समूहाऐवजी व्यक्ती गुन्हेगार मानण्यात येऊ लागली, पण गुन्हेगारांचा तपास करण्याची आधीच्या कायद्याची जी पद्धत होती तीच कायम राहिली. पोलिसांच्या वागणूकीत काहीच बदल झाला नाही. आज ही पारधी या जमातीकडे गुन्हेगार म्हणून बघितले जाते.

पारधी जमातीची सद्यस्थिती:

मानवाला प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्यासाठी जेहक्क आवश्यक असतात त्याला मानवी हक्क असे संबोधले जाते. प्रत्येक मानवाला सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी संविधानामध्ये मूलभूत हक्कांची तरतूद केली. मात्र आजही जमात मानवी हक्कांपासून वंचित आहे.

१. गुन्हेगार जमात:

आजही या जमातीकडे संशयीत दृष्टीने बघितले जाते. इंग्रजांनी केलेल्या कायद्यामुळे पूर्ण जमातच गुन्हेगार मानली गेली व पोलिसांनी त्यांचा छळवाद सुरू केला. स्वातंत्र्य मिळून कित्येक वर्षे उलटली तरी आजच्या लोकशाही समाजव्यवस्थेत त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण दुषित स्वरूपाचा आहे.

२. शिक्षण:

सध्याच्या काळात कोणताही बदल करण्याचे किंवा होण्याचे मुख्य साधन म्हणजे शिक्षण होय. भारतात अशी अनेक उदाहरणे आहेत की केवळ वंचितच नाही तर उच्चवर्णातल्याही अनेक समूहांनी केवळ शिक्षणाच्या जोरावर आपली सामाजिक परिस्थिती बदलली. परंपरेने पारधी हा समाज निरक्षर आहे. कायम भटकंती करूनच जीवन जगत असल्याने शिक्षणाशी संबंध आला नाही. गेल्या पंचवीस-तीसवर्षात ही जमात जेव्हा गावात स्थिर व्हायला लागली तेव्हा शिक्षणाला सुरुवात झाली. मात्र शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

३. निवासस्थान:

पारधी जमातीतील निवासस्थान (तांडा) गावापासून अलग जवळपास २ ते ३ कि.मी. आढळून येतात. यामध्ये सर्वसाधारणरित्या २० टक्के घरे विटांमातीची, ४० टक्के कुडामातीची व ४० टक्के पालाची घरे आढळून येतात. वर्षातील तिन्ही ऋतुंना मोठ्या संघर्षाने सामोरे जावे लागते.

४. आरोग्य:

घराच्या अवतीभोवती केरकचरा, घरामध्ये मोहफुलांचा वास, घरांच्या दरवाज्या समोर जळलेल्या लाकडांची राख, फाटलेल्या कपड्यातील अर्धनग्नमुले, केस वाढलेले, सांडपाण्याचा प्रश्न ई. यामुळे या जमातीमध्ये आरोग्याच्या समस्या फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

५. व्यवसाय:

पारधी जमातीतील व्यवसाय एका निश्चित टप्प्यानंतर बदलताना दिसतोय. या जमातीचा पारंपारीक व्यवसाय शिकार करणे हा जरी असला तरी कालांतराने हा समूह थोड्याफार फरकाने शेती या व्यवसायाकडे वळलेला दिसतो. मात्र प्रगत शेती करण्याचा अभावआहे. त्याचबरोबर ही

जमात ऊसतोडणीसाठी शेतमजूर म्हणून काम करते.

६. मुलभूत सोयींचा अभाव:

पारधी जमातीतील प्रत्येक तांडयावर मुलभूत सोयींचा अभाव दिसून येतो. उदा. वीजपुरवठा, पाणीपुरवठा आजही या भीषण प्रश्नांना त्यांना सामोरे जावे लागते.

७. जाती प्रमाणपत्रांची समस्या:

या जमातीतील व्यक्तींची जन्माची नोंद नसल्यामुळे प्रमाणपत्र मिळणे दुरापास्त झाले आहे. त्यामुळे या जमातीतील असलेल्या व्यक्तितना शासकीय लाभ मिळणे कठीण झाले आहे.

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्य मिळून सात दशके व्हायला आली तरी आपल्या देशात अजूनही जे समूह उपेक्षित आणि पीडित आहेत त्यांच्यामध्ये पारधी जमातीचा उल्लेख करावा लागतो.ही जमात सध्यातरी आपले हक्क, मुलभूत सुविधा व शासनाच्या लाभापासून ब—याच प्रमाणात वंचित असल्याचे दिसून येते. त्यासाठी शासनाने, स्वयंसेवी संस्थेने, एक जबाबदार नागरीक व याच जमातीतील शिक्षित व स्वतःहून नेतृत्व स्विकारणा—या व्यक्तितनी पुढे येऊन जमातीच्या भल्यासाठी, उन्नतीसाठी कार्य करणे निकडीचे आहे. तरच पारधी जमात विकासाच्या प्रवाहात येऊ शकते.

संदर्भसूची:

१. भोळे, भा. ल., (२०१०) भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
२. कुलकर्णी, पी. के., (२०१३) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
३. पाटील, पंढरीनाथ, (१९१०) भटके भाईबंध, सुरेश एजन्सी, पुणे.
४. बोकील, मिलिंद, पारधी बदलतायत, पण... परिवर्तनाचा वाटसरु १ ते १५ ऑक्टोबर, २०१५, पुणे.

स्त्रिया आणि मानवी हक्क

डॉ. वैजयंतीमाला जाधव,
मॉडर्न महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, पुणे - ४११००५

मानव अधिकारांचा विचार करत असताना जगातील सर्व मानवांनी मिळून हे विश्वरूपी कुटुंब बनले आहे अशी एक संकल्पना प्रथम आपल्यासमोर उभी राहते. या कुटुंबातील सर्वच सदस्य महत्त्वाचे ठरतात. स्वभावप्रात हक्क (नॅचरल राइट्स) म्हणून पूर्वापार ओळखल्या जाणाऱ्या हक्कांनाच २०व्या शतकात मानवी हक्क ही संज्ञा प्राप्त झाली. जॉन लॉक या तत्त्वज्ञाने जीवित, स्वातंत्र्य व मालमत्ता अशा तीन हक्कांसंबंधी लिहीले आहे. लॉकची विचारसरणी आणि इंग्लिश हक्क विधेयक यांचा सर्व पुढारलेल्या जगावर मोठा प्रभाव पडला. जून १७७६ मध्ये अमेरिकेतील व्हर्जेनिया येथे भरलेल्या अमेरिकन प्रातिनिधिक सभेने मानवी हक्कांची एक सनद मंजूर केली. 'निसर्गतः सर्व माणसे सारखीच स्वतंत्र आणि मुक्त आहेत, त्यांचे काही जन्मसिद्ध हक्क आहेत आणि समाज करून राहत असताना केलेल्या कोणत्याही करारानुसार त्यांना भावी पिढ्यांचे हे हक्क हिरावून घेता येणार नाहीत. जिवित व स्वातंत्र्य उपभोगण्याच्या, मालमत्ता संपादन करण्याची साधने व मार्ग उपलब्ध असण्याचा आणि सुखाचा पाठलाग करण्याचा व ते प्राप्त करून घेण्याचा हक्क असे हे हक्क आहेत. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर प्रस्थापित झालेल्या घटना समितीने मानवी व नागरी हक्कांचा जाहिरनामा घोषित केला. २६ जून १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील मानवी हक्कांसाठी अनेक करार करण्यात आले. भारतानेही मानवी हक्कांच्या रक्षणाचे अनेक आंतरराष्ट्रीय करार अंगिकारले आहेत.

मानवाच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अधिकारांना मानवी अधिकार असे म्हटले जाते. सर्व स्त्री पुरुष, मुले हे कोणत्याही वंशाचे-पंथाचे असले तरी समानतेच्या तत्त्वानुसार सारख्याच अधिकारांचे त्यांच्या जन्मापासून ते हक्कदार असतात. भारताने २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटनेचा स्वीकार केला व ही घटना २६ जानेवारी १९५० रोजी अस्तित्वात आली, कार्यरत झाली. पारतंत्र्यामुळे अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा या दोषांमुळे भारतीय समाज मुलभूत मानवी हक्कापासून दुरावला होता. स्त्रियांचे स्थान गौण होते. सतीच्या चालीवार कायद्याने बंदी आली तरी तिचे उदात्तीकरण करणे थांबले नव्हते. स्त्रियांचे समाजातील स्थानही अत्यंत दुय्यम दर्जाचे होते. स्त्रियांना शिक्षणापासून बहुतांशी दूर ठेवले जात होते. अशा समाजाला मानवी हक्काचे संरक्षण मिळवून देणे ही त्या काळाची नितांत गरज होती. १० डिसेंबर १९४८ रोजी राष्ट्रसंघाच्या महासभेने मानवी हक्कांची विश्वघोषणा स्विकृत केली. भारताला स्वातंत्र्य मिळणे, घटना समितीने घटना तयार करणे. या घटना समकालीन आहेत. घटनेच्या भाग चार मध्ये राज्याच्या धोरणासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. भाग चार मधील मार्गदर्शक तत्त्वात स्त्रियांच्या अनुरोधाने पुढील मानवी हक्कांचा उल्लेख करण्यात येईल.

कलम ३९ :-

राज्य आपल्या योजना व धोरणांचे द्वारे पुढील गोष्टी साध्य करावयाचा प्रयत्न करेल.

- १) स्त्री-पुरुषांना चरितार्थाच्या पुरेशा संधीची उपलब्धतता.
- २) सर्व स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन.
- ३) कोणत्याही कामगार स्त्री-पुरुषांच्या आणि लहान मुलांच्या आरोग्याचा गैरवापर होणार नाही व आर्थिक गरजांसाठी त्यांच्या वयास व आरोग्यास योग्य नसलेला व्यवसाय त्यांना करावा लागणार नाही.

सर्वोच्च न्यायालयाने भाग ३ मध्ये दिलेल्या मुलभूत हक्कांचा अर्थ उदारमतवादी पद्धतीने लावला आहे व त्यासाठी त्यांनी भाग ४ मध्ये तरतुदींचा आधार घेतला आहे. या दोन्ही भागातील तरतुदींचा अर्थ एकत्रपणे लावून भारतातील लोकांना मार्गदर्शक तत्त्वात उल्लेखलेले हक्कही उपलब्ध करून दिलेले आहेत.

सर्वोच्च न्यायालयाने घराबाहेर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली आहेत. स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचारामुळे स्त्री - पुरुष समानतेच्या मुलभूत हक्काचे उल्लंघन होते. राजस्थानमधील खेडयात काम करत असलेल्या ग्रामसेविका बनवारीदेवी यांच्यावरील झालेल्या अत्याचारा संदर्भात जनहित याचिका दाखल करण्यात आली. तेव्हा ती कलम ३२ग खाली दाखल करून घेण्यात आली. बनवारीदेवी या समाजातील घातक प्रवृत्तींना आळा घालण्याचे काम करत होत्या. देशात कायद्याचे राज्य राखायचे असेल तर स्त्री - पुरुष समानता सर्व क्षेत्रात दृढपणे प्रस्थापित झाली पाहिजे. स्त्रियांना निर्भयपणे वावरता येईल अशी परिस्थिती निर्माण झाली पाहिजे.

स्त्रियांच्या विरुद्धचे सर्व भेदभाव निर्मूलन आंतरराष्ट्रीय करारनामा उएऊअथ या नावानी ओळखला जाणारा) ३ सप्टेंबर १९७९ रोजी कार्यरत झाला व त्यात भारताने ९ जुलै १९९३ ला स्वीकृती दिली.

यातील कलम ११ पुढीलप्रमाणे आहे;

रोजगार करण्याचा मानवी अधिकार सर्वांना आहे. हा अधिकार कोणासही काढून घेता येणार नाही.

रोजगाराच्या क्षेत्रात स्त्रियांच्या बाबतीतील भेदभावाचे निर्मूलन होऊन स्त्रियांना समान हक्क मिळतील. तसेच कामाच्या जागी स्त्रियांना सुरक्षित वातावरणात काम करता येईल याची सुनिश्चिती करण्यासाठी करारनाम्याची सदस्य राष्ट्रे सर्व उपाययोजना करतील.

या करारनाम्यातील तरतुदीनुसार भेदभाव निर्मूलन समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीने पुढीलप्रमाणे शिफारशी केल्या आहेत.

लैंगिक छळवणुकीसारख्या स्त्रियांच्या संदर्भातील विशिष्ट हिंसाचारानी त्यांच्या नोकरीतील समानतेच्या हक्कास बाधा पोहचते. शिफारसीमध्ये लैंगिक छळवणुकीची व्याख्याही दिली आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने व्याख्या करताना या शिफारशी मधील बराच भाग स्वीकृत केला आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेचा हक्क ज्यात लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण व सन्मानाने काम करण्याच्या हक्काचा समावेश होतो. जागतिक स्तरावर मान्यता पावलेला हा मानवी अधिकार आहे.

भारतातील स्त्रियांच्या विकासासाठी, सबलीकरणासाठी संख्यात्मक पाठबळाचा विकास करणे हा लिंगभाव समता प्रस्थापित करण्याचा अविभाज्य भाग होय. लिंगभाव न्यायतेची जाणीव आणि स्त्रियांच्या प्रगतीकरता सक्षम भूमिका वटविण्याच्या उद्देशाने व वातावरण निर्मिती करण्याच्याही उद्देशाने भारत सरकारने दोन आयोग स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. त्यातील पहिला आयोग 'राष्ट्रीय महिला आयोग (छ्रींळेपरश्र उोळ्ळीळेप षी थोशप छउथ) आणि दुसरा आयोग हा राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग (छ्रींळेपरश्र कीरप ठळसहीं उोळ्ळीळेप छळळउ) राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना १९९२ ला तर राष्ट्रीय मानवी आयोगाची स्थापना १९९३ ला झाली.

स्त्रियांसंबंधीच्या हक्काचे जतन करणाऱ्या अनेक तरतुदी भारतीय राज्यघटनेत असल्या तरी त्यांचा प्रत्यक्ष फायदा स्त्रियांना वास्तवतेत किती प्रमाणात मिळतो हे पाहणे महत्त्वाचे आहे. भारतीय संविधानात कलम १४, कलम १५, कलम १६ (१) व १६(२), कलम ३९(अ), कलम ३९(ब), कलम ३९(क), कलम ५१(फ) यानुसार स्त्रियांना जास्तीत जास्त हक्क मिळण्याची तरतुद केली आहे. स्त्रियांच्या संदर्भातील सर्व प्रश्नांचा सर्वांगीण विचार करणारे 'राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण किंवा सबलीकरण धोरण' (छ्रींळेपरश्र झेश्रळळू षी थोशप एुंशीशीशी) भारत सरकारने २००१ साली जाहीर केले. स्त्रियांची प्रगती, त्यांचा विकास आणि त्यांचे सक्षमीकरण हे घटक या धोरणाच्या ध्येयात समाविष्ट झाले आहेत. स्त्रियांना पूर्वी जे हक्क नाकारण्यात आले होते ते त्यांना घटनेच्या किंवा कायद्याच्याद्वारे प्रदान करणे सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत येते. एकूणच स्त्रियांच्या हक्कांबाबत विविध आयोग आणि शासकीय पातळीवर काम करणाऱ्या संस्था जागरूक असलेल्या दिसतात.

भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार

प्रा. चव्हाण जी.पी.,

राज्यशास्त्र विभाग,

आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली, ता.जि. हिंगोली

मानवी हक्काला विसाव्या शतकात महत्व प्राप्त झाले असले तरी मानवी हक्काच्या संकल्पनेचे मुळ ग्रीक नगरराज्यात आढळते. प्लेटोने स्त्री—पुरुष समानतेचा विचार मांडला. त्याही अगोदर पायथॅगोरियन ह्यांनी हे विचार मांडले. पायथॅगोरिसच्या “Friend’s goods are the common goods” ह्या वाक्यात समतेची बीजे होती. तर अॅरिस्टॉटलने नागरीकांच्या हक्काचे विवेचन केले. अर्थातच त्यांच्या संकल्पनाची व्याप्ती मर्यादीत होती. गुलामांना व स्त्रीयांना हक्क नाकारणे आजच्या काळाशी विसंगत आहे. मध्ययुगात तर ही संकल्पनाही लोप पावली व शोषणाचे पर्व निर्माण झाले होते. इ.स. १२१५ मध्ये इंग्लंडमध्ये Magna Charta जाहीर झाला व मानवी हक्काचे पुनरुज्जीवन झाले. जॉन लॉक या विचारवंताने सर्वप्रथम मनुष्याच्या नैसर्गिक हक्काची आवश्यकता प्रतीपादन केली. पुढे रूसोने लोकशाहीच्या तत्वज्ञानाचा स्वीकार करून मानवी हक्कांना बळकटी दिली.

इ.स. १६८८ मधील रक्तविहीन क्रांती, १७७६ अमेरिकन राज्यक्रांती, १७९१ मधील मानवी हक्काचे विधेयक अशा अनेक टप्प्यातून मानवी हक्काचा प्रसार झाला. १९ व्या शतकात जेरमी बेगमने अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख हे उपयोगितावादी विचार मांडले. जॉन स्टुअर्ट मिलने on Liberty या ग्रंथात स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला असला तरी गुलामांना व वसाहती मागास देशांना मुलभूत हक्क स्वातंत्र्याचा हक्क अमान्य केला होता. या काळात व्यापारवादी विचारसरणीत भौतिक विकासाला अधिक महत्व दिले गेले व त्यामुळे मानवी हक्कांकडे दूर्लक्ष झाले. खऱ्या अर्थाने मानवी हक्कांना वैश्विक मान्यता मिळाली ती म्हणजे UNO ने प्रसिध्द केलेल्या १० डिसेंबर १९४८ च्या जागतीक मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यामुळेच!

मानवी हक्क संकल्पना प्रामुख्याने पाश्चात्य असल्याचा विचारप्रकार दिसून येतो. तसेच या पाश्चात्य संकल्पनेचा स्वीकार आपण केला असल्याचे स्पष्ट होते. जगात मानसा—माणसांमध्ये वांशिक, जात, धर्म, भाषा, स्त्री—पुरुष अशा भिन्न प्रवृत्ती आढळतात. प्रत्यक्षात स्त्री—पुरुष हे निसर्गाचेच घटक असून समाजाचेही ते अत्यावश्यक घटक आहेत. समाज चालवण्यासाठी दोहोची आवश्यकता आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांनाही समान हक्क आहेत. विकासात तर दोघांचा समान वाटा व सहभाग आहे. म्हणून यू.नो.च्या मानवी हक्क सनदेत सर्वांना समान हक्क बहाल केले आहेत. सरनाम्यात असा उल्लेख केला आहे की, उच्च दर्जाचे स्वतंत्र जीवन जगण्यासाठी व विकास साधण्यासाठी स्त्री—पुरुषांना समान हक्क आहेत. १८ डिसेंबर १९८९ रोजी या मानवी हक्कांना यू.नो.ची मंजूरी मिळाली व प्रत्यक्षात कार्याला सुरुवात ३ सप्टेंबर १९८० पासून सुरू झाली. मानवी हक्कांमध्ये महिला हक्काविषयी एकूण ३० कलमे आहेत. त्यात महिलांच्या १६ क्षेत्रांचा विचार केलेला आहे. या

महिला हक्कांना अनुसरूनच भारतात महिला आयोग कायदा १९९० मंजूर करण्यात आला.

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समजला जातो. त्यात स्त्रीयांना गौण स्थान दिले जाते. भारतातील काही समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात विकृत स्वरूपाच्या चालीरीती व परंपरा आढळून येतात. स्त्री सन्मान केला जात नाही. परंतु स्वातंत्र्य आंदोलन काळात समाज सुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांना शिक्षण देण्यात येऊ लागले, स्त्रीयासुध्दा शिक्षण घेऊ लागल्या व पुरुषांबरोबर काम देखिल करू लागल्या. भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या तत्वातून ही जीवनपध्दती अभिव्यक्त होते. खऱ्या अर्थाने भारतीय स्वातंत्र्याचे वातावरण व्यक्तीमत्वाचे विकसन करण्यासाठी असते यांची प्रचिती भारतीय घटनेतून व्यक्त होते.

भारतीय राज्यघटनेत महिलांच्या संदर्भात विविध तत्वांची तरतूद करण्यात आली आहे.

- राज्यात कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदयापुढे समानता अथवा कायदयाचे समान संरक्षण नाकारले जाणार नाही. धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरीकाना प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव केला जाणार नाही.
- स्त्रिया वा बालके यांच्या करीता कोणतीही विशेष तरतूद करण्या राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.
- संविधान सेवा योजनेमध्ये समान संधी.
- उपजीवीकेचे पर्याप्त साधन मिळविण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुष नगरीकांना सारखाच असावा.
- जनसामान्यांच्या हिताला उपकारक होईल असे समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे स्वामित्वाधिकार व नियंत्रणाधिकार यांचे वाटप व्हावे.
- स्त्री-पुरुषांना समान कामाबद्दल समान वेतन.
- स्त्री-पुरुषांना कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येवू नये

स्त्री व बालकांच्या हक्कांच्या विशेष कायद्याची तरतूद १९५२ मध्ये करण्यात आली. स्त्रियांचा कोणताही भेदभाव न करता त्यांना समान संधी देण्यात यावी व कार्यालयीन कामकाजात समान कामाचा दर्जा त्यांना मिळावा व मतदानात त्यांना समान हक्क मिळावे.

घटनेतील यासारख्या कलमांच्या माध्यमातून स्त्रीयांना समान हक्क प्राप्त करून देण्यात आलेले आहेत. राज्यघटनेतील या सर्व तरतुदींना अनुसरून भारत सरकारने अनेक कायदे देखिल वेळोवेळी केलेले आढळतात. जसे मजूरी दर अधिनियम – १९४८, हिंदु विवाह कायदा १९५५, मातृत्वलाभ अधिनियम १९६१, हुंडा प्रतिबंधक कायदा – १९६१, १९८४, अनैतिक व्यापार कायदा – १९८६, या शिवाय गर्भलिंग परिक्षण बंदी कायदा, एक पत्नी कायदा, स्त्री व्यापार बंदी कायदा, हिंद वारसा कायदा, इत्यादी. स्त्रीयांना भारतीय राज्यघटनेने राजकीय हक्क देखिल प्रदान केलेले आहेत. स्त्रीयांना मताधिकार आहे. १८ वर्ष पूर्ण असलेल्या सर्व स्त्री-पुरुषांना मताधिकार दिला आहे. याशिवाय निवडणुकीस उभे राहण्याचा, पद उपभोगण्याचा अधिकार, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत तर स्त्रियांसाठी ७३ व्या घटना दुरुस्तीने ३३ टक्के

जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. त्याचबरोबर भारतातील प्रत्येक स्त्री पुरूषाला धार्मिक स्वातंत्र्य आहे. पुजा करणे व श्रद्धा बाळगण्याचा अधिकार आहे. स्त्रियांनासुद्धा धार्मिक अधिकार समान प्राप्त झालेला आहे.

मानवी हक्काची जपणुक हा प्रवास गुंतागुंतीचा, संथ गतीने होणारा व वेदनादायक असला तरी निश्चितपणे पूर्णत्वाकडे जाणारा आहे. भारतीय संविधानातील अनेक तरतुदी निश्चितच महिलांच्या मानवाधिकार संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाच्या आहेत. अशा तरतुदीची योग्य रीतीने अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ:—

- १) पाटील बी.बी., भारतीय शासन आणि राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर—२०१०.
- २) देशमुख अरूण, मानवी हक्क आयोग, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई — २०१०.
- ३) पाटील व्ही.बी., मानवी हक्क, सागर पब्लिकेशन, पुणे.
- ४) भोळे भास्कर, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, विद्या पब्लिकेशन, नागपुर — २०१०.
- ५) अंसारी एम.ए., राष्ट्रीय महिला आयोग आणि भारतीय स्त्री, ज्योती प्रकाशन, जयपूर — २०००.

मानवी हक्क व भारतीय स्त्रीयांची बदलती स्थिती

प्रा. भाऊसाहेब सांगळे,
इतिहास विभाग प्रमुख,
अण्णासाहेब आवटे कॉलेज, मंचर.

प्रस्तावना –

प्राचीन काळात भारतीय संस्कृतीत स्त्रीयांना मानाचे स्थान होते. गार्गी, मैत्रेयी, सीता, तारा, मंडोदरी, अहिल्या यांना पूजनीय मानले जाते. सप्तऋषींच्या जीवनातही महिलांचाच जास्त वाटा आहे. जगातही स्त्रीयांकडे याच भूमिकेतून पाहिले जाते. जेव्हा मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना दिसते. तेव्हा स्त्रीया, बालके, मजूर, अनाथ, अपंग यांचा संदर्भ घेतला जातो. कोणत्याही मानवी संस्कृतीच्या दर्जाचे मोजमाप करताना त्या संस्कृतीत लोकांची मानवी संस्कृती किती प्रमाणात जोपासली जाते, मानवी हक्कांचे संरक्षण कशा पध्दतीने केले जात आहे, मानवी हक्कांचा प्रसार कोणत्या मार्गाने व किती तीव्रतेने होत आहे. हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. मूळातच मानवी हक्क या संकल्पनेला कोणत्याही देशाची, काळाची, सीमेची मर्यादा नाही ती वैश्विक आहे. जगातील संपूर्ण मानव जातीचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की जगात जेवढे मानवी युध्दात माणसे मेली नाहीत त्याहून जास्त माणसे मानवतेच्या हिनकश प्रवृत्तीची बळी ठरलेले दिसतात. त्यातून स्त्रीया व बालकेही सुटू शकलेले नाहीत. नैसर्गिक विषमता मानवाने कधीच मान्य केली आहे. परंतु मानवी विषमता मात्र अत्यंत घातक रूप घेताना दिसते आहे.

प्राचीन काळ –

रामायणकाळात शुपर्नखेची विटंबना व त्याची परिणीती उर्मिलेच्या यातनेतून दिसून येते. कोणतेही चूक नसताना चौदा वर्षांचा विरह उर्मिलेने सोसला की जो रामाच्या विरहापेक्षाही जास्त तीव्र होता. म्हणूनच रामायणातील सर्वच पात्रांना न्याय देताना उर्मिलेला दुर्लक्षित ठेवण्यात आले. कारण उर्मिलेने माझी काय चूक असा प्रश्न केला असता तर त्याचे उत्तर रामायणातील कोणत्याच व्यक्तीकडे नव्हते. ताराबरोबरच मंडोदरीचा त्यागही तितकाच महत्त्वाचा आहे. जितका सीतेचा होता. यावरून रामायण काळातही मानवी हक्कांची पायमल्ली झालेली दिसते. तर महाभारत काळातील द्रोपदेची झालेली विटंबना हेही मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचेच उदाहरण आहे. सातवाहन काळात मात्र गौतमी व वशिष्ठी या स्त्रीयांचा गौरव त्यांच्या पूत्रांनी केलेला दिसतो.

मध्ययुगीन काळ –

सुल्तान व बादशाहीच्या काळातही सत्तेच्या हव्यासापोटी झालेल्या कत्तली व अमानूष अत्याचारांमुळे अनेक स्त्रीयांनी केलेला जोहार हे मानवी हक्काचे उल्लंघनच होते. मात्र छ. शिवाजी महाराजांच्या राज्यात परस्त्रीला मातेसमान दर्जा देऊन मानवी हक्कांचा गौरवही झालेला दिसतो.

ब्रिटिश काळ –

भारतात कायद्याचे राज्य ब्रिटिशांच्या काळातच निर्माण झाले. ब्रिटिशांमध्ये असणाऱ्या सामाजिक

समतेच्या भूमिकेमुळे जगभरातील स्त्रीयांनी ब्रिटिशांना सहकार्य केल्याचे दिसते. याकाळात भारतातही अनेक वाईट चालीरीती, रूढी यामुळे समाजात प्रचंड दरी निर्माण झाली होती. त्याच्या शिकार फक्त महिला व मुलीच झालेल्या दिसतात. प्रबोधनाच्या काळात मात्र उदारमतवादी विचारांमुळे मानवी हक्कांची जपवणूक झालेली दिसते. ब्रिटिशांच्या पाठिंब्यानेच येथे सक्त कायदे होऊन स्त्रीयांना मानवी हक्क मिळण्यास मदत झाली.

आधुनिक काळ —

आधुनिक जगाचा वेध घेऊनच भारतीय राज्यघटनेने स्त्रीयांना अधिकार दिलेले आहेत तरीही स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायात वाढच झालेली दिसते. महिलांचा कमी होणारा जन्मदर हा सामाजिक न्यायाने कारणीभूत ठरत आहे. त्यासाठी युनोने १९४८ मध्ये मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द करून तत्सम कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतीय राज्यघटनेत महिलांचे स्थान

राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान स्थान दिले आहे. महिलांसंबंधी विशेष तरतदी असणारी विविध कलमे निर्माण करण्यात आली आहे. कलम १४ नुसार समानता, कलम १५ नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग जन्मस्थान याकारणावरून भेदभाव मनाई, कलम १५ ३ नुसार स्त्री व बालकासाठी विशेष कायदा करण्यासाठी राज्याला प्रतिबंध करता येणार नाही. कलम १६ नुसार सार्वजनिक सेवेत समान संधी, कलम २३ व २४ नुसार शोषनाविरुद्ध हक्क दिला आहे, कलम ३९ क नुसार उपजिवीकेचे साधन मिळविण्याचा समान अधिकार, ३९ ब नुसार समान कामाबद्दल समान वेतन, कलम ४४ नुसार समान नागरी कायदा तर कलम ५१ नुसार सर्व भारतीयांमध्ये सुसंवाद व भातृभाव निर्माण करण्यास हातभार लावणे, स्त्री यांच्या प्रतिष्ठेला मारक ठरणा-या चालीरीतीचा त्याग करणे. इत्यादी कलमान्वये स्त्रियांचे जपण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९९२ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापन करून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची जपवणूक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. गुलामगिरी, छळ, शोषण, पिळवणूक इ. विरोधीचे अधिकार स्त्रियांना दिलेले आहे.

स्त्री सबलीकरणातून मानवी हक्कांचे रक्षण:

महिलांच्या होणा-या शोषणापासून जर ख-या अर्थाने मुक्तता करावयाचे असेल व त्यांच्या मानवी हक्कांचे रक्षण करावयाचे असेल तर त्यांनाच सक्षम व सबळ करावे लागेल. मात्र त्यासाठी पुरुषी मानसिकता सकारात्मक असायला हवी. अलीकडे स्त्री सक्षमीकरण वा सबलीकरणविषयी खुप बोलले जाते मात्र ते कृतीत रुपांतरित होताना दिसत नाही. जोपर्यंत स्त्री स्वतःच्या पायावर उभी राहून स्वावलंबी होत नाही तोपर्यंत पुरुषांचे तिच्यावरील वर्चस्व कमी होणार नाही. त्यामुळे ती निर्णयप्रक्रियेत आली पाहिजे तीने स्वतः निर्णय घेतले पाहिजे तरच तिच्या अधिकारांचे रक्षण होईल. सामाजिक व आर्थिक संस्थाकडून मानवी हक्क रक्षणासाठी पावले उचलली जातात त्याचा उपयोग स्त्रीयांनी करवून घेतला पाहिजे. त्यासाठी जागतिक सामाजिक न्याय आयोग, मानवी हक्क आयोग इ. संघटनेच्या माध्यमातून स्त्रीयांनी आपले अधिकार मिळविले पाहिजेत त्यासाठी समाजाने त्यांना सक्रिय पाठिंबा देण्याची गरज आहे तरच मानवी

हक्कांचे रक्षण होईल.

स्त्री—पुरुष समानता व मानवी हक्कांचे संवर्धन:

स्त्रीयांना सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने सेवेची संधी दिली तर त्यांच्या हक्कांचे ख—या अर्थाने संवर्धन होईल. पुरुषांइतक्याच स्त्रीया वास्तववादी भूमिका निभावू शकतात. परराष्ट्र धोरण ठरविणे, लष्करात नोकरी करणे ही क्षेत्रे पुरुषांची समजली जातात मात्र याही क्षेत्रात स्त्रीयांनी पुरुषांप्रमाणेच कामगिरी पार पाडली आहे. अगदी प्राचीन काळात गौतमी, वशिष्ठी इ. स्त्रीयांनी यशस्वीपणे राज्यकारभार सांभाळला आहे. मध्ययुगात रजिया सुलतान, चाँद बीबी, जिजाबाई यांनीही राज्यकारभाराची धुरा सांभाळली आहे. तर आधुनिक काळात ब्रिटनच्या पंतप्रधान मार्गरेट थॅचर यांनी १९८२ मध्ये फॉकलंड बेटांच्या प्रश्नावरून अर्जेन्टिनाबरोबर युद्ध करून ते जिंकलेही होते. त्याआधी भारताच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी पाकबरोबर युद्ध पुकारून जिंकले होते. इस्त्रायल गोल्डा मायर यांनी १९७३ मध्ये इजिप्त व सीरिया विरुद्ध युद्ध केले होते. पाकच्या बेनझीर भुत्तो, श्रीलंकेच्या सिरीमाओ भंडारनायके, चंद्रिका कुमारतुंगा इ. स्त्री नेत्यांनी पुरुषा इतकेच किंबहुना त्याहून अधिकच वास्तवादी राजकारण करून मानवी हक्कांचे संवर्धनच केले आहे.

समारोप:

स्त्रीयांना पुरुषांप्रमाणे विविध क्षेत्रात समान संधी व समान वागणूक दिली तर स्त्रीया त्या त्या क्षेत्रात चांगली कामगिरी करून त्याला न्याय देतील. मात्र यासाठी स्त्रीयांनी स्वतःच सक्षम व सबल होऊन त्यांचे हक्क मिळविले पाहिजेत. त्यासाठी स्त्रियांबाबतची पुरुषी मानसिकता सकारात्मक असली पाहिजे. स्त्रीयांना आपल्या बरोबरीचा दर्जा देऊन पुरुषांनी त्यांच्या अधिकारांची जपवणूक केली पाहिजे. प्रत्येक स्त्रीमध्ये पुरुषाने जर आपली आई, बहिण व मुलगी म्हणून पाहण्याची मानसिकता दाखविली तर ख—या अर्थाने स्त्रीला तिचे हक्क मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीत. समाजव्यवस्थेत तिला समानतेचा दर्जा दिल्यास मानवी हक्कांची जपवणूक होऊन स्त्रीयांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

संदर्भ:

१. सामाजिक न्यायासाठी कायदे— डॉ. ए. पी. पिल्ललाई
२. सामाजिक समस्या— रामजी यादव
३. मानवाधिकार सामाजिक न्याय और भारत का संविधान— पुरणमल
४. आपले हक्क व त्यांची परिपूर्ती— वसंत पळशीकर
५. स्त्रीवादी सामाजिक विचार— विद्युत भागवत
६. पत्रकारिता कायदे व नीतीमुल्ये— शैलेंद्र देवळाणकर

भारतातील बालकामगारांच्या समस्या

प्रा. डॉ. प्रमोदिनी विठठल कदम,
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
स.म.भा. संतुजी थोरात, महाविद्यालय, संगमनेर.

प्रस्तावना:—

बालविकासाच्या प्रश्नांशी निगडित असलेली आणखी एक समस्या म्हणून बालमजुरीच्या समस्येचा उल्लेख करता येईल. बालमजुरीही कोणत्याही देशाच्या किंवा आधुनिक समाजाच्या दृष्टिने अत्यंत गंभीर समस्या म्हणावी लागते. आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी लहान मुलांना शारिरीक श्रमाची कामे करावी लागणे हा सुसंस्कृत समाजावरील फार मोठा कलंक होय. बालपणीचे दिवस हे खेळण्या—बागडण्याचे, मौज मस्ती करण्याचे व जीवनाचा आनंद लुटण्याचे दिवस समजले जातात, परंतु काही दुर्दैवी मुलांच्या नशिबात मात्र बालपणाच्या दिवसांचा आनंद घेण्याऐवजी पोटासाठी काबाडकष्ट करण्याचेच आलेले असते त्यातूनच बाल मजुरीची समस्या निर्माण होते.

प्रस्तुत शोधनिबंध तीन गटात विभागला आहे ते म्हणजे

- १) बाल कामगारांचा अर्थ
- २) भारतातील बाल कामगारांच्या समस्या
- ३) बाल कामगारांच्या समस्यांची कारणे
- ४) बाल कामगार समस्येच्या निर्मुलनासाठी कार्यक्रम

बाल कामगारांचा अर्थ:—

सर्व साधारणपणे 'बालकाचे वय किंवा बालक म्हणजे कोण' आणि बालकांकडून करून घेतल्या जाणाऱ्या कामाचे स्वरूप या दोन घटकांवरून बाल कामगारांचा अर्थ निश्चित करण्यात येतो. बाल कामगार संज्ञेबाबत पुढील काही संकल्पना मांडल्या आहेत.

एम.एस.गुरूपादस्वामी समिती (१९७९)

'बालकामगार म्हणजे संबंधित बालकाला त्याच्या कुवती पेशा अधिक काम करावे लागणे. कामाच्या तासांमुळे त्याच्या शिक्षण, पुनःनिर्मिती क्षमता आणि आराम यांना बाधा येणे, केलेले काम आणि मिळालेला मोबदला यात व्यस्त प्रमाण असणे आणि कामाच्या स्वरूपामुळे त्याच्या जीवित आणि आरोग्याला धोका असणे म्हणजेच त्याचे शोषण होय.

युनिसेफ:— युनिसेफने बाल कामगारांची व्याख्या भिन्न वयोगट आणि त्याच्या कामाचे स्वरूप या आधारे नमुद केली आहे. युनिसेफच्या मते, "बालकामगार म्हणजे ५ ते ११ वयोगटातील स्त्री वा पुरुष बालकाने किमान १ तास आर्थिकक्रिया वा आठवडयामध्ये किमान २८ तास कौटुंबिक काम करणे. १२ ते १४ वयोगटातील बालकाने किमान १४ तास आर्थिक क्रिया किंवा किमान ४२ आर्थिक क्रिया आणि आठवडयाला कौटुंबिक काम करणे".

भारतातील बालकामगारांची समस्या:—

भारतातील बालकामगारांची समस्याही प्रामुख्याने सामाजिक – आर्थिक समस्या असून तिचा संबंध दारिद्र्य आणि निरक्षरतेशी आहे. २००१ सालच्या जनगणनेनुसार, देशात बालकांची लोकसंख्या २५.५ कोटी होती. त्यापैकी ५ ते १४ या वयोगटातील जवळपास २६ कोटी बालकामगार होते. बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियमांतर्गत नमूद असलेल्या १८ व्यवसाय आणि ६५ प्रक्रिया उद्योग या धोकादायक व्यवसाय/ प्रक्रिया उद्योगामध्ये अंदाजे १२ लाख बालके काम करत असल्याची नोंद होती. तथापि, २००४-०५ मध्ये राष्ट्रीय नमुनासर्वेक्षण संघटनेने (NSSO) केलेल्या सर्वेक्षणानुसार बाल कामगारांची अंदाजे संख्या ९०.७५ लाख होती.

जनगणना अहवाल (अंतिम) २०११:—या जनगणना अहवालामध्ये ५ ते ९, १० ते १४ आणि १५ ते १९ या वयोगटातील बाल कामगारांची आकडेवारी नमूद केलेली आहे. जनगणना २०११ च्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या अंतिम अहवालानुसार ५ ते १८ या वयोगटातील प्रत्येक ११ वे बालकामगार आहे. याचाच अर्थ कामगार लोकसंख्येतील ६ टक्के लोकसंख्या ५ ते १८ वयोगटातील आहेत. देशातील उत्तरप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान आणि मध्यप्रदेश या ५ राज्यांमध्ये बाल कामगारांच्या एकूण संख्येपैकी निम्मे बाल कामगार आहेत.

'क्राय' (CRY) आणि ILO चा अहवाल:— ILO ने 'World Report On Child Labour 2015' हा अहवाल तर 'क्राय' या संस्थेने जून २०१५ मध्ये २०११ साल च्या जनगणनेच्या अंतिम अहवालावर आधारित आपला विश्लेषणात्मक अहवाल प्रसिद्ध केला. यातील तथ्ये याप्रमाणे—

- (१) भारतातील प्रत्येक ११ बालकांमधील १ बालकामगार आहे.
- (२) २००१ सालापासून २०११ पर्यंत दरवर्षी बालकामगारांच्या प्रमाणामध्ये केवळ २.२ टक्क्यांनी घट होत आहे.
- (३) ८० टक्के बाल कामगार ग्रामीण भागात असून प्रत्येक ४ पैकी ३ बालके शेतात वा गृह आधारित उद्योगामध्ये काम करतात.
- (४) ५.५ दशलक्ष बाल कामगारांपैकी निम्म्याहून अधिक बाल कामगार केवळ उत्तरप्रदेश, बिहार, राजस्थान आणि महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये आहेत.
- (५) २७.७ टक्के किशोरवयीन बालके धोकादायक कामांमध्ये आहेत. १५ ते १७ वयोगटातील एकूण बालकामगारांच्या ६२.८ टक्के बालक धोकादायक कामांमध्ये गुंतलेले आहेत.
- (६) ५६ टक्के किशोरवयीन बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत. धोकादायक स्थितीत काम करणाऱ्यांपैकी ७० टक्के बालके शिक्षण घेत नाहीत.
- (७) मुलींच्या (८.८ दशलक्ष) तुलनेत मुले (३८.७ दशलक्ष) धोकादायक कामांमध्ये आहेत.
- (८) निकारगुआमध्ये सर्वाधिक (२.४ दशलक्ष) बालके धोकादायक कामांमध्ये आहेत.
- (९) २०० ते २०११ या काळात शहरी भागातील बाल कामगारांच्या प्रमाणात ५३ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

बालकामगार समस्येची कारणे:—

बालकामगाराची समस्या निर्माण होण्यामागे असलेली कारणे विविध संस्था, संघटनांनी पुढील प्रमाणे नमूद केली आहेत.

(अ) युनिसेफ (UNICEF)

(१) गरीबी, दारिद्र्य.

(२) विकसनशील आणि अविकसित राष्ट्रातील ग्रामीण आणि मागास असलेल्या प्रदेशातील बालकांना कोणताही वास्तव आणि अर्थपूर्ण पर्याय उपलब्ध नसतो. त्यांना शाळा आणि शिक्षक उपलब्ध नसतात. बाल कामगार हा अनैसर्गिक (unnatural) परिणाम आहे.

(३) मुले आणि मुली यांच्या तुलनेत मुली दुपटीने शाळाबाह्य असतात आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडत असतात.

(४) शाळेची उपलब्धता असेल तर मर्यादित संसाधने उपलब्ध असणाऱ्या पालकांना कोणत्या अपत्याला शाळेत पाठवायचे आणि कोणाचे शुल्क भरावयाचे याची निवडकरावी लागते. भारतासह जगभरामध्ये मुलींच्या शिक्षणाला कमी प्राधान्य दिले जाते. बहुसंख्य मुली शाळा बाह्य राहिल्याने बाल कामगार समस्येला उभारी येते.

(५) भारतातील ९० टक्के बाल कामगार हा ग्रामीण भागामध्ये आढळतो. या भागात शाळेची उपलब्धता आणि दर्जा फार सुमार असतो.

(ब) आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO)

(१) गरीबीच्या दडपणातून बालकांना काम करावे लागते. काही कुटुंबांच्या एकूण उत्पन्नापैकी २५ ते ४० टक्के उत्पन्न बालकांच्या कामातून मिळवले जाते.

(२) ILO ने २००८ साली केलेल्या अभ्यासानुसार, बालकांना धोकादायक काम स्विकारावे लागण्याचे एकमेव कारण म्हणजे शाळा उपलब्ध नसणे आणि त्यांच्या गुणवत्तेचा अभाव होय. बहुसंख्य समाज घटकांना विशेषतः ग्रामीण भागात पुरेशा शालेय सुविधेचा अभाव असतो.

(३) प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांच्या गुणवत्तेच्या अभावापेक्षा बालक कामाला जाण्यामुळे निर्माण झालेल्या निरक्षरतेतून बालकाला पायाभूत शैक्षणिक आधार प्राप्त करण्यावर मर्यादा येतात.

बालकामगार समस्येच्या निर्मुलनासाठी कार्यक्रम:—

भारत सरकार बालकामगार समस्येच्या निर्मुलनासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या मदतीने पुढील उपक्रम राबविते.

(१) बाल कामगार निर्मुलनाकरिता आंतरराष्ट्रीय कार्यक्रम (IPEC):—IPEC हा जागतिक कार्यक्रम असून तो आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने डिसेंबर १९९१ साली सुरू केला. ILO सोबत सामंजस्य करार (IMOU) करणारे भारत हे पहिले राष्ट्र (१९९२) होते. या कराराची मुदत ३१ डिसेंबर १९९६ रोजी संपुष्टात आल्या नंतरती वेळो वेळी वाढविण्यात आली. IPECचे दिर्घकालीन उद्दीष्ट म्हणजे बालकामगार समस्येच्या निर्मुलनाला परिणतकाक योगदान देणे होय.

(२) भारत—अमेरिका बालकामगार प्रकल्प (इंडस):— इंडस प्रकल्पाला भारत सरकाराचे श्रम मंत्रालय आणि अमेरिकेचा श्रम विभाग (USDOL) यांच्या मार्फत संयुक्तपणे अर्थ साहाय्य पुरविले जाते. हा कार्यक्रम ५ राज्यांच्या (उदा. दिल्ली, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, तामिळनाडू आणि उत्तरप्रदेश) २१ जिल्हयातील १० धोकादायक क्षेत्रांमध्ये राबविला जातो. या प्रकल्पाची मुदत ३१ मार्च २००१ रोजी संपुष्टात आली. या प्रकल्पाअंतर्गत ८० हजार बालकामगारांची मुक्तता करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. तथापि या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीद्वारे जवळपास १,०३,१५२ बालके आणि किशोरवयीन कामगारांची मुक्तता करण्यात येऊन त्यांचे पुनर्वसन देखील करण्यात आले.

(३) नवीन IPEC

- उद्देश—बालकांचा व्यापार आणि कामाकरिता बालकांचे स्थलांतर यासह धोकादायक काम करणाऱ्या बालकांना मुक्त करणे आणि अशा समस्येला प्रतिबंध करणे.

संदर्भ:—

- (१) पाटील व्ही.बी., मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन्स
- (२) जाधव तुकाराम, एम.पी.एस.सी., सामान्य अध्ययन पेपर ३, द युनिक अॅकेडमी
- (३) Satya P.kanan, Global Human Rights 2012

GOEIIRJ

महिला हक्क आणि कायदे

प्रा. डॉ. राहुल यशवंत माने,
डी डी शिंदे सरकार कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

मानवी हक्क म्हणजे हक्क जे माणसाला माणूस म्हणून मिळतात. आपल्या प्रत्येकात काही गुण असतात. त्या गुणांचा पूर्ण विकास होण्यासाठी प्रत्येकाला समान संधीची आवश्यकता असते. जेव्हा जात, धर्म, लिंगभेदाशिवाय सर्वांना समान संधी दिल्या जातात तेव्हा प्रत्येकजण आपल्यातील सुसुगुणांचा विकास करू शकतो म्हणजेच मानवी हक्क हे सार्वत्रिक आहेत. मानवी हक्कांची संकल्पना कालानुसार बदललेली आढळते. मानवी हक्क कालानुसार विकसित होणारे असतात. 'हक्क व कर्तव्य एकमेकापासून विलग करता येत नाही' त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. हक्कानां कायदद्याची मान्यता असते.

भारतामध्ये मानवी हक्क आयोगाची स्थापना सन १९९३च्या मानवी अधिकार संरक्षण कायदा अंतर्गत करण्यात आली. मानवी अधिकाराचे उल्लघन थांबवून प्रत्येक नागरिकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी आयोग सक्रीय आहे.

➤ भारतीय स्त्रीविश्व प्रथा आणि स्वरूप :-

वेदकाळात स्त्रीचा दर्जा पुरुषाच्या बरोबरीने होता. एका रथाची दोन चाके म्हणजे स्त्री व पुरुष असा समाजाचा ग्रह होता. स्त्रीची एक उज्वल परंपरा प्रतिमा त्या काळात काळात होती सर्व बाबतीत तिला स्वतान्त्र होते समाजात ती सुरक्षित होती. मैत्री, गर्गी, लोपामुद्र, सिकता विस्ववारा, घोषा, अशा विदुषी, त्या काळात होउन गेल्या. स्त्री जन्म म्हणजे अतिशय कष्टमय बाब असल्यामुळे वेदकाळात पुरुषांच्या बरोबरीने आपले बौद्धिक समर्थे प्रकट करणारी स्त्री मध्ययुगात शिक्षणापासून वंचित राहिली. सामाजिक, धार्मिक बंधनात ती जखडली गेली आई-वडीलानी दिले त्या घरी निमुटपणे आयुष्य काढणार्या स्त्रीला विवाहानंतर पतीचे घर हेच आश्रयस्थान झाले. ती पतीच्या घरची हक्काची दासी झाली. व्यक्तिगत संपत्ती वारसा कल्पनाचा उदय आणि स्त्रीवर लादली जाणारी क्षेत्रशुद्धी त्यातून दासावार्गाप्रमाणे स्त्रीवर्गावरही कर्मविपाक पुनर्जन्माच्या सिद्धांताचा केला गेलेला उपयोग –समाज नियम करणार्या स्मृती मानस्मृती ने सांगितलेले स्त्रीचे दास्य प्रमाणे मानण, यातून स्त्री चे माणूस हे नातेच नष्ट होत गेले. ती पुरुषाची मालमत्ता झाली. तिला लग्न हा एकच संस्कार ठरला. क्षेत्रशुद्धीसाठी तिच्याभोवती बालविवाह पडदापद्धती या भिंती उभारण्यात आल्या स्त्री च्या लांगीकेला बांध घातला गेला तिला शुद्धतेच्या आणि पवित्रतेच्या चौकटीत जखडले गेले. हा इतिहास स्पष्टच आहे.

मध्ययुगात स्त्री शिक्षणाबद्दल अनास्था, धर्मकार्यात स्त्रीला बंदी, जरठविवाह, बहुपत्नीकत्व नियोग पद्धती, पडदापद्धती, अशाप्रथामुळे स्त्री-जीवन अतिशय कष्टमय होते. स्त्रीचे शोषण हे दैवनिर्मित आहे तिने विना तक्रार स्वीकारायचे अशी समजूत होती. पुढे गौतमबुद्ध, महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांनी जातीभेद, लिंगभेद वगळून स्त्रियांना पंथदिक्षा दिल्या. आणि स्त्री माणूस म्हणून प्रतिष्ठा सांभाळावी, स्त्रियांचा जीव

पुरुष्यासारखाच आहे. हे समजावून देण्याचा अपवादात्मक प्रयत्न मध्ययुगात झाला.

१६ व्या शतकात मुस्लीम राजवटीमध्ये विलासी जीवनात स्त्रियांचे अवमूल्यन वाढत गेले. शिवकालातहि या परिस्थितीचा फारसा फरक पडला नाही १९ व्या शतकात भारतीय समाजसुधारक राजाराम मोहनराय ईश्वरचंद्र विद्यासागर महात्मा जोतीबा फुले, आगरकर महर्षी कर्वे, हे सर्व स्त्रीयाच्या उद्वारासाठी, मनपूर्वक प्रयत्ने करणारे उदारमतवादी पुरुष होते. त्यांच्या अथक प्रयत्नामुळे सती बंदीकायदा (१९३२) विधवा विवाह कायदा (१८५६) झाला. स्त्री ला शिक्षणाची दारे खुली झाली. स्त्रीला घराच्या खिडकीतून थोडेसे आभाळ दिसत होते. ते खूले खूले आभाळ पाहण्याचा पहिला मान १८५० पूर्वीच एका कर्तबगार स्त्रीने प्रथम मिळवला तो हि जोतिबांच्या मदतीने त्या होत्या सावित्रीबाई फुले. फुले दाम्पत्यांनी स्त्रियांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडविला हि नोंद स्वतंत्र व महत्त्वपूर्ण वाटते.

स्वयंत्रोत्तर काळात स्त्रिया निर्भय होऊन घराबाहेर सावर्जनिक जीवनात वेगवेगळ्या क्षेत्रात चमकू लागल्या. कला क्रीडा साहित्य संगीत गायन चित्रकला पत्रकरिता डिझायनिंग सामाजिक कार्य राजकीय कार्य विज्ञान व्यवसाय स्ववस्थापन, पोलीस खाते शैक्षणिक संशोधन इ. क्षेत्रात आपल्या बुद्धीचा क्षमतेच वापर करून उंच भरारी घेताना दिसतात. परंतु या सर्व विकासाचे चित्र एका बाजूला आपल्या डोळ्यासमोर असतानाच दुसऱ्या बाजूला असे दिसून येते कि, या विकासाबरोबर स्त्रियांचे शोषण मात्र कमी झालेले दिसत नाही .

२१ व्या शतकातील स्त्रीचे वास्तव

भारतीय समाजसमोर कौटुंबिक हिंसाचाराच गहन प्रश्न आहे. बालविवाह, हुंडाबळी, स्त्रीभूनहत्या अर्भकाची हत्या, सती प्रकरण, या सारखे प्रकार आधुनिक सुधा घडताना दिसतात. यातून स्त्रियांवर होणार्या अत्याचाराचे प्रमाणे वाढते. त्यामुळे समाज हितासाठी प्रत्येकाने कौटुंबिक हिंसाचाराला आला बसेल यासाठी प्रयत्ने करणे आवश्यक आहे. कुटुंबात घडनऱ्या गुन्ह्यात प्रामुख्याने स्त्रिया बळी पडतात. अजूनही मुलींचा जन्म हि घटना काही कुटुंबात आनंददायी मानली जात नाही. सामाजाव्यवस्थेने निर्माण केलेली हि विषमता नष्ट करण्यासाठी, कौटुंबिक हिंसाचाराला आला घालण्यासाठी स्त्रियांचा सन्मान करणे, त्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे हे भारताच्या प्रतेक नागरिकाचे कर्तव्ये आहे.

भारतीय समाजासमोर कौटुंबिक हिंसाचार बरोबरचसामाजिक हिंसाचाराचा प्रश्न गंभीर बनत चालला आहे. अल्पवयीन मुली व स्त्रीयावर होणारे बलात्कार, मुलींची विक्री त्यांना सक्तीने वेश्या व्यवसायाकडे ढकलणे, वेठबिगारी, देवदासी, अशा स्त्रियांची शोषण करणार्या अनिष्ट प्रथा, प्रचलित आहेत, यामुळे महिलांचे अधिकार समाजाकडून नाकारले जातात. आणि त्यांच्या अधिकारांची पायमल्ली होते. स्त्रीयाच्या

प्रीतीषष्टेला बाधा आणणार्या प्रथा सोडून देणे. हे भारतीय, समाज आणि समाजव्यवस्थेने मान्य केले पाहिजे. आजच्या युगातील स्त्री हि विचारी आहे. काळानुसार बदलताना विकासाकडे प्रगतीकडे आणि वैभवाकडे तिची वाटचाल सुरु आहे. वेळ पडल्यास बंडाचे निशाण ती हाती घेऊ शकते.

हक्क, कायदा आणि स्त्री.

२६ जानेवारी १९५० रोजी आपण एका विसंगतीच्या जीवनात प्रवेश केला. भारतीय संविधानाने

स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व मान्य केले. तरी सामाजिक कौटुंबिक व आर्थिक जीवनात स्त्री-पुरुष विषमता कायमच राहिली. संविधानातील तरतुदीनुसार धर्म, जात, वंश, लिंग या कारणावरून भेदभाव करण्यास आपण राज्यांना मनाई केली. परंतु एकूण सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेता स्त्रियांकरिता विशेष तरतूद करणारे कायदे अगर योजन आखण्याची राज्यांना संमती देण्यात आली. ही संवाधानिक योजना स्त्री-पुरुष समतेसाठी आवश्यकच होती. कारण शेवटी समता म्हणजे समाज. लोकांना समान वागणूक देणे. असमान लोकांना समान वागणूक देणे म्हणजे समनता नव्हे. तो तर विषमता ठरेल. ज्या व्यक्ती जीवनात समान पातळीवर नाहीत किंवा ज्यांना सामाजिक व आर्थिक हक्क समसमान उपलब्ध नाहीत. किंवा ज्यांच्या जीवनाची सुरुवात समानबिंदूपासून होत नाही. त्यांना पुढे गेलेल्या वर्गाबरोबरची वागणूक देणे हे खरे बघता समतेच्या तत्वांच्या विरुद्ध आहे. ज्या स्त्रियांना समता व समान संधीचे तत्व म्हणजे काय याची माहितीच नाही किंवा ज्यांना कौटुंबिक सामाजिक अगर आर्थिक क्षेत्रात समानतेची वागणूक कधीच मिळाली नाही त्यांना प्रथम सवलती उपलब्ध करून देऊन त्यांच्यात पुरुषांच्या बरोबरीने वागण्याची क्षमता निर्माण करणे आवश्यक होते. स्त्रियांसाठी विशेष तरतुदी करण्याची सोय तर संविधानात नसती तर स्त्री-पुरुष समानतेचे कलमए अगर समान संधीबाबतचा त्यांचा अधिकार मूलभूत असून कदाचित अमानवीय ठरला असता. व राज्यघटनेला अभिप्रेत असलेली. लोक कल्याणाचे संवर्धन करणारी समाज व्यवस्था प्रस्थापित करण्यात फार मोठा अडस निर्माण झाला असता.

संविधानाने सर्व व्यक्तींची कायद्यापुढील समानता मान्य केलेली आहे. कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कुठल्याही व्यक्तींचे जीवित अगा वैयक्तिक संचार स्वातंत्र्य हिरावून घेता येत नाही. अपराध्यांना सुद्धा दोषसिद्धीबाबत संरक्षण देण्यात आलेले आहे. कुठल्याही व्यक्तीस न्याय मागण्यासाठी न्यायालयाचे दरवाजे मोकळे ठेवण्यात आलेले आहेत. असा समान अधिकार सर्वांना उपलब्ध असला तरीही जर समान संधी उपलब्ध नसेल तर त्यास फारसा अर्थ उरत नाही. म्हणून समान संधीच्या तत्वावर न्यायाची अभिवृद्धी व्हावी म्हणून आर्थिक अगर अन्य असमर्थतेमुळे नागरिकाला न्याय मिळविण्याची संधी नाकारली जाणार नाही. याची शाश्वती लोकजीवनात असावी म्हणून विधीविषयक सहाय्य मोफत उपलब्ध करून देण्याचीही योजना आहे. दुर्बल घटक व त्यातही खास करून दुर्बल स्त्रिया यांना या योजनेचा फायदा घेता येईल. अशी योजना महाराष्ट्र शासनानेही कार्यन्वित केलेली आहे. न्यायालयाचे स्वरूप खुले आहे. म्हणजे न्यायालयात चालणारे काम नागरिकांच्या उपस्थितीत चालते. कुठल्याही नागरिकाला न्यायालयात उपस्थित राहता येते. अशा खुल्या न्यायालयामागची भूमिका अशी की जर न्यायालयाचे काम सर्वांना मोकळे असल्याने ते जर लोकांच्या देखरेखीखाली चालले तर त्या प्रक्रियेने नागरिकाला कायद्याचे न्यायालयात काम कसे चालते याचे शिक्षण मिळेल. अपराध्याला शिक्षा त्याच्या उपस्थितीत झाली ता कायद्याबद्दल एक प्रकारचा धाक निर्माण कायदे पाळण्याची वृत्ती समाजात वाढेल.

स्त्री कायद्याने समान आहे का ?

आपल्या संविधानाच्या तरतुदीनुसार स्त्री आता नागरिक झालेली आहे. यापूर्वी ती फक्त कुटुंबिनी होती. माता होती, पत्नी होती. आता तिच्या मनालाही स्वतंत्र व समान असे मूल्य प्राप्त झालेले आहे. भारतीय संविधानाप्रमाणे ती पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, सरपंच, सरन्यायाधीश, सरसेनापती आदि पदांवर स्थानापन्न होऊ शकते. परंतु एवढे सगळे असूनही आज सुद्धा कुठल्याही कुटुंबात मुलीचा जन्म हा स्वागताई असतो. मुलीचा जन्म ही आपती मानण्यात येते. कारण संविधानाने मान्य केलेली स्त्री-पुरुष समानतेची भूमिका आजही भारतीय लोकमनाने स्वीकारलेली नाही. आणि दुर्दैव असे आहे की स्त्रियाही याला अपवाद नाहीत. स्त्रियांच्या मनात सुद्धा आजही स्त्रीजन्माविषयी, कमीपणाचीच भावना आहे. स्त्रीजीवनाची प्रतिष्ठा अजूनही स्त्रियांनाच मान्य नाही. हीच स्त्रीजीवनाची शोकांतिका आहे आणि याच भूमिकेवरून स्त्रियांच्या हक्काबद्दलच्या सर्व कायद्यांचा विचार करावा लागेल. कायद्याच्या काही अंगीभूत मर्यादा असतात. सामाजिक कायदा हा आपल्या पायावर कधीच उभा राहत नाही. त्याच्या अंमल बजावणीसाठी लोकमताचा आधार मिळवा लागतो.

कायदा, दोन शेजऱ्यांमध्ये भांडण झाले तर भांडणऱ्यास शिक्षा करील. त्यास समाजातून दूर कुठेतरी तुरुंगात नेऊन ठेवील. परंतु दोन शेजऱ्यांनी पस्परांसोबत मैत्रीचे संबंध कायम ठेवून सलोख्याने जगावे अशी प्रेरणा कायदा देऊ शकत नाही. कयदा वाट दाखवितो मार्ग मोकळा करून देतो. हेही आवश्यक असते परंतु पुरेसे नसते. त्यासाठी लोकजीवनात कायदा पाळणारे लोकमत निर्माण करावे लागते. सामाजिक कायदे मोडणारांना समाजात कधीच प्रतिष्ठा मिलणार नाही असे वातावरण निर्माण करावे लागते. तसे वातावरण निर्माण करण्यात आपण अयशस्वी ठरतो. हीच स्त्रीविषयक कायद्यांचीही शोकांतिका आहे. हे सारे सामाजिक कायदे धाब्यावर बसवून, माणसाची कायदा मोडण्याची क्षमता हेच त्याच्या आर्थिक सामाजिक व राजकीय प्रतिष्ठेचे लक्षण ठरू पाहात आहे. ज्या समाजाला अन्याय सहन करण्याची सवय होते आणि ज्या समाजात व्यक्तीची कायदा मोडण्याची क्षमता हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते त्या समाजात कायद्याचे राज्यकधीच प्रस्थापित होत नसते. ह्याची जाणीव करून द्यावी लागेल.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सतीबंदीचा कायदा, हिंदूविधवा पुनर्विवाह कायदा विशिष्ट विवाहाचा कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा संमतिवयाचा कायदाए द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा आदि कायदे करण्यात आलेत . डको पीनल इंडियन म्हणून राहावी यमका प्रतिष्ठा स्त्रीची, आदि कायद्यांतही तरतुदी करण्यात आल्यात . विवाहनोंदणी तर स्वातंत्र्यान हंडाप्रतिबंध, घटस्फोट, पोटगी, दत्तक व पालकत्व, वारसा, गर्भपातासंबंधीचे कायदेही करण्यात आलेतसार या कायद्यामागची भूमिका स्त्रीचे नागरिक व व्यक्ती म्हणून स्वतंत्र असे मूल्य समाजाने मान्य करावे अशीच होती. तिची व्यक्तिमत्व अगर तिची भूमिका गौण नसून समान आहे हे प्रस्थापित करण्यासाठी हे कायदे करण्यात आलेत .

डॉ. राममनोहर लोहिया त्याचमुळे असे म्हणत की स्त्री व पुरुष यासाठी नीति-अनितीची

वेगळी फूटपट्टी नसावी योनि शुचितेचा बोजा स्त्रियांनी झिडकारून द्यावा कुठल्याही स्वातंत्र्याचा हाच मूलमंत्र आहे की जीवनात अन्यायाचा प्रतिकार हा धर्म मानावा व बळजबरीने कुणीच भ्रष्ट होत नाही हे नागरिकत्वाच्या हक्काचे मूळ मानावे. पंचकन्या म्हणून आपण ज्या सतीचे प्रातःस्मरण करतो त्यांच्यापैकी काहीचे पाऊल वाकडे पडले होते असा लोकापवाद होता. परंतु त्यांची जाणीव होताच त्या सावरल्या व उर्वरित आयुष्य त्यांनी पावित्र्याने घालवून सतीत्वाची बूज राखली. हा नियम सामान्य स्त्रियांना का लागू होऊ नये कायद्यात बलात्कार करणारा पुरुष गुन्हेगार मानण्यात येतो. स्त्री निर्दोष असते. मग जे कायद्याने मान्य केले आहे ते समाजाने का मान्य करू नये ! अशी भावना लोकांच्या मनामध्ये बिंबायला हवी.

लोक जागृतीची गरज...

इंडियन पीनल कोडच्या तरतुदीप्रमाणे भ्रूणहत्या ही मानवीर्य हत्याच मानली जाते. तो खून असल्याने त्यासाठी तशाच शिक्षेची योजना आहे. बहुतांशी भ्रूणहत्या ही अनैतिक संबंधातून जन्माला येणाऱ्या अर्भकाची असते. असे नको असलेले पण अपघाताने जन्माला येणारे मूल अपवित्र न मानता जर समाजाने आपल्यात सामावून घेतले असते. तर कुठल्याही मातेने त्याची हत्या केली नसती. ते निर्दोष बालक मारले गेले नसते. अनेकदा या हत्येसाठी अप्रत्यक्षपणे समाजभावनाच जबाबदार असते. अनैतिक मुलाला अन्म देऊन त्याची हत्या केल्याबद्दल त्या स्त्रीला कायद्याने शिक्षा होते. शेवटी ती मानवीय देहाची हत्या असल्याने ते उचितही आहे. परंतु स्त्रीच्या असहायतेचा अगार वयात आलेल्या मुलीच्या निरागसतेचा गैरफायदा घेऊन जो पुरुष ह्यासाठी जबाबदार असतो त्याच्या केसालाही धक्का लागत नाही. तो मात्र उजळ माथ्यानं वावरतो. असा एकतर्फी न्याय लोकन्यायालयासमोर तरी चालावयास नको ! अशा पुरुषास समाजात प्रतिष्ठेने जगता येणार नाही अशी योजना लोकजीवनात असावयास हवी. कायद्याच्या मर्यादा समजण्यासारख्या आहेत. परंतु लोकजागृती हे याचे उत्तर ठरू शकेल. स्त्रीजीवनाच्या प्रतिष्ठेची व पावित्र्याची हमी लोकजीवनातच असावी लागेल.

अनेकदा असेही वाटते की स्त्रियांनाच समान अधिकार स्वातंत्र्य समता नको आहे. कारण त्यासोबत येणाऱ्या जबाबदारीची त्यांना भीती वाटते. त्याच्यासाठी इतरांनी सारी सोय करून द्यावी व त्यांनी काहीच करू नये ही भूमिका स्त्रियांना कधीतरी सोडावी लागेल आणि हाच यावरील उपाय आहे. एरवी आमच्या राज्यघटनेने अंगीकारलेले स्त्री-पुरुष समतेचे स्वप्नकधीच साकार होणार नाही.

महिला सुरक्षा कायदा -

महिला सुरक्षा कायदा २६ ऑक्टोबरपासून अंमलात आला या कायद्यामुळे महिला वर्गाला मोठा दिलासा मिळाला हे खरे यामध्ये सरकारने २० हजार रुपये दंड आणि १ वर्षाचा कारवास असे शिक्षेचे स्वरूप ठेवले आहे पण गुन्हा कशा प्रकारचा आहे यावरून सरकारने दंड व कारावासाचे स्वरूप ठरवले असते तर अजून योग्य झाले अस्तेशरीर कायद्यामध्ये या. लैंगिक मानसिक शाब्दिक व भावनिक आर्थिक छळ तसेच छळाची धमकी देणे

यासारख्या गोष्टींचा समावेश शिक्षणव्यवस्थेत जाण्यास मनाई करणे, विशिष्ट व्यक्तीसोबत विवाह करण्यास राजी करणे आत्महत्येची धमकी देणे यासारख्या बाबींचा समावेश होतो. उपलब्ध माहितीनुसार भारतात ७० टक्के महिलांना घरगुती छळाला सामोरे जावे लागते असत झालेला गुन्हा महिलेविरुद्ध मिनिटाला एक दर . असते करत आत्महत्या महिला एक मिनिटांनी सहारद दर २९ मिनिटांनी एक हुंडाबळीची घटना घडत असते. ही एक सगळ्यांसाठी लाजीरवाणी अशी गोष्ट आहे.

गेल्या महिन्यात दिल्लीत महिलांना कोणत्या प्रकारचे छळ सोसावे लागले याचे निरीक्षण करण्यात आले असून त्याची टक्केवारी पुढीलप्रमाणे ४० टक्के, पोलिस ठाण्यात नोंदला गेलेला छळ, ३७ टक्के विविध कारणांमुळे पुरुषांनी घराच्या बाहेर ३४ टक्के पत्नीने सासू-सासुर्याची सेवा न केल्यामुळे ३३ टक्के लहान-मोठे कारणे २५ टक्के- चांगले अन्न बनविता येत नसल्यामुळे ०७ टक्के = पैशाच्या कारणामुळे. या सर्व गोष्टीतून बाहेर निघण्यासाठी स्वतःहून महिलांनी न घाबरता घरगुती छळ-महिला सुरक्षा कायद्याचा योग्य असा उपयोग करावा पण यासाठी समाज व समाजातील सर्व घटकांचे सहकार्य हवे.

समारोप

एकूण ह्या सर्व बाबींचा अभ्यास केल्यास असे आढळून येते कि मानवी हक्क व कायदे हे कितीही कठोर असले तरी त्याची अंमलबजावणी हि त्याच कथोरथेने होत नसल्यामुळे ह्या हक्कासाबंधी कायदेसंमधी भीती लोकांच्यात अढळून येत नाही म्हणून लोकअन्ची मानसिकता , नियमांची कठोर अंमलबजावणी हेच त्याचे उपाय आहेत असे मला वाटते .

संदर्भ सूची

१. स्त्रियांचे हक्क आणि मर्यादा, - सरोजिनी शारंगपाणी विमल प्रकाशन पुणे १९९०
२. भारतीय स्त्री जीवन - गीता साने मौज प्रकाशन पुणे १९९७
३. भारतीय समाज आणि स्त्री - ज्योती लांजेवार सुगावा प्रकाशन पुणे २००५
४. हिंदू संस्कृती आणि स्त्री - आ. ह. साळुंके लोक वांगमय प्रकाशन १९९३

मानवी अधिकारांची मौलिकता : एक – विवेचन

प्रा. डॉ. उगले. ए. बी.,
सहायोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
मा. बी. जे. महाविद्यालय, आळे.

मानवी हक्क किंवा अधिकार हे मानवी जीवनात फार महत्वाचे आहेत. माणूस जीवन जगत असताना त्याला स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही जीवनमूल्ये लाभली पाहिजे. भारतीय राज्य घटनेतील मुलभूत अधिकाराची माहिती माणसाला झाली पाहिजे. ती त्याने जाणून घेतली पाहिजेत. असे प्रयत्न आपणासर्वांकडून होणे आवश्यक आहेत. समाजात मानवी अधिकारांची अवहेलना झाल्याने अमानुष कृत्य घडून आली आणि त्यायोगे मानवजातीच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर भयंकर आघात झाला आहे. आणि म्हणून माणसांना भाषण व श्रद्धा स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल यासाठी मानवी हक्क व अधिकार घोषित करण्यात आले आहेत.

- 1) सर्व मानवी व्यक्ती जन्मतःच स्वतःच स्वतंत्र आहेत व त्यांना समान प्रतिष्ठा व समान अधिकार आहेत. त्यांना विचार शक्ती व सदसद्विवेकबुद्धी लाभलेली आहे व त्यांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने आचरण करावे. हा अधिकार राज्य घटनेच्या कलम 01 मध्ये सांगितलेला आहे.
- 2) वंश, वर्ण, स्त्री-पुरुष भेद, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा इतर मत प्रणाली, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूलस्थान संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा या सारखा कोणताही भेदभाव केला जाता कामा नये. देशातील किंवा परदेशातील कोणालाही माणसाच्या बाबतीत उच्च-नीचतेचा भेदभाव केला जाऊ नये. समाजातील प्रत्येकाला समानतेचा जीवन जगण्याचे अधिकार आहेत.
- 3) प्रत्येकास जगण्याचा, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा व सुरक्षित राहण्याचा अधिकार आहे. याबाबतीत समाजातील कोणत्याही व्यक्तीचे स्वातंत्र्य धोक्यात येणार नाही याची काळजी सर्वांनीच घ्यावी असा अर्थ या कलमाचा आहे.
- 4) कोणालाही गुलामगिरीत किंवा दास्यात ठेवता कामा नये. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीस, गुलामांच्या व्यापारास मनाई करण्यात आली आहे. कोणालाही गुलामगिरीत राहणे म्हणजे जीवनातील प्रगती, विकास या पासून वंचित राहणे. आपले जीवन धोक्यात येऊ नये म्हणून हा अधिकार महत्वाचा आहे.
- 5) कोणाचाही छळ करता कामा नये किंवा त्यास क्रूर, अमानुष किंवा कमीपणा आणणारी वागणूक किंवा शिक्षा देता कामा नये. समाजातील माणसे निर्भयपणे जीवन जगले पाहिजेत, आपला स्वातंत्र्याचा, समानतेचा त्यांना पूरेपूर उपयोग झाला पाहिजे. तरच त्यांचे जीवनमान उंचावू शकेल या दृष्टीने हा अधिकार महत्वाचा आहे.
- 6) प्रत्येकाला सर्वत्र फायदयाच्या दृष्टीने माणूस म्हणून मान्यता मिळण्याचा अधिकार आहे. समाजात

जाती धर्मानुसार कोणताही भेदभाव नसावा. त्यामूळे समाजाचा विकास होत नाही. माणुसकी हा एकच धर्म पाळला जावा असा या अधिकाराचा उद्देश आहे.

- 7) प्रत्येकाला समान भूमिकेवरून त्याचे अधिकार व जबाबदाऱ्या निश्चित करण्याच्या संबंधात किंवा त्याच्या वरील कोणताही दंडनीय आरोपाचा न्याय निर्णय करण्याच्या संबंधात स्वतंत्र व निःपक्षपाती अधिकारामार्फत न्याय व जाहीर सुनावणी केली जाण्याचा हक्क आहे. या कलमात व्यक्तीला कायद्याने न्याय मिळविण्याचा अधिकार दिला आहे. तो निर्दोष असेल तर त्याला मुक्तता व दोषी असेल तर शिक्षा असा अर्थ अभिप्रेत आहे.
- 8) कोणाचेही खाजगी जीवन, त्याचे कुटुंब, घर अथवा त्याचा पत्रव्यवहार या संबंधात ढवळा ढवळ होता कामा नये; त्याच प्रमाणे त्याची प्रतिष्ठा किंवा नावलौकिक यावर हल्ला होता कामा नये, अशी ढवळा ढवळ, हल्ला झाल्यास त्या विरुद्ध प्रत्येकास कायद्याने संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.— ही परिस्थिती समाजजीवनात अनेक ठिकाणी दिसून येते. परंतू याबाबतीत लोकांमध्ये जागृती होणे आवश्यक आहे. या कलमातील मौलिकता आपण सर्वांनिच पाळणे आवश्यक झाले आहे.
- 9) प्रत्येकास प्रत्येक राष्ट्राच्या हद्दीत संचार व वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य असण्याचे अधिकार आहे. तसेच प्रत्येकाला स्वतःचा देश धरून कोणताही देश सोडून जाण्याचा अथवा स्वतःच्या देशात परत येण्याचा अधिकार आहे.— दुसऱ्या देशात जाणे व परत येणे ही गोष्ट कायदानुसार व नियमानुसार झाली पाहिजे. कोणतीही सीमा पार करून दुसऱ्या देशात जाणे अयोग्य आहे.
- 10) वयात आलेल्या पुरुषांना व स्त्रियांना वंश व राष्ट्रीयत्व अथवा धर्म यांचे कोणतेही बंधन, कोणतेही निर्बंध न ठेवता विवाह करण्याचा व कौटुंबिक जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. विवाहाच्या संबंधात वैवाहिक जीवन चालू असताना आणि विवाह विच्छेदनाच्या वेळी त्यांना समान अधिकार मिळण्याचा अधिकार आहे; नियोजित जोडीदारांनी स्वच्छेने व पूर्ण संमती दिली असेल तरच विवाह करावा. कुटुंब हे समाजाचा एक स्वभाविक व मुलभूत सामूहिक घटक आहे, व त्यास समाजाकडून आणि शासनाकडून संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.— या कलमानुसार विवाहाची वयोमर्यादा 18 आणि 21 ही पाळणे आवश्यक आहे. तसेच जाती धर्माचे कोणतेही बंधन, परिस्थितीचे अडथळे बाजूला ठेवून विवाह योग्य वयोमर्यादा लक्षात घेउन विवाह करणे शक्य आहे. तसेच वैवाहिक जीवनात पती पत्नीला समान अधिकार आहेत. त्यांच्या कुटुंबाला शासनाकडून संरक्षण मिळणे, त्यांचे संगोपन करणे आवश्यक आहे.
- 11) प्रत्येकास विचार स्वातंत्र्य, आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धीनुसार वागण्याचे स्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारात स्वतःचा धर्म अथवा श्रद्धा बदलण्याचा स्वातंत्र्याचा आणि एकट्याने इतरांसह सामुदायिकरित्या आपला धर्म अथवा श्रद्धा शिकवणुकी, व्यवहारात, उपासनेत व

आचरणात जाहीर रीतीने अथवा खाजगीरीतीने व्यक्त करण्याचा स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.— या कलमानूसार समाजात विशिष्ट परिस्थिती आपणांस दिसते. तरी आपला धर्म, संस्कृती, परंपरा यांचा अभिमान ठेवून विचार मांडणे. इतरांवर दोषारोप न करणे हे स्पष्ट होते. तसेच आपल्या धर्माविषयी श्रद्धा, विश्वास ठेवण्याचा अधिकार आहे. येथे कोणत्याही अंधश्रद्धेला थारा नाही.

12) प्रत्येकास मत स्वातंत्र्य व भाषण स्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारात कोणतीही ढवळा ढवळ न होता व मत बागळण्याचा स्वातंत्र्याचा, तसेच कोणत्याही माध्यामातून व सीमांचा विचार न करता माहिती व विचार ग्रहण करण्याचा प्रयत्न करणे, ती मिळविणे व इतरांना ती देणे या संबंधीच्या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.— प्रत्येकास शांततापूर्ण सभा, स्वातंत्र्य व संघटना करण्याचा अधिकार आहे. कोणावरही कोणत्याही संघटनेचा सभासद होण्याची सक्ती असता कामा नये प्रत्येक व्यक्तीस मत स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य, विचार स्वातंत्र्य माहिती ग्रहण करण्याचा अधिकार आहे. यामुळे व्यक्तींचा वैचारीक, बौद्धिक, व सामाजिक विकास होणे शक्य आहे. ही स्वातंत्र्ये देश हिताच्या दृष्टिने फार महत्वाची आहेत.

13) प्रत्येकास काम मिळविण्याचा, आपल्या इच्छेनुसार काम निवडण्याचा, कामाच्या न्याय अनुकूल शर्तीचा फायदा मिळण्याचा व बेकारी पासून संरक्षण मिळविण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही प्रकारे भेदभाव न करता प्रत्येकास समान कामाबद्दल वेतन मिळण्याचा अधिकार आहे. काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस स्वतःला व आपल्या कुटुंबाला मानवी प्रतिष्ठेस साजेसे जीवन त्या योगे जगता येईल असे न्याय व योग्य परिश्रमीक व जरूर लागल्यास त्याशिवाय सामाजिक संरक्षणाची इतर साधणे मिळविण्याचा अधिकार आहे. प्रत्येकास आपल्या हितसंबंधाच्या संरक्षणाचा संघ स्थापन करण्याचा व त्याचा सदस्य होण्याचा अधिकार आहे.— या कलमा प्रमाणे व्यक्तीची समाजातील विशिष्ट समान स्थान, प्रतिष्ठा त्याचे काम, मोबदला, अनुकूल परिस्थिती, संरक्षणाची साधणे त्याचे हितसंबंध, त्याचे संघटन सहकार्य मिळविण्याचाही अधिकार आहे. अशाप्रकारे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सुखी, संपन्न, स्वतंत्र, निर्भयपणे जीवन जगता यावे या दृष्टिने मानवी अधिकारांची मौलिकता वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

संदर्भ:—

- 1) मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा; सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ, प्रेस, 2015
- 2) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय; प्रा. पी. के. कुलकर्णी मराठी, ई बुक.
- 3) भारतीय राज्य घटनेतील मानवी हक्क व कर्तव्य' डॉ. प्रमोद गारोडे, प्रा. प्रशांत दिघे, देवयानी प्रकाशन, मुंबई.

मानवी हक्क आणि भटके विमुक्त समाज

प्रा. मुळूक एस. एस.,

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,

अमृतेश्वर कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

विंझर, ता. वेल्हे, जि. पुणे

प्रास्ताविक :-

महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील भौगोलिक स्थान लक्षात घेता असे दिसते की, उत्तर भारत व दक्षिण भारत यांच्या मध्यभागी महाराष्ट्राची भूमी येते. हजारो वर्षांमध्ये हळूहळू झालेले लोकांचे स्थानांतरण हे दोन्हीकडून झालेले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील लोक हे या विविध भागांमधून येवून स्थाईक झाले. त्यांची येथील मूळ स्थाईक लोकांशी अनेकदा सरमिसळ झाली असावी. आजही महाराष्ट्रात विशेषतः मुंबईसारख्या महानगरातच नव्हे तर पुणे, नागपूरसारख्या शहरांमध्येही मोठ्या प्रमाणात नोकरी, व्यवसाय इत्यादी करायला येणाऱ्यांची बरीच मोठी संख्या आहे.

भारतीय समाज व्यवस्थेतील भटकंतीचे स्वरूप इतर देशांच्या तुलनेत बरेचसे भिन्न आहे. भारतात भटक्या जनजाती सुद्धाकालापासून भटकंती जीवन जगत आहेत. हे सांगणे स्पष्ट नाही. तथापी मानव वंशतज्ञांनी भारतातील भटक्या जाती जमातीच्या उत्पत्ती विषयी सिद्धांत मांडले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने उच्चभ्रु समाज व्यवस्थेने भारतीय मूलनिवासी जनजातींना तुच्छ मानून त्यांचे जगण्याचे मानवी हक्क हिरावून घेतले. परिणामी या जनजाती पोट भरण्यासाठी भटकू लागल्या. मानसिक स्वातंत्र्य कोणाला आहे असे म्हणता येईल ? जो आपली बुद्धी जागृत ठेवून आपले हक्क काय, आपले अधिकार काय? व आपले कर्तव्य काय? याची जाणीव करवून घेतो त्याला मी स्वतंत्र म्हणतो. जो परिस्थितीतीचा दास झाला नाही, जो परिस्थितीला आपल्या कक्षात आणण्यास सिद्ध असतो तो माणूस स्वतंत्र असतो. जो रुढीच्या स्वाधीन झाला नाही. जो शतानुगणिक बनला नाही. ज्यांच्या विचारांची ज्योत विझली नाही तो स्वतंत्र आहे. जो प्रतिकूल लोकमताला घाबरून जात नाही. दुसऱ्याचे हातचे बाहुले न होण्या इतकी बुद्धी, स्वाभिमान ज्याला आहे तोच माणूस स्वतंत्र आहे असे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात.

मानवी हक्क संकल्पना :

मनुष्याला काही निसर्ग दत्त हक्क असतात. हे सर्वच देशातील नागरिकांना प्राप्त झाले पाहिजेत. या हेतूने 'मानवीहक्क' ही संकल्पना आधुनिक काळात प्रचलीत झाली. यामध्ये जिवित, उपजिविका यांच्या बरोबर भाषण संघटन आणि धर्मश्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य मानवी हक्कांमध्ये समाविष्ट आहे. जगातील सर्व देशांमध्ये मानवी हक्क हे समान असले पाहिजे. माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क हा नैसर्गिक हक्क आहे. त्याचे हक्क स्वतःकडून संबंधीत राष्ट्रा कडून संरक्षित केले गेले पाहिजे. कारण व्यक्तीला जिविताची हमी आणि चांगले जीवन जगण्याची शाश्वती त्यामध्ये असली पाहिजे. मानवी हक्कांना आपण आपल्या पासून वेगळे करू शकत नाही. माणसांच्या सर्वांगीण विकासासाठी या हक्कांची आवश्यकता आहे. मानवी

हक्कां मध्ये अंतर्गत होणारे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसे पासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादींचा समावेश होतो हे सर्व हक्क जगण्याचा भाग आहे.

व्याख्या :

१) रॅन्डम हाऊस विश्वकोष :

“मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले अधिकार व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत”

२) मॉरिसकॉटसन :

“मानव अधिकार हे स्वातंत्र्याचे सर्वाच्च पवित्र अधिकार असून त्यांचे उल्लंघन राज्याला करता येणार नाही.

विमुक्त भटक्या जामती ऐतिहासिक आढावा ब्रिटीशांनी भारतात ईस्ट इंडीया कंपनीची स्थापना केल्यानंतर त्यांनी आपले धोरण व्यापक केले. ब्रिटीश राजकीय सत्तेचा भारतात विस्तार होत असताना सीनिक जाती—जमाती टोळ्यां कडून ब्रिटीशांना त्रास होत होता. भटक्या जमातींना स्थायी मालमत्ता अथवा कोणतेही जगण्याचे साधन नसल्याने अशा जमाती पोटात भूक घेवून कोठेही एका ठिकाणी असत नसल्याने गावोगाव व रानोमाळ भटक्यां करत होत्या. पोटाची भूक भागविण्यासाठी चोऱ्या, दरोडे घालत होत्या, वाईट मार्गाने पोट भरणे हा काही जमातींचा सामाजिक गुण बनला आणि त्यापुढे गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जावू लागल्या. गुन्हेगार जमाती कायदा—१९२३—२४ नुसार गुन्हेगाराची नोंद आणि सूचनात बदलकेला, गुन्हेगारास देण्यात येणाऱ्या शिक्षाही सौम्य केल्या. या संदर्भात मून्सीकमिशन (१९३७) यानेबाबरी, मारवाड बाबरी, मांग, गारूडी, उदीया पारधी, सनसिया, वडार या जमातींना गुन्हेगार मानले.

महाराष्ट्रात एकूण प्रमुख ४२ भटक्या जमाती आहेत. त्यापैकी १८ जमाती विमुक्त भटक्या जमाती आहेत. २४ सर्व साधारण भटक्या जमाती आहेत. वर्तमान स्थिती आणि भटके विमुक्त वर्तमान स्थितीत अधिकतर भटक्या जमाती शहराच्या आश्रयाने राहत आहेत. जे स्थिरावलेले आहेत त्यांच्या जीवन मानाचा दर्जा काही सासुधारत आहे. आजही ५२.४ टक्के भटक्यां वरून आपला उदरनिर्वाह करित आहेत. काही स्थिर झालेल्या जमातींनी आपला पारंपारीक व्यवसाय बदललेला असून कमी काळात अधिक पैसा मिळविण्या साठी या जमातीसतत धडपडत असतानाचे चित्र दिसते. रद्दी गोळा करणे, लोखंड पत्रा गोळा करणे इत्यादी कामे करित आहेत. त्यांच्या मध्ये शैक्षणिक, वैचारिक, तसेच संघटीत होण्याच्या प्रक्रीयेचा विकास झालेला नाही. परिणामी पैसा मिळविण्यासाठी दारू गाळणे हा सोपा आणि सोईचा व्यवसाय सोडायला हे लोक तयार नाहीत. विकासाच्या खूप दुर असलेल्या ह्या जमाती अंधश्रद्धा, शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य, जात पंचायत या सारख्या समस्यांमध्ये गेली अनेक वर्षे हा समाज गुरूफटलेला आहे. स्वातंत्र मिळाल्या नंतरही या गुन्हेगार जमातीं कडे कुणाचं फारसं लक्ष गेलं नाही. पण जेव्हा १९५२ साली घअना अस्तित्वात आली तेव्हा बाबासाहेबांच्या लक्षात आले, की हा समाज घटक बाजूला राहिलेला आहे. तो शेडचूल्ड कास्ट, शेडचूल्ड ट्राईब पेशा ही वेगळा राहिलेला आहे. परंतू घटनेत

एससी, एसटीचे निकष ठरविले गेले होते. त्यात अस्पृश्यता हा निकष आहे. तो सर्वच विमुक्त जातींना लागत नाही. त्यामुळे आणि या जाती तेव्हा सेटलमेंट्स मध्येच होत्या, त्यामुळे त्यांना मुंबई राज्यातल्या शेड्यूल्ड मध्ये टाकले गेले नाही. पण त्यावेळी असं म्हणलं गेलं की, ज्या वेळी राज्य होतील त्या राज्यांनी यांचा विचार करून त्या प्रमाणे केंद्रा कडे शिफारशी केल्या पाहिजेत. त्या प्रमाणे कर्नाटकने भटक्या विमुक्तांचं वेगळं केडर केलं नाही. त्यांना 'एस्.सी' आणि 'एस्.टी' मध्ये अंतर्भूत केले. राजस्थान मध्येही याच प्रकारे झाले. पण महाराष्ट्राने मात्र १९५२ साली या जमातींना 'एस्.सी' किंवा 'एस्.टी' मध्ये न टकता त्यांना तसेच ओबीसी मध्ये ठेवलं गेलं. पुढे महाराष्ट्र राज्याची सीपना झाल्या नंतर १९६१ मध्ये थाडे नावाचा एक सदस्यीय आयोगाच्या (१९५९) शिफारशी नुसार विमुक्त जमाती आणि भटक्या जमाती यांना एकत्र करून त्यांची राज्याच्या अखत्यारित वेगळीच यादी तयार केली गेली आणि त्यांना नोकरी व शिक्षणात चार टक्के महाराष्ट्रात आरक्षण लागू झाले.

भटक्या जमातीत शैक्षणिक प्रगती अद्यापि ही समाधानकारक नाही. मुळातच भटकंती जीवन असल्या मुळे शिक्षण नाही. सरकारी विविध कल्याणकारी योजनांचा लाभ घेता येत नाही. शासनाच्या आश्रमशाळा योजनांचा केवळ ०.५० कुटुंबांनाच लाभ मिळालेला आहे.

भटक्यांचे पूर्ववर्सन करण्यासाठी प्रथम अशा लोकांना कायम स्वरूपी राखीव जमीन असावी. घरबांधणीसाठी त्यांना कर्ज पुरवठा किंवा शासनाने घरकुल योजना यातून घर द्यावे. त्यानंतर व्यवसाय उपलब्ध करून द्यावा. स्थिर झाल्यानंतर विकास कार्यक्रम त्यांच्यासाठी राबवावेत. म्हणजे या जमाती स्थिर आणि विकसित होतील.

कल्याणकारी उपक्रम व पूर्ववर्सन यामध्ये भटक्यांचे पूर्ववर्सन झाले पाहिजे. हा त्यांचा हक्क आहे.

भारतीय राज्यघटनेनुसार सरकारची ती जबाबदारी आहे. मानवी हक्क आयोगाच्या शिफारशीनुसार मूलभूत गोष्टी पूर्ण होणे हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे. ही जबाबदारी सरकारने पूर्णपणे स्विकारलेली आहे. असे दिसून येत नाही. तसेच भटक्या जमातीच्या कल्याणाकरिता योजना त्यांच्या गरजा लक्षात घेवून केलेल्या दिसत नाही. आजही या भटक्या लोकांना परंपरेनुसार २१ व्या शतकात पोटासाठी भटकंती करावीच लागते आहे. ही मात्र शोकांतिका आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. एस. जी. देवगांवकर — महाराष्ट्रातील निवडक जाती—जमाती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर—२०१३
- २) डॉ. व्ही. वाय. सोनवणे/प्रा.सुरेश भालेशाव— महिला आणि मानवी हक्क प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव २०१४
- ३) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यक विभाग—महाराष्ट्र शासन— सामाजिक न्यायाच्या दिशेने—२०१३—१४
- ४) मानवी हक्कातील मुलभूत संकल्पना— यशवंतराव चव्हाण मुक्तविद्यापीठ, नाशिक २०१०
- ५) राज्यशास्त्र शब्दकोष —व्होरा, पळशीकर— १९८४
- ६) परिवर्तनाचा वाटसरू —कैलास गौड, जुलै २०१५

भारतातील मानवी हक्कांचे उल्लंघन

खोपले डी. एल.,

राज्यशास्त्र विभाग, मॉडर्न कला, वाणिज्य, विान महाविलय,

शिवाजीनगर पुणे. ०५

प्रस्तावना:

भारत हा सार्क सदस्य राष्ट्रात एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून नावलौकिक आहे. पण मागच्या २५ वर्षात भारतातसुद्धा मानवी हक्कांची पायमल्ली करणाऱ्या अनेक घटना घडत असताना दिसतात. ते खालीलप्रमाणे.

अ) अफस्पा कायदा :

हा कायदा भारतातील इशान्येकडील राज्यांसाठी लागू आहे.या कायद्याचा AFSPA(Armed Forces Special Power Act. १९५८)द्वारा कायद्यांतर्गत लष्कराची फौज तैनात करण्यात येते. जर स्थानिक कायदा व सुव्यवस्था कोलमडली असेल तर या कायद्याचा वापर करण्यात येतो.या कायद्याचा आसाम व मणिपूर या राज्यात फुटीरतावादी प्रतिबंधासाठी वापर करण्यात यावा अशी तरतूद आहे.^१पण आतापर्यंत या कायद्याचा दुरुपयोग करण्यात येत असल्याचा निर्वाळा संतोष हेगडे समितीने दिला.^२भारतीय सैन्याने मणिपुरी महिलांवर बलात्कार केल्या प्रकरणी इरोम शर्मिला चानू आतापर्यंत उपोषणाला बसल्याचे आपणास दिसते. मणिपुरी नागरिकांना आंदोलनाचे अधिकार नाकारण्यात आले आहेत. पोलिसांकडून जबरदस्ती कायद्याचा दुरुपयोग करणे, गोळीबार करणे, अपहरण करणे असे अनेक प्रकार आज घडत आहेत. त्यामुळे मणिपुरी व आसामी नागरिकांच्या जीवित व नागरी हक्कांवर गदा आणली जात आहे. त्यामुळे हा कायदा रद्द व्हावा यासाठी अनेक नागरिक मानवी हक्कांच्या संघटना, आंदोलने करत आहेत.

ब) मुस्लिमविरोधी कायदा व मुसलमानांचे मागासलेपण :

टाटा समाजविज्ञान मुंबई यांनी भारतातील मुस्लीम समाजाची सामाजिक व आर्थिक अभ्यास करण्यासाठी एक आयोग नेमला जो २०११ रोजी सादर करण्यात आला. या आयोगाची काही निरिक्षणे आहेत जी प्रामुख्याने मुस्लीम तरुणांना दहशतवादाच्या नावाखाली पकडले जात आहे. पोलीस पूर्वग्रहदुषित असल्याचा पुरावा या पोलिसांनीच दिला. ज्यात ९६ टक्के लोक गुन्हेगार नाहीत. त्यांनी कोणताही गुन्हा नसताना कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न नसताना पकडण्यात आले आहे. १८ ते ३० या वयोगटातील हजारो तरुण आज तुरुंगात असल्याचा दाखला देता येतो. या कायद्याचा चुकीचाही वापर केला जातो. T;kTADA(Terrorist and Disruptive Activities) यासारख्या व मोक्या MOKA (Maharashtra Controll of Organized Criminels Act) या कायद्याचा दुरुपयोग करून हजारो मुस्लीम नागरिकांना पकडण्यात येत आहे. त्यामुळे आज मुस्लीम समाजात एक भयग्रस्ततेचे वातावरण तयार झाले आहे. एकूणच या कायद्यामुळे मानवी हक्कांचे संरक्षण म्हणून कोणतीही ठोस भूमिका घेतल्याचे अजूनतरी दिसत नाही. एकीकडे ही विदारक परिस्थिती असताना दुसरीकडे भारतातील मुस्लिम समाजाचे सामाजिक अर्थिक व

राजकीय परिस्थितीसुद्धा चिंताजनक आहे. २००६ मध्ये केंद्रशासनाने नेमलेल्या न्यायमूर्ती राजेंद्र सच्चर कमिटीच्या आयोगाने ही परिस्थिती अधोरेखित केली आहे. शिक्षणाचे दारिद्र्य व आर्थिक असमानता ही चिंताजनक असल्याचे या आयोगाने नमूद केले आहे.* सर्वधर्मातील लोकांचे वयोगट व मुस्लिम धर्मातील लोकांच्या वयोगटातील परिस्थिती पुढील तक्त्याच्या आधारे दर्शविली आहे.

तक्ता नं. १.सर्वधर्मीय लोकांचे वयोगट व मुस्लिम वयोगटातील लिंगभावात्मक परिस्थिती. (२००१)

वय	(सर्व धर्म)		(मुस्लिम)	
	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
०-९	२३.२	२३.१	२७.१	२७.४
१०/१९	२२.४	२१.२	२४.८	२३.८
२०/२९	१६.५	१७.२	१५.९	१६.४
३०/३९	१३.८	१४.४	१२.४	१३.०
४०/४९	१०.३	९.७	१०.७	११.०
५०	१३.४	१४.०	०.३	०.३

तक्ता नं. २. साक्षरतेचे प्रमाण दाखविणारा तक्ता.

वरील तक्त्यात साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये मुस्लिम समाज कशा प्रकारे मागास आहे हे समोर येते.

सर्व भारत		ग्रामीण			शहरी		
वर्गवारी	एकूण	एकूण	पुरुष	स्त्री	सर्व	पुरुष	स्त्री
एससी/एसटी	५२.२	५९	७२	४६	६८	७८	५८
मुस्लिम	५९.१	४९	६१	३६	७०	७६	६३
शहदू	६५.१	५९	७१	४६	८१	८८	७४
इतर	७०.८	५३	६२	४३	८५	९०	७८
सर्व	६४.८		७७	५२	८०	८०	७३

हिंदू धर्मांमध्ये एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ५९ टक्के आहे. मागासवर्गीयांचे प्रमाण ५९ टक्के इतके आहे. व इतर प्रवर्गातील लोकांचे प्रमाणसुद्धा ६४.८ टक्के इतके आहे. पण मुस्लिम समाजामध्ये साक्षरता, प्रौढ साक्षरता व निरंतर शिक्षण यांचे प्रमाण ४९ टक्के इतकेच आहे. सच्चर समितीचा व्यापक उद्देश हाच आहे की, एखाद्या समूहाला मागास ठेवून विकास साध्य करता येणे अशक्य आहे. अन्यथा ते दहशतवाद, हिंसात्मक कारवाया व बेकायदेशीर कृत्यामध्ये सहभागी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

तक्ता नं. ३. मुस्लिमांचे शासकीय नोकरीतील प्रमाण.

शासकीय विभाग	मुस्लिम (टक्केवारीत)
आयएस	३.०
आयएफएस	१.८
आयपीएस	४.०
भारतीय रेल्वे	४.५
शिक्षण विभाग (राज्य पातळीवर)	६.५
गृह विभाग (राज्य पातळीवर)	७.३
पोलीस कॉन्स्टेबल	६.०
आरोग्य विभाग	४.५
दळणवळण विभाग	६.५
न्यायमंडळ	७.८

संदर्भ : (www.minorityaffairs.gov.in-sacchar)

(२००१) मुस्लिम समाजाचे शासकीय नोकरीतील प्रमाण खूपच कमी आहे. एखाद्या समाजाचे प्रगतीचे मानांकन हा समाज किती शिक्षित, शासकीय नोकरीत सहभाग आहे यावरून ठरते. भारतात मात्र मुसलमान समाजाचे नोकरीतील प्रमाण खूपच कमी असल्याचे दिसते. प्रथम वर्ग श्रेणीतील नोकऱ्या ज्यात प्रामुख्याने आयएस, आयपीएस व आयएफएस यांसारख्या वर्गात एक ते तीन टक्केच्या आसपासच आहे. दुसऱ्या श्रेणीत हे प्रमाण पाच टक्केच्या आसपासच आहे. तिसऱ्या व चतुर्थ श्रेणीतील हे प्रमाण पाच ते सहा टक्क्यांच्या आसपासच आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३० टक्केच्या आसपास असणारी या धर्माची लोकसंख्या व त्यांचे शासकीय नोकऱ्यांतील २ ते ३ टक्के प्रमाण म्हणजे या समाजाला शिक्षणापासून व नोकऱ्यांपासून वंचित ठेवल्याचे वास्तव सच्चर समितीने समोर आणले.

वरील सर्व आकडेवारी सच्चर कमिटीने सादर केली आहे. भारतात खूप मोठ्या प्रमाणात मुसलमान समाजावर मुस्लिम म्हणून भेदभाव करण्यात येत आहे. शाळेत शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. त्यातही प्राथमिक, माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक या तीनही पातळीवर तीन ते चार टक्क्यांच्या पुढे शिक्षणाचे प्रमाण जात नाही. अभ्यासक्रमात भेदभावजनक चित्रीकरणाचा प्रयोग केला जातो. उत्पन्नाच्या साधनाचा अभाव आहे. हे ही उत्पन्न प्रामुख्याने भंगार गोळा करणे, गैरेजहे असंघटित क्षेत्रात मोडले जाते. भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान देशात मुस्लिम समाजाला अल्पसंख्यांक म्हणून शासनाकडून बहुसंख्यांक धर्माकडून भेदभावाची व अलगाववादाची वागणूक दिली जात आहे. एका समाजाला धर्माच्या आधारे भेदभाव करणे व त्याला विकासापासून वंचित ठेवणे हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे. सार्कने या बाबतीत कठोर भूमिका घेतली नाही तर हे खूप मोठे आव्हान समस्या म्हणून उभे राहिल.

क) दलित अत्याचार :

भारतातील मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या बाबतीत महत्वाची घटना म्हणजे दलित अत्याचार होय. मागच्या वीस वर्षांपासून भारतात दलित अत्याचाराचे प्रमाण वाढले आहे. सार्कने जरी समान अधिकाराच्या तत्वावर प्रादेशिक एकात्मतेची भूमिका घेतली असली तरी भारतासारख्या देशात दलितांना अन्याय अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. २०१२ च्या मानवी हक्कांच्या आयोगानुसार ग्रामीण भारतात ३७ टक्के दलितांना वेगळ्या शाळा आहेत. २७ टक्के दलितांना पोलीसांचे संरक्षण नाही. ३७ टक्के दलितांना सार्वजनिक आरोग्यापासून वंचित ठेवले जात आहे. १४ टक्के दलितांना पंचायतीपासून वेगळे ठेवले जात आहे. १२ टक्के दलितांना मतदारापासून वंचित ठेवले आहे. ४८.४ टक्के लोकांना पिण्याच्या पाण्यापासून वंचित ठेवले जात आहे. तर ६४ टक्के दलितांना मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही. दररोजचे २८ अॅट्रॉसिटी केसेस नोंदवल्या जात आहेत. दर आठवड्याला पाच दलितांचा खून केला जात आहे. तर आठवड्याला सहा दलितांची घरे जाळली जात आहेत. तीन महिलांचा खून केला जात आहे. तर दहा महिलांवर बलात्कार केला जात आहे. महाराष्ट्रात खैरलांजीची घटना ही या गोष्टींना पुष्टी म्हणून पाहिले तर याची दाहकता आपणाला लक्षात येईल. वाढत्या दलित अन्याय अत्याचाराच्या घटनेला राज्य शासन, नागरी समाज व स्वयंसेवी संस्थांना अपयश आल्याचे अनेक विचारवंतांनी नमूद केले आहे. ^५

ड) काश्मीरचे ३७० वे कलम :

भारतात जम्मू आणि काश्मीर या राज्याच्या स्वायत्ततेच्या बाबतीत हे कलम आहे की ज्यामुळे काश्मीर राज्याला विशेष अशा प्रकारचा दर्जा देण्यात आलेला आहे. या कायद्यामध्ये असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, जम्मू आणि कश्मिर हे देशाच्या अंतर्गत सुरक्षिततेच्या बाबतीत संवेदनशील आहेत. म्हणून या कायद्याच्या आधारे भारतीय सैनिकाची नेमणूक ही जम्मू कश्मिरमध्ये सर्वाधिक करण्यात आलेली आहे. कमी अधिक प्रमाणात लष्कराच्या नेमणूकीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. लष्कराच्या हातात जम्मू आणि कश्मिरची शांतता प्रक्रिया या कायद्यामुळे अप्रत्यक्षरित्या सोपविण्यात आलेली आहे. ज्यामुळे सैनिकांच्या मनमानी कारभारामुळे जम्मू कश्मिरमधील नागरिकांची जिवित स्वातंत्र्य धोक्यात आहे आले आहे. हजारो कश्मीरी तरुण तरुणांत आहेत. विशेष सशस्त्र सैनिकांची संचारबंदीमुळे कोणत्याही नागरिकांना पकडण्यात येताना दुसऱ्या बाजूला कश्मीरच्या तरुणांना—तरुणींना पकडले जाते. एक प्रकारे त्यांच्या जीवितास अनेक अडचणी आल्याचे आपणास दिसते. राजकीय मतपेढीसाठी वापर केला जातो. पण काश्मीरी जनता मात्र नेहमी पोलिसांच्या नजरेत नजरबंदी केली जाते. एक प्रकारचे मानवी अधिकाराचे उल्लंघन झाल्याचे वर्तमानपत्रात वाचले जाते पण सार्कने भारत सरकारकारवर दबाव टाकल्यास अपयशच आपणास दिसते आहे.

इ) गोध्रा हत्याकांड :

तहलकाच्या माध्यमातून अनेक अहवाल गोध्रा हत्याकांडावर प्रकाशित झाले आहेत. २००२ साली गुजरात राज्यात तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी गोध्रा या शहरात अनेक मुस्लीम नागरिकांची हत्या घडवून आणली. अनेकांचा नरसंहार केला. स्त्रियांवर बलात्कार व ठार करण्याचे अनेक प्रकार घडले असे मानवी

हक्क संघटनांनी उघडकीस आणले. स्थानिक पोलीस यंत्रणाही यात सहभागी झाली. व पोलीसांनी हत्याकांड घडवून आणण्यात मदत केल्याच्या अनेक घटना या अहवालांतून उघडकीस आले आहे. एका प्रकारे हे हत्याकांड राज्यपुरस्कृत दहशतवाद असल्याचे तज्ज्ञांचे मत आहे.^१ तात्पर्य एकच की जे पी.बी. सावंत (सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश) यांनी स्थानिक पोलीस, न्यायसंस्था, कायदेमंडळ यांच्या माध्यमातून घडवून आणलेला हा पूर्वनियोजित कट आहे असे म्हटले आहे. त्यामुळे एकूण भारताचेच नाही तर मानवी हक्कांचेच उल्लंघन आहे.^२ यामुळे अनेक मानवाधिकार संघटना, कार्यकर्ता या विरोधात कोर्ट धरणे आंदोलनात सक्रिय सहभागी झाले. अमेरिकेने नरेंद्र मोदींना व्हिसा नाकारला. पण सार्कने अजूनही कोणतीही भूमिका घेतली नाही. घटना तात्कालीक असते पण ती मानवी हक्काची पायमल्ली विरोधात भूमिका बजावून सार्कला सक्रियतेचे दबाव गटाचे प्रभाव दाखवता आले असते. पण तसे झाले नाही. अशा घटनांच्या बाबतीत सार्क व्यासपीठावरून खंबीर भूमिका घेतली गेली नाही.

ई) विनायक सेन अटक :

सामाजिक कार्यकर्ता विनायक सेन यांना पकडण्यात आले त्यांनी नक्षलवादी पक्षांना सहकार्य केल्याचे आरोप छत्तीसगढ सरकारने लावले आहेत.^३ त्यामुळे आजपर्यंत देशात लोकशाहीचा आधार घेऊन काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना पकडण्यात येत आहे. कधी एनकाउन्टर, हद्दपारीच्या नोटिसा, बेल अशा प्रकारचा त्रास मानवाधिकार संघटनांना होत आहे. बेकारी, उपासमार, पुनर्वसनाच्या चौकटीतील आंदोलनात पोलीसांकडून लाठीमार सहन करावा लागत आहे. तात्पर्य भारतीय नागरिकांना राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकाराची पायमल्ली होत चालल्याचे दिसत आहे.^४

संदर्भसूची :-

- 1- इचिनल एनलॉकुल अॅक्ट, स्पेशल रेफरसिंग ह्यूमन राईट
www.humanright.asia/resource/Tournal-magazin/artical/2003/
2. कित्ता—५.
3. द.अॅक्ट अॅन—अॅन्टी—मुस्लीम यूज—डाटा रिफाईट द. हिंदु — २४ जून २०१२.
4. अमिताब माहोतो — (२०१३) अॅफरसॅन्डिंग अलटिकाल — ३७०— द. हिंदु — ६ डिसेंबर २०१३.
5. गोध्रा रायट (२००७) तेहलका ३ नोव्हेंबर २००७
6. कित्ता. शेल ऑफ पोलीस.
7. मालविका व्यवहारे (२०१२) दी. कन्वरशेलन बॅच ह्यूमन राईट अॅक्टीव्हिस्ट — विनायक सेन — द. न्यूयॉर्क टाईम्स १० डिसेंबर २०१२.
8. कित्ता.
9. साउथ आशिया ह्यूमन राईट रिपोर्ट (२०१३) अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल न्यूज रिपोर्ट
www.Amnesty.org.

वृद्ध आणि मानवी हक्क

प्रा. नवनाथ नागरे,
राज्यशास्त्र विभाग,
एस. एम. डी. एस. टी. संगमनेर.

प्रस्तावना :-

मानवी अधिकार ही एक विश्वव्यापी संकल्पना आहे प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र, समानता, न्याय, सुख, संकल्पना आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी मानवी अधिकार महत्त्वाचे ठरतात मानवी अधिकार आणि घटनेने व्यक्तीला प्रदान केलेले मूलभूत अधिकार याचा प्रमुख उद्देश मानवी कल्याण व व्यक्तीला स्वातंत्र प्रदान करणे हा आहे.

मानवी हक्क संकल्पना ही प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे प्राचीन ग्रीक नगर राज्यांमधील काही विचारवंतांनी मानवी हक्कांचा पुरस्कार केला होता इसवी सन पूर्व 500 मध्ये ग्रीसमध्ये सोफिस्ट मूळ ग्रीक शब्द सोफियस व त्याचा अर्थ बुद्धिमान ज्ञानी आले. सोफिस्टांची महत्त्वाची देणगी म्हणजे त्यांनी मानवतावादाची मांडलेली संकल्पना होय त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू मनुष्य आहे.

मानवी हक्क व्याख्या व अर्थ:-

“प्रा. एच. के. लास्की – हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्या शिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.” मनुष्याला जन्मतःच नैसर्गिक अधिकार प्राप्त झालेले असतात ते जीवन जगण्यासाठी आवश्यक आहेत. मात्र आपल्या अधिकाराचा उपयोग करतांना दूसऱ्यांच्या अधिकारावर गदा येणार नाही अशी काळजी घेतली तरच मानवी अधिकाराचे यश म्हणता येईल. जगातील बहुतांशी विकसित राष्ट्रांनी वय वर्षे 65 म्हणजे वयस्कर किंवा वयोवृद्ध हि व्याख्या मान्य केलेली आहे तथापि संयुक्त राष्ट्रांने ‘60+’ ही वयस्कर लोकसंख्येची सुरवात मानलेली आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने (म्ह) 60 ते 74 हा वयोगट वयस्कर (वृद्ध) मानला आहे.

भारताच्या संविधानातील मार्गदर्शक तत्वामधील कलम 41 हे ज्येष्ठ नागरिकांच्या अधिकारांशी संबंधित असून सरकार कडून वृद्धापकाळात केल्या जाणाऱ्या सार्वजनिक तरतूद करण्यात आली आहे. 19 व्या शतकात सुरु झालेल्या मानवी हक्कांच्या चळवळीस 20 व्या शतकापासून मानवी हक्क विषयाला महत्व देण्यात आले आहे. मानवी हक्क व्यक्तीच्या जिवाचे अविभाज्य भाग असून सर्वसाधारण व्यक्तीबरोबरच वृद्ध व्यक्तींनाही काही मुलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्य प्रदान करतात. जगामध्ये 2010 साली 530.5 दशलक्ष असणाऱ्या वृद्धांच्या संख्येत 2050 पर्यंत 1.5 अब्ज होण्याचा अंदाज आहे. याचाच अर्थ दर 6 व्यक्तीमागे 1 वृद्ध असेल म्हणून वृद्धांच्या जिवनमानात सातत्य व सुधारणा करण्याच्या हेतूने संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1 ऑक्टोबर हा आंतरराष्ट्रीय वृद्धत्व दिन म्हणून साजरा करण्याचे ठरविले. या दिनाच्या निमित्ताने वयस्करांच्या जिवनमानावर परिणाम करणाऱ्या विषयांचे परिक्षण करून त्यांना त्यांच्या अधिकार प्रती जाणिव निर्माण करून चांगले जीवन जगण्याचे हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत.

भारतातील वृद्धांची स्थिती आणि आकडेवारी :-

भारतात 1991 मध्ये वृद्ध लोक संख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येपैकी 5.6 टक्के होते. यामध्ये वाद होऊन हे प्रमाण 2011 मध्ये एकूण लोकसंख्येच्या 8.0 टक्के एवढे झाले. यामध्ये 7.1 टक्के प्रमाण पुरुषांचे तर 7.8 टक्के प्रमाण स्त्रीयांचे होते. तर 2026 मध्ये हे प्रमाण 12.4 टक्के पर्यंत वाढण्याचे अपेक्षित आहे. भारतातील जवळपास 65 टक्के वृद्धांना आपल्या दैनंदिन सांभाळासाठी इतरांवर अवलंबून राहावे लागते त्यापैकी 20 टक्के पैकी कमी महिला व वृद्ध पुरुष आर्थिक दृष्ट्या स्वातंत्र्य आहे. आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी असणाऱ्या 6 ते 7 टक्के पुरुष आपल्या जोडीदारावर, 85 टक्के पुरुष आपल्या मुलांवर, 2 टक्के पुरुष स्वतःच्या नातलगांवर आणि 6 टक्के पुरुष इतरांवर अवलंबून आहे. याबरोबरच आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी असणाऱ्या वृद्ध महिलांमध्ये 70 टक्के महिला आपल्या मुलांवर, 20 टक्के पेक्षा कमी महिला आपल्या जोडीदारावर, 3 टक्के महिला आपल्या नातवांवर आणि 6 टक्के वा अधिक महिला नातेवाईक नसलेल्या लोकांवर अवलंबून आहेत.

2011 च्या जनगणनेनुसार वृद्धांची संख्या (टक्केवारी) पुढील प्रमाणे आहे—

घटक	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
ग्रामीण	7.8	8.4	8.1
शहरी	7.6	8.2	7.9
एकूण	7.7	8.4	8.0

2011 च्या जनगणनेनुसार वृद्ध लोकांची एकूण संख्या 103.8 दशलक्ष आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात केरळ या राज्यात सर्वाधिक वृद्धांचे प्रमाण (12.6 टक्के) होत तर दादरा आणि नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशामध्ये वृद्धांचे सर्वात कमी प्रमाण (4.0 टक्के) होते. तर महाराष्ट्रात वृद्ध लोकांचे एकूण 9.9 टक्के आहे.

वृद्धांच्या समस्या :-

- जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) माहितीनुसार वृद्धांपैकीमध्ये मानसिक आरोग्य आणि भावनिक जपणूक या बाबी महत्त्वपूर्ण आहेत. वृद्धांमध्ये शारिरिक दुर्बलतेमुळे विविध मानसिक विकार आढळून येतात. यामध्ये उन्माद, (क्मउमदजप) औदासिन्स (क्मचतमेपवद), चिंता (दगपमजल), हे विकार जोर धरतात. तसेच वयस्करांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण देखिल अधिक असूनही त्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करून चूकीचे निदान केले जाते.
- आझाद इंडिया फाऊंडेशनच्या माहितीनुसार भारतातील 40 टक्के वृद्ध लोक आपल्या कुटूंबासमवेत राहतात. मात्र त्यांना या ना त्या प्रकारे कुटूंबियांकडून उध्दट पणाचा त्रास सहन करावा लागतो. या बरोबरच वृद्ध जोडप्यांना मुलांकडून त्यांची संपत्ती विकण्याचे व त्यासाठी त्रास देण्याचे प्रकार सातत्याने सुरु असतात.
- महाराष्ट्रात टाटा समाज विज्ञान संस्थेने (जै) या संस्थेन जानेवारी 2014 मध्ये वृद्धांना भेडसावणाऱ्या समस्या बाबत सर्वसाधारण अहवाल प्रसिध्द केला. यामध्ये पुढील समस्या दिसून आल्या आहेत.
★ वयस्करांशी गैरवर्तन करण्याचे प्रमाण अन्य राज्यांच्या तुलनेने तिपटी पेक्षा अधिक आहे.

- ★ अत्यल्प शिक्षण व हालाकीची आर्थिक स्थिती यांचे मोठे प्रमाण.
- ★ कुटूंबातील सदस्य वा कुटूंबाबाहेरील सदस्यांकडून शाब्दिक उध्दट पणा / शिवेगाळीचा सर्रास वापर.
- ★ वयोवृद्ध महिलांना कुटूंबाकडून होणारे गैरवर्तन.
- ★ कुटूंबीयांकडून वा कुटूंबाबाहेरील सदस्यांकडून होणारा अनादर आणि दूर्लक्षितपणा.

4. सर्वसाधारण समस्या :-

वृद्धावस्थेत असणाऱ्या लोकांना ढासाळते आरोग्य, आर्थिक असुरक्षितता, गैरवर्तन, भयग्रस्थता, निरसपने दूर्लक्ष करणे, आत्मप्रतिष्ठा खालवणे, नियंत्रण सुटणे, या सारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

भारतातील वृद्ध आणि मानवी हक्क :-

जानेवारी 1999 मध्ये भारत सरकारने वृद्धांच्या कल्याणाकरता विविध क्षेत्रे आधारेखित केली आहेत. यामध्ये वित्तीय सुरक्षा आरोग्य, पोषण, निवास, कल्याण, जीवन आणि मालतत्तेचे संरक्षण इत्यादी. केंद्रीय सामाजिक न्याय आणि सक्षमिकरण मंत्रालयाने वृद्धांच्या कल्याणासाठी राष्ट्रीय मंडळ स्थापन केले याचबरोबर काही हक्क अधारेखित करणाऱ्या तरतूदी देखील केल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे-

1. कायद्याच्या न्याय प्रक्रियेशिवाय घरातील मातापित्यांना घरातून बाहेर काढता येणार नाही. घरातून बाहेर काढल्यास फौजदारी कायदा संहिता कलम 125 अंतर्गत दंडाधिकारी (Magistrate) मुलाला पालकांचा संभाळ करण्याचा आदेश देऊ शकतात.
2. कौटूंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण मिळविण्याचा अधिकार वृद्धांना कौटूंबिक हिंसाचार अधिनियमा अंतर्गत वृद्धांना अधिकार आहेत.

कल्याणकारी योजना :-

1. ज्येष्ठ नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सरकारने वृद्धांसाठी काही कल्याणकारी योजना देखील सुरु केल्या आहेत. यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी एकात्मिक योजना या द्वारे स्वयंसेवी संस्थांना खर्चाच्या 90 टक्के खर्च शासनाकडून पुरवला जातो. यामध्ये वृद्धांश्रम, फिरने औषध केंद्र यांचा समावेश होतो.
2. दारिद्र्य रेषेखालील 65 वर्ष वयाच्या वरिल नागरिकांसाठी 'नवीन राष्ट्रीय वृद्धपकाळ पेन्शन' या योजने अंतर्गत प्रति व्यक्तीला 400 रु. प्रतीमहा पेन्शन देण्यात येते.
3. पुरुष ज्येष्ठ नागरिकांसाठी 30 टक्के तर महिला ज्येष्ठ नागरिकांसाठी 50 टक्के रेल्वेभाड्यात सवलत दिली जाते.
4. ज्येष्ठ नागरिकांना प्राप्तीकरातही सवलत दिली जाते.

ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीविताचे आणि मालमत्तेचे संरक्षण :-

ज्येष्ठ नागरिकाला सांभाळण्याची व संरक्षण करण्याची जबाबदारी असणाऱ्या व्यक्तीने कोणतीही जागा सोडून द्यावयास लावल्यास त्या संबंधित व्यक्तीवर फौजदारी गुन्हा दाखल होवून तीन महिन्यांचा कारावास किंवा द्रव्य दंडाची शिक्षा केली जावू शकते.

वृद्धांआश्रमासाठी अर्थसहाय्य :-

पालक आणि ज्येष्ठ नागरिकांचा संभाळ आणि कल्याण या कायद्यातील कलम 19 नूसार गरीब ज्येष्ठ नागरिकांसाठी प्रत्येक जिल्ह्यात 150 लोकांची क्षमता असणारे वृद्धांश्रम बांधणे व त्याकरीता एकूण खर्चाच्या 50 टक्के अनुदान शासनाकडून दिले जाते.

पंचवार्षिक योजना आणि वृद्धांचे कल्याण :-

12 व्या पंचवार्षिक योजने अंतर्गत वृद्धांच्या कल्याणाकरता विविध योजना राबविण्यात येत आहे. यामध्ये –

1. वृद्धांसाठी त्यांच्या तक्रारीचे जलद गतीने निवारण करण्यासाठी राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करणे तसेच त्यांच्या करीता असलेल्या सेवा सुविधा पुरविण्याची हमी दिली जाईल.
2. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विविध क्षमतेची वृद्धांआश्रमाची उभारणी.
3. वृद्धांकरीता हेल्पलाईन सुरु करणे.
4. वृद्धांकरीता राष्ट्रीय न्यासाची (Tust) स्थापना.
5. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी स्मार्ट ओळखपत्र वा आरोग्य विम्याची सुविधा.

महाराष्ट्र शासन आणि वृद्धांकरीता कल्याणकारी योजना :-

महाराष्ट्र शासनाच्या विशेष सहाय्य विभागामार्फत विविध समाज घटकातील वृद्धांच्या कल्याणसाठी संजय गांधी निराधार अनुदान योजने अंतर्गत प्रतिमहा 600 रुपये अर्थसहाय्य, श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन योजने अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालिल कुटूंबाच्या यादीत नाव असलेल्या लाभार्थ्यांस दरमहा 600 रु. निवृत्ती वेतन इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धपकाळ निवृत्ती वेतन योजना या अंतर्गत प्रतिमहा 600 रु. निवृत्ती वेतन, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन योजना या अंतर्गत 600 रु. दरमहा स्त्रियांना मासिक निवृत्ती वेतन, वृद्धांआश्रमासाठी प्रत्येक वृद्धामागे 630 रु. अनुदान दिले जाते.

समारोप :-

भारतात वृद्धांवर होणारे सामाजिक, शारीरिक व मानसिक अन्याय टाळण्यासाठी मानवी हक्कांच्या मध्यमातुन वृद्धांना जीवन जगण्यासाठी एक नवीन मार्ग मिळू शकतो. वृद्धांना देखिल सर्वसाधारण व्यक्तीप्रमाणे स्वाभिमानी जीवन जगता यावे यासाठी शासनाने विविध कायदे व संविधानातील मानवी हक्कानूसार चांगले जीवन जगता यावे यासाठी वृद्धांना त्यांच्या हक्कांची जाणिव करून देणे हे एक चांगल्या लोकशाहीचे प्रतिक मानले जाईल.

संदर्भ :-

1. पाटील बी.बी. – भारतीय शासन राजकारण
2. तुकाराम जाधव – मानवी हक्क
3. प्रा. डॉ. व्ही. एल. एरंडे – मानवाधिकार.

स्त्रीवाद आणि मानवी हक्क

प्रा. काळे संजय अंकुश,
राज्यशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय दिंडोरी, नाशिक.

स्त्रीवाद आणि मानवी हक्क —

स्त्रीवाद म्हणजे कला, कायदा, संस्था, लोकमत आणि रूढी या सर्व स्तरावर स्त्रियांना माणूसपणाचा हक्क प्राप्त होण्यासाठी जाणीवपूर्वक लढली जाणारी राजकीय आणि सामाजिक लढाई होय. स्त्रियांना वेगवेगळ्या पातळीवर असणाऱ्या दडपणूकीबद्दल जाणीव करून देणे त्याचबरोबर त्याविरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजेच स्त्रीवादाचा अंगीकार करणे होय. स्त्रियांच्या खासगी, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक पातळीवर स्वतःला सिद्ध करण्याच्या खूप वर्षांपासून चालत आलेल्या लढ्यातून स्त्रीवाद आकारास आला आहे आणि ही प्रक्रिया अजूनही चालूच आहे. स्त्रीला वारसाहक्क, मालमत्तेचा वाटा, मतदानाचा अधिकार इ.हक्क मिळवण्यासाठी लढा द्यावा लागला. स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्त्वाने सर्वच क्षेत्रात स्त्रीला योग्य स्थान मिळाले पाहिजे असा आग्रह केला गेला, स्त्रीला पूर्णपणे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे. आर्थिक स्वावलंबन आणि मताधिकार मिळण्यातून स्त्रीस्वातंत्र्याचा उदय होऊ शकतो. यावर स्त्रीवादी चळवळीने भर दिला.

स्त्रीवादी चळवळ हि जसजशी विस्तारत गेली तसतसे वेगवेगळे दृष्टीकोन स्त्रीवादी साहित्य समीक्षकांनी मांडले. स्त्रीवादी चळवळ आणि स्त्रीवादी वाडःमय विचार हे विसाव्या शतकाच्या मध्यावर विकसित झालेले दिसून येतात. १९२० नंतरच्या वाडःमयाचा विचार हा स्त्रीकेंद्री विचारातून व्हावा असे स्त्रीवादी साहित्यकारांना वाटले. स्त्रियांचा त्यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी जो लढा सुरु केला होता त्याचे प्राथमिक ध्येय हे पुरुषांच्या सावलीतून बाहेर पडणे हे होते. स्त्रीवादाचे मुख्य ध्येय हे पुरुषी वर्चस्वापासून मुक्ती असल्याने त्यांच्या लढ्याचा भर हा पुरुषप्रधानतेवर टीका करण्याचा होता. जागतिक पातळीवर स्त्रीवादी वाडःमयीन विचाराचा उगम हा पाश्चात्य देशात झाला. १९२० पासून मराठी वाडःमयाचा आधुनिक कालखंड मानला जातो. ब्रिटिश राजवटीमुळे महाराष्ट्रात आधुनिकता आली. १९२० पासून ते विसाव्या शतकापर्यंत जे काही सुधारणावादी लिखाण झाले त्यात मुख्यता हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेवर टीका करण्याच्या लेखनाचे प्रमाण जास्त होते. या लेखनाबरोबरच स्त्रीला मानुसपणाची वागणूक दिली जावी अशा आशयाची मागणी करणारे तसेच पुरुषापेक्षा स्त्री हि दुय्यम का? असा प्रश्न विचारणारे लेखनही काही स्त्री लेखकांकडून व सुधारणावादी पुरुषांकडूनही याच कालखंडात झाले. याच काळात भारतात कुणब्यांना, शूद्रांना कशाला हवे शिक्षण असा प्रश्न मांडताना या सुधारकांनी घरातील स्त्रियांना मात्र शिक्षण जास्त खळखळ न करता मिळवून दिले व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्व स्त्रियांना शिक्षणामुळे समजले. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या लेखनातून गाऱ्हाऱ्यांच्या स्वरूपात स्त्रीची दुःखे मंडळी जाऊ लागली. मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्याची हि सुरुवात होती. स्त्री साहित्याची मुख्य प्रेरणा हि स्त्री म्हणून मिळालेल्या

पशुपातळीवरच्या वागणुकीची परंपरा आणि शिक्षणातून आलेले भान यांच्या लढाईतून प्रचलित झालेली स्वची जाणीव होती.

मागील इतिहास पाहता प्राचीनकाळी मातृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा दर्जा वरचा मानला जायचा. मुलाची माता कोण याला मातृवंशात महत्त्व होते. जसजसा समाज प्रगत होत गेला तसतशी कुटुंबभावना, समूहभावना वाढीस लागली. अग्नी आणि शेतीच्या शोधानंतर मानवी जीवनात स्थिरता आली. त्यामुळे पुरुषाकडे शारीरिक कष्टाची कामे आणि स्त्रीकडे घरकामे अशी विभागणी झाली. यातूनच पुढे पुरुषवर्गाचे वर्चस्व वाढीस लागले. स्त्री हि पुरुषाची खासगी मालमत्ता बनल्यामुळे स्त्रीच्या गुलामगिरीस येथूनच प्रारंभ झाला. स्त्रियांवर अनेक बंधने आपला वंश शुद्ध राहावा म्हणून लादली गेली. स्त्रियांना पळवीने, अब्रु लुटणे, अनेक स्त्रियांना पत्नी म्हणून बाळगणे या सर्व बाबी पुरुषांसाठी शौर्याच्या मानल्या जाऊ लागल्या. स्त्रियांना मानसिक गुलाम बनवण्यामागे पुराणकारांचा हात मोठा आहे. त्यांनी भाकडकथा, दैवतकथा रचून स्त्रीने पुरुषाची दासी म्हणून राहणे यात स्त्रीजन्माचे सार्थक आहे असे सांगितले. या विचारातून स्त्री पूर्णतः आजही मुक्त झालेली नाही. ब्रिटिशांच्या बरोबरीने आलेल्या आधुनिक शिक्षणाने स्त्रियांच्या आणि एकूणच भारतीय समाजातील गुलामीच्या मजबूत तटबंदीला पहिला हादरा दिला.

समाजसुधारणेच्या चळवळीची बीजे इंग्रजी राजवटीच्या काळातच रोवली गेली. इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणातून इंग्रजीतील पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव भारतातील तरुण सुशिक्षित पिढीवर पडला. त्यातूनच समानतेचा विचार मूळ धरू लागला. अनेक समाजसुधारकांनी कष्टकरी आणि शूद्रांच्या व्यथांबरोबर स्त्रियांच्या प्रश्नांनाही वाचा फोडली. यामध्ये राजा राममोहन रॉय हे पहिले कृतीशील स्त्रीवादी विचारवंत म्हणून पुढे आले. त्यांनी सतीप्रथा, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, मालमत्ता हक्क यांसारखे स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. विधवाविवाहाचा पुरस्कार त्यांनी केला. त्यांच्या मते जोपर्यंत समाजातील स्त्रिया शिक्षण घेत नाहीत तोपर्यंत स्त्रियांची गुलामगिरी नष्ट होणार नाही. लोकहितवादींनी शतपत्रातून स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. पुरुषांना पुनर्विवाहाची परवानगी असेल तर स्त्रियांनाही ती असावी, विधवांच्या केशवपन प्रथेवरही जोरदार टीका करण्यात आली. काडीमोड करायचा झाल्यास तो पती आणि पत्नीच्या संमतीनेच झाला पाहिजे. पती जर पत्नीचा छळ करत असेल तर पत्नीला पतीपासून विभक्त राहण्याचा अधिकार असला पाहिजे आणि पोटगीही मिळायला पाहिजे असा विचार पुढे आला. विवाहयोग्य ठरण्याची मुलामुलींची किमान वयोमर्यादा कायद्याने ठरविली पाहिजे. वृद्धांनी कुमारांशी विवाह करू नये, सरकारी यंत्रणेने परवानगी दिल्यानंतर विवाहविधी केले पाहिजे, बालविवाह कायद्याने बंद केले पाहिजेत, स्त्री—पुरुषांना समान स्वातंत्र्य आणि समान संधी मिळाली पाहिजे अशीही मागणी तत्कालीन समाजसुधारकांनी केली.

महात्मा फुले यांचे कार्य स्त्रियांच्या आत्मसन्मानाला जागृत करणारे आणि तत्कालीन स्त्रीसाहित्याला प्रेरणा देणारे दिसून येते. १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींची पहिली शाळा त्यांनी काढली पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षिका बनविले. फुले यांनी १८४८ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. विधवांच्या मुलांचे

संगोपन केले. विधवांचे केशवपण होऊ नये म्हणून न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. त्यांना स्वतःला मुलबाळ नव्हते तरीही त्यांनी दुसरे लग्न करण्याचा विचार केला नाही ते म्हणत जर स्त्रीला अपत्यप्राप्तीसाठी दुसरे लग्न करता येत नाही तर पुरुषाला दुसरी पत्नी करण्याचा अधिकार का असावा. त्यामुळे फुले यांना आप्तस्वकीयांच्या प्रखर रोषाला सामोरे जावे लागले. मात्र त्याची तमा न बाळगता त्यांनी आपले कार्य सुरूच ठेवले. महात्मा फुले यांच्यानंतर महात्मा गांधींनीही स्त्री उद्धारचे कार्य केले. ऑल इंडिया वूमन्स कॉन्फरन्सला पाठविलेल्या संदेशात गांधी म्हणतात, की जिला आपण अबला म्हणतो ती स्त्री ज्याक्षणी सबला होईल त्याक्षणी जे कोणी असहाय आहेत ते सर्व शक्तिमान होतील. महात्मा गांधींनी स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य आणि स्त्री सबलीकरणाचा पुरस्कार केला. याचाच अर्थ इंग्रजी राजवटीमुळे शिक्षण आधुनिकतेची जाणीव नव्या विचारांमुळे प्रभावित झालेले वरील सुधारणवादी विचारवंत, त्यांच्या विचारकार्याच्या पाठबळाणे स्त्रीवादी लेखनाला चालना मिळाली.त्यामध्ये पार्वतीबाई आठवले, लक्ष्मीबाई टिळक, रमाबाई रानडे, संजीवनी मराठे, शांता आपटे, आनंदीबाई कर्वे, इंदिरा भागवत या स्त्रियांनी आत्मचरित्र, कथा, स्फुट लेखनातून स्त्रियांचे भावविश्व उलगडवले.

स्त्रीवादी साहित्यविचाराने जागतिक वाडःमयात जोर धरला. १९७० चा दशकात जागतिक स्त्रीवादी वाडःमयाने प्रेरित होऊन भारतात स्त्रीवादी लेखन सुरु झाले. त्यामध्ये ताराबाई शिंदे, विभावरी शिरूरकर यांचे लेखन आणि विचारकार्य, आधुनिक युगाचा मूलधर्म ठरलेला वास्तववाद, मार्क्सवादी विचारधारा, दलित साहित्याची चळवळ, स्त्रियांना तेहतीस टक्के आरक्षण आणि साक्षरता मोहीम अशा घटनाक्रमाने मराठी वाडःमयात नवा स्त्रीवाद अवतरला.

स्वातंत्र्यानंतर आणि आताच्या आधुनिक काळात स्त्रीला स्वतःच्या नव्या रुपाची, आत्मभानाची जाणीव होण्यामागे अनेक संस्था आणि संघटनांनी प्रयत्न केले. पारंपरिक शिक्षणप्रणालीत बदल घडून आले आधुनिक काळात स्त्रियांचा पेहराव बदलला. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय स्वातंत्र्ये मिळाली. स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध अनेक कायदे केले गेले. स्त्रियांना जाळून मारण्याच्या घटना, स्त्रियांच्या वाढत्या आत्महत्या, स्त्रियांची खरेदी विक्री, सामूहिक बलात्काराच्या घटना यासारख्या घटनांवर आंदोलने करण्याच्या भूमिकेतून अनेक संघटना उदयास आल्या. ज्याप्रमाणे मानवी हक्क हे केवळ पुरुषांसाठी नाहीत, तर ते स्त्रियांनाही आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक आहेत आणि ते सर्वांना समान आहेत. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर आहेत. आधुनिक काळात स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव झाली आहे. स्वतःच्या बळावर सामर्थ्यावर तिथपर्यंत पोचवली आहे. स्त्रियांना त्यांचे सर्व क्षेत्रात हक्क मिळाले आहेत पण आजच्या आधुनिक काळात अजूनही स्त्रीकडे सन्मानाने नव्हे तर एक स्त्री म्हणून पाहिले जाते. स्त्रीकडे चांगली व्यक्ति म्हणून पाहणे, तसेच सरकारने मानवी हक्कांचा सन्मान करणे, त्यांचे संरक्षण करणे आणि ते हक्क पूर्ण करणे सरकारला बंधनकारक आहे. जर त्यात स्त्रियांच्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास कडक शिक्षा झाली पाहिजे. आपण सर्वांनी हे समजून घेतले पाहिजे की स्त्रीला संरक्षणाची गरज नसते तर तिच्या हक्कांना असते. काळाबरोबर परिस्थिती बदलत असते म्हणजेच स्त्रियांना सर्व अधिकार मिळाले असूनही स्त्रियांवरचे अत्याचार अजूनही कमी झालेले नाहीत त्यांना मानसिक अत्याचाराला बळी पडावे लागते आता

स्त्रीला शिक्षण, नोकरी मिळूनही तिला घर मुले नोकरी अशी धावपळ करावी लागते. पण समाजाची तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टी अजूनही बदललेली नाही. शिवाय स्त्रियांना स्त्रीत्व जोपासनाच्या नोकऱ्यामधून स्त्रीला पैसा मानसन्मान जरी मिळाला तरी समाजाच्या जडणघडणीमधल्या क्रियाशील सहभागापासून स्त्री नेहमीच दूर राहते आहे. स्त्रीने मिळवलेले शिक्षण जेव्हा समाजाच्या उपयोगासाठी येईल तेव्हाच त्या शिक्षणाचा आणि त्या कामाला अर्थ आहे. स्त्रीने समाजात वावरतांना कसल्याही दडपणाखाली राहू नये समाजातील कोणत्याही सामान्य व्यक्तीप्रमाणे आणि आत्मविश्वासाने तिने वावरायला हवे तिने स्वतःबद्दल आणि स्वतःच्या सामर्थ्याबद्दल आत्मविश्वास ठेवायला हवा शिवाय येणाऱ्या अडथळ्यांचा तिने मुकाबला केला पाहिजे असे स्त्रीवाद सांगतो.

थोडक्यात स्त्री व पुरुष असा कोणताही भेदभाव न करता स्त्रियांच्या हक्कांची जपणूक झाली पाहिजे तरच यूनोच्या मानवी हक्कांचे घोषणापत्र सफल झाले असे म्हणता येईल आणि स्त्री सामाजिक जडणघडणीत महत्वाची भूमिका बजावू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यक विभाग — महाराष्ट्र शासन — सामाजिक न्यायाच्या दिशेने — २०१३—१४
- ३) मानवीहक्कातील मुलभूत संकल्पना— यशवंतराव चव्हाण मुक्तविद्यापीठ, नाशिक २०१०
- ३) राज्यशास्त्र शब्दकोष — व्होरा, पळशीकर— १९८४
- ४) परिवर्तनाचा वाटसरू — कैलासगौड, जुलै २०१५

GOEIIRJ

मानवी हक्क व महिला: भारतीय वस्तुस्थिती

काळे अविनाश राजाभाऊ,
संशोधन विद्यार्थी,
राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

विशाल व्यंकट रणखांब,
संशोधन विद्यार्थी,
राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

मानवी हक्क हे माणसांशी निगडित असतात, आपले जीवन किमान सुखाने व आनंददायीपणे जगण्याच्या आपल्या नैतिक मागणीप्रती हे हक्क नैतिक हमी देण्याचे काम करतात. संकल्पनात्मक परिभाषेत मानवी हक्क हे 'हक्क' या संकल्पनेतून तयार झाले आहेत. या हक्कांमध्ये जागण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादींचा समावेश होतो. मानवी हक्क हे व्यक्तीला निसर्गतः मिळालेले असतात, जे माणसाच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी, मानवी मूल्यांच्या जपणुकीसाठी, संवर्धनासाठी, बौद्धिक, वैचारिक, व सदसदविवेकबुद्धीच्या वाढीसाठी महत्त्वाचे आहेत, मानवाच्या भावनिक, अध्यात्मिक व इतर गरजा पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक आहेत. या मानवी हक्कांचे जतन करण्यासाठी, दुसऱ्या महायुद्धानंतर सॅन फ्रान्सिस्को येथे भरलेल्या संमेलनात २५ जून १९४५ रोजी युनो(UNO)ची सनद मंजूर करण्यात आली. या सनदेत एकूण १९ प्रकरणे व १११ कलमांचा समावेश केलेला आहे. यापैकी कलम १, १३, १५, ५५, ५६, व ६२ यामध्ये मानवी हक्कांसंबंधीचा उल्लेख आहे. यामध्ये समानता, स्वातंत्र्य, समतेची भावना वृद्धिंगत करणे, स्त्री-पुरुष समानता इत्यादींचा समावेश करून मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी युनोच्या आर्थिक व सामाजिक मंडळाकडे दिली आहे.

मानवी हक्क ही संकल्पना अमलात आणणे गरजेचे आहे, तसेच मानवी हक्कांची परिणामकारकता ही त्यांचा विकास होऊन त्यांचे कायदेशीर हक्कांत रुपांतर होण्यात आहे. भारतीय हिंदू चारुवर्ण व्यवस्था होती, त्यामध्ये ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश व शुद्र हे वर्ण होते. या व्यवस्थेने सर्वात खालच्या शुद्र वर्गाला मानवी हक्क प्राप्त होण्यापासून रोखले होते, या वर्गाला कुठल्याही प्रकारचे स्वतंत्र नव्हते. रोजगाराच्या संधी नाकारलेल्या होत्या, गावगाड्याप्रमाणे ज्या जातीला जे काम नेमून दिलेले होते तेच काम करण्याची परवानगी असे, हा हक्क नव्हता. निर्णयप्रक्रियेत या वर्गाचा कोणताही सहभाग नव्हता. याचप्रमाणे स्त्रीयानाही कोणतेही अधिकार नव्हते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यघटना तयार करण्यासाठी स्थापन केलेल्या घटनासमितीच्या सदस्यांवर अस्तित्वात असणाऱ्या घटना व विविध विचारप्रवाह यांचा प्रभाव होता. यामध्ये अमेरिकन राज्यघटनेचे हक्कांचे विधेयक, फ्रान्समधील माणसांच्या हक्काचा जाहीरनामा, आयरिश राज्यघटना, मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा याबरोबरच १९२८चा नेहरू रिपोर्ट, ब्रिटीश लोकशाहीचे प्रतिबिंब राज्यघटनेत उमटलेले दिसते. भारतीय राज्यघटना तसेच राज्यघटनेचा सरनामा यामध्ये सर्व नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य, समता या मानवी हक्कांची हमी देण्याची हमी देण्यात आहे. विशेषतः सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागास

वर्गास मानवी हक्क प्राप्त ह्यावेत यासाठी राज्यघटनेत विशेष तरतुदी केलेल्या आहेत.

भारतीय राज्यघटना- मानवी हक्क

घटनेत कलम १२ ते ३५ ही मुलभूत हक्कांशी संबंधित आहेत. घटनेने दिलेले हक्क हे निरंकुश नसून, या हक्कांवर काही निर्बंध आहेत. कलम १४ ते १८ यामध्ये सर्व नागरिक समान आहेत, सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळेल, धर्म, वंश, जात, भाषा, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वांना समान संधी असतील, कलम १७ नुसार अस्पृश्यतेची समाप्ती केली आहे. कलम १९मध्ये स्वातंत्र्याचा अधिकार दिलेला आहे. यामध्ये भाषण स्वतंत्र्य, संघटनाचे स्वतंत्र्य, संचार स्वतंत्र्य, कोठेही स्थायिक व वास्तव्याचे स्वतंत्र्य, व्यवसाय स्वतंत्र्य इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे. कलम २० ते २२ मध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचा हक्क देण्यात आलेला आहे. कलम २३ व २४ मध्ये कोणत्याही प्रकारचे शोषणाविरुद्धचा हक्क देण्यात आलेला आहे. कलम २५ ते २८ मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे, यामध्ये नागरिकाला कोणताही धर्म स्वीकारणे व त्याचा प्रचार करण्याचा अधिकार, धार्मिक संस्था उभारण्याचे व त्या संस्थेचा कारभार पाहण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादींचा समावेश करण्यात आले. कलम २९ व ३० मध्ये शिक्षण व संस्कृतीचे जतन करण्याचे स्वतंत्र्य देण्यात आले आहे. कलम ३२ मध्ये घटनात्मक उपाय अवलंबण्याचा अधिकार दिला आहे, यामध्ये बंदी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, अधिकारपृच्छा, प्रतिषेध व उत्प्रेक्षण या उपायांचा समावेश केला आहे.

माणसाचे जीवन, स्वातंत्र्य, समता, प्रतिष्ठा यांच्या जपणुकीसाठी मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९९३ अंतर्गत राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना १९९३ साली करण्यात आली. या आयोगाची भूमिका तक्रार निवारण, हक्कांचे संरक्षण करणारी यंत्रणा अशी मर्यादित नाही, या आयोगामार्फत मानवी हक्क जाणीव आणि शिक्षणाचा प्रसार करणे, त्या विषयीच्या सर्व नोंदी ठेवणे अशी आहे. मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९९३ कलम २१ प्रमाणे सर्व राज्यांत मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करणे बंधनकारक आहे. ६ मार्च २००१ रोजी महाराष्ट्र राज्याने राज्य मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग कृतीशील आहे. या आयोगाने अनेक प्रकरणे यशस्वीरीत्या हाताळली आहेत. याप्रमाणेच ३० मे २००९ पासून प्रत्येक जिल्ह्यात एक मानवी हक्क न्यायालय स्थापन केले आहे.

कोणत्याही देशाची राज्यघटना ही त्या देशातील लोकांच्या श्रद्धा व उत्कट इच्छा अभिव्यक्त करणारा मुलभूत कायदा असते. भारतीय राज्यघटना मानवी हक्कांचे व घटनात्मक मूल्यांचे अभिवचन देते. भारतीय राज्यव्यवस्थेत न्यायमंडळ व कायदेमंडळ स्वतंत्र अस्तित्व हे मानवी हक्कांच्या संरक्षणार्थ निर्माण केले आहे. भारतीय नागरिकांना शोषणाविरुद्ध हक्क घटनेतील कलम क्रमांक २३ व २४ ने दिलेला आहे. घटनेने या कलमांद्वारे नागरिकांना व्यक्तिगत स्वातंत्र्य जपण्याचा अधिकार दिला आहे. समाजातील दुर्बल वर्गाचा, व्यक्ती किंवा राज्य याकडून होवू शकणाऱ्या शोषणाच्या प्रतिबंधासाठी केलेले प्रयत्न आहेत. सुलभ न्याय प्राप्तीपासून सर्वसामान्यांना वंचित ठेवणे हा अन्याय आहे.

भारतातील स्त्री मानवी हक्क- घटनात्मक प्रयोजन

मानवाधिकार हे प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच प्राप्त होतात, या अधिकारांपासून स्त्री मात्र वंचित राहिलेली आहे. समाज व्यवस्था घडविण्याच्या प्रक्रियेत स्त्री आणि पुरुष दोघांचा समान वाटा असतो. स्त्रियांचे हक्क पुरुषांच्या हक्कापेक्षा वेगळे असू शकत नाहीत. परंतु स्त्रियांचे समाजातील दुय्यम स्थान, गंभीर समस्या, सन्मानाचा अभाव व गौण स्थान यामुळे महिलांचे विशेष स्वतंत्र अधिकार- मानवी हक्क मागितले जातात. भारतीय स्त्रियांची स्थिती अजूनच वाईट होती. येथे स्त्रियांना पूर्वीपासून दुय्यम स्थान दिले जाते, यामुळे त्यांच्या सामूहिकसामाजिक उन्नतीसाठी महिलांचा सहभाग, त्यांचा सन्मान या गोष्टींची जोपासना होणे आवश्यक आहे. यासाठी महात्मा फुले, महर्षी कर्वे यांसारख्या विविध विचारवंतांनी व समाजसुधारकांनी महिलांच्या शिक्षण, मुलभूत हक्क, समाजातील सहभाग यावर वारंवार लेखन व कृती केलेली आहे.

भारतीय घटनेतील- स्त्रियांचे मानवी हक्क

स्त्रियांचे हक्काचे जतन करणार्या अनेक तरतुदी भारतीय घटनेत केलेल्या आहेत, असे असले तरी या तरतुदींचा फायदा स्त्रीयाना वास्तविक किती प्रमाणात मिळतो हे महत्वाचे ठरते. स्त्रियांच्या हक्कांसंबंधी घटनेतील तरतुदींमध्ये कलम क्र १४, १५, १६(१), १६(२), ३६क, ३८अ, ३९ब आणि ५१अ चा उल्लेख करता येतो. या कलमांमध्ये कलम १४ व १५ द्वारे लिंगभेदावर आधारित भेदभाव मान्य करू नये, सर्वांना समान समजण्यात यावे असे नमूद केले आहे. कलम १६(१) व १६(२) नुसार कामाच्या ठिकाणी होणार्या लिंगभेदावर आधारित विभेदीकरनास ठार देऊ नये असे सूचित केले आहे. कलम ३८(अ) जीवनावश्यक साधनांचा योग्य व समान पुरवठा केला जाईल. कलम ३९(ब) समान कामाचा समान मोबदला दिला जावा. कलम ५१(क) यानुसार कोणत्याही भारतीय नागरिकांनी स्त्रियांची अप्रतिष्ठा, अपमान होईल असे वर्णन करू नये. या कलमांद्वारे स्त्रियांचे सामाजिक स्थान उंचावणे, कामाच्या ठिकाणी होणार्या भेदभावाचे उच्चाटन करणे, स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समानता प्राप्त करून देण्याचे उद्दिष्ट होते; हे उद्दिष्ट पूर्ण झाले आहे का? हा प्रश्न विचारला जात आहे. वरील कलमे विचारात घेऊन शासनाने मानव अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे काही कायदे केले आहेत.

हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा- १८५६; धर्मातराने व्यक्ती विवाह विच्छेद कायदा- १८६६; भारतीय घटस्पोट कायदा -१८६९; भारतीय स्त्रीस्तीविवाह कायदा - १८७१; आनंद विवाह कायदा- १९२९; वैद्यकीय गर्भपात कायदा -१९२९; बालविवाह प्रतिबंधक कायदा-१९२९(२००६); पारली विवाह विधीवन कायदा- १९३६; आर्य विवाह विधीवन कायदा-१९३७; वेतन प्रदान कायदा-१९४८; किमान वेतन कायदा-१९४८; समानवेतन कायदा- १९७६; हिंदू विवाह कायदा- १९५४ इत्यादी.

भारतातील स्त्री वस्तुस्थिती

भारतामध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी देशाच्या पंतप्रधान होत्या, प्रतिभाताई पाटील या राष्ट्रपती होत्या या दोन उदाहरणावरून असे लक्षात येते की राज्यासंस्थेच्या सर्वोच्च स्थानावर स्त्रिया विराजमान झालेल्या आहेत. ही भारतातील स्त्रियांच्या परिस्थितीची एक बाजू आहे. आजही स्त्रियांवर होणारे अत्याचार थांबलेले नाहीत.

कामाच्या ठिकाणी आजही समान वेतन मिळत नाही, लैंगिक शोषणाचे अनेक प्रकरणे उघडकीस येताना दिसतात. यामध्ये सर्वच क्षेत्राचा उल्लेख करता येतो. घरकाम करणारी महिला ते सिनेतारका या सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांवर अत्याचार होत असल्याचे आपणास माहित आहे. भारतातील अनेक मंदिरांत स्त्रियांचा प्रवेश बंद आहे. उदा. नाथ मंदिरे, कार्तिक मंदिर, शनी मंदिर. जानेवारी २०१६ मध्ये एक महिला शनी शिंगणापूर येथील शनी मंदिरातील चौथऱ्यावर चढून पूजा करते, या प्रकरणावर प्रसारमाध्यमे अनेक बातम्या प्रसिद्ध करतात. तेव्हा असा प्रश्न निर्माण होतो कि देवाची पूजा करण्याचा अधिकार स्त्री-पुरुष दोघांना समान आहे की नाही, हा एक मुद्दा समानतेचा. दुसरा असे करून स्त्रियांना देव पूजेचा अधिकार दिला त्यांना नाकारलेल्या देवळांत प्रवेश दिला तर स्त्रियांची सामाजिक स्थिती बदलण्यास मदत होणार आहे का? काही लोकांचे उत्तर हो असे असेल, अनेकांचे नाही असे असेल. त्यांच्या मते स्त्रियांचा जरी सर्वच क्षेत्रात वावर वाढला असेल, तरी सामाजिक स्थितीत हवा त्या प्रमाणात बदल झालेला नाही. २१ व्या शतकात जगात असताना पुरुषसत्ताक स्थितीकडून समान परीस्थितीकडे जाणे गरजेचे आहे. यासाठी स्त्री ही पुरुषापेक्षा वेगळी आहे, कमजोर आहे, तिला स्वावलंबी होता येत नाही या गैरसमजास नष्ट करणे आवश्यक आहे. स्त्री व पुरुष समान आहेत त्यांना समान हक्क, सम्मान, रोजगार मिळविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, स्त्रीला स्वतःचे विचार असतात, ती त्या प्रमाणे जीवन जगू शकते या समान वागणुकीचा समाजाने अंगीकार करणे गरजेचे आहे. याप्रमाणे समाजाने समानतेच्या ध्येयाकडे मार्गक्रमण करणे आवश्यक आहे.

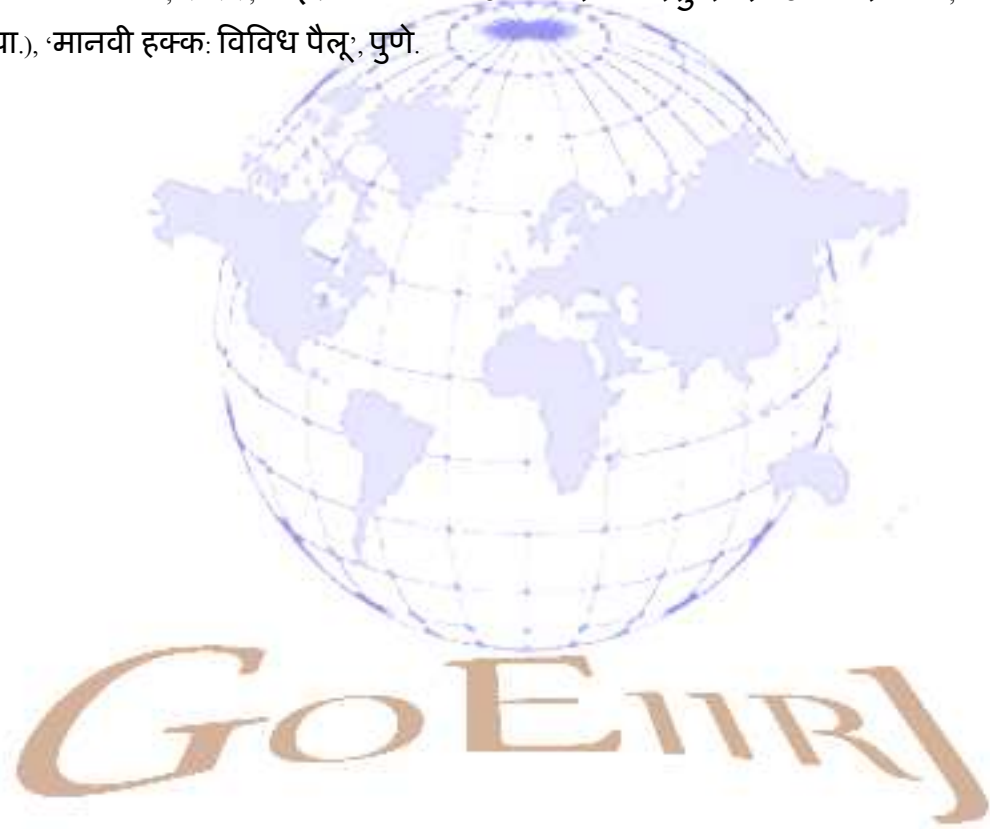
स्त्री ही एक वस्तू आहे, तिने चूल व मुल यांकडेच लक्ष दिले पाहिजे या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतून फक्त स्त्री दास्य निर्माण होते, तिच्या भावना, तिचे विचार यांकडे कानाडोळा केला जातो. या सामाजिक दोषी समजुतीमुळे स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. हुंडाबळी, बालविवाह यांसारख्या गोष्टी आपल्या देशात आजही घडतात. यांच्या विरोधी कायदे आहेत, हे कायदे लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत, पोहोचले तर त्यांचे पालन होत नाही. देशातील अनेक भागातजितका जास्त शिकलेला मुलगा तेवढा जास्त हुंडा मागितला जातो. या प्रथा अजूनच भीषण होत चालल्या आहेत. या प्रथांचे समूळ उच्चाटन होणार ? हुंडाबळी थांबणार ? स्त्रियांचे सामाजिक स्थान उंचावणार ? या प्रश्नांची उत्तरे अनेक अभ्यासक देण्याचा प्रयत्न करताहेत, त्यामध्ये त्यांनी समजुती, पुरुषप्रधान संस्कृती यांचे उच्चाटन यांसारखे उपाय सुचविले आहेत. स्त्री ही पिढ्यानपिढ्या उपेक्षित आहे. तिला सामाजिक न्याय मिळणे आवश्यक आहे, भारतातील स्त्रियांची वस्तुस्थिती बदलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) ओवाळे दत्तात्रय, २०१५, *मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण*, चासकर एम. जी. (संपा.), मानवी हक्क: विविध पैलू, पुणे.
- २) कुलकर्णी स्वाती, २०१२, 'मानवी हक्कांतील मुलभूत संकल्पना', नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ३) कोल्हटकर मेधा, २०१२, 'मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना', नाशिक, यशवंतराव चव्हाण

महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

- ४) जाधव तुकाराम, २०१२, 'भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतिबंध खंड १', पुणे, युनिक अकॅडमी.
- ५) तेलतुंबडे आनंद, २०१०, 'सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण', मुंबई, लोकवाङ्मय गृह.
- ६) पवार वैशाली, २०१५, *मानवी हक्क आणि महिला*, चासकर एम. जी. (संपा.), 'मानवी हक्क: विविध पैलू', पुणे.
- ७) भारंबे नंदकुमार, २०११, 'मानवी हक्क व समाज', पुणे, निराली प्रकाशन.
- ८) सोनावणे माणिक, २०१५, *महिलांच्या मानव अधिकाराची वस्तुस्थिती आणि संवर्धन*, चासकर एम. जी. (संपा.), 'मानवी हक्क: विविध पैलू', पुणे.

मानवी अधिकार आणि आदिवासी समाज

प्रा. प्रदीप वि. देशपांडे,
कला महाविद्यालय अभोणे,
ता कळवण, जि. नाशिक.

लोकांनी लोकांकडून लोकांसाठी चालवलेले राज्य अशा स्वरूपाच्या राज्यामध्येच लोकांचा विकास होतो हे आता सिद्ध झालेले आहे. त्याला आजच्या जगातील लोकशाहीप्रधान देश साक्ष आहेत असे काही अर्थाने म्हणता येईल. कारण पूर्णपणे मानवतेला पुरेपूर मानवी अधिकार मिळत नाहीत. त्यासाठी स्वतः व्यक्तीला आपल्या अधिकारांची, अस्तित्वाची, स्वत्वाची जशी जाणीव पाहिजे तसेच राजकीय व्यवस्थेनेही मानवी अधिकारांना पोषक वातावरण निर्माण ठेवायला पाहिजे. तेव्हा मानवाला आपल्या मानवी अधिकारांचा पुरेपूर उपभोग घेता येतो आणि आपला विकास करता येतो.

मानवी अधिकार जसे नैतिकतेवर आधारित आहेत तसेच प्रतिक्रियेवरही आहेत. त्यासाठी व्यक्तीलाही जागृत राहावे लागते आणि राज्यानेही तसे वातावरण निर्माण करावे लागते.

मानवी अधिकाराचा पूर्णपणे उपभोग घेण्यासाठी व व्यक्तीला आपला विकास करण्यासाठी राज्याने व्यक्तीला मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत. या मूलभूत अधिकाराचा उगम प्रथम १२१५ मध्ये 'मॅगनाचार्य' या ब्रिटनमधील राजाकडून जनतेने पास करून घेतलेल्या सनदेतून झाला. पुढे अधिकाराच्या मागणीच्या (१६२८) पत्रात मूलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला. तेथून पुढे एक अधिकारांची परंपराच निर्माण झाली.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात १७८९ क्रांतिकारांनी राष्ट्रीय सभेत मानवी अधिकाराची घोषणा केली. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या काळातही "मानवी हक्कांचा जाहीरनामा" प्रसिद्ध झाला. डिसेंबर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघातही मानवी हक्कांचा विचार करण्यात आला. युनोने मानवी अधिकारांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला.

भारतात स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात प्रत्येकाने मूलभूत हक्कांना एक "निकडीची गरज" म्हटले होते. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताच्या राज्यघटनेत त्यांचा कलम १२ ते ३५ मध्ये उल्लेख करण्यात आला आहे. राजाला सुद्धा या हक्काविरोधी कायदा करता येणार नाही असे स्पष्ट केले आहे. तात्पर्य मूलभूत अधिकार हे मानवी जीवनासाठी अत्यंत आवश्यक अशा मूलभूत अटी असून त्यांना विशेष संरक्षण देऊन त्यांच्या पूर्ततेची व्यवस्था करण्याचे कायदेशीर बंधन देशातील शासनावर घातले जाते.

असे असले तरी आपल्या आपल्या अधिकारांच्या बाबतीत जागृत असलेल्या सार्वभौम राज्याच्या नागरिकांना सुद्धा मानवी अधिकारांचा पुरेपूर उपभोग आपल्या दैनंदिन जीवनात करून घेताना फारच जागरूक राहावे लागते. एवढेही करून त्यांना या हक्कापासून दूर राहावे लागते, नव्हे कधी कधी जाणूनबुजून ठेवले जाते. त्यांची मालमत्ता सुरक्षित राहात नाही, विनाकारण जीवित हानी होते, प्राणास

मुकावे लागते, परकीयांचा त्रास सहन करावा लागतो, सांस्कृतिक विकासाला बाधा येते, वैचारिक गुलामगिरी पत्करावी लागते, 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' अशा प्रकारची अवस्था होते. अशा अवस्थेतून सूज्जनांना मानवी अधिकारांची जोपासना करावी लागते. आदिवासी समाजाची अवस्था तर यापेक्षाही भयानक आहे.

आदिवासी समाज अज्ञान, अशिक्षित, अंधश्रद्धाळू, पारंपरिक विचारांचा आहे. तो विकासापासून वंचित आहे. त्याचे विचार रानटी आहेत. तो आपली जगण्याची चाकोरी सहजासहजी सोडत नाही. अशा या समाजाला राज्य म्हणजे काय? मानवी अधिकार म्हणजे काय? या बाबींचा व्यक्तिगत जीवनात काय उपयोग असतो हे फारसे मोठया प्रमाणात कळालेले नाही. त्यामुळे आदिवासी विकासापासून दूर फेकले गेलेले आहेत. मग हे आदिवासी ईशान्य भारतातील असतील किंवा महाराष्ट्रातील असतील किंवा भारताच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यातील असतील यांची कमीअधिक प्रमाणात सारखीच स्थिती आहे.

विदर्भातील चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्हे आणि मराठवाड्याच्या नांदेड जिल्ह्यातील किनवट तालुक्यात आदिवासी वर्गाचे अपरिमित शोषण जंगल ठेकेदार आणि सावकार वर्गाकडून केले जात होते. शासनाकडून त्यांच्यावर परिणामकारक उपाययोजना केली गेली नव्हती. सन १९८०-८१ मध्ये नक्षलवाद्यांनी गेल्या १०-१२ वर्षांत या भागात प्रवेश केला. १९९२ साली "दलम" नावाच्या नक्षलवाद्याने राज्यमंत्री मा. धर्मावर अत्राम यांचे अपहरण केले होते. अत्राम यांची सुटका करण्याच्या मोबदल्यात राज्य शासनाने "शिवान्ना नावाच्या नक्षलवाद्याची सुटका केली होती. दहशतवादाचा वापर करून त्यांनी मोठया प्रमाणात "खंडणी" वसूल केली. त्यामुळे त्यांनी आदिवासींचे प्रश्न सोडवले. त्याकरीता त्यांनी जंगल ठेकेदार, सावकार, राजकारणी व पोलीस दलाशी समर्थपणे सामना केला आहे. तेंदू पानाच्या एका पुडयाकरीता ठेकेदार त्यांना १९८० साली सात रुपये द्यायचे. आज त्याकरीता ठेकेदार रुपये ७५०/- मोजतात आणि एकाधिकार खरेदी योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र शासन त्याकरीता ३९०/- रुपये देते. बल्लारशाह येथील कागद कारखाना गडचिरोली जिल्ह्यातील एकमेव औद्योगिक आस्थापना होय. या कारखान्याकरीता आदिवासींकडून बांबूची खरेदी करत असे.

ठेकेदार वर्ग नक्षलवादी संघटनांच्या प्रयत्नामुळे कारखान्याचा मालकवर्ग आदिवासी वर्गाकडून किफायतशीर दर देऊन बांबूची प्रत्यक्ष खरेदी करतो. या कारखान्यात काम करणारे बहुसंख्य कामगार आदिवासी जमातीपैकीच आहेत. त्यांच्या वेतन, भत्ते, बोनस व अन्य सुविधांमध्ये गेल्या दोन वर्षांत उल्लेखनीय वाढ झाली आहे. कारखान्याचे कामकाज सुरळीत चालावे याकरीता बल्लारपूर पेपर मिल्सच्या मालकवर्गाने नक्षलवाद्यांना ५० लाख रुपये खंडणी दिल्याचे उघड झाले आहे. जंगल ठेकेदारांनीही ५० लाख रुपयांची खंडणी दिल्याचे उघडकीस आले आहे. म्हणजेच आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचे "परमार्थचे" आणि स्वतःच्या संघनेकरीता शस्त्रास्त्रे खरेदीकरीता व इतर संघटनात्मक कामाकरीता लागणारा पैसा उभारण्याचे "स्वार्थचे" कार्य नक्षलवाद्यांनी प्रभावीपणे केले आहे. अशाप्रकारे आदिवासींचा विश्वास संपादन केल्यावर त्यांच्यावरच, त्यांच्या महिलांवरच अन्याय, अत्याचार करायला सुरुवात केली आहे. यामुळे आदिवासींची अवस्थ पुन्हा बिकट झाली आहे.

आदिवासींना इतर नागरिकांप्रमाणे जीवन जगता यावे, त्यांना मानवी अधिकाराचा उपभोग घेता यावा यासाठी सर्व सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न होत आहे. दहशतवादही नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. तरीपण बिगर आदिवासी नागरिकांसारखी सुद्धा स्थिती ह्यांची झालेली नाही.

आदिवासी ही एक वर्गवारी आहे. भारतात अनेक आदिवासी जमाती आहेत, त्या सर्व एक दुसऱ्यापासून भिन्न आहेत. एका एका प्रदेशात अनेक आदिवासी जमाती राहात असतात. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या भागात आदिवासी दिसून येतात. त्यात महादेव कोळी, वारली, कातकरी, कोकणा, ठाकर, ढोर, कोळी, मल्हारकोळी, काथांडी, भिल्ल, गावीत, धानका, पावरा, दुबळा, पाखी, कोलम, तडवी, माबची, कोरकू, गोंड, मांडियागोंड, कोला, पदधान आध, कोवा, हलवा, करत इत्यादी.

आदिवासींमध्ये अस्पृश्यता, उच्चनीचता आहे म्हणून त्यांना हिंदू म्हणता येते का? याचे उत्तर "नाही" असेच आहे. पण त्यांचे हिंदूकरण व्हावे असा प्रयत्न विश्व हिंदू परिषद, विवेकानंद मिशन अशा संघटना व संस्था करित आहेत.

आदिवासींनी प्रस्थापित धर्माचा औपचारिक स्वीकार केलाच पाहिजे असे नाही. प्रलोभने दाखवून, दडपणे आणून, सत्तेचा धाक घालून वा अडचणींचा फायदा उठवून आदिवासींना हिंदू वा ख्रिश्चन वा मुस्लीम वा आणखी कोणत्या धर्माची दिक्षा देणे निश्चितच अयोग्य आहे किंवा वेगवेगळ्या धर्माच्या संघटनांमध्ये या मुद्द्यावरून स्पर्धा चालणेही अनिष्ट आहे, हे मानवी अधिकाराला धरून नाही.

आदिवासींनी आपली वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनशैली व संस्कृती राखण्यासाठी या जमातींचा त्यांच्या निवास क्षेत्रातील नैसर्गिक संसाधनांवर अधिकार स्वीकारला गेला पाहिजे. निसर्गाशी त्यांचे वेगळे सांस्कृतिक, धार्मिक नाते त्यांना टिकवता आले पाहिजे. या नावाखाली त्यांचेच जमातवादी राजकारणी होऊ शकेल यापासूनही आदिवासींनी जागृत राहिले पाहिजे.

आदिवासींना आपले मानवी अधिकार प्राप्त करून घ्यावयाचे असतील तर त्यांनी शिक्षणाची कास धरली पाहिजे आणि स्वविवेकाने आपल्या संस्कृतीचे अस्तित्व टिकवले पाहिजे. यासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या असलेल्या व नसलेल्या सुविधा उपलब्ध करून कायदा केला पाहिजे. राजकीय व सामाजिकदृष्ट्या जागृती आणली पाहिजे. अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात न्याय्य लढा दिला पाहिजे. त्यासाठी मूलभूत अधिकारांचाही आधार घेतला पाहिजे. असे प्रयत्न केले तरच आदिवासींना सर्वसामान्य ज्ञानी जनांच्याप्रमाणे कुठे मानवी अधिकारांचा वापर करता येईल व आपले जीवन सुखमय बनवता येईल.

सर्वसामान्यपणे प्रत्येक मनुष्याला त्याच्या उत्कृष्ट स्थितीला पोहोचण्यासाठी सामाजिक जीवनामध्ये ज्या गोष्टींची नितांत आवश्यकता असते अशा गोष्टींना मानवी हक्क म्हटले जाते. अशा मानवी हक्कांचा संबंध मनुष्य विकासाशी आहे. अर्थातच मनुष्य हा समाजशील व विचारशील प्राणी असल्याकारणाने तो त्याचा विकास समाजात राहून स्वयंनिर्धार व इतरांच्या सहकार्याने करणार हे गृहीत आहे. मनुष्याच्या अन्न, वस्त्र, निवारण, आरोग्य आणि शिक्षण या प्राथमिक गरजा मानल्या जातात. या मूलभूत गरजांच्या आधारावरच मानवी हक्काची उभारणी केलेली आहे. मनुष्याच्या शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवी हक्कांची नितांत आवश्यकता आहे. याच अन्न, वस्त्र, निवारण

व आरोग्य ह्या भौतिक गरजांसाठी सर्वत्र जागरूकता दिसते आहे. मात्र शिक्षण ही मूलभूत गरज आहे. या गोष्टीला अलीकडेच मान्यता मिळाली आहे. त्यामुळे वैचारिक जागृतीला सुरुवात व्हायला हरकत नाही. खरोखरच मनुष्य जीवनात ऐहिक व आध्यात्मिक अशा दोन बाजू आहेत आणि दोन्ही बाजू अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. मनुष्य जीवनात जसे पोटाची खळगी भरणे महत्त्वाचे वा अपरिहार्य वाटते त्याचप्रमाणे त्याची वैचारिक/मानसिक/बौद्धिक/आध्यात्मिक भूक भागणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. या दोन्ही गरजांची पूर्ती झाली म्हणजे मनुष्यत्वाचा विकास होईल.

”मानवी अधिकार आणि आदिवासी समाज“ या विषयाची मांडणी करतानाही प्रथम मनुष्य जीवनाच्या गरजांचाच विचार करणे प्रस्तुत ठरेल. प्रस्थापित मानवी अधिकाराची व्याप्ती व आवश्यकता स्वच्छ करून या मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यासाठी मनुष्यामध्ये किमान पात्रता किती महत्त्वाची आहे याचा ऊहापोह करणे गरजेचे आहे. त्यानंतर आदिवासी समाजाची स्थिती व त्यांच्या संबंधात मानवी हक्कांची चर्चा करणे संयुक्तिक होईल. मानवी अधिकार सर्वांना मिळणे वा असणे हे तत्त्वतः अतिशय योग्य असले तरीही मानवी अधिकारांसंबंधीची जाणीव जोपर्यंत माणसात निर्माण होत नाही, त्याच्या किमान मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाही तोपर्यंत मानवी अधिकारांचा जाहीरनामा असो वा मूलभूत हक्कांची तरतूद त्याला फारसा अर्थ राहणार नाही.

मानवी अधिकारांची व्याप्ती व आवश्यकता :

संयुक्त राष्ट्रसंघाने काढलेल्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनामानुसार मानवी हक्कांचे पाच भागात वर्गीकरण केलेले आहे.

- १) **नागरी हक्क** : या नागरी हक्कांनाच नागरी स्वातंत्र्ये असेही म्हटले जाते. ही सर्व स्वातंत्र्ये भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात ’मूलभूत हक्क’ या प्रकरणात समाविष्ट केलेली आहेत.
- २) **राजकीय हक्क** : मतदान करणे, स्वातंत्र्य व निःपक्षपाती निवडणुकांचा हक्क आणि राज्य कारभारामध्ये प्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधीमार्फत सहभाग घेणे इ. हक्कांचा समावेश आहे.
- ३) **आर्थिक हक्क** : प्रत्येकाला त्याचा चरितार्थ चालविण्यासाठी काम मिळण्याची संधी, स्वतःसाठी व स्वतःच्या कुटुंबासाठी पुरेसा राहणीमानाचा हक्क, कामगारांना कामगार युनियन स्थापन करण्याचा, योग्य वेतन मिळण्याचा आणि सुरक्षित व आरोग्यकारी परिस्थितीत काम करण्याचा हक्क इत्यादीचा समावेश या हक्कांतर्गत आहे. या विविध हक्कांचा समावेश मूलभूत हक्कात नसला तरीही भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये या गोष्टींचा अंतर्भाव केलेला आहे व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी मूलभूत हक्कांचा अडथळा येणार नाही हे ही स्पष्ट केलेले आहे.
- ४) **सामाजिक हक्क** : स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री-पुरुषांना त्यांच्या संमतीने विवाह करण्याचा हक्क, शारीरिक व मानसिक आरोग्याचा हक्क इत्यादीचा समावेश या हक्कात होतो. भारतीय राज्यघटना तिच्या व्यापक विस्तारात वरील सर्व हक्कांना सामावून घेणारी आहे व त्या दिशेने अंमलबजावणीचे प्रयत्न करताना दिसत आहे. उदा. आंतरजातीय विवाहास कायद्याने मान्यता व

त्यासाठी प्रोत्साहनपर अनुदान शासन देते.

- ५) **शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क** : मनुष्याच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी ह्या हक्कांची महत्त्वाची भूमिका आहे. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण तसेच तंत्रशिक्षण व व्यावसायिक शिक्षणाच्या सोयींनी उपलब्धता विविध राष्ट्र, देश व धार्मिक गटांमध्ये सामंजस्य, सहिष्णुता आणि मैत्रीला प्रोत्साहन या शैक्षणिक हक्कांद्वारे मिळेल असे अभिप्रेत आहे. तसेच प्रत्येकाला समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये मुक्तपणे सहभागी होण्याचा हक्क आहे. समाजाच्या शास्त्रीय, स्वाभाविक प्रगतीत भाग घेण्याचा हक्क आहे. भारतीय राज्यघटनेने यातील बहुतांशी हक्कांचा विचार केलेला आहे व त्याची अंमलबजावणी करण्यासही शासन प्रयत्नशील आहे.

मानवी हक्कांची आवश्यकता किती व कशासाठी? याचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. मनुष्याला स्वतःचा विकास करण्यासाठी म्हणजेच स्वतःचे जीवन स्थिरपणे जगण्यासाठी त्याला सामाजिक सुरक्षितता, व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आणि शांततामय वातावरणाची गरज असते. मनुष्य हा स्वभावतः दुष्ट वा चांगला नसतो, तो मूलतः दुर्गुणांनी भरलेला असतो किंवा तो निसर्गतः चांगला असतो अशी मतांतरे मनुष्याच्या स्वभावाविषयी विविध विचारवंतांनी व्यक्त केलेली आहेत. प्रचलित समाजाकडे बघता मनुष्यात वाईट व चांगले असे दोन्ही प्रकारचे गुण एकवटलेले दिसतात. मग ते शिक्षणाने आलेले असतील वा त्याच्यात उपजत असतील. अशा दोन्ही प्रकारच्या गुणांचा विचार करता मनुष्यात सद्गुण असतील तर प्रश्न निर्माण होणारच नाही. मात्र जेव्हा दुर्गुणांचा सुळसुळाट होतो तेव्हा मनुष्याचे सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. ज्याच्याकडे शक्ती आहे त्याची सरशी होते, समाजात शक्तीवान व दुर्बल असे गट तयार होतात. शक्तीवानांकडून दुर्बलांचे शोषण सुरू होते. मार्क्सच्या मतानुसार मानवीय इतिहासात भौतिकदृष्टीने दोन गट होते. त्यातील एका गटाने दुसऱ्या गटाचे शोषण केले आहे. जॉन लॉक म्हणतो, मनुष्याला निसर्गतः जीववित्त, वित्त व स्वातंत्र्य हे तीन हक्क प्राप्त होतात आणि त्यानुसार समाज आणि राज्याच्या निर्मितीपूर्वी मानवप्राणी सुखाने राहात होता. मात्र या निसर्गतः मिळालेल्या हक्कांची व निसर्ग नियमांची अंमलबजावणी करणे, प्रसंगी मतभेद निर्माण झाल्यास निर्णय देणे यासाठी तटस्थ यंत्रणा नसल्याने मनुष्य जीवन अस्थिर बनले होते. थोडक्यात मनुष्य जीवनातील विविधता बघता त्यांना नियंत्रित करणारी यंत्रणा पूर्वी हवी होती व आजही हवी आहे. त्या यंत्रणेचाच एक भाग म्हणून राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचा उत्कर्ष साधण्यासाठी मानवी हक्कांची निर्मिती केली गेली. त्यांना शासन संस्थेचे पाठबळ दिले गेले. आज प्रत्येक राष्ट्रामध्ये प्रत्येकाला ह्या मानवी हक्कांचा त्यांच्या प्रगतीसाठी उपभोग घेण्याकरीता शासनाकडून व विविध संस्थांकडून प्रयत्न होताना दिसत आहे.

मनुष्य हा जसा समाजशील व विचारशील प्राणी आहे तसाच तो अनुकरणप्रियही आहे. वातावरणाचा, परिस्थितीचा त्याच्यावर परिणाम होतो. उदा. आदिवासी समाजाला प्राचीन काळी दुय्यम स्थान ठरवले गेले होते. त्याचा इतका परिणाम त्याच्यावर झाला आहे की ते आजही स्वतःला दुय्यमच समजतात, उच्चवर्णीयांपेक्षा कनिष्ठ समजतात. महिलांचीही स्थिती अशीच आहे. ती स्वतःला पुरुषांपेक्षा

हीन समजते. जागृत वस्तीत (शहरात) राहणाऱ्या नागरिकांमध्ये अन्यायाला प्रतिकार करण्याची वारंवारता जागृत नसलेल्या वस्तीत (ग्रामीण भागात) राहणाऱ्यांपेक्षा जास्त आढळते याची कारणे अनेक आहेत. शिक्षण व जनजागृती, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्थिती वगैरे कायद्याने मानवी अधिकार कागदोपत्री सर्वाना दिलेले असले तरीही या अधिकारांची जाणीव समाजात निर्माण व्हायला हवी. या अधिकारांची जाणीव घेण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे.

मानवी अधिकारांचा वापर करण्यासाठी किमान पात्रतेची गरज :

मानवी हक्कांचा उपभोग घेण्यासाठी माणसातील मनुष्यत्व जगवणं गरजेचं आहे. जे आजच्या शिक्षणानं शिक्षणाच्या सुविधा मोठ्या प्रमाणात असूनही साध्य झालेले नाही. आदिवासी भागात तर शिक्षणाच्या सुविधाच नाहीत. आज दिले जाणारे व्यवसायाभिमुख शिक्षण यासाठी पुरेसे नाही तर जीवनाभिमुख किंवा मनुष्याच्या गुणांना विकसित करणारे शिक्षण त्यासाठी गरजेचे आहे. देशाची राज्य व्यवस्था, अर्थ व्यवस्था आणि समाज व्यवस्था, कुटुंबाच्या पलीकडे जाऊन विचार करण्याची तयारी, प्रचलित रुढी, परंपरा वा चालीरिती ह्या विकासासाठी योग्य ती अयोग्य याची जाणीव, शास्त्रीय आधारावर जीवन पद्धती ह्या सर्व गोष्टी शिक्षणाने माणसांपर्यंत पोहोचतात. मनुष्याच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठीची ओढ व त्यासाठी मेहनत घेण्याची तयारी माणसात हवी. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व बौद्धिकदृष्ट्या मनुष्य हा सक्षम असला पाहिजे तेव्हाच त्याला मानवी अधिकारांची व्याप्ती कळेल व त्याचा आपल्या जीवनाच्या विकासासाठी कसा वापर करावा तेही कळेल. केवळ ग्रामीण व आदिवासी भागात साधन सुविधांची कमतरता आहे. शिक्षणाच्या सोयींची वाणवा आहे म्हणून ते स्थित व शांततामय जीवन जगू शकत नाही वा विकास करू शकत नाही असे नाही, तर पुढारलेल्या प्रदेशातही आर्थिक दृष्टीने समाज प्रबळ बनत चाललेला असताना सामाजिक, राजकीय व बौद्धिक दृष्टीने तो मागासलेला दिसतो.

भारतामध्ये प्राचीन काळी वर्णव्यवस्था होती, सुरुवातीचा काही काळ सोडला तर या वर्णव्यवस्थेने समाजामध्ये स्पष्टपणे जन्मावर आधारित चार वर्ग उच्चनीचतेच्या आधारावर निर्माण केलेले होते. तत्कालीन समाजात उच्चवर्णीयांशिवाय इतरांना शिक्षणाची बंदीच घातलेली होती. आजही दुर्दैवाने केवळ कागदोपत्री बंदी नाही. मात्र प्रत्यक्षात शिक्षण घेण्याची कुवत नसल्याने जीवन शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नसल्याने अप्रत्यक्षपणे आदिवासी समाजाला शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत आहे. अतिशय थोडक्या प्रमाणात आरक्षणाच्या तरतुदींचा लाभ या समाजातील प्रतिष्ठितांच्या वाटयाला येतो आणि बहुसंख्य आदिवासी लोक त्यापासून वंचित राहतात. शिक्षणाने मनुष्य परिवर्तन होऊ शकते म्हणूनच महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचा आग्रह सर्वसामान्यांना केला होता. विद्येच्या अभावामुळे कसे अनर्थ ओढवले गेले होते हेही त्यांनी स्पष्टपणे मांडले होते. (विद्येविना मती गेली मतीविना गती गेली). आजही ही स्थिती फारशी बदललेली नाही. प्राचीन समाज व्यवस्थेतील उच्चनीचतेचा पगडा अद्यापही समाजावर आहे. आजही ग्रामीण महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने वेतन मिळत नाही. पुरुषांबरोबरीने मानसन्मान मिळत नाही, तिची

खरेदी विक्री होते. विशेष म्हणजे महिलांना मिळणाऱ्या दुय्यम स्थानाबद्दल त्यांची तक्रारही नसते. निसर्गाने टाकलेल्या मातृत्वाच्या जबाबदारीशिवाय पुरुष मंडळी स्त्रीवर अधिकाधिक बंधने टाकताना दिसतात. आदिवासी समाजापर्यंत राष्ट्रात घडत असलेल्या घटनांची माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही वेळेवर पोहोचत नाही. त्यांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता होत नाही आणि मूलभूत गरजांची पूर्तता करून घेण्यासाठी आदिवासी लोकही प्रयत्न करताना दिसत नाही. त्यांच्यातील अनावश्यक रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धायुक्त गोष्टी त्यांना विकासाच्या मार्गापासून दूर लोटत आहे. भौतिक गरजांबद्दल इतकी उदासीनता असल्यावर वैचारिक जागृतीची कल्पना फारच दूर आहे. म्हणूनच मानवी अधिकारांचा विचार करताना मनुष्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व बौद्धिकदृष्ट्या किमान पात्रता असणे गरजेचे आहे.

मानवी अधिकार व आदिवासी समाजाची स्थिती :

भारतात वेगवेगळ्या प्रदेशात प्राचीन आदीम जमातीचे लोक राहतात. त्यांना सर्वसामान्यपणे आदिवासी म्हणून ओळखले जाते. For historical and socially wrong reasons, the Indian Society perpetrated a system of exploitation and dehumanisation of some of the socially and economically most backward classes. These classes as identified in a schedule to the constitution are known as the Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Page 181)

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात सुमारे सहा कोटी आदिवासी आहेत. त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक २३ टक्के मध्यप्रदेशात आहे. महाराष्ट्रात ११ टक्के आहे. भारतात एकूण ४१४ आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्रात मुख्यतः गोंड व भिल्ल जमातीचे लोक राहतात. या आदिवासी जमातींचे वास्तव्य प्रामुख्याने डोंगराळ व पर्वतीय प्रदेशात आहे. त्यांच्या आर्थिक जीवनाची पद्धती अद्यापही बहुतांशी प्राचीन आहे. पारंपरिक पिकांची शेती, शिकार, पशुपालन व वन्यपदार्थ गोळा करणे, डोंगराळ व पर्वतीय प्रदेशात या जमातींचे वास्तव्य असल्याने साहजिकच त्यांचा संबंध नागरी जीवनाशी अल्पप्रमाणात राहिला. पर्यायाने मानवी विकासाच्या आधुनिक संकल्पनांपासून ते वंचित राहिले व राहात आहेत.

आदिवासी समाजात प्रबोधनाची गरज :

सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाचे शोषण करणारी अमानवीय अशी व्यवस्था भारतीय समाजात काही चुकीच्या आधारावर उभी होती. ही स्थिती बदलण्यासाठी आज कायद्याने या गोष्टींना स्थान दिलेले नाही. किंबहुना भेदभाव निर्माण करणाऱ्या सामाजिक व धार्मिक परंपरांचे कायद्याने उच्चाटन केले आहे. तरीही अद्याप आदिवासी समाज अधिकारांपासून वंचित कां? विकासाच्या मार्गापासून दूर का? V. S. Mani Human Rights in India - A Survey या शोध निबंधात लिहितात Today backwardness is neither a social stigma nor handicap, it is the politician's chartered vehicle to power and help. हे विधान बऱ्याचअंशी खरे वाटते. आजकालच्या राजकीय नेत्यांना त्यांच्या सत्तेसाठी व स्वार्थासाठी हया जाती जमाती हव्या आहेत. यांचे मागासलेपण हवे आहे म्हणून आदिवासी समाजाला मानवी अधिकारांच्या सहाय्याने विकासाच्या मार्गावर चालण्यासाठी शिक्षित तर व्हावे लागेलच शिवाय

आपल्या परंपरा, रुढी व चालीरिती ह्या शास्त्राधारित उभ्या कराव्या लागतील. आदिवासींसाठी केवळ कायदे करून चालणार नाही. आदिवासी महिलांसाठी तरतुदी करून चालणार नाही व आदिवासी मुलांसाठी केवळ कागदोपत्री शाख उघडून चालणार नाही तर त्यांच्यातील स्वत्व जागविणारं मनुष्यत्वाचं शिक्षण देण्यासाठी आपल्यासारख्या सुशिक्षितांना खेडयापाडयात जावे लागेल, त्यांचं होऊन राहावं लागेल व दोघांमध्ये संबंध प्रस्थापित झाल्यानंतरच परिवर्तनाची शक्यता उभी राहील.

एक विचारवंत म्हणतो For human dignity not only the economic, social and cultural rights are necessary but also the self confidence, self respect which is through the mental exercises.

संदर्भ

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती समस्या व विकास. संपादक – डॉ. गोविंद गारे
२. आदिवासी विकास योजना. संपादक : आदिवासी समाजकृती समिती
३. लोकराज्य आदिवासी लोकराज्य विशेषांक
४. मागास देशांच्या विकासात शिक्षणाचे स्थान. लेखक : अॅडम कर्ल.
५. डांगचा सिंह. लेखक : सदाशिव दीक्षित
६. आदिवासी लोकगीते. संपादक : डॉ. गोविंद गारे, सुधीर जोग.
७. आदिवासी कला. संपादक : डॉ. गोविंद गारे, उत्तमराव सोनवणे.
८. आदिवासी विकासाचे शिल्पकार. संपादक : डॉ. गोविंद गारे
९. महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न. लेखक : डॉ. सुधीर फडके.
१०. वनवासी राजा. लेखक : ठक्कर बाप्पा, डॉ. एन. एल. जाधव
११. ठक्कर बाप्पा : डॉ. गोविंद गारे
१२. आदिवासी संशोधन पत्रिका— मार्च ८७, सप्टेंबर ८८, सप्टेंबर ८९, मार्च ९६.
१३. विविध सरकारी अहवाल.
१४. हाकारा मासिक. संपादक : डॉ. मुटाटकर
१५. खोटया आदिवासींचा धोका. संपादक : आदिवासी समाजकृती समिती

विकलांग आणि मानवी हक्क

प्रा. डॉ. सुहास आव्हाड,
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
सहकारमहर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात महाविद्यालय, संगमनेर.

प्रस्तावना:—

आधुनिक युगातराष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्क ही संकल्पना महत्वपूर्ण ठरत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर नवस्वतंत्र राष्ट्रांबरोबरच लोकशाहीचा उदय झाला आणि तेव्हा पासून मानवाला काही मुलगामी स्वरूपाचे हक्क प्राप्त होण्याची शाश्वती निर्माण झाली.

मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र आहे. काही हक्क त्याला जन्मल्यापासूनच मिळतात. प्रत्येकाचं जीवन सुजलाम सुफलाम व्हावे प्रत्येकाला जन्मताच प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या विचारधारणेतूनच मानवी हक्काची संकल्पना दिसून येते.

हक्क व्याख्या:—

प्रा.हॅरॉल्ड लास्की—

“राज्याने मान्यता दिलेल्या मागण्या म्हणजे हक्क होय.”

प्रा.बोझांके—

“आपण ज्या समाजाचे घटक आहोत त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होय.”

विकलांगता हा शारीरिक, आकलनात्मक, बौद्धिक, ज्ञानेंद्रिये, भावनिक, विकासात्मक वा यापैकी काही गोष्टींच्या एकत्रित क्षतिंचा (impairment) परिणाम असतो. विकलांगताही जन्मापासून असू शकते वा व्यक्तित्वाच्या जीवनकाळामध्ये एखाद्या टप्प्यावर निर्माण होऊ शकते.

विकलांगताही संज्ञा कडबोळ (Umbrella) स्वरूपाची आहे. यामध्ये विभिन्न क्षती, कृतीवर मर्यादा आणि सहभागावर असलेल्या निबंधाचा समावेश होतो. शरीर कार्य वा रचनेतील समस्या म्हणजे क्षती होय.

कोणतेही काम वा कृती करताना व्यक्तीला भेडसावणारे अडथळे म्हणजे कृतीवरील मर्यादा होय. तर सहभाग निर्बंध म्हणजे व्यक्तीला जीवन घटित असून ते व्यक्तीच्या शरीराची वैशिष्ट्ये आणि ती व्यक्ती वास्तव करत असलेल्या समाजाची वैशिष्ट्ये या दोहोंतील आंतरसंबंधाचे प्रतिबिंब होय.

संयुक्त राष्ट्रातर्फे “आंतरराष्ट्रीय विकलांग व्यक्ती दिन” (IDPD) म्हणून दरवर्षी ३ डिसेंबर हा दिवस साजरा करण्यात येतो. भारतात दरवर्षी ३ डिसेंबर हा दिवस “राष्ट्रीय अपंग दिन” म्हणून साजरा केला जातो.

भारतातील विकलांग व्यक्तींची स्थिती :-

भारतीय समाजात विकलांगतेची स्थिती दर्शवण्यासाठी विविध संज्ञा वापरल्या जातात. भारतात सामाजिक पारूपावरून (Social Model) आधारीत संकल्पनात्मक चिकाटीचा अभाव असल्यामुळे विभिन्न पद्धतीच्या आधारे विकलांगतेच्या मूल्यमापनाचे प्रमाणीकरण (Standardization) उपलब्ध नाही. विकलांग व्यक्ती संदर्भामध्ये कलम ४१ चा विशेषत्वाने उल्लेख कारावा लागेल. या कलमानुसार रोजगाराचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि बेरोजगार, वृद्धापकाळ, आजारपण या काळामध्ये सार्वजनिक मदतीची तरतूद केली आहे. भारतीय संविधानाच्या ७ व्या परिशिष्टातील 'राज्यसूची' मध्ये "रोजगारासाठी असमर्थ आणि विकलांग व्यक्तींना सहाय्य " हा विषय सामाविष्ट करण्यात आला आहे."

जागतिक पातळीवर विकलांग व्यक्तींची स्थिती:-

UNDP नुसार जागतिक एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास १० टक्के (अंदाजे ६५० दशलक्ष) लोकसंख्या ही विकलांगतेसह जीवन जगत असते. जगात हा समुदाय सर्वात मोठा अल्पसंख्य समुदाय असून त्यापैकी ८० टक्के लोकसंख्या विकसनशील राष्ट्रांमध्ये राहते. एकूण गरीब लोकसंख्येपैकी २० टक्के लोकांना जगात काही प्रमाणात विकलांगता आहे. अमेरिकेने प्रकाशित केलेल्या २००४ च्या सर्वेक्षण अहवालामध्ये विकसित राष्ट्रांमध्ये विकलांगता असणारी कार्यरत वयोगटातील केवळ ३५ टक्के लोकसंख्या काम करते. रूजर्स विद्यापीठाने (Rutgers University) २००३ साली काही मालकांचे (Employers) सर्वेक्षण केले त्यापैकी १/३ मालकांचे असे मत होते की, विकलांग व्यक्ती आवश्यक त्या परिणाम कारकतेने काम करू शकत नाहीत. ६ एप्रिल २०१५ रोजी जागतिक बँकेने नमूद केले की, जगात १ अब्जच्या जवळपास १५ टक्के लोकसंख्या कोणत्याना कोणत्या प्रकारच्या विकलांगतेने पीडित असून जवळपास १/५ किंवा ११० ते १९० दशलक्ष विकलांग महत्व पूर्ण विकलांगतेने बाधित आहेत.

महाराष्ट्रातील विकलांग व्यक्तींची स्थिती:-

२०११ च्या जनगणनेनुसार दरहजारी लोक संख्येमागे अखिल भारतीय पातळीवर विकलांग व्यक्तींची संख्या २१ आहे. ओडिशा राज्यातही संख्या २८ तर महाराष्ट्रात सर्वात कमी १६ आहे. २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यात विकलांग व्यक्तींची एकूण लोकसंख्या २९,६३,३९२ आहे. यात विकलांग पुरुषांची संख्या १६,९२,२८५ तर विकलांग महिलांची संख्या १२,७१,१०७ इतकी आहे.

विकलांग व्यक्तींच्या समस्या :-**१) अल्प प्रमाणात साक्षरता:-**

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार (मे २००७) भारतातील विकलांग व्यक्तींमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण ५२ टक्के तर सर्वसाधारण लोकसंख्येमध्ये हेच प्रमाण ३५ टक्के आहे. महिलांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण ६४ टक्के तर पुरुषांमध्ये हे प्रमाण ४३ टक्के दिसून येते.

२) आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वासाचा अभाव:—

विकलांगता हा सामाजिक कलंक मानल्याने त्यांच्या मनामध्ये स्वतःविषयी न्यूनगंड निर्माण झालेला दिसून येतो. विकलांग व्यक्तींना आपल्या क्षमतेबाबत साशंकता असल्याने कुटुंबातील अन्य सदस्य, मित्र, मैत्रिणी, सामाजिक संपर्क आणि रोजगार या सर्वव्यक्ती वा घटकांपासून अलिप्त राहण्याचा प्रयत्न करतात.

३) कौशल्याचा अभाव :—

विकलांग व्यक्ती व्यक्तीगत स्वच्छता राखणे, प्रवास, बाथरूमचा वापर, नीटनेटकेपणा आणि व्यक्तीगत सुरक्षा इत्यादींमूळे मूलभूत कौशल्ये शिकवली जात नाहीत.

उदा. संभाषण, श्रवण कौशल्ये.

४) विकलांग पाल्याची अतिकारजी:—

विकलांग व्यक्ती आपल्या लहानलहान गोष्टीसाठी आई—वडील, भाऊ—बहिण, मित्र—मैत्रिणी यांच्यावर अवलंबून असतो. त्यांची कार्यत्यांना स्वतंत्रपणे करता येत नाही. पालक आपल्या पाल्याची अतिकारजी घेताना दिसून येतात.

५) आरोग्याचे प्रश्न:—

विकलांग व्यक्तींना योग्यवेळी औषधोपचार उपलब्ध न झाल्याने त्यांचे आरोग्य ढासाळते. विकलांग व्यक्तींना योग्य त्यासाधनांचा पुरवठा केला जात नाही.

६) इतर समस्या:—

दूरस्थ भागात वास्तव्य असणे, विकलांग व्यक्तींना भेडसावणाऱ्या शैक्षणिक व रोजगाराच्या संधीमधील असमानता या दोन समस्या अधिक मूलभूत स्वरूपाच्या आणि सामाजिक दृष्टीने अनेक महत्वपूर्ण आहे.

केंद्रशासनाच्या विकलांग व्यक्तींसाठी योजना व कार्यक्रम:—

- १) केंद्रशासन पुरस्कृत अपंग एकात्म शिक्षण योजने अंतर्गत अंध, मुकबधीर, कर्णबधीर, शिक्षणक्षम मतिमंद व विकलांग मुलांना सर्वसामान्य शाळेत प्रवेश देऊन शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जाते.
- २) स्वयंसेवी संस्थांना प्रोस्ताहन या योजनेअंतर्गत कर्णबधीर व बहुविकलांग करीता कार्य करणाऱ्या संस्थांना अर्थसाहाय्य.
- ३) राष्ट्रीय अपंग पुनर्वसन कार्यक्रम: लातूर, चंद्रपूर आणि नाशिक जिल्ह्यातील अपंग समाजाचे पुनर्वसन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली जाते.
- ४) ग्रामीण पुनर्वसन योजना : या योजने अंतर्गत जिल्हा अपंग पुनर्वसन केंद्राची स्थापना करून अपंगांना मोफत व अल्पदरामध्ये कृत्रिम अवयव व साधने पुरवली जातात.
- ५) दीनदयाळ विकलांग पुनर्वसन योजना : या योजनेअंतर्गत शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण देणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना अनुदानाच्या स्वरूपात साहाय्य केले जाते.
- ६) इंदिरागांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्तीवेतन योजना : या योजने अंतर्गत राज्यातील १८ ते ६५

वर्षाखालील विधवा अपंगांना ६००००. मासिक निवृत्ती वेतन दिले जाते.

या योजनेबरोबरच राष्ट्रीय अपंग पुरस्कार, राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती योजना, महाविद्यालयांची स्थापना, राष्ट्रीय विश्वस्त कायदा, १९९९ नुसार न्यासाची स्थापना, आणि परदेशी शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती अशाप्रकारचे साहाय्य केले जाते.

महाराष्ट्र शासनाचे विकलांग व्यक्तीसाठी कार्यक्रम व योजना:—

- १) आरोग्य, शिक्षण व प्रशिक्षण रोजगार व स्वयंरोजगार यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून वेगवेगळ्या कार्यक्रमांमार्फत अपंगांना अर्थसाहाय्य व अनुदान दिले जाते.
- २) ओळखपत्र:—जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी यांच्याकडून अपंग व्यक्तींना ओळखपत्र देण्यात येते. त्याआधारे त्यांना एस.टी, रेल्वे आणि विमान प्रवास भाड्यांमध्ये सवलत देण्यात येते.
- ३) संजय गांधी निराधार योजना :— या योजनेअंतर्गत अपंग व्यक्तींना दरमहा २५०००. आर्थिक मदत दिली जाते.
- ४) निवासस्थाने :— इंदिरा आवास योजनेतून घरकुल, शासकीय अपंग कर्मचाऱ्यांना म्हाडाची घरे तसेच शैक्षणिक संस्थांसाठी नाममात्र दरात भूखंड उपलब्ध करून दिले जाते.
- ५) अपंग कल्याण पुरस्कार:— उत्कृष्ट कार्य करणाऱ्या अपंग कर्मचारी, उद्बोधक अधिकारी यांना शासनाच्यावतीने अपंग कल्याण पुरस्कार दिला जातो.
- ६) वस्तीगृहीमध्ये राखीव जागा, माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक परिक्षासाठी सवलती इ. माध्यमातून योजनांची अंमलबजावणी.

समारोप:—

सर्वसामान्य व्यक्तीप्रमाणेच विकलांग व्यक्तींना चांगले जीवनमान जगता यावे यासाठी केंद्रसरकार व राज्य सरकार वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून अर्थसाहाय्य व अनुदान देऊन त्यांच्या पुनर्वसनाबरोबर त्यांचे पालनपोषण करण्याचे काम सरकार करते.

अपंग व्यक्तींचे मानवी हक्क आणि भारत सरकारची भूमिका : एक चिकित्सक अभ्यास

किर्तीकर वाल्मीक भीमराव,
संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,
डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारतात स्वातंत्र्यानंतरची ११ वी जनगणना २०११ ला झाली व त्यानुसार भारताची एकूण लोकसंख्या साधारणतः १२१ कोटी आहे. ' सामाजिक न्याय व अधिकारीता मंत्रालयाने' २००१ च्या जनगणनेला अनसरून NSSO (National Sample Survey) ला विनंती करून सांगितले की, भारतातील अपंग व्यक्तींचीही आकडेवारी जाहीर करावी त्यानुसार जुलै – डिसेंबर २००२ला ५८ व्या फेरीनुसार भारतातील सर्व प्रकारच्या अपंग व्यक्तींची आकडेवारी जाहीर करण्यात आली. त्या सर्वेक्षणामध्ये शारीरिक व मानसीक अपंगत्वाचा स्वतंत्रपणे उल्लेख करून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक गुणवैशिष्ट्यासह अपंगत्वाचा वयोगट, साक्षरता, व्यावसायिक प्रशिक्षण, रोजगार अपंगत्वाचे प्रकार व कारणे इत्यादी मुद्द्यांचा विचार करण्यात आला होता.

NSSO (National Sample Survey Organization) Survey रू २००२

या सर्वेक्षणानुसार ५८ व्या फेरीच्या आकडेनुसार भारतात अपंग व्यक्तींची संख्या १.८५ कोटी होती आणि ती त्यावेळच्या एकूण लोकसंख्येच्या १.८ टक्के होती. या लोकसंख्येत मतीमंद, अंध, कर्णबधीर, मुकबधीर, वाचादोष आणि बहुविध विकलांगता इ. अपंग प्रकाराचा समावेश केलेला होता.

अपंगत्व म्हणजे काय?

International Classification of Impairment Disability च्या मते, "व्यक्तीमधील वय, लिंग, त्याचबरोबर सामाजिक, सांस्कृतीक घटकातील अक्षमतेच्या कारणाने जे नुकसान किंवा मागसलेपण निर्माण होते त्यास अपंगत्व म्हणतात."

अपंगत्वाचे प्रकार :

The Person With Disabilities (Equal Opportunities Protection of Right and Full Participation) Act, १९९५ नुसार अपंगत्वाचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत:

अंधत्व, श्रवण शक्तीतील दोष, वाचादोष, अस्थिव्यंग, मतीमंदता, मानसिक आजारपण इत्यादी.

संशोधन विषयाची गरज व महत्व:

कोणत्याही देशात एखादा समाजघटक इतरांच्या तुलनेत आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक व राजकी दृष्ट्या मागासलेला असेल तर त्याच्या पुनर्वसनाची जबाबदारी त्या देशाच्या शासनाची असते. किंबहुना युनोच्या मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यानुसार जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला काही मानवाधिकार

असतात त्यांचे जतन करण्याचे, संवर्धन व संरक्षण करण्याचे काम त्या – त्या देशाच्या सरकारचे असते. देशाच्या प्रत्येक नागरीकाला सर्वांगीण विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे त्या देशाच्या शासनव्यवस्थेचे कर्तव्य आहे.

जागतिक शांतता व मानवाधिकाराच्या संरक्षण, संवर्धनासाठी कटिबद्ध असणाऱ्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ ला जगातील सर्वच राष्ट्रांना सूचीत केले की, कोणत्याही देशाच्या नागरीकांना त्यांचे मानवी हक्क जन्मताच मिळतात. त्यानुसार कोणत्याही सार्वभौम संघटनेला त्यावर बंधने आणता येणार नाही. इतर सदस्य राष्ट्रांप्रमाणेच भारतानेही हा जाहीरनामा १९४८ ला स्वीकारला कारण भारत राष्ट्रकुलाचा सदस्य होता. १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय प्रतिनिधीकडून तयार करण्यात आलेल्या संविधानाने सर्व भारतीय नागरीकांना कलम १२ ते ३५ द्वारे मुलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले. भारतीय नागरीक म्हणून अपंगांनाही हे मुलभूत अधिकार आहेतच परंतु 'अपंग व्यक्ती' म्हणून भारतीय राज्यघटनेत अपंगांच्या मानवी हक्काबाबत विशेष तरतुदी करण्यात आलेल्या नाही.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे मुलभूत अधिकाराचा आत्मा (कलम २१) सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार यामध्ये अपंगांच्या मानवी हक्काबाबत विशेष उल्लेख नाही. सन्मानपूर्वक जीवन जगणे हा अपंगांना मिळालेला मानवी हक्क आहे. परंतु याठिकाणी असे दिसून येते की, शासनावर बंधनकारक नसलेल्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये (कलम ३५ ते ५१) मध्ये अपंग कल्याणाचा उल्लेख केलेला आहे. ज्याद्वारे अपंगांच्या मानवी हक्काचे संरक्षण, संवर्धन होऊ शकत नाही.

याशिवाय स्वातंत्र्योत्तर भारतात अपंग कल्याण, अपंगांचे पुनर्वसन, अपंगांचे शिक्षण इ. च्या बाबतीत ज्या तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत त्या अपंगांचे मानवी हक्क अबाधित ठेवण्यास अपूर्ण पडत आहेत. म्हणून प्रस्तुत संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने अभ्यास करताना असे आढळले की अपंगांच्या मानवी हक्काबाबत भारत सरकारचा दृष्टिकोन संकुचीत आहे व त्यावर संशोधन होणे गरजेचे आहे कारण संबंधीत समस्या ही अपंगांच्या मानवी हक्काविषयीची अत्यंत महत्वाची समस्या आहे.

अपंगांच्या मानवी हक्काबाबत युनोचे प्रयत्न :

१. २० डिसेंबर १९७१ साली युनोने मानसिक विकलांग व्यक्तित्या हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द केला.
२. ९ डिसेंबर १९७५ ला युनोने सर्वच प्रकारच्या अपंगांच्या मानवी हक्काचा जाहीरनामा प्रसिध्द केला.

उद्देश :

१. अपंग व्यक्तित्ना आपल्या क्षमतेचा पुर्ण विकास साधने शक्य व्हावे व आपल्या शारीरिक व मानसिक अपंगत्वावर मात करता यावी.
२. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९८१ हे वर्ष 'अपंग व्यक्तीचे आंतरराष्ट्रीय वर्ष' म्हणून साजरे केले.
३. संयुक्त राष्ट्र संघाचे अपंगांसाठीचे दशक १९८२ ते १९९२ घोषित केले.

अपंगांच्या कल्याणासाठी जागतीक स्तरावरील प्रयत्न:

१९ व्या शतकाच्या सुरवातीस पहिल्यांदाच अपंगांच्या कल्याणासाठी रचनात्मक पध्दतीने कार्यक्रमाची सुरवात झालेली दिसते. अमेरिका व फ्रान्समध्ये लोकशाही आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याच्या चळवळीने वेग धरला तेव्हा अपंग कल्याणाबाबतच्या प्रवृत्तीही फरक पडलेला दिसून येतो. तेव्हा तेथे राजकीय सुधारकांनी अपंगांच्या शिक्षण, आरोग्यासोबतच त्यांची सुरक्षितता, पुनर्वसन आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यावर काम करायला सुरवात केली. परंतु भारतात मात्र असे शासकीय आणि निमशासकीय प्रयत्न झाल्याचे आढळून येत नाही.

समुल गिडली नावाचा अमेरिकन तत्वज्ञ म्हणतो, "अपंग व्यक्ती इतरांप्रमाणेच जीवन जगू शकतात. त्यांना दया दाखविण्याची आवश्यकता नाही."

लुईस ब्रेलने (फ्रान्स) अंधांसाठी ब्रेल लिपीचा शोध लावून अपंग कल्याणाच्या दिशेने एक महत्वाचे पाऊल टाकले.

रॉयल कमिशन (१८८५-८६) च्या शिफारशीनुसार यु.के. मध्ये विविध प्रकारच्या तंत्रशिक्षण व व्यावसायिक संस्थांची स्थापना करून अपंग रोजगाराला प्रोत्साहन मिळाले.

अपंग कल्याणासाठी भारतातील प्रयत्न आणि मानवी हक्क:

- इ.स. १९३० मध्ये भारतात डॉ. कुर्जित वर्ग यांनी तिरुपुत्तर स्कुल फॉर ब्लाइंड च्या माध्यमातून 'Madras Association' ची स्थापना केली त्याचबरोबर मुकबधीरांसाठी 'Lady Noise Political School' ची स्थापना दिल्ली येथे केली. त्याचबरोबर हैद्राबाद येथे 'राजकीय मुकबधीर विद्यालयाची (१९३९) ला स्थापना केली.
- इ.स. १९५० मध्ये अमेरिकेने आपले पहिले अपंग कल्याण धोरण जाहीर केले त्यानंतर १९५० पासून अपंगांच्या व्याख्येत शारीरिक अपंगत्वाचा वेगळा उल्लेख केला. परिणामस्वरूप भारत सरकारचे या समस्येवर लक्ष केंद्रित झाले आणि मुंबई येथे All India Institute of Physical Medicine & Rehabilitation या संस्थेची स्थापना केली.
- इ.स. १९६० च्या दशकात अंध व्यक्तिसाठी कृषी आणि ग्रामीण प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करण्यात आली. याच दरम्यान (P.L. ९३.११३) ची दुरुस्त करून आणि Education for All Handicapped Children Act (P.L. ९४.१४२) पास करण्यात आला.
- इ.स. १९८५ (RCI) Rehabilitation Council of India ची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये 'अपंगाची सुरक्षितता आणि अधिकार' यावर जोर देण्यात आला.
- १९९५ ला भारतात PWD Act - संमत केला.
- १९९९ ला National Trust (राष्ट्रीय न्यास) स्थापन करण्यात आले.
- २००५ ला अपंग व्यक्तिसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले.
- आणि नुकतेच सत्तारूढ झालेले प्रधानमंत्री नरेद्रं मोदी यांनी भारतातील सर्व अपंगांना दिव्यांग या

नावाने संबोधले जावे असे अवाहन करून अपंगाबाबतचे धोरण जाहीर केले.

अपंगाचे मानवाधिकार आणि भारत सरकारची भूमिका:

भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराचे कलमे १२ ते ३५ मध्ये कायद्यापुढे समानता या तत्वाचे अपंगाच्या मानवाधिकाराबाबत उल्लंघन होताना आढळून येते. त्याचबरोबर कलम २१ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे देशातील प्रत्येक नागरिकाला सन्मानाने /प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे परंतु अपंगांना कुटुंबामध्ये, समाजामध्ये, नोकरीच्या ठिकाणी व एकूणच सार्वजनिक जीवनात कुचेष्टेचे जीवन जगावे लागते. याबाबत स्वातंत्र्योत्तर काळात अपंगाच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षण आणि संवर्धनाच्या संदर्भात विशेष तरतुदी झालेल्या नाही त्यामुळे याबाबत भारत सरकारची भूमिका व्यापक नसल्याचे दिसते.

रोजगाराच्या बाबतीत तसेच आरोग्य आणि शिक्षणाच्या बाबतीत अपंगाच्या मानवी अधिकाराचे उल्लंघन होतांना दिसते याविषयीसुद्धा सरकार या विषयाकडे उदासिन दृष्टिकोनातून पाहत असल्याचे आढळते.

सरकारचे अपंग कल्याणविषयक धोरण आणि त्यातून अपंगाच्या मानवी हक्काकडे होत असलेले दुर्लक्ष याबाबी अपंगावर अन्याय करणाऱ्या आहे या विषयी सार्वजनिक चर्चा होतांना दिसून येत नाही. कारण मानवी हक्काचे संवर्धन संरक्षण करणाऱ्या प्रशासकीय यंत्रणासुद्धा या विषयाकडे संकुचीत दृष्टिकोनातून पाहतात.

सारांश :

भारत सरकारने अपंगाच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या मानवी हक्काचे संवर्धन, संरक्षण करण्यासाठी घटनात्मक तरतुदी शिवाय वेगळे, पुरेसे विशेष प्रयत्न केल्याचे आढळत नाही. PWD Act-१९९५ ची अंमलबजावणी करण्यात प्रशासकीय पातळीवर उदासिनता दिसून येते. अपंगाच्या आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक विकासासाठी कायमस्वरूपी उपाययोजना करणारी स्वतंत्र यंत्रणा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्याने व स्वातंत्र्योत्तर भारतात अपंग कल्याणाचे रचनात्मक कार्य न झाल्याने अपंगाच्या मानवी हक्काकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्यामुळे भारत सरकारची अपंगाच्या मानवी हक्काबाबतची भूमिका आणखीन व्यापक होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

- Government of India, Person With Disability Act, 1995, Report no. 485 of NSSO (2002) 58th round: Survey on disabled person in India.
- EDI: CS Mahapatra – Disability Management in India Govt. of India, Planning Commission , tenth five year plan 2002-2007.
- अॅलेक्स जॅस्मीन : 'आंतरराष्ट्रीय बालहक्क आणि अपंग बालकांचे मानवी हक्क भारताच्या विशेष संदर्भात एक चिकित्सक अभ्यास'

भारतीय संविधान में मानवाधिकारों का महत्व

डॉ. नारायण पोहकर,
राजनीति विज्ञान विभाग,
नागनाथ महाविद्यालय, औँढा, नागनाथ.

पृष्ठभूमि:

आन्तरराष्ट्रीय स्तर पर सम्पूर्ण जनता तथा सभी राष्ट्रों के लिए उपलब्धि के सामान्य मानक के रूप में मानवीय अधिकारों की स्थापना स्वतंत्रता के प्रति आदर की अभिवृद्धि राज्यों तथा व्यक्तियों के बीच के अधिकारों व स्वतंत्रताओं का प्रभाव पुरक मान्यता स्थापित करने के उद्देश्य से यु.एन.ओ. द्वारा १० दिसम्बर १९४८ को युनिवर्सल डिक्लेरेशन ऑफ ह्यूमन राईट्स की घोषणा की गई। इसके तहत मानवाधिकारों को दो भागों में बांटा गया है, जैसे १) नागरिक व राजनैतिक अधिकार २) आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार. यु.एन.ओ. के प्रस्तावना में स्वतन्त्रता, समानता, न्याय, शांति स्थापना तथा मानव के समान अधिकारों को मान्यता प्रदान की गई।

भारत में मानव अधिकार दर्शन को आधुनिक रूप ब्रिटीश शासन काल के दौरान प्राप्त हुआ। सर्वप्रथम ब्रिटीश शासन के दौरान अंग्रेजी भाषा और शिक्षा का विकास हुआ जिससे पश्चिम जगत के बारे में बुद्धिजीवियों को जानकारी प्राप्त हुई। जब विभिन्न तरीकों से ब्रिटीश सरकारने बोलने की स्वतन्त्रता, सम्मेलन करने की स्वतन्त्रता, पत्र-कारिता की स्वतंत्रता से सम्बन्धित राष्ट्रीय आंदोलन के नेताओं पर पाबंदी लगाना शुरू किया तब यहां के लोगो में जागरूकता आई और वे अपने अधिकारों को पाने के लिए सजग हुए। सर्वप्रथम भारत में संविधान सभाके गठन का विचार वर्ष १९३४ में पहली बार एम.एन. रॉय ने रखा। १९३५ में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस पहली बार भारत में संविधान निर्माण सभा गठन की मांग की। कैबिनेट मिशन योजना द्वारा १९४६ में संविधान सभा का गठन हुआ।

भारत का संविधान लिपीबद्ध अथवा लिखित रूप देने के लिए ड्राफ्टिंग कमेटी गठित की गई थी। कमेटी के मुख्य पद पर डॉ. भिमराव अम्बेडकर थे। संविधान रचियता उनको ही माना जाता है। संविधान को लिपीबद्ध करते समय संविधान में अधिनियमों का प्रावधान किया गया। संविधान में भारत के समस्त नागरिकों के लिए न्याय, स्वतन्त्रता, समता, बन्धुता तथा सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक अधिकारों का उपबन्ध स्थापित किया गया। भारत के संविधान भाग-३ में मूल अधिकारों के सम्बन्धित विभिन्न प्रावधानों का वर्णन किया गया है। मूल अधिकारों से तात्पर्य नागरिकों के उन महत्वपूर्ण अधिकारों से है जो व्यक्ति के हित और व्यक्ति विकास से जुड़े हैं।

गोविन्दमुखोटी के मानवाधिकारों सम्बन्धित तिन सिद्धांत:

- १) परमात्मा जिसने हमें जीवन दिया है, उसने हमें उसी समय स्वतन्त्रता भी दी है।
- २) स्वतन्त्रता कानून व संस्थान से नहीं बल्कि मानव को अपने से मिलती है।
- ३) स्वतन्त्रता का इतिहास बन्दिशों के इतिहास और सरकार की रूकावटों के पनपने से उभर आया है।

मानवाधिकारों की परिभाषाएं:

मानवाधिकारों का मानव की मान-मर्यादा सम्बन्धी प्रयत्नों तथा भविष्य में समाज में मानवाधिकारों की संस्कृति निर्मित करने से सम्बन्धित है।

- १) संयुक्त राष्ट्रसंघ:— “सामान्य तौर पर मानवाधिकारों को प्राकृतिकी देन है जिसक बिना व्यक्ति जीवित नहीं रह सकते।”
- २) डी.डी. बसु:— “मानवाधिकार वे कम से कम अधिकार है जो बिना राज्य और सरकार की इजाजत के परिवार के प्रत्येक सदस्य बिना किसी हिचकिचाहट प्राप्त होने चाहिए।”
- ३) पी.पी. रॉय:— “विश्व में परिवार के सब सदस्यों की मानमर्यादा और अविभाजीय अधिकारों को स्वतन्त्रता, न्याय और शान्ती का मूल माना गया है। इसलिए इनको मान्यता देना चाहिए।”

मानवाधिकार परिकल्पनाएं:

- ❖ मानव के सम्बन्धों व उनके अधिकार जानना तथा समझना ही मानवाधिकार परिकल्पना हम कह सकते है।
- ❖ मानवाधिकार शब्द से ही समझ होता है की ये अधिकार मानव से सम्बन्धित है।
- ❖ राईट का अर्थ जो कार्य उचित है, जो ठिक है वही करना चाहिए।

अनुसन्धान के हेतु:

- ❖ मानवाधिकार के सिध्दांत स्वतः अवगत करना।
- ❖ मानवाधिकार की जाणकारी हासील करना।

अनुसन्धान विधि और क्षेत्र:

इस निबन्ध में ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक विधि पध्दतियों का उपयोग किया गया हैं अध्ययन का क्षेत्र भारतीय संविधान के मूल अधिकार भाग—३ धारा—१४, धारा—१५, धारा—१७, धारा—१९, धारा—२१, धारा—२४, धारा—२५, धारा—२६, धारा—२९ तक क्षेत्र सिमित है।

गृहितकृत्य:

- १) भारतिय संविधान के मानवाधिकार समानता, स्वतन्त्रता, न्याय का प्रतिक है।

भारत का संविधान कैसे हुआ?:

भारत जैसे विशाल और विविधताओं से परिपूर्ण देश के लिए संविधान का निर्माण एक महत्वपूर्ण कार्य था। इस कार्य को सुगम करने के लिए संविधान कर्मियों ने अनेक महत्वपूर्ण समितियों का निर्माण किया जिसमें मुख्य

- १) संघशक्ति समिती — जवाहरलाल नेहरू
- २) संघीय संविधान समिती — जवाहरलाल नेहरू
- ३) प्रांतिय संविधान समिती — सरदार वल्लभभाई पटेल

- ४) प्रारूप समिती — डॉ. बी.आर. अम्बेडकर
- ५) मौलिक अधिकार एवं अल्पसंख्यकों समिती — सरदार वल्लभभाई पटेल
- ६) प्रक्रिया नियम समिती — डॉ. राजेन्द्र प्रसाद
- ७) राज्यों के लिए समिती — जवाहरलाल नेहरू
- ८) संचालन समिती — डॉ. राजेन्द्र प्रसाद

संविधान निर्माण की अवस्थाएं:

- १) संविधान का पहला प्रारूप संवैधानिक परामर्श दाता बी.एन. राव के निर्देशन में संविधान के कार्यालय द्वारा तैयार किया गया व उसकी प्रतिलिपीयों सदस्यों को दी गयी।
- २) सदस्यों ने सुझाव दिए इन सुझावों पर विचार करके २६ अक्टूबर १९४८ को संशोधित प्रारूप की प्रतिलिपीयों दी गई। ४ नवम्बर १९४८ से इस प्रारूप पर विचार विमर्श किया गया।
- ३) संशोधन के लिए वादविवाद हुये और अंत में सभी प्रश्नों का निर्णय पूर्ण सहमती से किया गया।
- ४) पूर्व प्रस्तावित संविधान पुनः प्रारूप समिती के संशोधनों, विरमचिहनों आदि की दृष्टी से परिवर्तन के लिए दिया गया।
- ५) संविधान सभाद्वारा १४ नवम्बर से १७ नवम्बर १९४९ तक संविधान प्रारूप वाचन करने के पश्चात २६ नवम्बर १९४९ को संविधान पारित कर दिया गया।

संविधान का १२ वा अधिवेशन २४ जनवरी १९५० को हुआ और २६ जनवरी १९५० को यह संविधान देश के लिए लागू हो गया।

संविधान सभा:

संविधान सभा एक ऐसी प्रतिनिधी संस्था होती है, जिसमें तीन वर्गों (हिंदू, मुस्लीम, शिख) से सदस्य चुने जाते हैं। यह नविन संविधान पर विचार करने और अपनाने या विद्यमान संविधान में महत्वपूर्ण परिवर्तन सम्बन्धी कार्य में कार्यरत रहते हैं।

भारतिय संविधान के प्रस्ताव को सन १९४६ के कैबिनेट मिशन योजना में स्वीकार कर व्यवहारीक रूप प्रदान किया गया था। इसकी प्रथम बैठक ९ दिसंबर १९४६ को हुई थी।

मानवाधिकार:

भारतिय संविधान की प्रस्तावना से ही स्पष्ट है की, यह अपने आप में एक आदर्श है। और इसके निर्माण में समग्रता स्पष्ट रूप से परिलक्षित है। भारतिय संविधान के निर्माण में अत्याधिक श्रेष्ठ प्रक्रिया को अपनाया गया है। इसकी श्रेष्ठता के मुख्य प्रमाण है — सहमति से निर्णय, धारा २१ में मनुष्य के प्राण एवं दैहिक स्वतन्त्रता, धारा—४१ सभी को रोजगार, संघात्मक व एकात्मक व्यवस्था के साथ राष्ट्रमंडल की सदस्यता ग्रहण करना व केन्द्रीय शासन और पंचायत व्यवस्था के बीच समन्वय तथा परिवर्तन के साथ चयन की कला अर्थात व्यवहारीक दृष्टीकोन अपनाना, स्वीकार करना ही था। भारतिय संविधान में मूल अधिकारों के साथ मूल कर्तव्य का भी समावेश है। यह अल्पसंख्यकों तथा पिछड़े हुये वर्गों के कल्याण

की विशेष व्यवस्था के साथ सामाजिक समानता की स्थापना करता है। साथ ही नीति निर्देशक तत्वों का भी समावेश है। संकटकाल के लिए विशेष प्रावधान किये गये हैं। भविष्य की आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुये संशोधनो का प्रावधान भी है। संविधान विधि के समक्ष समता, अस्पृश्यता का अंत, वाक् स्वातंत्र्य, धर्म, जाति, लिंग आधार पर विभेद प्रतिबंध, अपराधों के लिए दोष—सिद्धी, प्राण और दैहिक स्वाधीनता का संरक्षण, बच्चों की रक्षा, धर्म मानने की स्वतन्त्रता, संपत्ती का अधिकार।

मानवाधिकारों का महत्व:

भारतीय संविधान में मानवाधिकारों की बड़ी महत्ता है। जानने का अधिकार से व्यक्ति को सरकार के क्रियाकलाप की जाणकारी उपलब्ध होती है। अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता से व्यक्ति का परिपूर्ण तथा सर्वाधिक विकास होता है। स्वतन्त्रता देश के किसी व्यक्ति को किसी विषय पर निर्णय लेने में सक्षम बनाती है। व्यक्ति सत्य की खोज करता है। अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता देश की लोकतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्था के संचालन का एक अनिवार्य अंग है। भारतीय संविधान की धारा १९(१) (क) के तहत प्रत्येक व्यक्ति को भाषण तथा अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता के अधिकार की गारंटी देता है। इसका अर्थ भारत देश का हर कोई व्यक्ति लेखन, मुद्रण, चित्रण के द्वारा अथवा किसी अन्य ढंग से अभिव्यक्त करने के लिए स्वतन्त्र है। कोई भी व्यक्ति को अपनी विचारधारा को व्यक्त करने उसे फैलाने और लोगों तक पहुंचाने की स्वतन्त्रता है किंतु स्वतन्त्रता की अपनी सीमाएं हैं। विचारधारा की स्वतन्त्रता तभी तक मान्य है जब तक उससे देश की सार्वभौमिकता, देश की अखंडता एकता व सुरक्षा को खतरा न हो। अल्पसंख्यक संरक्षण और विभेद निवारण में भारतीय संविधान की धारा (१४—१८) समता का अधिकार, स्वतन्त्रता का अधिकार धारा (१९—२२), शोषण के विरुद्ध अधिकार धारा (२३—२४), धर्म की स्वतन्त्रता धारा (२५—२८), संस्कृति शिक्षा धारा (२९—३०), संविधानिक उपचारों का अधिकार धारा (३२), मूल अधिकारों का वर्णन विस्तृत हमारे संविधान में प्राप्त है। मूल अधिकार व्यक्ति की भौतिक एवं नैतिक सुरक्षा के लिए आवश्यक स्थिति उत्पन्न करते हैं। मूल अधिकार देश के सर्व व्यक्ति के लिए हैं। यह अल्पसंख्यकों एवं समाज के कमजोर वर्गों के हितों की रक्षा करते हैं। तथा लोगों को राजनितिक एवं प्रशासनिक प्रणाली में भाग लेने का अवसर प्रदान करते हैं।

निष्कर्ष:

- १) भारत के संविधान में मूल अधिकारों से व्यक्तियों की गरिमा, सम्मान को प्रतिष्ठित किया गया है।
- २) मूल अधिकारों से देश की सामाजिक समरसता को बढ़ावा मिला है।
- ३) देश में सामाजिक एकता का मिला—जुला माहौल बना है।
- ४) संविधान के मूल अधिकारों से दलित तथा पिछड़ा वर्ग अपने विकास की और बढ़ा है।
- ५) संविधान कलम १७ सामाजिक समता से श्रेष्ठ—कनिष्ठ, उच्च—निच्य विचार देश में कम हो रहे हैं
- ६) संविधान में विधि के समक्ष समता, अस्पृश्यता अंत, वाक्—स्वातंत्र्य, बलात् श्रम का प्रतिषेध कलम से देश के सभी लोगों को उचित न्याय मिलता है।

संदर्भसूची:

- १) भारत का संविधान, १९९६, भारत सरकार विधि और न्याय मन्त्रालय।
- २) मानवाधिकार शिक्षण, प्रशिक्षण एवं संरक्षण, २००३, भारतीय मानव अधिकार संस्थान, नई दिल्ली।
- ३) Chaudhari Rajesh, Criminal Major Acts-2014, Chaudhari Law Publisher Pune.
- ४) Indian Penal Code 1860.
- ५) वसंत पळशीकर, २००१, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- ६) पारसनाथ रॉय, २००२, अनुसन्धान परिचय, लक्ष्मीनारायण प्रकाशन, आग्रा

मानवाधिकार : अल्पसंख्यक और भारतीय राजनीति

डॉ. जी. आर. अवचार,
सहाय्यक प्राध्यापक तथा विभागाध्यक्ष,
राजनीतिशास्त्र विभाग,
संत रामदास महाविद्यालय, घनसावंगी, जि.जालना

आज का आधुनिक युग विज्ञान युग कहलाता है। जिसमें तिव्र गति से नित नए परिवर्तन जन्म लेते हैं। लेकिन यह प्रश्न अपूर्ण ही रहता है, की क्या सचमूच हमारी सोच में परिवर्तन आया है ? उपर से तो हम औद्योगिकरण, नगरियकरण, आधुनिकीकरण के नए जमाने में बदला हुआ चित्र निर्माण करने में तो सफल हुए ऐसा लगता है। क्या यह मुलतः परिवर्तन कहलाने के लायक है ? मुल रूप से जो सदियों से आ रही समाजव्यवस्था बदलने में हम कामयाब हुए हैं ? एक अत्यंत ही विशिष्ट प्रकार का सामाजिक समुहिकरण जो भारत में पाया जाता है वह जाति समूह है। यदी भारतीय राजनीति का अध्येता सामाजिक समुहिकरण की इस विविधता का गहराई तथा सतर्कता से अध्ययन नहीं करे तो वह उस समाज के वास्तविक मुलतत्त्व को ही खो देगा। भारत में जाति किसी भा व्यक्ति के कार्य परिस्थिती तथा उपलब्ध अवसरों के साथ ही साथ उसकी कठीनाईयों को भी निर्धारित करती है।

जाति संस्तरण (Caste Hierarchy) :

प्राचीन भारतीय समुदाय आर्ये, द्रविडों, मंगोलियन और सिंथियनों से मिलकर बना था।¹ आपस में अनेक संघर्ष के पश्चात वे कालान्तर में सौहार्दपूर्वक रहने लगे थे। निरंतर संपर्क और पारस्परिक मेलजोल के माध्यम से उन्होंने एक साझा संस्कृति विकसित कर ली तथा उनकी पृथक-पृथक संस्कृतियों के लक्षण प्रचलन में ही रहे। जातिव्यवस्था का विकास समुदाय के विभिन्न लोगों द्वारा खान-पान और रहन-सहन की आदतों व पध्दतियों में भिन्नता के आधार पर हुआ। कालान्तर में समान आचार-विचारवाले लोगों में ही वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित करने की प्रवृत्ती ने सजातिय विवाहों को जन्म दिया और जाति-व्यवस्था दृढ होती गई² देश के लोग चार वर्णों में विभाजित थे ; ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य तथा शूद्र। प्रारंभ में तो इन वर्णों का आधार उनका विशिष्ट कार्य था, लेकिन मनु के समय तक आकर इनका आधार जन्म हो गया अर्थात यह अनुवंशिक हो गया। और यह व्यवस्था दिन ब-दिन दृढ होती गई। मानव जाति के इतिहास में यह समताहीन एक अद्वितीय संस्था है। हिंदू जो की भारतीय समाज में एक सबसे बड़ा संख्यापूर्ण समाज है। उनके जीवन प्रवाह को प्रभावित करने की गतीशिलता के लिए अवश्य बना देती है; की वह इस संस्था के विभिन्न पहलुओं का सुक्ष्म अध्ययन करें। जाति एक बड़ी सीमा तक व्यक्ति की सामाजिक स्थिती तथा हिन्दू समुदाय के सदस्य का व्यवसाय निश्चित करती है जो की अनेकों जातियों तथा उप-जातियों के रूप में श्रेणियों में संस्तारित है।³

अल्पसंख्यक का अर्थ (Meaning of Minorities)

अल्पसंख्यक यह एक ऐसी यथार्थता है, की किसी प्रदेश, राज्य या देश की जनसंख्या में किसी विशेष समुदाय, धर्म एवं जाति के लोगों की जनसंख्या से होता है। अर्थात् यह जनसंख्या प्रतिशत के रूप में जो लोग बहुत मात्रा में होते हैं उन्हें अल्पसंख्यक कहा जाता है। अल्पसंख्यक समूह में ऐसे अप्रभावशाली समुह शामिल होते हैं जो शेष जनसंख्या से अलग धार्मिक और भाषायी परम्परायें रखते हैं, तथा इन्हें सुरक्षित रखने की प्रबल इच्छा रखते हैं। अल्पसंख्यक की पहचान है की वे जिस क्षेत्र में निवास करते हैं उस क्षेत्र की जनसंख्या से कम तथा असशक्त होते हैं। अपनी जाति, भाषा अथवा धर्म की दृष्टि से भिन्न होते हैं। सन १९५७ में केरल एज्युकेशन बिल के सम्बन्ध में उच्चतम न्यायालय के समक्ष यह प्रश्न उठाया गया की, अल्पसंख्यक शब्द का अर्थ क्या लिया जाए ? इस सम्बन्ध में न्यायालय का मन था की, किसी संगिय विधी से सम्बन्ध हो तो ऐसी स्थिती में अल्पसंख्यक वर्ग वह होगा जिसकी संख्या ५०% से कम हो तथा प्रतिशत देश की सम्पूर्ण जनसंख्या का होगा।^४

भारत एवं अल्पसंख्यक (India and Minorities)

भारत में हिंदू धर्म बहुसंख्यक हैं और मुसलमान, ईसाई, पारसी, बहाई, जैन, सिक्ख, बौद्ध आदी धर्म अल्पसंख्यक की श्रेणी में आते हैं।^५ अल्पसंख्यकों को दो श्रेणियों में विभाजित किया जा सकता है। अ) भाषायी अल्पसंख्याक, ब) धार्मिक अल्पसंख्यक। भारत में अनेक समुदाय अल्पसंख्यक की श्रेणी में पाये जाते हैं तथा यह बहुसंख्यक की अपेक्षा कम होते हैं इसलिए उनके सामने विशिष्ट समस्याएँ आती हैं, जैसे भाषा और धर्म के सम्बन्ध में, राजनैतिक सम्बन्ध में, अधिकार प्राप्ति के सम्बन्ध में आदी। प्रो. कापोतरी ने 'अल्पसंख्यक' के निर्धारण के लिए कुछ व्यक्तिनिष्ठ मानदंड तय किए हैं। उनका कहना है की, वस्तुनिष्ठ स्तर पर अल्पसंख्यक समुदाय संख्या की दृष्टि से राज्य की शेष जनसंख्या से केवल कम ही होना, बल्कि इसका प्रभावशाली न होना भी अनिवार्य होता है। डेशनेस ने संयुक्त राष्ट्रों की अल्पसंख्यक अधिकार उपसमिती के लिए 'अल्पसंख्यक' की परिभाषा करते हुए तीन बुनियादी विशेषताओं पर जोर दिया, १) संख्या में कम होना, २) प्रभावशाली अथवा प्रभुत्वशाली न होना और ३) जातिय, धार्मिक तथा भाषाई विशेषताओं के स्तर पर बहुसंख्यक समुदाय के लोगों से अलग होना।^६

भारत में अल्पसंख्यक शब्द का इस्तेमाल अक्सर धार्मिक समुदायों — मुसलमानों, ईसाई, सिक्ख, पारसी और यहूदी के संदर्भ में किया जाता है। प्रो. इम्तियाज अहमद जैसे कई विद्वान अल्पसंख्यक की इस संकुचित व्याख्या पर सवालिया निशान लगाते हैं। प्रो. इम्तियाज अहमद का तर्क है की, "अल्पसंख्यकों का आधार केवल धार्मिक भिन्नता ही नहीं है। उनका आधार तो सामाजिक पिछड़ापण तथा वंचना है।" वे अल्पसंख्यक होने के इस प्रकार आधार बताते हैं।

- १) गैर—हिंदू धार्मिक समुदाय,
- २) अनुसूचित जाति तथा अनुसूचित जनजातियाँ,
- ३) शरणार्थी तथा अप्रवासी और

- ४) वे समुदाय जिनकी भाषाओं को संविधान की आठवी अनुसूची में या तो मान्यता नहीं दी गई और शामिल नहीं किया गया है या उन्हें शामिल तो किया है किंतु प्रशासन की भेदभावपूर्ण नितियों के कारण शिक्षा तथा प्रशासन में उनके इस्तेमाल के लिए कोई सुविधा प्रदान नहीं की गई है। आज अधिकांश अल्पसंख्यक समुदाय बहुसंख्यक समुदाय के साथ तनाव की स्थिति में है। स्पष्ट है की भारत अल्पसंख्यकों की समस्या से निपटना कोई आसान काम नाही ।^७

अल्पसंख्यक और साम्प्रदायिकता (Minorities and Communalism)

भारत में काफी समय से हिन्दू बनाम मुस्लिम, हिन्दू बनाम सिक्ख साम्प्रदायिकता से पीडित है। मुसलमान और सिक्ख जातियाँ अल्पसंख्यक की श्रेणियों में से एक है। तथा नृजातिय आधार पर भी भारत में अल्पसंख्यक मौजूद है। आसाम में गैर असमी जातियाँ मुसलमानों, मारवाडियों के खिलाफ लंबे समय से हिंसा फैला रहे हैं । उल्फ उग्रवादियों द्वार गैर असमी लोगों के आलाव केंद्रीय सरकार के कर्मचारीयों के खिलाफ भी हिंसा और अपराध किया गए। वैसे तो भारत सरकार द्वारा दार्जिलिंग क्षेत्र में स्वायत्तता वाली व्यवथा की गई परंतु फिर भी भाषा धर्म, जाति के आधार पर बहुसंख्यक और अल्पसंख्यकों के बिच विवाद उभर आते ही है ।^८ भारत का संविधान धार्मिक अल्पसंख्यकों को मान्यता देता है। कुल आबादी में अल्पसंख्यको का प्रतिशत इस प्रकार है; मुसलमान १२.१०, इसाई २.३०, सिक्स १.९५, बौध्द ०.७१, जैन ०.४८ तथा अन्य ०.४२ प्रतिशत। विश्व में मुसलमानों की सबसे बडी आबादी भारत में ही है। यह करीब १७ करोड २० लाख है। इससे भारत के सहिष्णू तथा धर्मनिरपेक्ष होने का प्रमाण मिलता है।^९

भारतीय राजनीति (India Politics)

भारतीय समाज का सम्पूर्ण ढाँचा वर्ण—जातिव्यवस्था पर आधारित है। भारतीय संविधान ने नागरिकों को वयस्क आधार पर मताधिकारी देकर राजनीतिक समानता के मूल्य को उजागर किया है, लेकिन सामाजिक एवं आर्थिक समानता प्रस्थापित करना शासक वर्गों के स्वविवेक बुद्धी पर छोडा है। भारतीय समाज के जाति पर निर्भर होने के कारण दिन—ब—दिन जातिय असमानता बढती ही दिखाइ दे रही हैं। कभी धर्म के नाम पर, कभी जाति, प्रांत के नाम पर बहुसंख्यक अपन शासन अल्पसंख्यकों पर थोप देते हैं। इसिलिए वेद, समृति, पुराणों से लेकर बहूचर्चित राम के कृष्ण के युग को लें चाहे हिन्दू, मुस्लिम और अंग्रेजी शासनकाल में भी, राजनीति के क्षेत्र में वर्चस्व सदा ही ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आदि तथाकथित उंची जातियाँ का ही रहा है।^{१०} भारतीय समाज में नारी, बच्चे, अल्पसंख्यकों को धर्म, वर्ण, जाति, लिंग व सामाजिक व्यवस्था के नाम पर अत्याधिक शोषण और उनकी उपेक्षा का मूल्यांकन करके भारतीय संविधान अनु १४,१५(१), १५(३), १५(४),^{११} १७, १२ २९, ३०, १३ आदि में भारतीय महिलाओं, बच्चों अनुसूचित जाति, जनजातियों, पिछडे वर्ग और अल्पसंख्यकवर्गों को आरक्षण नीति

अपनाकर स्थापित वर्गों के बराबर समानता में लाने का प्रयास किया गया । लेकिन यह प्रावधान संविधान तक ही सिमित रह गये है एसा दुःखीत होकर कहना पडता है। क्योंकि बहुसंख्यक वर्चस्ववादी लोगों की धारणा अभी भी पूर्व समाजव्यवस्था पर आधारित है ऐसा समाज में घटती हुई घटना से प्रतित होता है। अल्पसंख्यकों में से अनुसूचित जाति और जनजातियों, पिछडी जातियों को जाति के आधार पर आरक्षण दिया गया है इन्ही बातों को लेकर भी समाज जिन समूहो 'अल्पसंख्यक' करार देते हुए भी और वह अल्पसंख्यक होने का लाभ उठाते हुए भी आरक्षित जनजातियों के तरफ पूर्वग्रहदृष्टि से देखा करते हैं। इस बात को लेकर वह फिर अपना प्रस्थापित समूह के साथ अनैतिक स्तरपर गठजोड करते हैं। नतिजा यह होता है की सत्ता की कमान कायम बहुसंख्यक वर्ण—वर्चस्वादी समूह हे हाथ में सौप देते हैं। हिंदुत्ववादी संपूर्ण भारत में इस प्रकार का अलगाव पैदा करके जैसे बिटीशों ने 'फुट पाडो और राज करो' नीति अपनाई थी बिलकूल वैसी ही नीति अपनाते है और राज करने आ रहे हैं। इस अवस्था में अनुसूचित जाति, जनजातियाँ, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यकों का नेतृत्व ही गोते खाता दिखाई पडता है। राजनीतिक क्षेत्र का यह परिणाम संपूर्ण समाज जीवन पर पडता है। वे भूल जाते हैं की भारत का राष्ट्रबोध शक, हुण, पठाण, द्रविड, मुसलमान, बौध्द, इसाई एवं अनेक आदिवासी मूल और विश्वासों की एकीकृत साझा विरासत है और इसके विविध तत्त्वों को अलग करने एवं निष्कासित करने के प्रयास में भारतीय राष्ट्रीयता का लोप हो जाएगा । १४

भारतीय संविधान के निर्माता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान सभा में कहा था, “राजनीतिक लोकतंत्र बिलकूल नहीं चल सकता है। जब तक कि इसकी बुनियाद में सामाजिक लोकतंत्र न हो। सामाजिक लोकतंत्र का अर्थ क्या है ? इसका अभिप्राय एक ऐसे जीवन से है जो स्वतंत्रता, समानता और बंधुता को मान्यता देता हो और ये तीनों बातें एक दुसरे से अलग नहीं की जा सकती हैं। यदि इन तिनों को एक दुसरे से अलग कर दिया जाय तो लोकतंत्र का उद्देश नष्ट हो जायेगा । स्वतंत्रता व बन्धुता से पृथक नहीं किया जा सकता है और समानता को स्वतंत्रता से अलग नहीं किया जा सकता है, इसी प्रकार स्वतंत्रता और समानता को बंधुता से अलग नहीं किया जा सकता।” १५

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर ने दिया हुआ भाषण हमने चेतावनी समझकर अपना लेना चाहिए क्योंकि यही समय की मांग है।

संदर्भ सूची

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग अँड स्पिचेस, खंड ७, बॉम्बे १९८७ पृ.६।
२. पूर्वोक्त, पृ. १२।
३. देसाई, आर.पी. भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर १९९९, पृ. १६—१७।
४. प्रो. जोशी, आर.पी., मानव अधिकार एवं कर्तव्य, अभिनव प्रकाशन, अजमेर २००९, पृ. १५४।
५. पूर्वोक्त पृ. १५४।
६. पूर्वोक्त पृ. २८७।

७. पूर्वोक्त पृ. २८८।
८. पूर्वोक्त पृ. १५७।
९. पूर्वोक्त पृ. २८८।
१०. डॉ. साथी, छोदीलाल, दलित व पिछडी जातियों की स्थिती, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली २०१२ पृ. १७०।
११. भारत का संविधान, विधी और न्याय मंत्रालय, विधायी विभाग, राजभाषा खंड १९९६, पृ ५।
१२. पूर्वोक्त पृ. ६।
१३. पूर्वोक्त पृ. ९।
१४. सिन्हा, सच्चिदानंद लोकतंत्र चुनौतिया, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली २००५, पृ. १९।
१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंगज अण्ड स्पिचेस, खंड १३, पृ. १२१६ – १७।

व्यक्ति की गरिमा और मानव अधिकार

डॉ. बाबासाहेब माने,
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
श्री शिव छत्रपति महाविद्यालय, जुन्नर, पुणे ।

मानव सभ्यता का विकास जैसे-जैसे होता गया, वैसे-वैसे उसमें वैचारिक एवं चेतनागत जागृति आती गई और वह अपने प्रकृतिगत जीवन के हककों एवं अधिकारों के लिए विद्रोह करने लगा। पाश्चात्य जगत में मानव की गरिमा को सर्वाधिक चोट पहुँची। चूँकि वहाँ की राजनैतिक सत्ता पर आसीन नरेश स्वयं को ईश्वर के वंशज के रूप में प्रतिष्ठित करने लगे थे और अपने अधीन नागरिकों पर अन्याय एवं अत्याचार करने लगे थे। फलस्वरूप वहाँ की जनता को विद्रोह करना पड़ा। इसका नतीजा यह हुआ कि १५५८ से १६८८ तक इंग्लैंड में गौरव क्रांति चली। १७७५ से १७८३ में अमेरिका में स्वाधीनता क्रांति चली और १७८९ से १७९९ तक फ्रांस की राज्य क्रांति चली। इन क्रांतियों में बहुसंख्य नागरिकों के अधिकारों का हनन हुआ था। इन क्रांतियों का लक्ष्य एक नवीन सामाजिक दर्शन स्थापित करना था और इसमें मानवीय गरिमा को प्रधानता दी गई थी। अतः इनमें मानवीय गरिमा को उभार मिला था। भारत में प्राचीन काल से मानवीय गरिमा को अहमियत दी गई है। भारतीय चिंतना में भी समय-समय पर राज्यीय व्यवस्था को दैवीय व्यवस्था माना गया है। परंतु “सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे संतु निरामया” इस उक्ति के द्वारा मानवीय गरिमा या मानवता को प्रधानता कमाधिक मात्रा में मिलती रही है। कल्याणकारी राज्य की संकल्पना इसी तरह की उक्तियों के परिणाम स्वरूप प्राचीन भारतीय राजनैतिक व्यवस्था से लेकर अब तक जारी है। भारत पर बाहरी आक्रमणों का दबाव बार-बार रहा है। इन बाहरी आक्रमणों के चलते यहाँ के मनुष्य की गरिमा को समय-समय पर चोटिल भी होना पड़ा है। मुस्लिम और अंग्रेजी हुकूमत के चलते भारत में भी मानवीय गरिमा को पुनः स्थापित करने हेतु प्रयास करने पड़े हैं। इस संदर्भ में डॉ. कृष्ण कुमार शर्मा लिखते हैं कि — “भारत भी दुर्भाग्य से विदेशी शक्तियों से शासित और पराधीन हो गया और विदेशी शासन ने मानवीय गरिमा की भारतीय मान्यताओं को ध्वस्त कर दिया। विश्व की प्रमुख क्रांतियों से प्रेरणा ग्रहण कर भारत में भी लगभग एक शताब्दी तक स्वाधीनता के लिए क्रांति होती रही और स्वाधीनता के पश्चात् जिस नये संविधान ने जन्म लिया उसमें मानवीय गरिमा का पुनः प्रतिष्ठित किया गया।” १ भले ही आजादी के बाद भारतीय संविधान के द्वारा मानवीय गरिमा को प्रतिष्ठा मिल गई है, परंतु आजादी के पूर्व कई शताब्दियों तक भारत में मानवीय गरिमा को आघात होता रहा है। इसे भूला नहीं जा सकता। फलस्वरूप आजादी के बाद भारतीय राजनैतिक व्यवस्था एवं संवैधानिक व्यवस्था में भारतवासियों के जीवन की गरिमा बढ़ाने हेतु से उन्हें सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि कई तरह के अधिकार प्रदान किए हैं।

सोहलवीं, सत्रहवीं शताब्दी में मानवीय गरिमा को पाश्चात्य एवं भारतीय राजनैतिक व्यवस्था में तब प्रधानता मिलने लगी, जब औद्योगिक क्रांति की शुरुआत हुई। औद्योगिक क्रांति की शुरुआत और

वैज्ञानिक सोच के फलस्वरूप व्यक्ति के अधिकारों के आधार पर अधिकारों का संरचनात्मक स्वरूप उभरने लगा । भिन्न-भिन्न क्रांतियों और दो विनाशकारी विश्व युद्धों के फलस्वरूप व्यक्ति एवं मानवीय अधिकारों को राज्यीय एवं सार्वभौमिक रूप में प्रतिष्ठा प्राप्त हुई । द्वितीय विश्वयुद्ध के बाद विश्व के विभिन्न देशों में अनेक सामरिक संधियाँ हुईं जिनमें नाटो, सीटो, एन्जुस, वारसा, अरब लीग, बगदार समझौता, केंद्रीय संधि संगठन (सैण्टो) आदि को शामिल किया जा सकता है। इन संधियों के कारण परस्पर हितों की रक्षा एवं मानवीय गरिमा का जतन करने की बात कही गई । द्वितीय विश्व युद्ध में जपान के नागासाकी और हिरोशिमा में हुए विनाशकारी नरसंहार की वजह से व्यक्ति की गरिमा को प्रमुखता देने की बात जोर पकड़ी और अगली पीढ़ियों को युद्धों से बचाने की बात कही गई । इस बाबत डॉ. कृष्ण कुमार शर्मा लिखते हैं कि –“नागासाकी और हिरोशिमा की दुखान्तिका से त्रस्त विश्व ने द्वितीय विश्व युद्ध के अंतिम चरण में ही एक विश्व संघ की स्थापना का संकल्प ले लिया और २४ अक्टूबर, १९४५ ई. को संयुक्त राष्ट्र संघ का जन्म हो गया ।”^२ इसी संयुक्त राष्ट्र संघ की महासभा ने १० दिसंबर, १९४८ को मानव अधिकारों की सार्वजनिक घोषणा कर दी । इसलिए प्रति वर्ष संपूर्ण विश्व १० दिसंबर को “अंतर्राष्ट्रीय मानव अधिकार दिवस” के रूप में मनाता है ।

संयुक्त राष्ट्र संघ के घोषणापत्र में पुरुषों एवं महिलाओं को समान अधिकार देने की बात कही गई है और यह भी कहा गया है कि जन्मता सभी व्यक्ति स्वतंत्र हैं । उन्हें अपने अधिकारों को प्राप्त करने में लिंग, नस्ल, वर्ण, भाषा, धर्म, राजनीति, राष्ट्रीयता और सामाजिक उत्पत्ति आदि आधारों पर किसी भी तरह का भेदभाव नहीं किया जाएगा । घोषणाओं को मंजूरी देने के पश्चात् दो अंतर्राष्ट्रीय पतिज्ञा पत्रों को प्रस्तुत किया गया । जिसमें पहले प्रतिज्ञा पत्र का संबंध नागरिकों के आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक अधिकारों से है और दूसरे का नागरिकों के नागरिक एवं सामाजिक अधिकारों से है । इस बाबत ललित चतुर्वेदी लिखते हैं कि “१६ दिसंबर , १९६६ को संयुक्त राष्ट्र महासभा ने इन पतिज्ञा पत्रों को सर्वसम्मति से अनुमोदित किया था । इन्हें ३ जनवरी, १९७६ एवं २३ मार्च, १९७६ को लागू किया गया।”^३ इन प्रतिज्ञा पत्रों में तीस अनुच्छेदों में अनेक मानव अधिकारों की चर्चा की गई है । या मानव अधिकार प्रदान किए गए हैं । जिनमें स्थूल रूप से हम अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य का अधिकार, व्यक्तिगत एवं पारिवारिक सुरक्षा का अधिकार, बंधुआ मजूदरी निषिद्धता, शारीरिक यातना न देना, बिना किसी भेदभाव के कानूनी सुरक्षा का अधिकार, देश छोड़ने एवं वापस आने का स्वातंत्र्य, सरकारी नोकरियों को प्राप्त करना, शिक्षा पाना, बच्चे को जीने का अधिकार, उसकी देखभाल एवं पोषण का अधिकार, उसे स्वास्थ्य सुविधाएँ पाने का अधिकार, बच्चे को शिक्षण में समान अवसर पाने का अधिकार एवं उनकी भलाई के कानूनी सुरक्षा का अधिकार आदि अधिकारों का उल्लेख कर सकते हैं । इन अधिकारों से व्यक्ति की प्रतिष्ठा एवं मानवीय गरिमा को वृद्धिगंत कर उसके जीवन को शांति, सुरक्षा, सुख एवं समृद्धता देने के पक्ष में उचित कदम उठाया गया है । इन्हीं अधिकारों से मिलते-जुलते या इनके अतिरिक्त कई अन्य अधिकार विविध देशों के संविधानों में भी अपने देशवासियों के लिए लागू किए गए हैं। जो व्यक्ति की गरिमा को उच्चता प्रदान करते हैं । भारतीय संविधान में भी लगभग प्रत्येक व्यक्ति को अपने हितों का जतन एवं सुरक्षा करने के

अधिकार प्रदान किए गए हैं । भाषा, जाति, धर्म एवं क्षेत्रियता के आधार पर किसी भी व्यक्ति को अपने अधिकारों से वंचित नहीं रखा गया है। मानवीय गरिमा को सुरक्षित रखने की दृष्टि से भारतीय संविधान में अनेक नैतिक एवं कानूनी अधिकारों को शामिल किया गया है । जों यहाँ के नागरिकों को सुरक्षा एवं हितों के रक्षण की दृष्टि से आवश्यक एवं उपयोगी हैं । भारतीय संविधान के अनुच्छेद १५ में जाति, रंग, भाषा, धर्म राजनीति आदि किसी भी तरह का भेद किए बिना सभी व्यक्तियों को सभी अधिकार और स्वतंत्रता की समानता दी गई है। अनुच्छेद १६ के अनुसार सभी को सरकारी पदों पर नियुक्ति का अधिकार , अनुच्छेद १९ (१) के अनुसार भाषा एवं संस्कृति के रक्षण का अधिकार, अनुच्छेद १९ से लेकर २२ तक स्वतंत्रता का अधिकार, अनुच्छेद २३ और २४ के अनुसार सभी को शोषण के विरुद्ध अधिकार, अनुच्छेद २५ में व्यवसाय और धर्म आदि की स्वतंत्रता, अनुच्छेद ४५ में निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा का अधिकार आदि अधिकारों से भारतवासियों की गरिमा को बढ़ाने का विधिवत प्रयास किया गया है । यह प्रयास आज भी लगातार जारी है और जब तक संविधान चलता रहेगा तब तक यह जारी रहेगा । इसमें कोई दो राय नहीं हो सकती ।

संदर्भ सूची :

- १) मानवाधिकार विश्वकोश (खंड ९) : डॉ. कृष्ण कुमार शर्मा, पृ. ५
प्रथम संस्करण : २०११ अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दरियागंज, नई दिल्ली ।
- २) वही , पृ. ७५
- ३) मानवाधिकार एवं कर्तव्य : ललित चतुर्वेदी , पृ. ७
प्रथम संस्करण : २०११ रिटु पब्लिकेशन्स, आमेर रोड, जयपुर ।

GOEIIRJ

INDIGENOUS PEOPLE AND HUMAN RIGHTS

Tejas Tulshiram Shinde,

Research Scholar,

Shivner Institute of Business Management,

Khanapur, Tal-Junnar, Dist-Pune 410502

INTRODUCTION

The rights of indigenous peoples have, over the past three decades, become an important component of international law and policy, as a result of a movement driven by indigenous peoples, civil society, international mechanisms and States at the domestic, regional and international levels. The United Nations human rights system—its mechanisms, laws and policies—have been at the heart of these developments with bodies such as the United Nations Working Group on Indigenous Populations playing a groundbreaking role, which is continued by the Human Rights Council and its mechanisms, in cooperation with other key actors, including the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues.

Who are indigenous peoples?

Indigenous peoples live on all continents, from the Arctic to the Pacific, via Asia, Africa and the Americas. There is no singularly authoritative definition of indigenous peoples under international law and policy, and the Indigenous Declaration does not set out any definition. In fact, its articles 9 and 33 state that indigenous peoples and individuals have the right to belong to an indigenous community or nation, in accordance with the traditions and customs of the community or nation concerned, and that they have the right to determine their own identity. The International Labour Organization's (ILO) Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries (No. 169) distinguishes between tribal and indigenous peoples as follows, highlighting also the importance of self-identification:

1. a) Tribal peoples in independent countries whose social, cultural and economic conditions distinguish them from other sections of the national community, and whose status is regulated wholly or partially by their own customs or traditions or by special laws or regulations;

b) Peoples in independent countries who are regarded as indigenous on account of their descent from the populations which inhabited the country, or a geographical region to which the country belongs, at the time of conquest or colonization or the establishment of present State boundaries and who, irrespective of their legal status, retain some or all of their own social, economic, cultural and political institutions.

2. Self-identification as indigenous or tribal shall be regarded as a fundamental criterion for determining the groups to which the provisions of this Convention apply.

Despite the lack of an authoritative definition, there are criteria that help to define indigenous peoples. The main one is the criterion of self-identification and those proposed by José Martínez Cobo in his "Study of the problem of discrimination against indigenous populations", which include:

- Historical continuity with pre-invasion and/or pre-colonial societies that developed on their territories;
- Distinctiveness;

- Non-dominance; and
  - A determination to preserve, develop and transmit to future generations their ancestral territories and identity as peoples in accordance with their own cultural patterns, social institutions and legal system.
- The United Nations Permanent Forum on Indigenous Peoples has stressed, in addition to the above:
- A strong link to territories and surrounding natural resources;
  - Distinct social, economic or political systems; and
  - Distinct language, culture and beliefs.

Many indigenous peoples populated areas before the arrival of others and often retain distinct cultural and political characteristics, including autonomous political and legal structures, as well as a common experience of domination by others, especially non-indigenous groups, and a strong historical and ongoing connection to their lands, territories and resources, including when they practise nomadic lifestyles. While the legal status of indigenous peoples is distinct from that of minorities, they are often, though not always, in the minority in the States in which they reside. Minorities and indigenous peoples have some similar rights under international law, although the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples is arguably more comprehensive than international legal instruments associated with minorities.

INDIGENOUS PEOPLES' RIGHTS

Indigenous peoples' rights under international law have evolved from existing international law, including human rights treaties, to address the specific circumstances facing indigenous peoples as well as their priorities, such as rights to their lands, territories and resources, and self-determination.

Unfortunately, many indigenous peoples continue to face a range of human rights issues. In fact, the implementation of their rights is far from perfect. Some of the most difficult human rights challenges for indigenous peoples stem from pressures on their lands, territories and resources as a result of activities associated with development and the extraction of resources. Their cultures continue to be threatened, and the protection and promotion of their rights resisted.

Indigenous peoples have had unprecedented access to, and participated fully in, human rights legal and policy processes at the international level, reflecting their influence on international decisions affecting them. This is discussed in more detail below.

The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples

The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples was adopted by the United Nations General Assembly on 13 September 2007 with 144 votes in favour, 11 abstentions and four States against (Australia, Canada, New Zealand and the United States of America). Since then, a number of States have changed their position, including the four which voted against but have now endorsed the Declaration.

The Declaration is the most comprehensive instrument detailing the rights of indigenous peoples in international law and policy, containing minimum standards for the recognition, protection and promotion of these rights. While not uniformly or consistently implemented, the Declaration regularly guides States and indigenous peoples in developing law and policy that have an impact on indigenous peoples, including in devising means to best address the claims made by indigenous peoples. Some of the most important

substantive rights contained in the Declaration and under international law and policy more broadly are outlined below.

United Nations human rights system

The United Nations human rights system has two main components: the Charter-based bodies and the treaty-based bodies. The former are so called because they derive their authority from the Charter of the United Nations, its constituting document. The latter are so called because they are established by specific human rights treaties, such as the International Covenant on Civil and Political Rights, which provides for the establishment of the Human Rights Committee.

Both the Charter-based bodies and the treaty bodies devoted to human rights are serviced by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), which is discussed in chapter III.

Economic and Social Council

The Economic and Social Council is one of six principal bodies established under the Charter of the United Nations.¹² Its mandate includes human rights and, until 2006, it was the parent body of the Commission on Human Rights. When the Human Rights Council replaced the Commission in 2006, it was placed under the direct authority of the General Assembly rather than the Economic and Social Council.

The Economic and Social Council continues to play an important role in indigenous peoples' issues, not least because it is the parent body of, and is advised by, the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues, from which it receives an annual report.

Indigenous People and India

The Constitutions of India, it may be noted, does not define the term "Scheduled Tribes". Instead, Article 366(25) refers to Scheduled Tribes as those communities who are scheduled in accordance with Article 342 of the Constitution. According to Article 342 of the Constitution, the Scheduled Tribes are the tribes or tribal communities or part of or groups within these tribes and tribal communities that have been declared as such by the President of India through a public notification.

In India, 461 ethnic groups are recognized as Scheduled Tribes, and these are considered to be India's indigenous peoples. In mainland India, the Scheduled Tribes are usually referred to as Adivasis, which literally means indigenous peoples. With an estimate population of 84.3 million, they comprise 8.2% of the total population. There are, however, many more ethnic groups that would qualify for Scheduled Tribe status but which are not officially recognized. Estimates of the total number of tribal groups are as high as 635. The largest concentrations of indigenous peoples are found in the seven states of north-east India, and the so-called "central tribal belt" stretching from Rajasthan to West Bengal.

India has several laws and constitutional provisions, such as the Fifth Schedule for mainland India and the Sixth Schedule for certain areas of northeast India, which recognize indigenous peoples' right to land and self-governance. The laws aimed at protecting indigenous peoples have numerous shortcomings and their implementation is far from satisfactory. India has a long history of indigenous peoples movements aimed at asserting their rights. The Indian government voted in favour of the UN Declaration on the rights of

Indigenous Peoples (UNDRIP) in the UN General Assembly. However, it does not consider the concept of “Indigenous peoples”, and thus the UNDRIP, applicable to India. The 5th Schedule and 6th Schedule to the Constitution of India provide stringent protection of the land belonging to the tribal peoples. In addition at the state level, there is a plethora of laws prohibiting the sale or transfer of tribal lands to non-tribals and the restoration of alienated tribal lands to them. However, the laws are either lands to non-tribals. On 12 November 2010, the Minister of State in the Ministry of Tribal Affairs informed the Lok Sabha that, as of July 2010, a total of 477000 cases of tribal land alienation had been registered, covering 810000 acres of land, of which 378000 cases covering 786000 acres had been decided by the Court. Of these, 209000 cases had been decided in favour of tribal, covering a total area of 406000 acres. This means that 169000 cases had been decided against the tribal.

Conclusion

The Declaration sets out the individual and collective rights of indigenous peoples, as well as their rights to culture, identity, language, employment, health, education and other issues. It also "emphasizes the rights of indigenous peoples to maintain and strengthen their own institutions, cultures and traditions, and to pursue their development in keeping with their own needs and aspirations". It "prohibits discrimination against indigenous peoples", and it "promotes their full and effective participation in all matters that concern them and their right to remain distinct and to pursue their own visions of economic and social development". The goal of the Declaration is to encourage countries to work alongside indigenous peoples to solve global issues, like development, multicultural democracy and decentralization

Reference

- C.R. Bijoy, India and the rights of indigenous people : Constitutional, Legislative and administrative provisions concerning indigenous and tribal people (2010)
- Russel Lawrence Barsh, Indigenous Peoples: An Emerging Object of International Law (1986)
- International Labour Organisation Convention (No.169) Concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries
- Web sources : <http://www.un.org>
<http://www.indigenouspeoples.nl>
<http://www.tribal.nic.in>

कैदी आणि मानवी हक्क

राजेंद्र तेजेराव भोईवार,

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

प्रस्तावना:

मानवाला निर्संगत: मानवी हक्क प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे राज्यसंस्था मानवाच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली करू शकत नाही. पण समकालीन परिस्थितीत ज्यापद्धतीने राज्यसंस्था नागरिकांच्या मानवी हक्कांची सध्या पायपल्ली करत आहे हे लक्षात घेऊन मानवी हक्कांचा अनेक घटकांसोबत कसा संबंध लावला जातो याबद्दल त्या-त्या क्षेत्रातील विचारवंत, अभ्यासक व संशोधकामध्ये विचारमंथन होताना दिसून येत आहे. उदा: मानवी हक्क आणि गरीबी, मानवी हक्क आणि स्त्रिया, मानवी हक्क आणि देहविक्रय महिला, मानवी हक्क आणि बालके, मानवी हक्क आणि अनुसूचित जाती-जमाती, मानवी हक्क आणि अंसघटित वर्ग, मानवी हक्क आणि अल्पसंख्यांक, मानवी हक्क आणि एड्स रूग्ण, मानवी हक्क आणि वयोवृद्ध नागरिक, मानवी हक्क आणि अपंग व्यक्ती इत्यादी वंचित घटकांबद्दल विचारमंथन होत आहे. या वंचित घटकांसोबत आपण इथे मानवी हक्क आणि कैदी या वंचित घटकांचा अभ्यास करणार आहोत. यापूर्वी ज्या वंचित घटकांबद्दलचे विचारमंथन केले आहे, तसे कैद्यांच्या मानवी हक्कांचेही विचारमंथन करणे गरजेचे वाटते.

कैदी म्हणजे एखाद्या व्यक्तीवर गुन्हासंदर्भात आरोप सिद्ध झाल्यास आणि न्यायालयाने गुन्हेगार म्हणून सिद्ध केलेली व्यक्ती होय. अशा कैद्यांमध्ये काही कैदी हे अनावधानाने बनले गेलेले असतात. तर काही कैदी हे सराईत गुन्हेगार म्हणून ओळखले जातात. असे दोन पद्धतीचे कैदी तुरुंगात आढळतात. आपण इथे कैद्यांमध्ये भेदभाव करत नाही तर त्यांना कोणत्या स्वरूपाचे हक्क मिळाले पाहिजे याबद्दल चर्चा करणार आहोत. कैद्यांना तुरुंगात कशा पद्धतीने वागणून दिली जावी? त्यांना त्यांचे मानवी हक्क कसे मिळायला हवेत? एकदा कैदी म्हणून शिक्षा मारल्यानंतर त्यांनी जीवन जगणे सोडून द्यावे का? झालेल्या चुकीबद्दल पश्चाताप करून व शिक्षा भोगून झाल्यानंतर त्यांना समाजामध्ये राहण्यासाठी तुरुंगात सुधारण्याची संधी मिळायला नको का? असे काही प्रश्न कैद्यांबद्दल सांगता येतील. असे असले तरीही कैदी हाही एक मनुष्यच असतो. असे मानून आपण कैद्यांना कोणत्या स्वरूपाचे हक्क मिळायला हवेत याबद्दल बोलत आहोत.

कैद्यांच्या संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवरील घटनात्मक तरतुद:

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्कांचा जाहीरनामा १० डिसेंबर १९४८ रोजी जाहीर करून तो व्यापक स्वरूपाचा बनवला गेला. त्यानंतर सर्व राष्ट्रांनी या मानवी हक्कांची अंमलबजावणी केले पाहिजे असे जाहीर करण्यात आले. पण हे हक्क जाहीर करताना काही घटकांचा आधार घेण्यात आला होता. त्यांची चर्चा आपण वर केलेलीच आहे.

त्यांना अनुसरूनच मानवी हक्क आणि कैदी यांच्या संदर्भात आपण विचार करू शकतो. थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक आणि रूसो या सामाजिक करारवादी विचारवंत असे म्हणतात की, व्यक्ती हा निसर्गसः स्वतंत्र व विवेकशील आहे. त्यामुळे पोप किंवा राजा ही व्यक्तीला त्यांच्या मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवू शकत नाही. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये हिटलर व मुसोलिनी या हुकूमशाही राजांनी त्यांचा विचारांना विरोध करणाऱ्या विचारवंतांना, समाजसुधारकांना व अन्य काही प्रतिष्ठित लोकांना पकडून तुरुंगात टाकले. आणि त्यांना तेथेच मारण्यात आले. अर्थात त्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन त्या राजवटीत होत असायचे. कैद्यांना कोणत्याही पद्धतीचे स्वातंत्र्य व अधिकार दिले जात नव्हते. या गोष्टी गृहीत धरून कैद्यासंदर्भातही संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात तरतुदी केलेल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय करारनाम्याच्या १० व्या कलमान स्पष्ट करण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ अ नुसार, कोणत्याही नागरिकांना आर्थिक व इतर अपात्रतेच्या निकषावरून न्यायाची संधी राज्यसंस्था नाकारू शकत नाही. कारण घटनेनुसार समान संधीचे तत्त्व हे सर्वांसाठी सारखेच लागू होते. कलम ३०४ नुसार, एखाद्या कैद्यांचे उत्पन्न २० हजारपेक्षा कमी असल्यास ती व्यक्ती मोफत कायदेशीर मदतीची मागणी न्यायालयाकडे करू शकतात. तेव्हा न्यायव्यवस्था आरोपीच्या बचावासाठी राज्याच्या खर्चाने वकीलाची नेमणूक करतो. कलम ३०३ नुसार, कैद्याला स्वतःच्या बचाव करण्यासाठी त्यांच्या वकीलांची भेट घेणे, त्यांच्यासोबत संवाद साधावयाचा असल्यास, गोपनीय माहिती सांगावयाचे असल्यास वकीलांना भेटण्याची परवानगी दिली जावी.

राष्ट्रीय मानवी हक्क संरक्षण कायदा:

भारतामध्ये मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३ साली अस्तित्वात आला. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग दिल्लीला तसेच राज्य मानवाधिकार आयोग मुंबईला स्थापन झाले. भारताने कैद्यांसंदर्भात वसाहतकालीन 'कैद्यांचा कायदा १८९४' या कायद्यातील तरतुदींचा आधार घेऊन भारतीय कैद्यासंदर्भात नियम बनवले होते. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने तुरुंगातील कैद्यांवर होणारे अत्याचार, पिळवणूक, मृत्यू, बलात्कार यांची दखल घेऊन १९९८ साली ('द न्यु प्रिझन बिल १९९८') नवीन कैद्यांचे विधेयक पारित केले. तुरुंगामध्ये किती कैदी असावेत आणि त्यांना कोणत्या सुविधा दिल्या जाव्यात यांची तरतूद या विधेयकामध्ये करण्यात आले आहे. यानुसार बनवलेले नियम असे आहेत की, केंद्रीय तुरुंगामध्ये ७५० कैद्यांपेक्षा अधिक कैदी असून नयेत आणि जिल्ह्याच्या तुरुंगामध्ये ४०० पेक्षा अधिक कैदी असू नयेत. मनोरुग्ण कैद्यांना वेगळे ठेवले जावे, अनावश्यक पोलीस कर्मचारी त्या परिसरामध्ये जाणे टाळले पाहिजे, ज्या कैद्यांवर गुन्हेगार म्हणून गुन्हा सिद्ध झालेला नसेल असे कैदी वेगळे असावेत इ. भारतातील सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना अन्याय व अत्याचारांना सामोरे जावे लागते. तर काही व्यक्तींना देशातील गरीबी, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, गुन्हेगारी, दहशतवाद आणि नक्षलवाद इ. समस्या भेडसावत असतात. या सर्व समस्येतून सुटका करण्यासाठी नकळतपणे गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा करून बसतो आणि कायमचे कैदी म्हणून शिक्षा मारून घेतो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ नुसार कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य कायद्याने घालून दिलेल्या पद्धतीखेरीज हिरावून घेता येणार नाही. जर पोलिसांनी एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशीर अटक केलेले असल्यास त्यावेळी त्या व्यक्तीला न्यायालयात कलम ३२ नुसार

आपल्या बचावासाठी अर्ज (दाद मागू शकतो) करू शकते. अशावेळी अटक केलेल्या वक्तीला पोलीस न्यायालयात हजर करत असतात. याचा अर्थ त्या व्यक्तीवर कोणताही गुन्हा सिद्ध झाल्याशिवाय त्यांना तुरुंगात ठेवता येत नाही. आणि ज्यावेळी त्यांच्यावर गुन्हा सिद्ध होतो. तीच व्यक्ती कायद्याने गुन्हेगार अर्थात कैदी म्हणून ओळखली जाते. कैदी म्हटले की, आपणाला पांढरा पायजमा, शर्ट, टोपी आणि आणि त्यावर निळा रेषा असलेल्या गणवेशात व हातात जर्मनची थाळी असलेले कैद्यांचे चित्र तयार होते. दाखवले जाते, त्यामुळे आपलाही गैरसमज झालेला असतो. मानवी हक्क जसे प्रत्येक माणसासाठी समान आहेत तसेच प्रत्येक कैद्यासाठीही समान स्वरूपाचे हक्क आहेत.

तुरुंगातील कैद्यांचा मानवी हक्क:

तुरुंगातील कैद्यांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे हा महत्त्वाचा पैलू तुरुंगाधिकाऱ्यांचे असावेत. एखाद्या व्यक्तीला कैदी म्हणून शिक्षा मारल्यानंतर त्याला कोणत्याही स्वरूपाचे हक्क नसतात असा गैरसमज निर्माण करण्यात आले होते. पण मात्र आंतरराष्ट्रीय व राजकीय हक्कांचा जाहीरनामा आणि बालहक्क जाहीरनाम्यात कैद्यांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीविषयी स्पष्ट अशा तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. कोणत्याही व्यक्तींना राज्यसंस्था त्यांच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेऊ शकत नाही. त्या व्यक्तींना मानवतेने व मानवी सन्मानाने वागणूक दिली पाहिजे. कारण जन्मतः प्राप्त असलेल्या मानवी हक्कांचे तेही हक्कदार ठरतात, मुलतः कोण फिरीदी आणि कोण गुन्हेगार आहे यांच्यात फरक केला गेला पाहिजे आणि फिरीदीला गुन्हेगारापासून दूर ठेवले पाहिजे. तसेच सर्वच कैद्यांना समान मानले जाऊ नये. कारण काही कैदी हे कोणत्यातरी सामान्य गुन्ह्यामुळे तुरुंगात आलेले असतात तर काही कैदी हे गंभीर स्वरूपाचे गुन्हा करून आलेले असतात. याचा अर्थ काहीना अधिकची शिक्षण झालेली असते तर काही कमी कालावधीची शिक्षा झालेली असते. त्याप्रमाणे त्यांना वागणूक देणे गरजेचे ठरते. सावंतवाडीचे (महाराष्ट्र) माजी आमदार परशुराम उपरकर असे म्हणतात की, लोकप्रतिनिधी व सामाजिक कार्यकर्ते यांना शिक्षा झाल्यानंतर वेगळ्या तुरुंगात (कारागृहात) ठेवण्यात यावे असे नियम असूनसुद्धा येथील अधिकाऱ्यांनी सर्वांना एकाच ठिकाणी ठेवले आहेत. मुळात खून, दरोडे, बलात्कार असे कैदी मुळात वेगळे असावेत.

कैद्यांचे आरोग्यविषयक हक्क:

सर्व कैद्यांची वैद्यकीय तपासणी होणे, त्यांना चांगले जेवणे देणे हे अधिकाऱ्यांचे काम असते. अर्थात एखाद्या कैद्याला वैद्यकीय तपासणी करून त्यांना पोषक असे जेवन देणे अधिकाऱ्यांचे काम असते. एक फिरीदी असे म्हणतात की, एका कैद्याला त्याच्या मुलाला भेटू दिले जात नाही. याचा अर्थ असे सांगता येईल की, राज्यसंस्था उघडपणे त्या कैद्याच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन करत आहे.

वैद्यकीय तपासणी करण्यासाठी न्यायालयाची परवानगी घेऊन कैद्यांची वैद्यकीय(आरोग्य) तपासणी केली जावी. वैद्यकीय तपासणीनंतर डॉक्टरांनी सांगितलेले अन्न त्या कैद्यांना देणे तुरुंगाधिकाऱ्यांना बंधनकारक असते. तसेच कैद्यांनी पुस्तक वाचनासाठी मागणी केल्यास ती त्यांना देणे, लिहिण्यासाठी कागद मागितले तर त्याचा पुरवठा करणे, याशिवाय त्यांच्या कुटुंबानी भेटण्यासाठी आल्यास त्यांना भेटून देणे आवश्यक असते. कारण या गोष्टी पुरवले गेले नसल्यास त्या

कैद्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन समजले जाईल. कोणत्याही कैद्यांना भेटण्यासाठी त्यांच्या कुटुंबाकडून पैश्यांची मागणी केली जाऊ नये. हे सर्व हक्क त्याला मिळावेत म्हणून नोकरशहा वर्ग, कैद्यांचे कुटुंबिय, बिगरशासकीय संघटना (एनजीओ), वकील व पत्रकार त्यांच्या-त्यांच्या पातळीवर प्रयत्न करत आहेत.

महिला कैदी:

भारताच्या घटनेनुसार एखादी महिला गुन्हेगार असेल तर त्या महिलेला, महिला पोलीस शिपाईच अटक करू शकतात. आणि त्यांच्या निगराणीखाली महिला कैद्यांना कारागृहात वेगळे वाई तयार केलेले असावेत. समाजव्यवस्थेचे जे जे हक्क स्त्रियांना मिळतात ते सर्व हक्क कारागृहातील महिला कैद्यांनाही मिळाले पाहिजे. उदा. महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, नागरी व इतर सर्व क्षेत्रातील मानवी हक्क समान मिळावेत. महिलांमध्ये कोणत्याही पद्धतीचा भेदभाव करता येत नाही. महिलांना हिंसा व शोषणापासून सुरक्षित ठेवणे, गर्भवती महिला व प्रसुत झालेल्या महिलांना विशेष सुविधा देणे, बाळातंपणाच्यावेळी महिलांना दवाखान्यात दाखल करणे. तसेच इतर महिलांची राहण्याची, जेवणाची व इतर आवश्यक त्या गरजा पुरविणे तुरुंगाधिकाऱ्यांचे काम असते. महिला तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांना सन्मानाने जगता आले पाहिजे यांची काळजी घेऊन त्यांना तुरुंगामध्ये वागणूक दिली जावी.

या अभ्यासावरून असे म्हणता येईल की, तुरुंगामध्ये कैद्यांना कौशल्यधारित कामे मिळवून दिले पाहिजे. कैदी तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांना समाजामध्ये सन्मानाने जगता येईल अशी मानसिकता तयार केली पाहिजे. तुरुंग सुरक्षित ठिकाणी असणे आवश्यक आहे. तुरुंगाच्या बाहेरील वातावरणात काय चालू आहे यांची माहिती घेण्यासाठी सुविधा (टि.व्ही व वृत्तपत्रे) उपलब्ध करून देणे. याच दृष्टीकोनातून 'डिजिटल इंडिया' उपक्रमात राज्यातील कारागृहे आणि कैद्यांना स्मार्ट करण्यासाठी महाराष्ट्र कारागृह विभागाने महत्त्वाचे पाऊल टाकले आहे. कैद्यांना आर्थिक व्यवहार करण्यासाठी 'बँक' आणि 'एटीएम' ची सुविधा उपलब्ध करून दिले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील व स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील अभ्यासक, समाजसुधारक व राजकीय नेत्यांनी कारागृहात स्वच्छता ठेवणे, सुधारणा करणे आणि कैद्यांना मानवी हक्क मिळावेत यासाठी नेहमीच आवाज उठवले होते.

संदर्भसूची

१. कुलकर्णी स्वाती, २०१२, मानवी हक्कांतील मूलभूत संकल्पना, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
२. कोल्हटकर मेधा, २०१२, मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
३. जाधव तुकाराम व महेश शिरापूरकर, २०११, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, पुणे, द युनिक अॅकॅडमी.
४. जाधव तुकाराम व महेश शिरापूरकर, २०१५, मानवी हक्क, पुणे, द युनिक अॅकॅडमी.
५. सरोदे असिम, २०१०, मानवी हक्क देतील लोकशाहीला ताकद, पुणे, सकाळ, डिसेंबर १०.
६. Human Right and Prisons, New York and Geneva, United Nations Publications. 2005

HUMAN RIGHTS FOR WOMEN AND GIRLS AND HUMAN RIGHTS AS A STRATEGY FOR DEVELOPMENT

Prof. Sanjay B. Shinde,
Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa,
Dist: Ahmednagar (MS)

Human Rights

Human rights are rights inherent to all human beings, regardless of gender, nationality, place of residency, sex, ethnicity, religion, color or and other categorization. Thus, human rights are non-discriminatory, meaning that all human beings are entitled to them and cannot be excluded from them. Of course, while all human beings are entitled to human rights, not all human beings experience them equally throughout the world. Many governments and individuals ignore human rights and grossly exploit other human beings. The fundamental rights that humans have by the fact of being human, and that are neither created nor can be abrogated by any government. Supported by several international conventions and treaties (such as the United Nation's Universal Declaration of Human rights in 1948), these include cultural, economic, and political rights, such as right to life, liberty, education and equality before law, and right of association, belief, free speech, information, religion, movement, and nationality. Promulgation of these rights is not binding on any country, but they serve as a standard of concern for people and form the basis of many modern national constitutions.

Definition

“Democracy, development and respect for human rights and fundamental freedoms are interdependent and mutually reinforcing.” -Vienna World Conference on Human Rights 1993

Key words :- *Human, Rights Development, Women, Girls.*

Objectives of the study:-

The objectives of the research paper are as below: To know the Human Rights as a Strategy for Development and Human Rights for Women and Girls.

Research Methodology:-

The primary source of data collection in this research paper is the secondary data. All the available Journals, Related books, Web, Articles, Publish and unpublished information and Papers

provided necessary information to the finalize the research paper.

There are a variety of human rights, including:

1. Civil rights (such as the rights to life, liberty and security),
2. Political rights (like rights to the protection of the law and equality before the law),
3. Economic rights (including rights to work, to own property and to receive equal pay),
4. Social rights (like rights to education and consenting marriages),
5. Cultural rights (including the right to freely participate in their cultural community), and
6. Collective rights (like the right to self-determination).

Slavery is a Violation of Human Rights

Slavery, forced labor and human trafficking are violations of human rights because these acts strip human beings of their inherent rights. In fact, the Universal Declaration of Human Rights explicitly references slavery, stating in Article 4: No one shall be held in slavery or servitude; slavery and the slave trade shall be prohibited in all their forms. Slavers and human traffickers grossly violate human rights since they claim ownership, labor and/or the humanity of another human being. The human rights most relevant to trafficking are:

1. The prohibition of discrimination on the basis of race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth, or other status;
2. The right to life;
3. The right to liberty and security;
4. The right not to be submitted to slavery, servitude, forced labor or bonded labor;
5. The right not to be subjected to torture and/or cruel, inhuman, degrading treatment or punishment;
6. The right to be free from gendered violence;
7. The right to freedom of association;
8. The right to freedom of movement;
9. The right to the highest attainable standard of physical and mental health;
10. The right to just and favorable conditions of work;
11. The right to an adequate standard of living;
12. The right to social security; and
13. The right of children to special protection.

Human Rights for Women and Girls

Many organizations and governments worldwide focus on improving the status of women and girls. According to the International Labour Organization, 11.4 million women and girls are victims of forced labor in different forms – including debt bondage, trafficking and forced prostitution. As global leaders seek to improve the status of women and girls, it's critical to focus on decreasing women and girls' exploitation in forced labor, trafficking and slavery. When women and girls are enslaved or trafficked, they do not have access to programs aimed at women's equality and development.

- a. Trafficked and enslaved women and girls oftentimes do not attend school. Many times these women and girls are illiterate.
- b. Trafficked and enslaved women and girls face gross sexual violence, whether in forced prostitution, forced marriage or during forced physical labor.
- c. Trafficked and enslaved women and girls are subject to domestic violence.
- d. Trafficked and enslaved women and girls do not have access to reproductive and maternal health. The physical and sexual abuse of their exploitation leads to many early pregnancies, forced abortions and exposure to HIV and other diseases.
- e. Trafficked and enslaved women and girls do not have access to healthcare.
- f. Trafficked and enslaved women and girls often face critical malnutrition.
- g. Trafficked and enslaved women and girls do not have access to anti-poverty programs, micro-loans or other economic development initiatives, leaving them dependent on their exploiters.

Human Rights as a Strategy for Development

The link between human rights and development is of recent origin. Rights-based approaches are aimed toward enforcing accountability in the development process by identifying claim-holders and corresponding duty-bearers. These approaches examine the positive obligations imposed upon duty bearers and the entitlements of claim-holders. Such approaches also seek development of strong laws, policies, institutions and administrative practices and call for the adoption of benchmarks for measuring progress and accountability. Rights-based approaches require a high degree of participation from all peoples, including women and children. Human rights and sustainable human development are interdependent and mutually reinforcing. For example, human rights are enhanced when gender equity or poverty reduction programmers empower people to claim their rights. The links between human rights and development are clearly present in the people centered, rights-based

approach to development, poverty eradication, human rights mainstreaming, good governance and globalization. In 2003, the United Nations endorsed a “Common Understanding of a Human Rights Based Approach to Development Cooperation.” This agreement lays out the requirements that underlie the application of a human rights-based approach to development programming.

They are:

1. All programmers should further the realization of human rights as laid down in the Universal Declaration of Human Rights and other international human rights instruments;
2. Human rights standards and principles should guide all development cooperation and programming in all sectors and in all phases of the programming process,
3. Development cooperation should contribute to the development of the capacities of duty-bearers to meet their obligations and/or rights-holders to claim their rights.

The Common Understanding further identified the core principles that inform human Rights;

- a. **Universality and Inalienability:** Every one everywhere is entitled to certain rights and no one can take away these rights or renounce them.
- b. **Indivisibility:** The promotion of one right may not justify the violation of another right.
- c. **Inter-dependence and Inter-relatedness:** The promotion of specific human rights must be part of a comprehensive effort to realize human rights in a holistic way. At the operational level, the core principles that follow from a rights-based approach have been identified as:
- d. **Equality and Non-Discrimination:** All human beings are equally entitled to their rights, whether political, social, etc., regardless of gender, race, religion, etc.
- e. **Participation and Inclusion:** Particular attention must be paid to the empowerment of vulnerable groups so that they can claim their own rights.
- f. **Accountability and the Rule of Law:** Rights can only be upheld if there are mechanisms to enforce the duty-bearers’ obligation to meet the claims of right-holders. A human rights-based approach to programming takes these principles as a guide in the design, development, implementation and assessment of programmers.

Development programming is more:

1. **Sustainable:** the holistic approach addresses the root causes of development failure and makes a point of applying mutually supporting principles at all stages of the development process. This approach seeks to create a sense of ownership.
2. **Legitimate:** the rights-based approach anchors development in the international treaties from

which the UN derives its mandate given by the international community.

3. **Equitable:** the rights-based approach pays special attention to the most vulnerable groups and puts emphasis on the need for disaggregated data to identify those excluded, including minorities.
4. **Effective:** by involving the community and using participatory approaches it can help reduce resistance to change and create a sense of ownership. International treaties also provide clear and identifiable standards and targets, which can improve programme monitoring and evaluation.

Emerging Human Rights Trends in the Context of CEDAW and CRC

It is important to recognize some trends that have emerged in the last few years in the Context of the CRC and CEDAW:

- a) **The Indivisibility of Civil and Political Rights and Social, Economic and Cultural Rights**
“All rights are indivisible and interrelated, each and all of them being inherent to the human dignity of the child. The implementation of each right set forth in the Convention should therefore take into account the implementation of and respect for, many other rights of the child.”
- b) **Recognizing Multiple Forms of Discrimination**
Multiple forms of discrimination, due to several combined factors such as gender, disability and ethnicity, reinforce exclusion and discrimination against women. In order to address the history of discrimination suffered by women and children especially girls around the world, it is important to broaden the understanding of equality in order to achieve substantive equality. For example, the Indian Supreme Court has developed a jurisprudence based on equality as a human right.
- c) **Redefining Violence against Women as Inequality**
Since the Vienna World Conference in 1993, when women’s rights were defined a human rights, gender-based violence has been reinterpreted as a form of discrimination against women. This has made it possible to redefine violence against women as a human rights violation.
- d) **Civil Society Participation in Norm Creation**
The submission of ‘shadow reports’ by NGOs to treaty bodies, and civil society participation in pre-sessional meetings of treaty bodies (when they examine country reports to treaties such as CEDAW and CRC) have become important tools to monitor State action.

The Optional Protocol to CEDAW (2000) allows both individuals and groups of individuals (subject to specified conditions) to submit complaints of infringement of treaty provisions to the CEDAW Committee once local remedies have been exhausted.

e) Holding State and Non-State Actors Accountable Under the CEDAW and CRC

Globalization and economic transformation has expanded the role and responsibility of non-State actors. Many infringements take place in the context of the private sphere of community and family.

f) Women and Children as Rights Holders

Traditional programming tends to perceive women merely as limited to their role as mothers and as conduits to improving the situation of children rather than as a distinct group whose rights must be respected, protected and fulfilled. However a more dynamic approach to programming for women and children advances the notion of women's equality in the private and public spheres. This is why CEDAW standards must guide all programming for children and be combined with gender sensitive situation analysis.

Essential Elements of Human Rights Based Approach to Programming for Women and Children

a) Realizing Equality and Eliminating Discrimination

Under international human rights treaties, governments are perceived as duty bearers bound by these treaties. UN agencies must link development assistance to the broad objective of helping governments and peoples to realize treaty standards. This means, in the case of women and children, programming must address the elimination of disadvantage. The goal is to realize equality in practice.

b) Good Governance

Good governance must now be perceived in terms of realizing all human rights norms, including the actualization of CEDAW and CRC at the domestic level. The UNDP policy document "Governance for Sustainable Human Development" defines governance as:

The exercise of economic, political and administrative authority to manage a country's affairs at all levels....Good governance is, among other things, participatory, transparent and accountable. It is also effective and equitable. And it promotes the rule of law. Good governance ensures that political social and economic priorities are based on broad consensus in society and that the voices of the poorest and the most vulnerable are heard in decision-making over the allocation of development resources. To achieve equality

and set standards of good governance the following factors should be considered in programming:

- Development work in all sectors and all phases of the programming process must be guided by the human rights standards set out in the UDHR, CEDAW and CRC. This process must contribute to strengthening the capacity of duty bearers (States, UN agencies, international financial institutions (IFIs)), to fulfill their treaty obligations, and for rights holders (women and children) to realize their rights. UN agencies must therefore give priority to dialogue with the State, and women and children, in all phases of the programming process.
- Information sharing, policy dialogues and human rights education on women and children's rights within UN agencies, government partners and civil society, and for the community at the national level is an important aspect of a human rights based approach to programming. A human rights culture supportive of the human rights based approach must be central to development work.
- Effective programming for human rights will require that all programmers incorporate gender sensitive analysis, gender impact assessment, and the generation of gender disaggregated data.
- Multi-pronged strategies supportive of social policies on health and education, law reform, regulatory systems, institutional arrangements and enforcement mechanisms that can safeguard rights must be adopted. Social policies, resource allocation and implementation mechanisms must support legislative reform in the realization that legislative reform alone is insufficient to realize rights.
- A holistic approach to programming should be guided by the Concluding Comments and Observations and relevant General Recommendations of the treaty bodies, especially the CRC/CEDAW and the Millennium Development Goals.
- Strategies for implementation, with time-based goals and targets, and budget analysis of resources should be given priority in institution-building.
- Development agencies should also participate in and strengthen the work of the treaty bodies, including supporting the State party reporting process, NGO shadow reporting, and sharing views at the closed sessions of the Committee, and the Pre-Sessionals.
- The concept of a "Constructive Dialogue" with the State, and the willingness of treaty bodies to receive NGO shadow reports support the idea that agency involvement is a legitimate activity. There is no conflict of interest in supporting either the State Party in its programme

of work or monitoring the performance of the State Party through facilitation of the “shadow reporting” process.

- Integration of the Millennium Development Goals (MDGs) and perceiving them as a strategy for realizing the higher standards of CRC, CEDAW and other human rights treaties which States may have ratified is another tool to operationalize human rights programming.

Measures illustrate how women’s rights and children’s rights can intersect And complement:

Special provisions for girls’ education and vocational training enhance employment opportunities for women. Legal reform on a child’s right to nationality and women’s right to inherit property has been critical to the care and development of children. Law reform on nationality and violence against women is an area that clearly links women and children’s rights.

Support for family law, inheritance and property law reform, birth registration, compulsory education, migrant work and child labor reform, impact invariably to prevent exploitation of women and girls.

1. Right to access information on sexual and health care will ensure equal access to both adolescent boys and girls to such information.
2. Child care facilities for protecting the best interest of the child and provide support to women’s economic participation.
3. Alliances with civil society organizations as a cornerstone of the effective private/public Collaboration are essential to both CRC and CEDAW implementation. The work of other Civil-society organizations should also be complementary.

References:-

"Children's Rights", Amnesty International. Retrieved 2/23/08.

Convention on the Rights of the Child, Sept. 2 1990.

Bandman, B. (1999) *Children's Right to Freedom, Care, and Enlightenment*. Routledge. p 67

"Children and youth", Human Rights Education Association. Retrieved 2/23/08.

Lansdown, G. "Children's welfare and children's rights," in Hendrick, H. (2005) *Child Welfare And Social Policy: An Essential Reader*.

Lansdown, G. (1994). "Children's rights," in B. Mayall (ed.) *Children's childhood: Observed and experienced*. London:

Jenks, C. (1996) "Conceptual limitations," *Childhood*. New York: Routledge.

Thorne, B (1987). *"Re-Visioning Women and Social Change: Where Are the Children?"*.

HUMAN RIGHTS OF OLDER PEOPLE IN INDIA STUDY OF LEGAL STATUS IN INDIAN PERSPECTIVE

By- Prof. Dr. Jainuddin R. Mulla,
M.Com., M.Phil., FCA, Ph.D.
Vice Principal - S.S.C. College, Junnar

1. INTRODUCTION

Population aging is a worldwide phenomenon, and India is no exception. Indian population has approximately tripled during the last 50 years, but the number of elderly Indians (60+) has increased more than four folds. The 2011 census has shown that the elderly population (60+) of India accounted for 98.3 million, which was projected to cross the 100 million mark during the same year. It took more than 100 years for the aged population to double in most of the countries in the world, but in India it has doubled in just 20 years. The life expectancy has also gone up to over 70 years today. Better medical facilities, care and liberal family planning policies made the elderly the fastest growing section of the society in India. By 2025, the world will have more elderly than young people and cross two billion mark by 2050. In India also, the population of elder persons' population mark will cross 18% by 2025. With fast changing socio-economic scenario, industrialization, rapid urbanization, higher aspirations among the youth and the increasing participation of women in the workforce, roots of traditional joint family system has been eroding very fast. In urban areas of the country traditional joint family system has become thing of past. In such changing situations, majority of older people, who have passed most part of their life with their joint/extended families are on the verge of isolation or marginalization in old age. At this age, when they need family support most, they have to live on their own. Even basic needs & rights of many of them are not addressed. Social marginalization, loneliness, isolation and even negligence in old age lead violation of Human Rights of Older people.

Ironically, in India older generations are not aware of their human rights due to high prevalence of illiteracy and lack of awareness. On the other hand, due to comparatively high physical as well as psychological vulnerability their cries for help remain within four-walls, that's why only a few cases of violation of human rights of elderly come out. Ever increasing numbers of distress calls from older people clearly indicate disturbing condition of Human Rights of Older people in India.

2.OVERVIEW

Rights of the Elderly

In general, the rights stipulated for the older persons in international instruments stem from the principles of dignity and nondiscrimination. The rights of older persons can be divided into three main categories: protection, participation and image. Protection refers to securing the physical, psychological and emotional safety of older persons with regard to their unique vulnerability to abuse and ill treatment. Participation refers to the need to establish a greater and more active role for older persons in society. Image refers to the need to define a more positive, less degrading and discriminatory idea of who older persons are and what they are capable of doing.

Definition as per Art. 25 of Universal Declaration of Human Rights

Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control.

Older people face particular difficulties in the following key areas:

Physical & Mental Health Community Care; Social Care Housing Transport Employment Income Education And Leisure Safety & Security Utilities & Consumer Protection Access to information and Decision-Making

Human Rights of Older People

Right to life shall be protected by law. Right not to be subjected to inhuman treatment “No-one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment”. Right to liberty “Everyone has the right to liberty and personal security. Right to a fair hearing “In the determination of his civil rights and obligations... everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law”. “Civil rights and obligations”.

- The right to respect at home, within family and in private life
- The right to freedom of thought and conscience.
- The right not to be discriminated against age
- The right to property - everyone is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions
- The right to education

3. PROBLEMS OF THE AGED

Economic problems

Economic problems include such problems as loss of employment, income deficiency and economic insecurity.

Physical and physiological problems

Physical and physiological problems include health and medical problems, nutritional deficiency, and the problem of housing etc.

Psycho-social problems

Psycho-social problems include problems related with their psychological and social maladjustment as well as the problem of elder abuse etc.

Mistreatment and Harassment of Older Persons in India

Elder abuse, mistreatment and torture of older people are a manifestation of the timeless phenomenon of interpersonal violence is prevalent in India. Still, there is no systematic collection of statistics or prevalence studies, crime records, journalistic reports, social welfare records and studies to provide evidence on existence of abuse, neglect and financial exploitation of elders.

Being mistreated, verbally abused, and denied proper food, proper medication and care by younger members of family, most older people are indeed in a very helpless situation. With eroding social values in India, cases of elder abuse and mistreatment in every neighborhood are daily routine. With nuclear family further getting reduced to single parent family, increasing number of old people have to head towards the Old Age Homes. In a still developing country like India, there is no guarantee that they are not experiencing severe abuse in Old Age homes as well.

Protection of Rights of Elderly**- Indian Perspective****Constitution of India**

Art. 41: Right to work, to education and to public assistance in certain cases: The State shall, within the limits of economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want.

Under Personal Laws:

The moral duty to maintain parents is recognized by all people. However, so far as law is concerned, the position and extent of such liability varies from community to community.

Hindu's Law:

Amongst the Hindus, the obligation of sons to maintain their aged parents, who were not able to maintain themselves out of their own earning and property, was recognized even in early texts. And this obligation was not dependent upon, or in any way qualified, by a reference to the possession of family property. It was a personal legal obligation enforceable by the sovereign or the state. The statutory provision for maintenance of parents under Hindu personal law is contained in Sec 20 of the Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956. This Act is the first personal law statute

in India, which imposes an obligation on the children to maintain their parents. As is evident from the wording of the section, the obligation to maintain parents is not confined to sons only, and daughters also have an equal duty towards parents. It is important to note that only those parents who are financially unable to maintain themselves from any source, are entitled to seek maintenance under this Act.

Muslim Law:

Children have a duty to maintain their aged parents even under the Muslim law. According to Mulla :

- (a) Children in easy circumstances are bound to maintain their poor parents, although the latter may be able to earn something for themselves.
  - (b) A son though in strained circumstances is bound to maintain his mother, if the mother is poor, though she may not be infirm.
  - (c) A son, who though poor, is earning something, is bound to support his father who earns nothing.
- According to Tyabji, parents and grandparents in indigent circumstances are entitled, under Hanafi law, to maintenance from their children and grandchildren who have the means, even if they are able to earn their livelihood. Both sons and daughters have a duty to maintain their parents under the Muslim law. The obligation, however, is dependent on their having the means to do so.

Christian & Parsi Law:

The Christians and Parsis have no personal laws providing for maintenance for the parents. Parents who wish to seek maintenance have to apply under provisions of the Criminal Procedure Code.

Under the Code of Criminal Procedure:

Prior to 1973, there was no provision for maintenance of parents under the code. The Law Commission, however, was not in favor of making such provision. According to its report :

The Cr. P. C is not the proper place for such a provision. There will be considerably difficulty in the amount of maintenance awarded to parents apportioning amongst the children in a summary proceeding of this type. It is desirable to leave this matter for adjudication by civil courts. The provision, however, was introduced for the first time in Sec. 125 of the Code of Criminal Procedure in 1973. It is also essential that the parent establishes that the other party has sufficient means and has neglected or refused to maintain his, i.e., the parent, who is unable to maintain himself. It is important to note that Cr. P. C 1973, is a secular law and governs persons belonging to all religions and communities. Daughters, including married daughters, also have a duty to maintain their parents.

Governmental Protections:

i. The Government of India approved the National Policy for Older Persons on January 13, 1999 in order to accelerate welfare measures and empowering the elderly in ways beneficial for them. This policy included the following major steps :

a. Setting up of a pension fund for ensuring security for those persons who have been serving in the unorganized sector,

b. Construction of old age homes and day care centers for every 3-4 districts, c. Establishment of resource centers and re-employment bureaus for people above 60 years,

d. Concessional rail/air fares for travel within and between cities, i.e.,50% discount in train and Indian Airlines.

e. Enacting legislation for ensuring compulsory geriatric care in all the public hospitals

ii. The Ministry of Social Justice and Empowerment has set up of a National Council for Older Persons in the process to make life easier for older persons.

iii. Attempts to sensitize school children to live and work with the elderly. Setting up of a round the clock help line and discouraging social ostracism of the older persons are being taken up.

iv. The government policy encourages a prompt settlement of pension, provident fund (PF), gratuity, etc. in order to save the superannuated persons from any hardships. It also encourages to make the taxation policies elder sensitive.

v. The policy also accords high priority to their health care needs.

vi. According to Sec.88-B, 88-D and 88-DDB of Income Tax Act there are discount in tax for the elderly persons.

vii. Life Insurance Corporation of India (LIC) has also been providing several scheme for the benefit of aged persons, i.e., Jeevan Dhara Yojana, Jeevan Akshay Yojana, Senior Citizen Unit Yojana, Medical Insurance Yojana.

viii. „Annapurana Yojana“ for the benefit of aged persons was launched. Under this yojana unattended aged persons are being given 10 kg foods for every month.

ix. It is proposed to allot 10 percent of the houses constructed under government schemes for the urban and rural lower income segments to the older persons on easy loan. The policy mentions.

x. The layout of the housing colonies will respond to the needs and life styles of the elderly so that there is no physical barriers to their mobility; they are allotted ground floor; and their social interaction with older society members exists. Despite all these attempts, there is need to impress upon the elderly about the need to adjust to the changing circumstances in life and try to live harmoniously with the younger generation as far as possible.

The Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007

Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007 is a legislation enacted in

2007, initiated by Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, to provide more effective provision for maintenance and welfare of parents and senior citizens. This Act makes it a legal obligation for children and heirs to provide maintenance to senior citizens and parents, by monthly allowance. This Act also provides simple, speedy and inexpensive mechanism for the protection of life and property of the older persons. After being passed by the parliament of India received the assent of President of India on December 29, 2007 and was published in the Gazette of India on December 31, 2007. Some states have already implemented the act and other states are taking steps for implementing this Act.

Objects of the Act

This Act provides in-expensive and speedy procedure to claim monthly maintenance for parents and senior citizens. This Act casts obligations on children to maintain their parents/grandparents and also the relative of the senior citizen to maintain such senior citizens. The main attraction of this Act is there are provisions to protect the life and property of such persons. This Act also provides setting up of old age homes for providing maintenance to the indigent senior citizens and parents. This Act extends to the whole of India except Jammu & Kashmir state.

Definitions

Children- Include son, daughter, grandson, granddaughter but does not include a minor
Maintenance includes provision for food, clothing, residence, medical attendance and treatment
Parent- means father or mother whether biological, adoptive or step father or step mother, whether or not father or mother is a senior citizen
Senior citizen- means an Indian who attained the age of 60 years or above
Relative- means any legal heir of childless senior citizen who is not a minor and is in possession of or would inherit his property after his death
Welfare- means provision for food, healthcare, recreation centers and other amenities necessary for senior citizens

Maintenance of Parents and senior citizens

A senior citizen including parent who is unable able to maintain himself from his own earning or out of the property owned by him, is entitled to get relief under this Act. Children/grand children are under obligation to maintain his or her parent, father, mother or both. Likewise, relative of a senior citizen is also bound to look after the senior citizen. If such children or relative is not maintaining his parents or senior citizen respectively, then the parents/senior citizen can seek the assistance of Tribunal constituted under this Act, to enforce the remedy of maintenance. Such parents/ senior citizen can file an application before the Tribunal, claiming maintenance and other reliefs from their children/relatives as the case may be.

Such application for maintenance can be filed by the senior citizen or a parent himself, or if such person is incapable, then by any other person or any registered organization authorized by him. The Tribunal can also *suo motu* take cognizance of the case. After receiving the application the

Tribunal may issue notice to the respondent-children/relative and provide them time to furnish their reply. Such application for maintenance should be disposed of within 90 days from the date of service of notice of application to the respondent. However, the Tribunal can extend time for a maximum period of 30 days in exceptional circumstances after recording reason. The Tribunal is having power to allow interim maintenance pending disposal of the case. Even though the application can be filed against any of children/relative as the case may be, such respondent-children/relative can imp lead other persons who are liable to pay maintenance.

If such children/relative who is directed to pay maintenance fail to comply with the order of tribunal without sufficient cause, the Tribunal may issue warrant for levying the due amount from them in the manner levying fines and can also sentence the erring respondent to imprisonment that may extend to one month or until payment made whichever is earlier.

The Tribunal will not issue Warrant to execute the order of maintenance, if such petition for execution is filed after a period of 3 months from the date on which the maintenance is due. The application under this Act can be filed before the Tribunal in any district, where the applicant resides or last resided or where children or relative resides. The evidence of proceedings shall be taken in the presence of children/relative against whom relief is sought and if such respondent is willfully avoiding service of summons or neglecting to attend the Tribunal, the Tribunal may proceed and determine the case ex parte. If the Tribunal is satisfied that such children/relative against whom such application for maintenance is pending, neglect or refuses to maintain the parents/senior citizens as the case may be, may order such children/relative to pay monthly allowance to such applicant. The maximum amount of maintenance that can be allowed by the Tribunal is Rs.10,000 per month The tribunal has power to alter, modify or cancel the order in appropriate circumstances. The Tribunal has also power to levy interest on the maintenance amount, which shall be not less than 5% and greater than 18%. Aggrieved by the order of Tribunal, senior citizen/parent can file appeal before Appellate tribunal within a period of 60 days and if the Appellate tribunal is satisfied that there occurred some delay in filing appeal due to sufficient cause, the appeal can be entertained.

Protection of life and property of Senior citizen

If a senior citizen after the commencement of this Act, has transferred his property either moveable or immovable, by way of gift or otherwise, subject to the condition that the transferee shall provide him basic amenities and physical needs and thereafter such transferee reuses or fails to provide such promise, such transfer of property shall be deemed to have been made by fraud, coercion or undue influence and the Tribunal can declare such transfer as void. Before the enactment of this law, a senior citizen's only remedy in such a case was to approach the court for maintenance from the children to whom he had given the property by way of gift or otherwise and such property would be the exclusive property of the transferee and the senior citizen had no right in such property.

But after the enactment of this Act, a senior citizen can reclaim his property from the transferee the concerned police personnel will also ensure priority in dealing with these types of cases. Abandoning a senior citizen in any place by a person who is having the care or protection of such senior citizen is a criminal offence and such person shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to three months or fine which may extend to five thousand rupees or both. This Act also provides that state governments may establish old age homes at least one in one district to accommodate indigent senior citizens. State governments may also ensure proper medical care for senior citizens.

The United Nations Principles on Rights of Elderly

Demographic trends worldwide create unique challenges for all people, particularly for the governments of nationstates around the globe. Elderly individuals are often subjected to discrimination and abuse because they are perceived as easily taken advantage of. There is also a prevalent belief among many that elderly persons are worthless in today's fast-paced, globalize and increasingly industrialized world. Obviously, with the number of elderly people on earth at any one time rising rapidly, there is an increased urgency to address the rights and roles of elderly persons in our world. The United Nations principles provide a broad framework for action on ageing. Some of the Principles are as follows :

- i. Older Persons should have the opportunity to work and determine when to leave the work force.
- ii. Older Persons should remain integrated in society and participate actively in the formulation of policies which effect their well-being.
- iii. Older Persons should have access to health care to help them maintain the optimum level of physical, mental and emotional well-being.
- iv. Older Persons should be able to pursue opportunities for the full development of their potential and have access to educational, cultural, spiritual and recreational resources of society.
- v. Older Persons should be able to live in dignity and security and should be free from exploitation and mental and physical abuse

Elder Abuse in India

Progress of human civilization, advancement in medical science and healthier lifestyle of people has obviously increased life of Old Age. Ironically, changed socio-economic conditions have completely changed living conditions of older persons in the country. In changed set up, old people face increased incidences of age discrimination, ageism, elder abuse and mistreatment of older community, which are strictly against any civilized society. Indian society is the only society, where people bless their dear ones with blessings like "live for 100 years", "May god add my years to your life", "May god bless you with 100 years of health and happiness", etc. In India Old Age is a great

Celebration in itself. Even today the concept of Elder Abuse is difficult to comprehend in Indian circumstances. But unfortunately it has become an ugly fact of life even in Indian society. Older persons are emotionally abused by Intimidation through yelling or threats, humiliation and ridicule, habitual blaming or scapegoat, ignoring the elderly person, isolating an elder from friends or activities, terrorizing or menacing the elderly person, etc. Ignoring health conditions of elderly, financial exploitation of elderly, sexual abuse are found as other major forms of elderly abuse. Major Consequences of elder abuse are as frequent arguments or tension between the caregiver (mostly relatives) and the elderly person & also changes in personality or behavior of the elderly person. Older persons are respected in society in general but within their individual families, majority of older persons feel isolated on many occasions. Property related issues, interference in family matters, interpersonal relations, unemployment in old age, excessive medical expenses, dispute among siblings, greediness of younger generation, fall of morals, etc. are major reasons of disrespect or mistreatment of older persons. Surprisingly, older men are more prone to mistreatment in their respective families and societies.

Bibilography,

www.agewellfoundation.org and Law Books

हिंगोली जिल्हयातील एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांच्या मानवाधिकारांचे जतन :

एक चिकीत्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. ए. डी. कदम,

आदर्श शिक्षण संस्थेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

हिंगोली – ४३१५१३ (एम.एस.)

प्रस्तावना:

मानवाधिकार या संकल्पनेचा आज जागतिक स्तरावर विचार आणि स्विकार आज मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. मानवाच्या कल्याणासाठी आणि तळागाळातील सामान्य व्यक्तीच्या, पीडीत व्यक्तीच्या अधिकाराच्या रक्षणासाठी मानवाधिकार हा मानवाच्या जिवाळ्याचा प्रश्न झाला आहे. भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशात आजही बऱ्याच अंशी सामान्य जनात त्यामध्ये दलित, आदिवासी, महिला, बालके, वृद्ध, रोगी हे आपल्या अधिकारापासून, स्वातंत्र्यापासून वंचित आहेत. परीनीती त्यांचा विकास होवू शकला नाही. म्हणून केवळ भारतातच नव्हे तर जागतिक पातळीवर मानव हा घटक समान आहे आणि निसर्गताच त्याला मुक्तपणे जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. व आपले अधिकार उपभोगून त्याला आपल्या व्यक्तीमत्वाच्या सर्वांगीन विकास करण्याचा देखिल पूर्ण अधिकार आहे. त्यामुळे आज जागतिक पातळीवर युनोच्या माध्यमातून मानवाधिकाराचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न सर्वत्र होत आहे.

मानवी अधिकार हे व्यक्तीच्या सर्वांगीन विकासासाठी मुलतः आवश्यक आणि अनिवार्य आहेत. “मानवाधिकार म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत.” मानवाने इतिहास काळापासून अधिकाराच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष केलेला आहे. विशेषतः मध्यकाळाच्या उत्तरार्धात कुटूंबसंस्था, धर्मसंस्था, समाज आणि निरकुंश राजसत्तेच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी अनेक विचारवंतानी प्रयत्न केलेत. त्यात जॉन लॉकने नैसर्गिक हक्काचा सिध्दांत सांगून शासन हे जनसंमतीचेच असले पाहिजे व शासनाने मानवी हक्कांचे संरक्षण केले पाहिजे असे म्हटले आहे. तसेच थॉमस पेन, अँडम स्मिथ, मॉटेस्क्यू, व्हॉल्टेअर, ग्रीन बोसाधे, मार्क्स, रॉय, फुले, आंबेडकर याही विचारवंतांनी मानवी अधिकार प्राप्त करण्यासाठी प्रबोधन केलेले आहे. याची तरतुद सुध्दा भारतीय राज्यघटनेत क. १२ ते ३५ मध्ये करण्यात आली आहे.

आज जगात हक्कापासून वंचित असणाऱ्या अनेक घटकांप्रमाणे आरोग्याच्या समस्याग्रस्त व्यक्तींची संख्या सुध्दा मोठ्या प्रमाणावर आहे. त्यांच्या अधिकाराच्या जोपासणेसाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक आरोग्याची उच्चतम दर्जा गाठण्यासाठी त्या त्या राष्ट्रातील संसाधनाने कार्य करावे हे बंधन घालण्यात आले आहे. भारतीय संविधानातील क. २१ च्या तरतुदीनुसार व्यक्तीला जीवितताचा आणि स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आलेला आहे.

भारत सरकारने हिंगोली जिल्हा आर्थिक दृष्ट्या व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला म्हणून जाहीर केला आहे. या दोन्ही मागासलेपणासोबत गरीबी, बालमजूरी, गुन्हेगारी, व्यसन, वेश्याव्यवसाय ही जिल्हयामध्ये चांगल्या प्रकारे टिकून आहेत. व्यसन व वेश्याव्यवसायामुळे एचआयव्ही/एड्स ची लागण व प्रसार जिल्हयामध्ये केला गेल्यामुळे अनेक जनांना एचआयव्ही/एड्स ची लागण झालेली आहे. यामुळे एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांना अनेक समस्यांना सामोरे जाऊन मानवाधिकाराचे उल्लंघन सतत होतांना दिसून

येते. या पेपरमध्ये हिंगोलीच्या एन.जी.ओ., जी.ओ. यांनी एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांसाठी मदत व मानवाधिकार जतनासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा एक चिकीत्सक अभ्यास केलेला असून याचा राज्य व देशपातळी वर कसा उपयोग करता येईल याबात विचार मांडलेले आहेत.

एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांच्या मानवाधिकाराचे जतन:

हिंगोली जिल्हयातील एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांच्या मानवाधिकाराचे जतन करण्यासाठी झालेले प्रयत्न पुढीलप्रमाणे आहेत.

हिंगोली जिल्हयामध्ये एचआयव्ही/एड्स कार्यक्रमाची सुरुवात सन २००२ मध्ये जिल्हा रूग्णालय, हिंगोली येथे एकात्मिक सल्ला व चाचणी केंद्र सुरू करून करण्यात आली. सदर केंद्रामध्ये सुरुवातीचे कालावधीत एचआयव्ही/एड्स बाबत समुपदेशन व चाचणी एवढीच सुविधा या कार्यक्रमातर्गत होती.

❖ **एचआयव्ही/एड्स कार्यक्रमातर्गत पुढील प्रमाणे समुपदेशन व चाचणी सेवा दिल्या जातात:**

- १) आक्टोबर २००६ पासून एकात्मिक केंद्र ही सुविधा तालुका स्तरावर म्हणजेच उपजिल्हा रूग्णालय व ग्रामीण रूग्णालये येथे सुरू करण्यात आली.
  - सध्या जिल्हयात एकूण ७ मोफत एकात्मिक सल्ला व चाचणी केंद्र कार्यरत आहेत.
- २) गरोदर महिला व क्षयरूग्णांसाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रस्तरावर जुन २०१० पासून ही सुविधा २४ बाय ७ प्रा.आ. केंद्राचे ठिकाणी सुरू करण्यात आली व एप्रील २०१३ पासून जिल्हयातील सर्वच प्राथमिक आरोग्य केंद्रात एचआयव्ही/एड्स चाचणीची मोफत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.
  - सध्या जिल्हयात एकूण २४ प्राथमिक आरोग्य केंद्रात एच.आय.व्ही. चाचणी केली जाते.
- ३) जिल्हयातील खाजगी रूग्णालयात ओढा असणाऱ्या गरोदर महिलांसाठी १६ खाजगी रूग्णालयामध्ये (PPP Mode) अल्प दरात म्हणजेच रू. ७५ मध्ये एचआयव्ही/एड्स चाचणी करून मिळण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.
  - सध्या जिल्हयात एकूण १५ खाजगी रूग्णालयामध्ये (PPP Mode) एच.आय.व्ही चाचणी केली जाते.
- ४) वरीलपैकी HIV चाचणी केंद्रामध्ये सन २००२ ते डिसेंबर २०१५ अखेर पर्यंत अति जोखमीच्या आणि सामान्य गटातून झालेल्या एकूण ३४९३७७ व्यक्तींच्या रक्ताचे तपासणीतून ३२५८ व्यक्ती हे HIV संसर्गीत आढळून आले आहेत.
- ५) वरीलपैकी HIV चाचणी केंद्रामध्ये सन २००३ ते डिसेंबर २०१५ अखेर पर्यंत पालकांपासून बालकास होणारा HIV संसर्ग प्रतिबंध या कार्यक्रमातर्गत एकूण १४९४९५ गरोदर महिलांची चाचणी करण्यात आली. त्यात एकूण २१२ गरोदर महिला HIV संसर्गीत असल्याचे आढळून आले आहे.

❖ **HIV संसर्गीत आढळून आलेल्या व्यक्तींना या कार्यक्रमातर्गत पुढीलप्रमाणे उपचारात्मक सेवा दिल्या जातात:**

१) ए.आर.टी. केंद्र:

- सन २००२ ते सप्टेंबर २००९ या सुरुवातीचे कालावधीत एच.आय.व्ही. संसर्गीत आढळून आलेल्या व्यक्तीला पुढील CD-4 तपासणी करिता व आवश्यकता असल्यास ART औषधोपचार घेणे करिता पुणे, औरंगाबाद, अंबाजोगाई यापैकी असलेल्या ART केंद्रात जावून उपचार घ्यावा लागत असे.
- मात्र सन १० सप्टेंबर २००९ पासून हिंगोली जिल्हयाकरीता जिल्हा रूग्णालय हिंगोली येथे स्वतंत्र ART केंद्र सुरू करण्यात आले असून डिसेंबर २०१५ अखेरपर्यंत २२१२ एच.आय.व्ही. संसर्गीत असलेल्या व्यक्तींनी नोंदणी केली असून CD-4 कमी असलेले १३०४ रूग्ण हे ART औषधोपचारांमुळे एच.आय.व्ही. संसर्गीत व्यक्तीचे आयुर्मान वाढण्यास मदत होत आहे.
- ए.आर.टी. केंद्रामध्ये रूग्णांची मोफत CD-4 तपासणी करून आवश्यकता असलेल्या रूग्णास दरमहा रू. २००० ते ३००० किंमतीची औषधे मोफत पुरविली जातात.
- औषधोपचाराचे महत्व व त्यात ठेवावयाचे सातत्य, स्वतःची काळजी व निगा आणि मनोबल उंचावण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या बाबी या बद्दलचे समुपदेश केले जाते.
- HIV रूग्णांना शासनाच्या सामाजिक लाभाच्या योजना मिळणेसाठी आवश्यक असणारे दुर्धर आजाराचे प्रमाणपत्र दिले जाते.
- ठर सामान्य रूग्णास शासकीय फीस आकारली जाते अशा सर्व प्रकारच्या तपासण्या HIV संसर्गीत रूग्णास उदा: सोनोग्राफी, एक्स-रे, सिटीस्कॅन, रक्ताची बॅग आणि प्रयोगशाळेत होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या चाचण्या रक्त लघवी, कावीळ तपासणी इ. सर्व सेवा मोफत दिली जाते.
- HIV रूग्णांना HIV/AIDS आजारा व्यतीरिक्त इतर सर्व प्रकारच्या आजारांसाठी तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला घेवून उपचार केला जातो.

२) गरोदर महिलांसाठी व तीचे बाळासाठी एम.डी.आर. औषधोपचार पध्दती:

- HIV संसर्गीत पालकांच्या पोटी जन्माला येणारे मुल HIV सह जन्मास येण्याची किंवा जन्मानंतर स्तनपानाचे कालावधीत HIV संसर्गीत होण्याची शक्यता ही ३०% असते. मात्र सन २००८ ते मार्च २०१३ या कालावधीत राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रमातर्गत “पालकापासून बालकास होणारा HIV चा संसर्ग प्रतिबंध कार्यक्रम” राबवून बालकांच्या संसर्गाचे प्रमाण हे ३०% वरून १०% पर्यंत आणण्यात यश आले आहे.
- मात्र हे १०% प्रमाण आणखी कमी करून २% ते ५% पर्यंत आणण्यासाठी “नविन पालकांपासून बालकास होणारा HIV संसर्ग प्रतिबंध” कार्यक्रमातर्गत बहुविध औषधोपचार (New PPTCT-MDR) पध्दती जानेवारी २०१४ पासून सुरू करण्यात आली आहे.
- बहुविध औषधोपचार (New PPTCT-MDR) पध्दतीमध्ये प्रत्येक गरोदर महिलेस ART मधून New PPTCT-MDR सुरू करण्यात येतो.
- या कार्यक्रमातर्गत HIV संसर्गीत स्तनपान करणाऱ्या मातेच्या नवजात बालकास त्याचे जन्मापासून कमीत कमी सहा आठवडे आणि आवश्यकता असलेल्या बालकास बारा आठवडे पर्यंत एकात्मिक सल्ला व चाचणी केंद्रा मार्फत नेव्हिरेपीन औषध बाळाच्या वजनानुसार दिले जाते.

ज्यामुळे बाळास HIV चे संसर्गापासून वाचण्यास मदत होते.

- या नविन पध्दतीमुळे हिंगोली जिल्हयातील पालकांपासून बालकास होणारा HIV संसर्ग ५ टक्क्याच्या आत आलेला आहे.

३) लिंक ए.आर.टी. केंद्र:

- रूग्णांना त्यांचे नजीकच्या ठिकाणी ART औषधोपचार मिळावा यासाठी जिल्हयाचे ठिकाणी असलेल्या ART केंद्रावर सलग ६ महिने औषधोपचार स्थिरावलेल्या इच्छुक रूग्णांना त्याचे राहते ठिकाणाहून जवळ असलेल्या लिंक ए.आर.टी. केंद्रावर औषधे पुरविली जातात.
- जिल्हयात वसमत, औढा आणि कळमनुरी या तीन ठिकाणी लिंक ए.आर.टी. केंद्र कार्यरत आहेत.
- जिल्हयात १०९ रूग्ण या लिंक ए.आर.टी. चा लाभ घेत आहेत.

❖ HIV संसर्गात आढळून आलेल्या व्यक्तींकरिता पुरविल्या जाणाऱ्या इतर सेवा व त्याकरिता राबविले जाणारे प्रकल्प:

१) विहान काळजी व आधार प्रकल्प:

- या प्रकल्पातर्गत एच.आय.व्ही. संसर्गात आढळून आलेल्या रूग्णांना रूग्णालयात आल्यानंतर मधल्या वेळेत भोजन करणेसाठी स्वच्छ जागा व स्वच्छ पाण्याची, विश्रांती घेण्यासाठी, मनोरंजन व मानसिक स्थैर्य मिळणे इ. करीता विहाण काळजी व आधार केंद्र कार्यरत असून सदरचे केंद्र हे एच.आय.व्ही. संसर्गात व्यक्तींना एकत्र येवून स्थापन केलेल्या सामाजिक संस्थे मार्फत चालविले जाते.
- या केंद्रातून संबधीत व्यक्तींना मानसिक आधार देण्याचे काम करून निराश व हतबल झालेल्या HIV संसर्गात व्यक्तीचे मनोबल वाढविणे, आत्महत्येस प्रवृत्त होणारे व्यक्तीस त्या पासून परावृत्त करणेसाठी, ART औषधोपचाराचे महत्व व त्यात ठेवावयाचे सातत्य यासाठी योग्य समुपदेशन केले जाते.
- ज्या रूग्णांनी ART औषधोपचार सुरू करून मध्येच तो बंद केला आहे अशा LFU व MISS रूग्णास गृहभेटी देवून पुन्हा त्यांना जिल्हा रूग्णालयापर्यंत घेवून येणे व ART औषधोपचार नियमित घेणेस प्रवृत्त करणे.
- त्याला समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणेसाठी त्यास जिल्हा एड्स प्रतिबंध व नियंत्रण कक्षाच्या सहकार्याने विविध सामाजिक लाभाच्या योजना मिळवून देणेसाठी प्रयत्न करणे उदा: शासनाच्या संजय गांधी निराधार योजनेतून दर महा रू. ६०० चे अनुदान मिळवून देणे, HIV संसर्गात १६ वर्षाखालील मुलांमुलीसाठी बाल संगोपन योजनेतर्गत दरमहा रू. ६०० चे अनुदान मिळवून देणे, तसेच अनुषंगीक असलेल्या महिला व बाल कल्याण जि.प. विभागामार्फत पीठ गीरणी व शिलाई असे व्यवसाय साहित्य मिळवून देणे इ.

२) लक्षगट हस्तक्षेप प्रकल्प:

- या प्रकल्पातर्गत देहविक्रय करणाऱ्या महिलांचे त्यांच्या व्यवसायाची ठिकाणे शोधून काढणे, त्यांची नोंदणी करणे, नोंदणी बाबत गुप्तता बाळगणे इ. कामे केली जातात.

- त्यांचे राहते ठिकाणी किंवा व्यवसायाचे ठिकाणी मोफत निरोधचा पुरवठा केला जातो.
- या प्रकल्पातर्गत देहविक्रय करणाऱ्या महिलांची दर सहा महिन्यातून एकदा HIV चाचणी केली जाते. HIV संसर्गात आढळून आलेल्या महिलांना ART केंद्रापर्यंत औषधोपचारासाठी संदर्भित केले जावून मोफत औषधोपचार सुरू केला जातो.
- दर तीन महिन्यांनी गुप्तरोगाची तपासणी केली जाते. गुप्तरोगाची लक्षणे व आजार आढळून आलेल्या महिलांना जिल्हा रूग्णालयात STI/RTI केंद्रामार्फत मोफत औषधोपचार दिला जातो.
- अतिजोखिम वर्तन बदल व निरोधचे सातत्य याबाबत समुपदेशन केले जाते.
- देहविक्रय करणाऱ्या महिलांचे बाबतीत घडणाऱ्या समस्या व त्यांचेवर होणारे इतर अत्याचार याबाबत क्रायसेस मॅनेजमेंट चे माध्यमातून कायदेविषयक मार्गदर्शन व सल्ला दिला जातो.

३) लिंक वर्क स्किम:

- या प्रकल्पातर्गत व जिल्हयातील ग्रामीण भागातील ज्या गावांमध्ये जोखीमेच्या गटात मोडणाऱ्या व्यक्तींची संख्या अधिक आहे अशा १०० गावांची निवड केलेली आहे.
- गवातील जोखीमेच्या गटात मोडणाऱ्या व्यक्तींना गावपातळीवर नेमलेल्या लिंकवर्कर मार्फत भेट देवून HIV/AIDS बाबत संपूर्ण माहिती दिली जाते.
- HIV/AIDS जोखीमेच्या गटातील लोकांना चाचणी करिता एकात्मिक सल्ला व चाचणी केंद्रास HIV समुपदेशन व चाचणी करिता संदर्भित केले जाते.
- HIV संसर्गात आढळून आलेल्या व्यक्तींना ART केंद्रापर्यंत औषधोपचारासाठी संदर्भित केले जावून मोफत औषधोपचार सुरू केला जातो.
- वर्तन बदल व निरोधचे सातत्य या बाबत समुपदेशन केले जाते.
- ग्रामीण भागात जनजागृती करिता व HIV/AIDS प्रतिबंधात्मक माहिती दिली जाते.

❖ HIV/AIDS प्रतिबंधाच्या अनुषंगाने राबविले जाणारे राष्ट्रीय कार्यक्रम:

- १) १ डिसेंबर जागतिक एड्स दिन   २) १२ ऑगस्ट आंतरराष्ट्रीय युवा दिन
३) ८ मार्च जागतिक महिला दिन   ४) १२ जानेवारी राष्ट्रीय युवा दिन

या वरील राष्ट्रीय कार्यक्रमातून जनजागृतीपर प्रभात फेरी, विविध स्पर्धा, व्याख्याने, रक्तदान शिबीरे, माहिती व शिक्षण साहित्याचे वाटप इ. उपक्रम राबविले जातात.

❖ HIV/AIDS मुख्यप्रवाह प्रशिक्षण:

यामध्ये जिल्हयातील विविध शासकीय कार्यालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांचे HIV/AIDS संबंधी मुख्यप्रवाह प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे. त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे कार्यालयातील कर्मचारी व अधिकारी यांना HIV/AIDS संबंधी मुख्यप्रवाह प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

- १) पोलीस विभागातील ३०४ जवान   २) एस.आर.पी. हिंगोली ४०० जवान
३) आशा कार्यकर्ती ८००   ४) अंगणवाडी कार्यकर्ती ९००
५) आरोग्य विभागातील कर्मचारी २५०   ६) महिला बचत गट सदस्य १५००
७) महाविद्यालयीन युवक ७०००

❖ रेड रिबीन क्लब:

- जिल्हयातील विविध महाविद्यालयामध्ये महाविद्यालयीन युवकांसाठी HIV/AIDS संबंधी माहिती आणि उपक्रम राबविणे करीता रेड रिबीन क्लबची स्थापना करण्यात आली आहे.
- यामध्ये महाविद्यालयातील प्राचार्य, एन.एस.एस. चे कार्यक्रम अधिकारी आणि महाविद्यालयातील ५ युवक विद्यार्थी सदस्य यांची एक समिती स्थापन करण्यात आली आहे. जिल्हयात एकूण ६ महाविद्यालयात रेड रिबीन क्लब कार्यरत आहे.

❖ जिल्हा एड्स प्रतिबंध व नियंत्रण समिती:

- मा. जिल्हाधिकारी, हिंगोली यांचे अध्यक्षतेखाली कार्यरत आहे.
- १३ सदस्यांची जिल्हा एड्स नियंत्रण समिती जिल्हयातील HIV/AIDS प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रमातर्गत जिल्हा स्तरावरील वरिष्ठ सल्लागार समिती म्हणून, आवश्यकता वाटत असलेल्या ठिकाणी HIV/AIDS प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी प्रशासकीय अडथळे सोडविणारी समिती म्हणून, योग्य तेथे हस्तक्षेप करून HIV/AIDS कार्यक्रमास मदत करणारी समिती म्हणून, आणि जिल्हयातील HIV/AIDS सह जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणेसाठी विविध शासकीय सामाजिक लाभाच्या योजना मिळवून देणे करीता प्रशासकीय स्तरावरून मदत व हस्तक्षेप करणारी समिती म्हणून इ. काम करते.

❖ जिल्हा टीबी. एच.आय.व्ही समन्वय समिती:

- मा. जिल्हाधिकारी, हिंगोली यांचे अध्यक्षतेखाली कार्यरत आहे.
- ७ सदस्यांची जिल्हा टीबी. एच.आय.व्ही समन्वय समिती जिल्हयातील सर्व टीबी संसर्गीत रूग्णांची HIV चाचणी करून घेणे आणि सर्व HIV संसर्गीत रूग्णांची टीबी संबंधीची चाचणी करून घेणे करीता येणारे अडथळे व समस्या सोडविण्याकरीता जिल्हा स्तरावरील वरिष्ठ सल्लागार समिती म्हणून काम करते.

❖ जिल्हा एड्स प्रतिबंध व नियंत्रण कक्ष:

उपरोक्त सर्व प्रकारच्या—

- कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे.
- HIV/AIDS कार्यक्रमासंबंधी वेळोवेळी शासनास व वरिष्ठ कार्यालयास जिल्हयाची माहिती पुरविणे आणि अहवाल सादर करणे.
- सर्व प्रकारचे राष्ट्रीयकार्यक्रम व जनजागृती अभियान राबविणे.
- जिल्हयातील HIV/AIDS कार्यक्रमातर्गत चालणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सेवा सुविधा आणि केंद्र यांचे संनियंत्रण व मार्गदर्शन आणि मुल्यांकन करणे.
- जिल्हयातील HIV/AIDS कार्यक्रमाचा लेखा विभाग सांभाळणे.
- जिल्हयातील HIV/AIDS कार्यक्रमातील सर्व प्रकारच्या आवश्यक त्या साधन सामुग्रीची वरिष्ठ स्तरावरून जिल्हयाची गरज लक्षात घेवून मागणी करणे.

- वरिष्ठ स्तरावरून जिल्हयातकरीता पुरवठा करण्यात आलेले सर्व साहित्याचे केंद्रनिहाय वाटप करणे.
  - वाटप केलेल्या साहित्याचा विनियोग तपासून पाहणे व तांत्रिक बाबी पाळणेकरीता सहकार्य करणे.
  - जिल्हयातील HIV/AIDS कार्यक्रमातर्गत काम करणारे अधिकारी व कर्मचारी यांची रिक्त पदे भरण्याकरीता वरिष्ठ कार्यालयास पाठपुरावा करणे.
  - सेवेत असलेल्या अधिकारी व कर्मचारी यांच्या गुणात्म वाढीकरीता व दर्जेदार सेवेकरीता त्यांचे मुलभूत प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण वरिष्ठ कार्यालयास पाठपुरावा करून पूर्ण करून घेणे.
  - तसेच कार्यक्रमाचे सर्व प्रकारचे प्रशासकीय कामकाज करणे.
- वरील सर्व कार्यक्रमाच्या माध्यमातून हिंगोली जिल्हयातील एचआयव्ही एड्स चे प्रमाण कमी झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

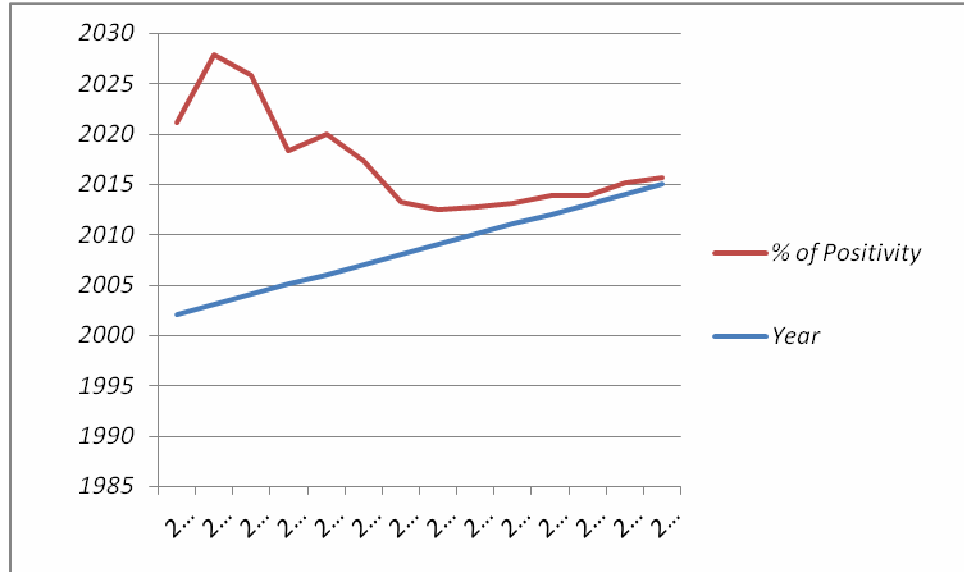
Information Of HIV in Hingoli District

Integrated Counselling & Testing Centre (ICTC)

Information Of General & ANC Clients From Year 2002 to –Dec 2015

JAN TO DEC FORMAT

HRG/General Clients					ANC Clients			
Year	Couneslling	Testing	Reactive	%	Couneslling	Testing	Reactive	%
2002	337	21	4	19.05	0	0	0	0
2003	216	153	38	24.84	313	274	0	0
2004	427	308	67	21.75	1018	933	15	1.61
2005	814	750	100	13.33	820	751	5	0.67
2006	2185	1164	162	13.92	1862	1134	8	0.71
2007	4805	4412	454	10.29	5627	5521	23	0.42
2008	6923	5723	300	5.24	8650	7836	23	0.29
2009	12346	11738	406	3.46	9148	8099	40	0.49
2010	15339	14678	390	2.66	9995	9912	22	0.22
2011	19105	18138	379	2.09	18374	17619	22	0.12
2012	18717	15703	287	1.83	21818	20391	13	0.06
2013	24209	22951	221	0.92	19474	19441	19	0.1
2014	21842	221780	236	1.08	25631	25561	8	0.03
2015	31898	31858	214	0.68	32051	32023	14	0.04
Total	159163	349377	3258		154781	149495	212	

❖ निष्कर्ष:

- १) एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांबाबत चे गैरसमज कमी झाले.
- २) एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांमध्ये आत्मविश्वास वाढला.
- ३) एचआयव्ही/एड्स बाबत युवकांमध्ये जागृती निर्माण झाली.
- ४) वेश्याव्यवसायामध्ये घट निर्माण झाली व बचावात्मक साधनांचा वापर करण्यासाठी जागृती निर्माण झाली.
- ५) एचआयव्ही/एड्स ग्रस्तांच्या मानवाधिकाराचे संगोपन झाले.
- ६) एचआयव्ही/एड्स ग्रस्त संख्या कमी झाली व जिल्हयाची निरंकतेकडे वाटचाल होत आहे.
- ७) परिणामी हिंगोली जिल्हा राज्यामध्ये एचआयव्ही/एड्स कार्यात महाराष्ट्रात तृतीय पारितोषिकाचा मानकरी ठरला.

❖ संदर्भसूची:

- १) महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था, वडाळा (पश्चिम) मुंबई
- २) हिंगोली जिल्हा एड्स नियंत्रण सोसायटी, सामान्य रूग्णालय, हिंगोली
- ३) वेबसाईट — www.legalservicesinindia.com
- ४) वेबसाईट — www.shodhganga.inflibnet.ac.in
- ५) वेबसाईट — www.nhrc.nic.in
- ६) वेबसाईट — www.ohchr.org
- ७) वेबसाईट — www.unaids.org
- ८) वेबसाईट — www.ilo.org
- ९) वेबसाईट — www.hivpolicy.org
- १०) वेबसाईट — www.dnaindia.com

- ११) श्री कदम उध्दव—जिल्हा कार्यक्रमाधिकारी, हिंगोली जिल्हा एड्स नियंत्रण कक्ष, सामान्य रूग्णालय, हिंगोली यांची मुलाखत
- १२) पाटील व्ही.बी., मानवी हक्क, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
- १३) भोळे भास्कर, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, विद्या पब्लिकेशन, नागपुर — २०१०.

मानवी हक्क आणि मुले

प्रा. डॉ. अरुणा मोरे,
इतिहास विभाग प्रमुख,
दौंड तालुका कला वाणिज्य महाविद्यालय, दौंड, जि. पुणे

प्रस्तावना :

मानवी हक्क ही संकल्पना २० व्या शतकात जगात सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली. मानवी हक्क हा विचार २० व्या शतकात झालेल्या दोन महायुद्धांशी व त्यातील अपरिमित जीवितहानीशी संलग्नित आहे. ऑरिस्टॉटल म्हणतो, की ‘राज्य मनुष्याच्या सुरक्षिततेसाठी निर्माण होते व मनुष्याच्या कल्याणाकरिता ते टिकून राहते’. मनुष्याचे कल्याण साधायचे असेल तर त्यासाठी अशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की ज्यात सर्वांगीण उन्नती होऊ शकते. पुढे ऑरिस्टॉटल असेही म्हणतो, की जीवन केवळ जगणे नव्हे तर उत्तम प्रकारे जगणे होय. जर उत्तम प्रकारे जीवन जगायचे असेल तर तशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक असते. व्यक्तीला अशा प्रकारे सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर त्यासाठी काही साधने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. ही साधने म्हणजे ‘हक्क’ होय.

मानवी हक्काचा उदय :

मानवी हक्क या संकल्पनेचा उदय २० व्या शतकात सापडतो. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेमागे एक प्रमुख उद्देश असा होता की, मानवी हक्क सुरक्षित राहिले पाहिजेत. यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा जाहीरनामा घोषित केला. संयुक्त राष्ट्रांच्या सभासद राष्ट्रांनी हे मानवी हक्क आपल्या देशातील नागरिकांना द्यावेत असे स्पष्ट करण्यात आले. मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यात १४ मानवी हक्क सांगितले आहेत.

मानवी हक्काचे स्वरूप :

भाषा, धर्म, लिंग, वंश, देश कोणताही असला तरी माणुस हा एकच असतो. माणुस म्हणून त्याच्याही काही गरजा व प्रश्न सारखेच असतात. या गरजांची पूर्तता होण्यासाठी तसेच माणसाचे अस्तित्व व प्रतिष्ठा कायम ठेवून त्याचा विकास होण्यासाठी त्याला काही हक्कांची आवश्यकता असते. विचार व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य असे काही महत्त्वाचे हक्क आहेत. वंश, धर्म, जाती, लिंग, राष्ट्र या आधारावर माणसामाणसात भेदभाव न करता हे हक्क सर्वांनाच उपयोगात आले पाहिजेत असा विचार दुस-या महायुद्धानंतर प्रकर्षाने पुढे आला यालाच ‘मानवी हक्क’ असे म्हणतात.

मानवी हक्क - अर्थ :

हक्क या घटकाचा मुलभूत दृष्टिकोनातून विचार करता ‘हक्क’ या संकल्पनेत शुद्धता, सद्गुण आणि निष्कपटता किंवा भोळेपणा हे अर्थ अंतर्भूत आहेत. हक्क या संकल्पनेचा वापर फायदा मिळणे व त्यासाठी लायक असणे या अर्थानेही केला जातो. पण अर्थात हे फायदे हक्क म्हणून मिळावेत या अर्थाचा समावेश नाही.

प्रत्यक्षवादी किंवा सकारात्मक कायद्यापेक्षा मानवी हक्कांचे अस्तित्व स्वतंत्र आहे. समकालीन समाजात १८ व्या शतकात वापरलेल्या ‘माणसाचे हक्क’ या संकल्पनेऐवजी ‘मानवी हक्क’ ही संकल्पना वापरात आली जी संयुक्त

राष्ट्रसंघाच्या १९४८ च्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात उपयोगात आणली होती.

१९४८ सालच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्याच्या पहिल्या कलमात असा स्पष्ट उल्लेख आहे, की 'जन्मतःच सर्व मानव मुक्त व समान असतात ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कामुळे मानवाला चिकित्सक व सदसद्विवेक बुद्धीची देणगी प्राप्त झालेली असल्यामुळे मनुष्याने परस्परांशी बंधुभावाने वागावे'. भारतातील १९९३ सालच्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार मानवी हक्काची व्याख्या पुढील शब्दांत केली जाते.

“ मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात.” भारताच्या राज्यघटनेने त्यांच्या अंमलबजावणीची नुसतीच खात्री दिली नाही तर त्यांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी भारतातील न्यायालयाकडे सोपविली आहे.

बालकांचे हक्क संकल्पना आणि विकास

‘मुलांचे हक्क?.....अजून विजारीची नाडी बांधता येत नाही.मग कसले आले आहेत हक्क?..... ज्यांना अजून काही कळत नाही, त्यांच्याबाबतीत ‘हक्क’ वगैरे भाषा कशासाठी? हे सारे परदेशी फॅड आहे.’

‘मुलांचे हक्क’ हे शब्द ऐकताच, हे विचार मनात येणारी माणस आज २१ व्या शतकात कमी नाहीत. पूर्णपणे अजाण, अज्ञानी व परावलंबी(???) मुलांना हक्क कशासाठी ? त्यांनी आई- वडिलांच्या सावलीत (म्हणजे खर तर आज्ञेत) वाढायचं.....आई - वडील ठेवतील तस आणि सांगतील तसं वागायचं....हे इतक समाजात भिन्नत गेलयं की, त्या मुलांच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा अनेकदा विसर पडतो. मुल म्हणजे लहान आकाराचा प्रौढ नव्हे, तर प्रत्येक मुलाला स्वतंत्र विचारशक्ती असते हे शास्त्र आता मान्य झाल आहे.

आजही लाखो मुलांना कुपोषण,रोगराईला तोंड द्यावे लागत आहे. कोटयावधी मुलं शिक्षणापासुन वंचित आहेत. कित्येक मुलांना; त्यांच्या वयाला आणि ताकदीला न झेपणा-या कामाची ओझी वाहावी लागत आहेत ... लक्षावधी मुलं निरनिराळ्या आपत्तींना तोंड देत आहेत. जगण्याची संधी, प्रेमळ संगोपन, घर आणि कुटूंबात राहण्याचा हक्क हे तर मूलभुत अधिकार आहेत. पण शिक्षण, सकस आहार, आरोग्य, सुरक्षितता हे सुद्धा बालकांचे हक्क आहेत. ‘मिळाल्याच पाहिजेत’. या वर्गातल्या या सा-या गोष्टी आहेत. तत्वतः हे आपल्याला पटत असलं, तरी हे हक्क आपोआप मुलांना मिळत नव्हते....अजूनही मिळत नाहीत. हक्कांसाठी झगडण्या-या माणसांपेक्षा या मुलांची वयं खूपच लहान आहेत. त्यामुळे मुलांची, अगदी बालकामगारांची सुद्धा ट्रेड युनियन कायद्याने होत नाही.मुलांना मते नाहीत, ती झगडा करू शकत नाहीत. कुणाचा कधी आवाज उमटलाच तर ऐकु ही न येण्याइतका समाजव्यवस्थेचा गदारोळ आहेच. संयुक्त राष्ट्र परिषदेने बालकांच्या मुलभुत हक्कांची एक संहिता तयार केली. २० नोव्हेंबर, १९८९ रोजी भरलेल्या सर्वसाधारण सभेत अनेक राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी ती मंजूर ही केली नव्हती. ऑगस्ट, १९९२ मध्ये मात्र तत्कालिन सरकारने ती औपचारिकपणे मान्य केली. अमेरिकेने त्यावर अजुन स्वाक्षरी केलेली नाही. निरनिराळ्या देशातील परिस्थिती लक्षात घेउन मुलांच्या निरनिराळ्या प्रश्नांचा विचार या संहितेत आला आहे. आई - वडिलांपासुन दुरावलेली मुलं, कामगार मुलं, गुन्हेगार, निर्वासित, विस्थापित मुलं, नैसर्गिक आपत्तीत सापडलेली मुलं, सशस्त्र लढ्यात सापडलेली मुलं, दारिद्र्य, रोग,विषमता, वर्णभेद यांनी पछाडलेली मुलं या सर्वांचा विचार संहितेत झाला आहे. बहुतांशी देशांनी ही संहिता - हा जाहीरनामा मान्य केला आहे.

बालहक्काचा इतिहास**२ रे महायुद्ध व बालहक्क**

१) महायुद्धात होरपळलेल बालपण -

संयुक्त राष्ट्र परिषदेच्या सर्वसाधारण सभेत मान्य करण्यात आलेली संहिता हा बाल हक्क संरक्षणासंदर्भातला पहिलाच प्रयत्न नव्हता. तसा प्रयत्न या पूर्वीही केला गेला होता तो १९२४ मध्ये या काळाचे जर अवलोकन केले, त्या सुमारास असणा-या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचा विचार केला, तरी बालकांच्या मुलभुत हक्कांविषयी विचार करण्याचाच तो काळ होता, हे जाणवतं. नुकत्याच संपलेल्या महायुद्धाचे भीषण परिणाम जनमानसावर दिसत होते.त्याचा मोठा फटका लहान मुलांना बसला होता. तो इतका विस्तृत होता, की मुलं त्यात होरपळून निघत होती. प्रचंड वाढलेल्या महागाईने मुलांचा आरोग्य, त्यांचा जगण्याचा हक्क, सुरक्षिततेचा हक्कही डावलला जाण्याची भीती होती. अनाथ मुलं, संकटग्रस्त मुलं, बालमजुर यांचे प्रश्न तेव्हा ऐरणीवरचे बनलेले होते. या युद्धाने त्यांचे सामाजिक नव्हे तर मानसिक भावविश्वही हलवुन सोडले होतं. सा-या जगातल्या मुलांना या युद्धाच्या परिणामांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या सामोरं जायला लागत होतं.

२) बालमजुरीत भर घालणारी औद्योगिक क्रांती

महायुद्धापूर्वी पाश्चात्य देशातल्या औद्योगिक क्रांतीचा फटका तर मुलांना प्रखरपणे बसलाच होता. बालकामगारांच्या संस्थेत या औद्योगिक क्रांतीने भयानक भर घातली होती आणि त्यानंतर लगेचच या महायुद्धाची झळ मुलांना बसली. जगातल्या कित्येक राष्ट्रांची वाताहात झाली आणि कोटयावधी मुलांच्या नशिबी 'अनाथ' पण आलं. या सा-या कालखंडाचे साक्षीदार आपण नसलो तरी साहित्यातुन त्याच दर्शन आपल्याला होतं. साहित्यिकांनीही आपापल्या साहित्यातुन त्यांची परिस्थिती मांडली. चार्ल्स डिकन्स, टी. एस. इलियट, डब्लु, एच्, ऑडेन यांच्या साहित्यातुन मुलांची ही परिस्थिती बोलकी झाली आणि यातून त्यांचे हक्क, त्यांच्या किमान गरजा या संदर्भात जागृतीही होऊ लागली.

३) राष्ट्रसंघ (लीग ऑफ नेशन्स) - या पार्श्वभूमीवर १९२० साली, 'लीग ऑफ नेशन्स' अथवा राष्ट्रसंघ नावाची एक आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थापन झाली. या संस्थेच्या आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर १९२४ मध्ये प्रथमच बालकांच्या हक्कांसंदर्भात एक कार्यक्रम जिनिव्हा येथे मांडण्यात आला. हे पाच कलमी पत्रक अँग्लंटार्ईन जेब या ब्रिटीश स्त्रीने मांडलं. तात्पर्य, बालकांच्या हक्कांसंदर्भात आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा पहिला प्रयत्न एका महिलेने केला. या पत्रकाला मंजुरीही देण्यात आली.

४) बालहक्कांची सनद

त्यानंतर कित्येक वर्षे या संदर्भात वेगळा प्रयत्न झाला नाही. मुलांच्या हक्कांसंदर्भात औदासिन्यच होते. नंतर मात्र १९५९ साली, म्हणजे तब्बल ३५ वर्षांनी 'चार्टर ऑफ चिल्ड्रेन्स राईट्स' ही मुलांच्या हक्कांची सनद तयार करण्यात आली. तेव्हाच ती संयुक्त राष्ट्र परिषदेपुढे मांडण्यात आली व मंजुरही झाली. या सनदेवर अनेक राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींच्या सहा आहते. त्यावर भारताचीही सही आहे. पहिल्या पाच कलमी पत्रकापेक्षा ही सनद बरीच मोठी व मुलांच्या अनेक हक्कांचा समावेश असणारी होती.

संयुक्त राष्ट्र परिषदेची बालक हक्क संहिता:- सुरुवातीला १९८९ साली संयुक्त राष्ट्र परिषदेने मंजुर केलेली

‘बालकांच्या हक्कांसंदर्भातली संहिता’ ही १९७९ साली सादर करण्यात आलेल्या ‘चार्टर ऑफ चिल्ड्रेन्स राईट्स’ या सनदेपेक्षाही अधिक विस्तृत अशी आहे आणि त्यामध्ये मुलांच्या अनेक स्वरूपातल्या हक्कांसंदर्भात विचार झाल्याचेही जाणवते. विविध प्रकारच्या परिस्थितीतल्या मुलांचाही त्यामध्ये विचार झाला आहे. या संहितेच्या मंजुरीनंतर भरवण्यात आलेल्या शिखर परिषदेमध्ये या संहितेच्या अंमलबजावणीबद्दलही विचार झाला आणि १९९० ते २००० या दशकात या दृष्टीने कशा पध्दतीने वाटचाल करता येईल याचाही परामर्श घेतला गेला. या परिषदेतल्या चर्चेचे फलित म्हणजे नंतर तयार करण्यात आलेला जाहीरनामा !

या जाहीरनाम्याचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो याचे कारण म्हणजे अनेक राष्ट्रांची संमती असणारा हा जाहीरनामा हे बालक संरक्षण कार्यक्रमातलं ‘प्रतिज्ञापत्र’च आहे. बालहक्काविषयीची संहिता मंजूर करणा-या अनेक राष्ट्रांचा बालकांचे हक्क अबाधित ठेवण्याचा ‘निर्धार’ व्यक्त करणारी ती खरोखरच ‘प्रतिज्ञा’ आहे. म्हणूनच या जाहीरनाम्यात आणि खुद्द संहितेमध्येही वारंवार ‘आम्ही राष्ट्रे..... हे मान्य करतो .....’ किंवा ‘आम्ही ..... हे करू.....’ अशा शब्दात वचनबद्धता व्यक्त करण्यात आली आहे. ही वचनपूर्ती प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने ९० च्या दशकांत नेमकी कोणती उद्दिष्टे समोर ठेवायला हवीत, तीही निश्चित करण्यात आली. या कृती - कार्यक्रमाची अंमलबजावणी त्या त्या देशाने आपल्या परिस्थितीनुसार पूर्ण करण्याचे ठरलं.

५) भारत व बालहक्क

भारताच्या संदर्भात विचार केला तर एक महत्वाचा मुद्दा नमूद करावासा वाटतो, तो म्हणजे १९९२ सालापर्यंत भारताने या बालहक्काविषयक संहितेवर स्वाक्षरी केली नव्हती. संहिता मंजूर केल्यानंतर मात्र १९९० ते २००० या दहा वर्षांसाठी अंमलबजावणी कार्यक्रम भारतानेही आखला. परंतु याच धर्तीवरचा प्रयत्न १९७४ मध्ये भारतात झाला होता. बालकांबद्दल एक राष्ट्रीय धोरण तत्कालिन संसदेमध्ये मंजूर झाले होते. या राष्ट्रीय धोरणाचा मसुदा पाहिला तर आताच्या संहितेचे ते संक्षिप्त रूप आहे, असे दिसते.

नैसर्गिक वा सामाजिक आपत्तीमध्ये सापडलेल्या मुलांसाठीही स्वतंत्रपणे विचार झाला होता. विशेषत्वाने नमूद करण्याची एक गोष्ट म्हणजे कौटुंबिक बंध दृढ करण्याचे प्रयत्न व्हावेत, असा विचार या धोरणात व्यक्त करण्यात आला होता. मुलांच्या सर्वांगीण विकासात त्यांचे कुटुंब, आजूबाजूचा परिसर, नातेवाईक यांचा महत्वाचा वाटा असतो आणि या मायेच्या बंधांमध्येच त्यांची वाढ व विकास व्हावा, यासाठी हे कौटुंबिक बंध जोपासले जाण्यासाठी काही विशेष प्रयत्नांची गरज या धोरणात व्यक्त करण्यात आली होती.

पौगंडावस्थेतल्या मुलींचे पोषण, आरोग्य व शिक्षण यासाठी सुविधांचा विचार व्हावा, त्यांची निर्णयक्षमता वाढवणे, आरोग्य शिक्षण देणे आणि त्यांचे विवाह वय किमान १८ वर्षे करणे या तरतुदीही सुचवण्यात आल्या. या कार्यक्रमातल्या आणखी एका गोष्टीचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो, तो म्हणजे या कार्यक्रमात प्रथमच मुलांच्या विकासाच्या दृष्टीने पर्यावरणाचा विचार झाला. त्यांच्या आरोग्याला आणि स्वास्थ्याला पोषक होईल असे पर्यावरण संतुलन राखणे व त्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारीही स्वीकारली गेली. हा सर्व कृतीकार्यक्रम मूळ जाहीरनाम्यातल्या तरतुदींवर आधारलेलाच आहे.

६) बालकास अग्रहक्क हाच मंत्र जागवा

या शतकामध्ये बालकांच्या हक्कांविषयी किमान जागृती लोकांमध्ये निश्चितच झाली आहे. मुलांनाही काही

हक्क असतात आणि त्यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी संपूर्ण समाजावर असते. हे तत्वतः मान्य झाले आहे. बालहक्कांची संकल्पना जन्माला येऊन. समाजामध्ये ती रुजायला लागली आहे. या संकल्पनेचा पूर्ण विकास झाला आहे असं मात्र दिसत नाही. बालकल्याणाच्या कार्यक्रमांना अजूनही गती मिळायला हवी. एक निश्चित, प्रत्येक राष्ट्रामध्ये तेथील परिस्थितीनुसार बालहक्कांचे संरक्षण केलं जात असेलही परंतु या प्रश्नांना अग्रक्रम आणि बालहक्कांचे संरक्षण हा देशाच्या धोरणामधला ऐरणीवरचा मुद्दा झालेला नाही, हेही तितकेच खरे आहे. केवळ भारतामध्येच नव्हे तर संपूर्ण जगात या विषयावर अधिक सजगपणे विचार व्हायला हवा. मुलांवर 'मुकी बिचारी कुणीही हाका' ही वेळ येऊ न देण्याची जबाबदारी समाजाची आहे. ती आपण स्वीकारलीच पाहिजे. परंतु अजूनही अनेक मुलं नजरेआडच आहेत. रस्त्यावर राहणारी, नैसर्गिक आणि सामाजिक आपत्तीत सापडलेली, अवघ्या नऊ - दहाव्या वर्षी शरीराला न झेपणारी कामं करणारी ही मुलंसुद्धा आमचीच आहेत. असा भाव जेव्हा सार्वत्रिक होईल तेव्हाच बालहक्क ही संकल्पना ख-या अर्थाने मूर्त होईल असं वाटतं.

संदर्भ ग्रंथ सूची.

- १) प्रा. कुलकर्णी पी. के. , मानवीहक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन्स आवृत्ती पहिली- २०१३
- २) डॉ. भुसारी नीलकंठ, मानवी अधिकार
- ३) जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री, मराठी विश्वकोश खंड ८
- ४) Chandra Umesh, Human Rights
- ५) डॉ. बाबेल बसंतीलाल, मानवअधिकार
- ६) अॅड. शेलार अभया, मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम - १९९३
- ७) 'युनिसेफ, संपादित - बालकांचे हक्क - मुंबई - १९९२
- ८) ILO – United Nations, Child Labour – 2008
- ९) UNICEF EDIT.- India – The Big Picture Retrieved 19 October – 2009
- १०) Ministry Of Labour Edited – Initiatives Towards Elimination Of Government Of India Child Labour – Action Plan and 2011- Present Strategy.

HUMAN RIGHTS AND CHILD

**Dr. Sonawane Digambar Janardhan,
Arts Commerce And Science College Sonai,
Head Dept of History.**

Introduction:

The world has celebrated 10 Dec. 1948 as Human Rights Day. Now a day the human rights has studied day by day in a current scenario. At the Global level world human Rights organization has prominently reviewed all the activities, Cases related human Rights. The human Rights coming into focus by naturally fundamentally. The all human rights existing at the burning stage of human being.

According to Aristotle, human beings are related to societal aspects & needs. Every state policy determined the welfare schemes of human rights & its implementation.

According to sarvery³⁴ Population related child the within in India In the process of development cycle the research of human factor is more important. The every child is the asset of nation in future. To meaning that asset of appropriate side is basically important. The educational & economical growth always depends upon the use of innovative intelligence created by younger's. The society and families are bind to provide the better ethical & cultural values in child of accelerate the social development.

The government has approved the act related Child right and Education 15 April 2010 .Under this act the government (central & state) review about Child right & their participation in education. The Government as much more worried about the school group out and the child those are out of education field.

Key world : Human Right, Child, Educational & Economical growth, Role Of government – Provisions under act. Global levels child Rights Policy

Stone at A resolution was passed related to child right at the level of international by UN as on 1989. These act generally accepted by all the countries for provided better Life to child & their respective rights India has accepted also that concern Policy. Under this act the child right, Education, Social & economical rights are provided for Implementation. Under the Act article 31 toward to child rights.

- The provision made by UN conference related child :

A) Article – 27

The world has accepted an protect the child rights towards to education, economical security, ethical values and social upgradation.

B) Auricle – 28

- 1) Every child should be given free education at primary level.
- 2) The Childs are provide financial aid to higher education.
- 3) The students are provided educations counseling.
- 4) To made remedies for school drop out .

* Article 32

To protect the security of child by way of social, economical aspects.

- **FREE AND COMPACSORY EDUCATION**

- **Act 2009**

The Act was passed and implemented 1 April 2010 Under this Act the child between 6 – 14 provided free education. The Government provided 25% reservation to the economical weaker section.

Under this Act the free medical reimbursement facility provided by state Government

- Responsibilities toward various Authorities.

A) Responsibility of Central Government

- 1 All round development of child
- 2 Constitutional ethical values
- 3 Education should be given through mother language
- 4 The child make competent for level of understanding

(B) Responsibilities of State Government

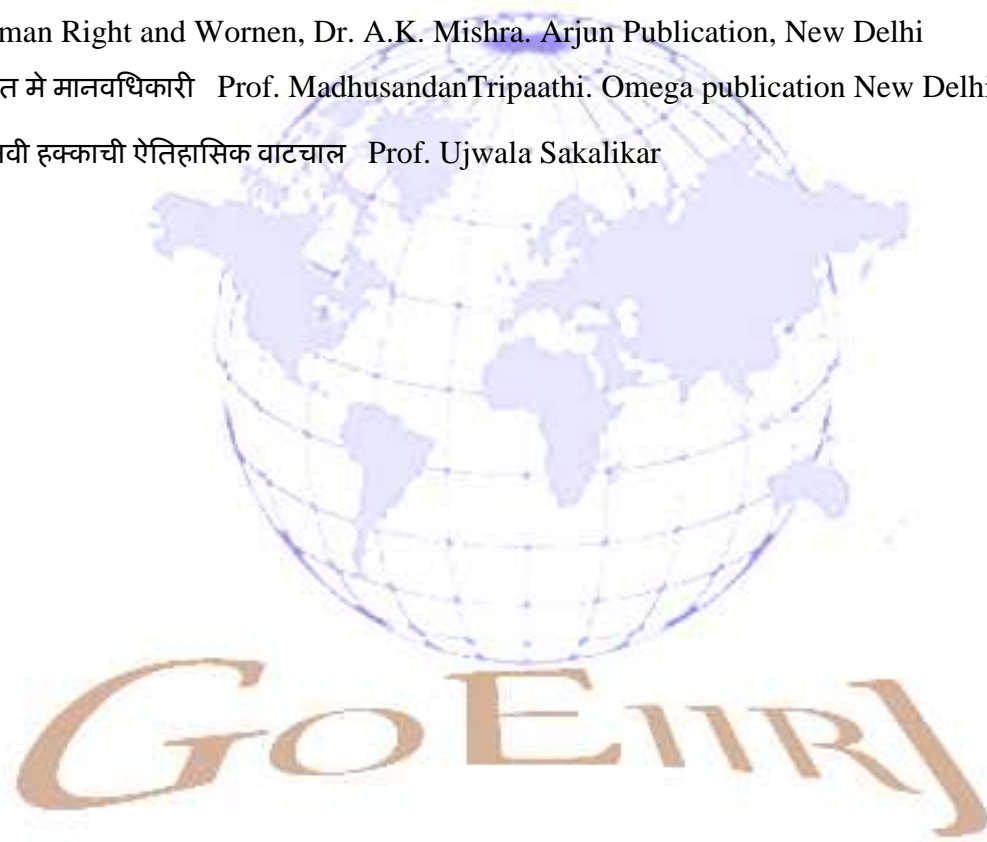
- i) Free education and medical facilities
- ii) Accommodation of all poor students in education institutes
- c) Responsibilities of Schools and Institutes
  - 1) To provide free education to economical weaker section
  - 2) Do not charge capitation fees.

Conclusion :

It is need that the overall development of children should be taken into consideration by laws. The government should activate all the legal provisions to provide better facilities to children. The structural development of child should be based on natural rights. The both governments should be reviewed the provisions of acts regularly and made such changes as per requirements.

References :

- 1) Human Right and Wornen, Dr. A.K. Mishra. Arjun Publication, New Delhi
- 2) भारत मे मानवधिकारी Prof. MadhusandanTripaathi. Omega publication New Delhiu
- 3) मानवी हक्काची ऐतिहासिक वाटचाल Prof. Ujwala Sakalika

मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण

प्रा. सौ. वाघोले अरूणा रविंद्र,
सहाय्यक व्याख्याता, इतिहास विभाग प्रमुख,
मा. बी.जे. क., वा., वि. महाविद्यालय, आळे,
ता. जुन्नर, जि. पुणे ४१२४११.

प्रास्ताविक :

२० व्या शतकात मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण ह्याबाबत चर्चा सुरू झाली. त्याप्रमाणे विविध स्तरांतून समाज प्रबोधन, समाज जागृती करण्याची गरज निर्माण झाली. पूर्वीपासूनच ह्या संकल्पना समाजमनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न विविध विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी, तत्ववेत्त्यांनी केला. त्यात अॅरिस्टॉटल, रूझवेल्ट यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

२० व्या शतकात “मानवी हक्क“ ही संकल्पना जगात सर्वत्र चर्चेचा एक प्रमुख विषय बनला. दोन जागतिक महायुद्धातील भयंकर हानी व अपरिमित नुकसान आणि जिवित हानी याच्याशी संबंध आहे. (१९१४—१९१८) (१९३९—१९४५) ग्रीक तत्ववेत्ता म्हणतो की, “राज्य मनुष्याच्या सुरक्षिततेसाठी निर्माण होते व मनुष्याच्या कल्याणाकरिता ते टिकून राहते“. (१) १३८

मानवाचे कल्याण साधावयाचे असेल तर त्यासाठी कशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे की ज्यात सर्वांगीण उन्नती होऊ शकते. तसेच अॅरिस्टॉटलच्या मते “जीवन केवळ जगणे नव्हे तर उत्तम प्रकारे जगणे होय. जर उत्तम प्रकारे जीवन जगायचे असेल तर तशा प्रकारची परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक असते. व्यक्तीला अशा प्रकारे सर्वांगीण विकास करायचा असेल तर साधन म्हणजे “हक्क” होत. त्यासाठी काही साधने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत हे महत्वाचे साधन म्हणजे ‘हक्क’ होय.

मानवी हक्कांचा उदय:

समाजातील हक्क कोणते आहेत ते कसे वापरायचे ह्याचे ज्ञान देणे, ते समजावून देणे गरजेचे मानले. त्यामुळे मानवी हक्कांचा उदय हा २० व्या शतकात झाला. “दुस—या महायुद्धानंतर जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत मानवी हक्कांचा जाहीरनामा घोषित केला“. (२) १३८ युनोच्या सभासद राष्ट्रांनी मानवी हक्क आपापल्या देशातील नागरिकांना द्यावेत असे स्पष्ट करण्यात आले. मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यात १४ मानवी हक्क सांगितले आहेत.

मानवी हक्कांचे स्वरूप:

समाजात विविध भाषा, धर्म, लिंग, वंश, वेष कोणताही असला तरी माणूस हा एकच असतो. माणूस म्हणून त्याच्याही काही गरजा व प्रश्न सारखेच असतात. या गरजांची पूर्तता होण्यासाठी तसेच माणसाचे अस्तित्व व प्रतिष्ठा कायम ठेवून त्याचा विकास होण्यासाठी त्याला काही हक्कांची आवश्यकता असते. विचार व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, संचार व संघटना स्वातंत्र्य, समतेचे हक्क, धर्म स्वातंत्र्य हे काही महत्वाचे हक्क आहेत.

वंश, धर्म, लिंग, जाती, राष्ट्र या आधारावर माणसामाणसात भेदभाव न करता हे हक्क सर्वानाच उपभोगता आले पाहिजेत असा विचार दुस-या जागतिक महायुद्धानंतर प्रकशाने पुढे आला यालाच “मानवी हक्क” असे संबोधतात.

मानवी हक्क : अर्थ .

मानव पृथ्वीतलावरील बुद्धीवान ज्याला बुध्द आहे, विचार करतो तो मानव. हक्क ही त्याला निसर्गदत्त जन्मतःच असलेला मुलभुत हक्क. हक्क या संकल्पनेत शुध्दता, सद्गुण आणि निष्कपटता किंवा भोळेपणा ने अर्थ समाविष्ट आहेत. हक्क या संकल्पनेचा फायदा मिळणे व त्यासाठी पात्र असणे या अर्थानेही केला जातो.

१९४८ सालच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहिरनाम्याच्या पहिल्या कलमात स्पष्ट उल्लेख आहे की, ‘जन्मतःच सर्व मानव मुक्त व समान असतात ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कामुळे मानवाला चिकित्सक व सद्सद्विवेक बुध्दीची देणगी प्राप्त झालेली असल्यामुळे मनुष्याने परस्परांशी बंधुभावाने वागावे.’(३) १३९

भारतातील १९९३ सालच्या मानवी हक्क संरक्षण कायदद्यानुसार मानवी हक्काची व्याख्या पुढील शब्दात—

”मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात” मानवी हक्काचा संदर्भात जॉकीज मॅरिटेन असे म्हणतात की मनुष्य हक्क धारण करतात कारण तो स्वयंपूर्ण, स्वतःचा मालक व स्वतःच्या क्रियेचा कर्ता असून नैसर्गिक कायद्यानुसार मनुष्य स्वतःच धारण केलेल्या अधिकारांचा किंवा हक्कांचा आदर करू शकतो.”.

इलेतोर रूझवेल्ट व मानवी हक्क— अमेरिकन राष्ट्रध्यक्ष फ्रँकलिन रूझवेल्ट यांच्या पानी इलेतोर रूझवेल्ट यांनी मानवी हक्कांविषयी मोठे योगदान केलेले आहे. त्यांच्या मते, कुटुंबातून मानवी हक्कांचा उगम होतो. जर कुटुंबातून मानवी हक्क जोपासले गेले तर त्या समाजात, देशात मानवी हक्कांचे पालन होईल. पुढे त्या म्हणतात की मानवी हक्क कायदा हा दुहेरी मार्ग असून

एका व्यक्तीचे व्यक्ती स्वातंत्र्य अबाधित हे दुसऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असते आणि हे हक्क त्याच्या कर्तृत्वातून उमगले नसून व्यक्ती स्वातंत्र्यावर अवलंबून आहेत.”(५)

वरील मानवी हक्कांचा वापर करण्याचा अधिकार पुरुषांना आहे तसाच तो स्त्रियांनाही आहे. भारतीय राज्यघटनेतील मानवी स्त्री अधिकारांची तरतूद “भारतीय राज्यघटनेत कलम १४ ते ३९ व ४१ व ४५ कलमात मानवी हक्कांचा उल्लेख केला आहे. कलम १४ कायद्यापुढे समानता, कलम १५ धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करण्यास मनाई आहे. जीवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण अपराधा बद्दलच्या दोश, संरक्षण, भाषण स्वातंत्र्य, सार्वजनिक सेवा योजनेच्या बाबींमध्ये समान संधी, विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थान बद्धता या पासून संरक्षण एखाद्या विषिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरिता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य सांस्कृतिक संवर्धनाकरिता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार तसेच कलम ३३ अन्वये महिलांचे आरोग्याचा दूरउपयोग करून घेऊ नये तिच्या शोषणापासून आणि नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत संरक्षण व्हावे. पुरुष व स्त्रियांना समान काम व समान वेतन संधी आणि सोयी सुविधा स्वतःचा योग्य विकास करण्यासाठी मिळाला पाहिजे अशा विविध तरतूदी स्त्रियांच्या बाबतीत घटनेत केलेल्या आहेत.”(६) १४१,१४२

भारतीय राज्यघटना तरतूदी—महिला सबलीकरण :

१९व्या शतकातील समाजसुधारकांनी समाजात स्त्री प्रश्नाबाबत सुधारणा करण्यासाठी विविध स्तरावर जागृती करण्याचा प्रयत्न केला होता. प्रामुख्याने राजाराम मोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्री बाई फुले महादेव गोविंद रानडे, महर्षि धोंडो केशव कर्वे, ताराबाई षिंदे, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, इत्यादी. ”१५ ऑगस्ट १९४७च्या भारत स्वातंत्र्यानंतर नव्या भारताचा आराखडा मांडायला सुरुवात झाली. पहिल्या टप्प्यावर देशातील सर्व नागरिकांना समतेची ग्वाही देणारी सामाजिक आर्थिक, राजकिय न्याय देणारी, अविष्कार धर्म आणि मताचे स्वातंत्र्य देणारी राज्यघटना स्वीकारण्यात आली या राज्यघटनेचा आधार घेऊन देशात पुन्हा एकदा ‘स्त्रीपुरुष समानता’ हा संदर्भ घेऊन वैचारिक लढा सुरू झाला. या वैचारिक लढ्याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने महिलांच्या जीवनात सर्वांगीन परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विविध स्वरूपात धोरणात्मक निर्णय घेतले. ”सन १९९२ मध्ये भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्त करून स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देऊन संपूर्ण भारतात महिलांच्या जीवनात क्रांतिकारक निर्णय घेतले. “(७) २० एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतींच्या सहीने स्थानिक संस्थात महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाचे विधेयक संमत झाले.

महिलांना समाजात सक्षमपणे, समर्थपणे येणाऱ्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांच्या दृष्टीने महत्वाचे

केलेले कायदे महिलांना त्यांचा अभ्यास करून महिलांना जागृती करण्यासाठी अभ्यासने —

प्रामुख्याने महिला हक्क संरक्षण कायदे—

- १ सती प्रथेविरुद्ध कायदा— १८२९
- २ विधवा पुनर्विवाह कायदा— १८५६
- ३ बालविवाह प्रतिबंध कायदा— १८७०
- ४ आंतरजातीय विवाह कायदा— १८७२
- ५ बालविवाह प्रतिबंध कायदा— १८७२
- ६ विशेष विवाह कायदा— १९५४ हिंदू विवाह कायदा १९५५
- ७ महिला व मुलुंची अनैतिक वाहतूक करण्यास प्रतिबंध करण्याचा कायदा १९५६
- ८ हुंडा बंदी कायदा १९६१
- ९ महिला हक्क संरक्षण कायदा १९९०
- १० कौटुंबिक छळापासून महिलांचे संरक्षण करण्याचा कायदा २००६

वरील सर्व कायद्यांचे ज्ञान महिलांना झाल्यास अन्याय होणार नाहीत आणि झाला तर कायद्यापुढे त्या सक्षमपणे येणाऱ्या संकटांना तोंड देऊ शकतील. त्यासाठी भारतीय संविधानातील महिला हक्काच्या संविधानातील संबंधातील तरतुदी बाबत जागृती करणे गरजेचे आहे.

- १ अनुच्छेद १४— कायद्यापुढे सर्व समान स्त्री—पुरुष भेदभाव करण्यापासून संरक्षण.
- २ अनुच्छेद १५— लिंगाच्या आधारे भेदभाव करण्यास मनाई
- ३ अनुच्छेद १६— स्त्री व पुरुषांना नोकरी व सेवा यामध्ये समान संधी
- ४ अनुच्छेद ३९ (३) समान कामासाठी समान वेतन
- ५ कलम ५१ अ (क) कोणत्याही भारतीय नागरिकांनी स्त्रियांची अप्रतिष्ठा अपमान होईल असे वर्तन करू नये.

महिलांचा हक्क आणि कारखाना कायदा १९४८ महिलांच्या कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांना मिळणाऱ्या संरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. या कायद्यातील कलमामध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की कापसाच्या कारखान्यामध्ये स्त्रिया व मुले यांच्या नेमणूकीबाबत बंदी घालण्यात आली आहे. परंतु नेमणूकीची गरज असल्यास त्यांच्या संरक्षणाची काळजी घेण्यात यावी. या कायद्यातील कलम क्र. ४८ मध्ये असे नमुद करण्यात आले आहे की, जर एखाद्या कारखान्यात ३० किंवा त्यापेक्षा जास्त स्त्रिया कामावर असतील तर तेथे स्वतंत्र पाळणाघराची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. तसेच कोणत्याही स्त्रिला क्र. ६६ मध्ये ही तरतूद करण्यात आली आहे. त्यांच्या कामाची वेळ सकाळी ९ ते सायंकाळी ७ असावी.

स्त्रीविरोधी हिंसा –सबलीकरण :

भारतीय घटनेने स्त्री पुरुष दोघांनाही समान घटनात्मक अधिकार बहाल केलेले असले तरी वास्तव वेगळे आढळते. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रियांना समानतेची वागणुक दिली जात नाही. कुटूंब, कामाचे ठिकाण अथवा सामाजिक व्यवहारात आजही तिच्या वाट्याला दुय्यमत्व आले आहे. त्यामुळे स्त्री भ्रुणहत्या, बालविवाह, लैंगिक छळ व अत्याचार, बलात्कार, हुंडाबळी अशा ज्वलंत समस्यांना सामोरे जावे लागते.

स्त्रीला शिक्षणामुळे कामाच्या ठिकाणी वाव मिळत असला तरी तिथेही दुय्यम वागणुक दिली जाते. शिक्षण, विकास, वैज्ञानिक क्रांती घडून देखील समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदललेला नाही. या सर्व घटकांमुळे लोकसंख्येतील स्त्रियांचे प्रमाण उत्तरोत्तर घटत असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण व अविकसित क्षेत्रात स्त्रीला अजूनही रोजगार संधीपासून व पर्यायाने स्वयंविकासापासून वंचितच रहावे लागत आहे.

भारतातील स्त्रियांवरील हिंसाचार गुन्हे :-

अ. क्र.	गुन्हे	सन १९९८	सन १९९९	सन २०००
०१	बलात्कार	१५१५१	१५४६५	१६४९६
०२	अपहरण	१६३५१	१५९६२	४५७७८
०३	विनयभंग	३०९५९	३२३११	३२९४०
०४	हुंडा	३५७८	३०६४	२४७६

वरील आकडेवारी वरून स्त्रियांवरील होणाऱ्या अत्याचारात वारंवार वाढ होत गेलेली दिसते.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग :

१. महिला राज्य आयोग : महिलांच्या संरक्षणात्मक कायद्याचा भंग झाल्यास योग्य त्या न्यायाधिकाकडे तक्रार दाखल करणे, न्यायालये, लोकन्यायालयामध्ये उपस्थित राहून मत मांडणे.
२. गरीब पिडीत स्त्रियांना त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराबाबत लढा देता यावा यासाठी मोफत सल्ला व मार्गदर्शन पुरविणे.
३. स्त्री अत्याचाराच्या खटल्यावर लक्ष ठेवून त्यांची चौकशी करणे, तसेच पोलीस कार्यवाहीवर लक्ष ठेवणे.
४. स्त्रियांना विविध उद्योगधंद्यांच्या ठिकाणी होणारे अगर शैक्षणिक समस्या, कामाच्या ठिकाणी

होणारा लैंगिक छळ व इतर समस्यांचा अभ्यास करून महिलाविषयक धोरण आखण्यासाठी राज्य शासनास मदत करणे, सल्ला देणे व मार्गदर्शन करणे, इत्यादी कार्ये आयोगाला करावी लागतात.

उपाययोजना : जागृती, प्रबोधनात्मक उपक्रम राबविणे –

१. महिलांमध्ये हक्क व कायदेविषयक साक्षरता निर्माण करणे.
२. स्वयंसेवी संस्था बरोबर शिबीरे आयोजित करणे.
३. विशमतेतून निर्माण होणाऱ्या समस्या किंवा स्त्रियांविरुद्धचे अत्याचार यांचे विशेष अध्ययन करणे, त्या संदर्भात चौकशी करणे व त्यातील अडचणी दूर करणे.
४. स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व सर्व क्षेत्रात वाढविण्यासाठी योग्य मार्ग सुचविणारे सुचनात्मक व शैक्षणिक संशोधन करणे.
५. स्त्रियांच्या प्रगतीतील अडथळे शोधून ते दूर करणे.

निष्कर्ष :

२१ व्या शतकातील समाजात स्त्री पुरुष समानता योग्य पध्दतीने प्रत्यक्षात आणण्यासाठी स्त्री जन्मापासून सकारात्मक भूमिका स्वीकारल्यास यश दूर नाही. त्यासाठी संस्कार, सकारात्मक दृष्टीकोन सक्षमीकरणासाठी राबविल्यास समस्यांचा निर्माण होणार नाही.

तळटिपा :

१. ह्युमन राईटस् : (संपा.) मा. प्राचार्य चासकर, बा.रा.घोलप महाविद्यालय, पुणे, पृ. १३८
२. ह्युमन राईटस् : कित्ता, १४८
३. — “ — : कित्ता, १३९
४. — “ — : कित्ता, १४१
५. — “ — : कित्ता, १४१, १४२
६. — “ — : कित्ता, १३९
७. — “ — : कित्ता, १५०, १५१

संदर्भ ग्रंथ :

१. मिसाल चंद्रकात, मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, प्रकाशन, व्हिजन अॅकॅडमी, पुणे, २०१३
२. कुलकर्णी पी. के., मानवी हक्क व सामाजिक न्याय, प्रकाशक, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २०१३
३. भागवत विद्युत, स्त्रीवादी सामाजिक विचार, प्रकाशन, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

महिला हिंसाचार आणि मानवी हक्क

गंगाधर रामू बनसोडे,
संशोधक विद्यार्थी,
राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रिया ह्या सामाजिक व कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरल्याने त्यांच्या मानवी हक्कांची गळचेपी होताना दिसते. आजपर्यंत सर्वच समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले होते. त्यामुळे स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासात बाधा आणणाऱ्या अनेक गोष्टींपैकी हिंसाचार ही बाब देखील महत्वाची मानली जाते. कारण मनुष्यप्राणी या नात्याने पुरूषांइतकेच स्त्रियाही महत्वाच्या मानल्या जातात. किंबहुना स्त्री व पुरूष हे संसाररूपी रथाचे दोन चाके होत. किंवा प्राचीन भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला देवी, दुर्गा, शक्ती, आराध्यदैवत समजून पूजनीय असल्याचे पुरावे आढळतात. असे असताना मात्र प्रत्यक्षात स्त्रिया ह्या सार्वजनिक जीवनात दुय्यम मानल्या जातात. अशी अवस्था जगातील इतर देशातील स्त्रियांची सुद्धा होती. परंतु २० व्या शतकानंतर स्त्रियांच्या अवस्थेत आणि सामाजिक स्थानात बदल होऊ लागला आणि स्त्रीया ह्या पुरूषांच्या बरोबरीने वावरू लागल्या. त्यामुळे त्या हिंसाचाराच्या शिकार होताना दिसतात.

हिंसाचार किंवा अत्याचार हे सामुहिक व कौटुंबिक स्वरूपात घडताना दिसतात. अशा या हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी आणि स्त्रियांचे मानवी हक्क सुरक्षित ठेवण्यासाठी 'संयुक्त राष्ट्र संघाने' आपल्या जाहिरनाम्यात तरतुदी केल्या आहेत.

संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेनंतर संयुक्त राष्ट्राने १९७५ हे वर्षे प्रथमतः 'आंतरराष्ट्रीय महिला' वर्षे म्हणून जाहीर केले. त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्रियांच्या हक्कांविषयी चर्चा सुरू झाली. त्यात मेक्सिको शहर (१९७५), कोपेनहेगेन (१९८०) आणि नैरोबी (१९८५) या ठिकाणी संयुक्त राष्ट्र पुरस्कृत महिलांच्या परिषदा पार पडल्या. या शिवाय 'संयुक्त राष्ट्रांची महिलांविरोधातील सर्व प्रकारच्या विषमतांचे निर्मूलन परिषद' (CEDAW) पार पडली. १९७९ साली हा करार करण्यात आला. या करारान्वये स्त्रियांना समाजातील सर्वच क्षेत्रात समानता प्राप्त करून देणारा (CEDAW) हा एकमेव मानवी हक्क करार आहे. या कराराला जगभरातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी मान्यता दिली. संयुक्त राष्ट्रांच्या स्थापनेनंतर ४५ वर्षांनी (CEDAW) हा करार अंमलात आल्यानंतर पुन्हा ८ वर्षांनी संयुक्त राष्ट्रांची मानवी हक्कावरील १९९३ साली 'व्हिएन्ना' (ऑस्ट्रिया) येथे जागतिक परिषद पार पडली. या परिषदेने स्त्रियांचे हक्क हे मानवी आहेत असे ठाम प्रतिपादन केले. तर १९९५ साली 'बीजिंग' येथे झालेल्या जागतिक परिषदेत स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची जागतिक बांधिलकी व्यक्त केली.

'१९९३ साली झालेल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण सभेने स्त्रियांविरोद्ध केल्या जाणाऱ्या हिंसाचारास बंदी घालणाऱ्या घोषणापत्रास मान्यता दिली. त्यानुसार सर्व देशांनी स्त्रियांविरोद्ध केल्या

जाणाऱ्या हिंसाचारास बंदी घालून अशा हिंसाचाराच्या शिक्षा करण्याकरिता उपाय योजना करावी असे आवाहन करण्यात आले. स्त्रियांविरुद्ध केल्या जाणाऱ्या हिंसाचाराची कारणे आणि परिणाम यांचे परिक्षण करणारे अधिकार असलेली एक विशेष सुसंवाद व्यवस्था मानवी हक्क आयोगाने मार्च १९९४ मध्ये स्थापन केली.” (डामरे, २०१२, १११)

या सारखे अनेक आंतरराष्ट्रीय करार करून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची व्याप्ती ठरविण्यात आली. असे असले तरीही स्त्रियांच्या मूलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन मात्र कायम होताना दिसते. यापैकीच अत्याचार व हिंसा यामुळे अनेक स्त्रियांना आपला जीव गमवावा लागतो. अलिकडच्या काळात अशा प्रकारच्या महिला हिंसाचारांच्या अनेक घटना घडताना दिसतात. उदा. दिल्लीतील सामुहिक बलात्कार, हुंडयासाठी छळ, प्रतिष्ठेसाठीची हत्या (Honor killing), स्त्री-भ्रूणहत्या, छेडाछाड इ. तर पुर्वी सतीप्रथा व बालविवाह या सारख्या प्रथा देखील स्त्री हिंसाचारास कारणीभूत होत्या.

१९९३ साली व्हिएन्ना येथे झालेल्या जागतिक परिषदेने प्रथमतः मान्य केले की लिंगभावआधारीत हिंसाचारामुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. याचवर्षी संयुक्त राष्ट्राने महिलाविरोधी हिंसाचाराची व्याख्या स्पष्ट केली आहे. “लिंगभावआधारीत हिंसात्मक कोणतीही कृती जिच्या परिणामी किंवा तिच्या संभाव्य परिणामामुळे स्त्रीला शारीरिक, लैंगिक वा मानसिक धक्का वा त्रास सहन करावा लागेल. यामध्ये अशा कृतीचा इशारा, दडपणूक किंवा सार्वजनिक वा खासगी जीवनातील स्वातंत्र्य मनमानीपद्धतीने हिरावून घेण्याचा समावेश असू शकतो.” (जाधव व शिरापूरकर, २०१५, ११३) स्त्री हिंसाचाराची ही व्याख्या म्हणजे स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची व्यापक अर्थाने जाणीव-जागृती करून देणारी आहे. मात्र लिंगाधारित हिंसा आजही मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे.

“भारतात करण्यात आलेल्या आलेल्या एका पाहणीनुसार दर २४ मिनिटांना एक स्त्री लैंगिकशोषण, दर ४३ मिनिटांना अपहरण आणि दर ५४ मिनिटांना बलात्काराची बळी पडत असते. संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार दर आठ सेकंदांना एक स्त्री लैंगिकशोषणाला आणि सहा मिनिटांना एक स्त्री बलात्काराला सामोरी जात आहे.” (घोडेस्वार, २०१५)

या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, जगभर स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे किती मोठ्या प्रमाणात हनन केले जाते याचे भयानक वास्तव चित्र स्पष्ट होते. या विरोधात आज मोठ्या प्रमाणात महिला संघटीत व जागरूक होऊन आपल्या मानवी हक्कांबाबत त्याविरोधात आवाज उठवत आहेत. तर अनेक महिला संघटना व बिगर शासकीय संघटना देखील स्त्रियांच्या हिंसाचाराविरोधात जागतिक पातळीवर आवाज उठवतात.

स्त्रियांवर होणाऱ्या वेगवेगळ्या अत्याचारापासून आणि कौटुंबिक हिंसाचारापासून त्यांना रोखण्यासाठी भारत सरकारने विविध कायदे केले आहेत. हे कायदे स्त्रियांच्या संरक्षणाची व मानवी हक्कांची हमी देतात.

१. हुंडा प्रतिबंध विधेयक (१९६१)
२. सती प्रथा विरोधी विधेयक (१९८७)
३. स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी विधेयक (१९८६)

४. घटस्फोट विधेयक (१९६९)
५. गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक विधेयक (१९९४)
६. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण विधेयक (२००५)
७. नोकरीच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून महिलांचे संरक्षण विधेयक (२०१३)
८. राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम (१९९०)

या सारखे कायदे करून सुद्धा स्त्रियांवर हिंसाचार होताना दिसतात. त्यातून स्त्रियांचे सामाजिक, मानसिक, नैतिक आणि शारीरिक शोषण होते. या शोषणातूनच मुलगी नको ही प्रवृत्ती तयार झाल्याचे जाणवते. त्यामुळेच स्त्री-भ्रूणहत्या किंवा स्त्री-अर्भक हत्येची समस्या उद्भवते. यावर निर्बंध घालण्यासाठी सरकारने कायदा करून त्याची अंमलबजावणी करण्याची मोहीम १९९४ साली हाती घेतली. पण हे उपाय फारसे परिणामकारक ठरलेले नाहीत. आज देखील स्त्रियांना मासिक पाळीच्या काळात मंदिरात प्रवेश दिला जात नाही. शनीशिंगणापूरच्या मंदिरात महिलांना जाता यावे यासाठी 'भूमाता रणरागिनी ब्रिगेड' या महिला संघटनांनी पुढाकार घेतला आहे. तर केरळमधील शबरीमलै मंदिरातदेखील स्त्रियांना प्रवेश नाकारला आहे. त्यामुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार थांबविण्यासाठी स्त्रियांना समानतेची वागणूक देणे गरजेचे आहे. तेंव्हाच कायदा प्रत्यक्षात प्रभावीपणे अंमलात येईल; यासाठी मानसिकता बदलणे गरजेचे ठरेल.

संदर्भसूची :

१. जाधव तुकाराम व महेश शिरापूरकर, २०१५, मानवी हक्क, द युनिक अॅकॅडमी, पुणे.
२. पाटील, व्ही., बी., २०१३, मानवी हक्क, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
३. कुलकर्णी स्वाती, २०१२, मानवी हक्कांतील मूलभूत संकल्पना, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
४. देशपांडे राजेश्वरी, २०१६, शिंगणापुरातले जालिकट्टू, अनुभव, फेब्रुवारी, १२-१५.
५. गावडे वैशाली, २००९, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा-२००५, मिळून साऱ्याजणी, सप्टेंबर.
६. डामरे गोकुल, २०१२, महिला सक्षमीकरण आणि मानवी हक्क, नवज्योत, अंक-१, ११०-११२.

वर्तमानपत्र :

१. घोडेस्वार प्रवीण, २०१५, स्त्रियांचे अधिकार व मानवी हक्क, दिव्य मराठी, संपादकीय लेख, १० डिसेंबर २०१५.
२. सुलताना रझिया, २०१६, वेदनेपलीकडचं माणूसपण शोधताना, लोकसत्ता, २७ फेब्रुवारी २०१६.

WELFARE SCHEME IS FOR AGED PERSONS

Mr. Vetal Mohan Sukhadeo,
New Arts, Commerce &
Science College Shevgaon.
Tal - Shevgaon, Dist- A. Nagar

Abstract:

The problem of older (s) persons are universal, generally the problem related to older persons is minimize with the help of changing mentality of the society. The state and central government has provided many facilities to the older(s) persons to change their lifestyle.

The older (s) persons need not required sympathy from society really they are required empathy. The older(s) persons are well experience in their field. The society tries to accommodate them in the social active groups. The older (s) persons highly enjoy their life avoid to mental and physical problems.

The number of NGO's, government authorities tries to associate with theme and their social problems also. A Government always ready to provide them the facility like health, social security, financial assistant, old age homes, pension scheme etc.

Key word:

older persons- Biological age- friendly society act- Un international day of older persons- 1999 older national policy- Schemes for aged persons- NGO's.

Introduction:

All the developed countries determine 65 years age as older person. But practically these not accepted throughout the country. The age of 65 is basically fixed for retirement benefits. The world Health organization determined the older person between the ages of 60 to 74.

Every group of ages is equally related to biological changes. There is no any relation between age related time cycle and biological aspects. The group of older determined on the basic of physical and mental changing symptoms.

A research was taken into consideration of human being studies as related older group as the level of international. And the following classification has done for the older group:

- A) Chronology
- B) Changes in social level
- C) Changes in physical stamina

Status of Global level related older:

The total older persons population was find out up to 2010 as case. And it is possible to increase up to 2050 at 1.5 billion people. The following chart shows its figures:

Sr.no	Countries	Position up to 2010 (% of total population)
1.	India	5.1
2.	Japan	23.00
3.	Germany	20.8
4.	China	8.3
5.	America	13.1
6.	Russia	13.1
7.	Pakistan	4.3
8.	Span	17.4
9.	France	16.8
10.	Egypt	5.5

(Ref. Global age watch index 2014)

Every year on 1 October the on international day older persons celebrated. On occasion of this day it's analysis and studies the problems of older persons.

Problems of older person:

1) World Health organization: it is mainly important that the older physical and mental problems are studied on global level. The WTO declares that 6.6 % persons faced the problems of Nuro- psychiatrist disease. And 15% affected by mental problems.

3.8% persons affected by depression and anxiety. There was always bi-forget regarding the problems of habitual.

2) Azad India Foundation:

In India approximately 81% cases are total older persons. Approximately 40% older persons facing the problems of family abuses bhaviours. India has passed the resolution towards to older person as senior citizen welfare and security protection in 1970. Under the permission this acts the person who cannot follow its rules they are custody up to 3 months as well financially five.

3) TATA Social science trust:

TATA institute of social science was established on January, 2014. The IISS made the finding that the majority of the older persons especially highest in Maharashtra,

Tamilnadu, Kerala, Panjab, UP, Himachal Pradesh. The study report was published related mental harassment of older persons which the following problems sort out:

1. The problem of abuse generally three times in any other states of Maharashtra.
2. The verbal abuse problem is common.
3. 80% persons suffer the financial problems.
4. The major problem suffers by older women at family level.

4) Other problems :

The common problems suffer by older persons as follows.

1. Health
2. Financial constraints
3. Loss in status
4. Mental problems

The chart shows the position of older(s) in India (ref. Censux 2011)

Sr. No	Area	Male %	Female %	Total %
1.	Rural	7.8	8.4	8.1
2.	Urban	7.6	8.2	7.9

According to the censux total 103.8 older(s) find out approximately 103.8 cases.

- **Welfare scheme for older person:**

1. Integrated scheme for older persons:

This scheme was started from 1992. Under this scheme the medical facilities, pensions, old age homes facility provided by government. The government sanctioned 90% grants to NGO's for this scheme.

2. **New National older (s) pension scheme:**

This scheme was started from 2007 for the persons who crossed age of 65 years. The beneficiaries got 400/- per. Month as pension out of these Rs.200/- subsidy given by central government.

3. **Railway / concession:**

The senior citizen of male gets 30% and female gets 50% concession in the railway.

4. **Relief in Income Tax:**

The senior citizen gets maximum relief in income tax every year. The it departments made separate provision of tax exemption in this concern.

5. **Portal of senior citizen:**

The government has made a separate postal for senior citizen for the simplicity to disburse the pension amount.

6. Air concession:

The Air India provides 50% concession in Air travel to the senior citizens.

7. Social defense:

A separate bureau is working at central government level to provide the social justice to senior citizen. The bureau has provided security and status to the senior citizen through various schemes.

8. National policy for older persons:

The policy was implemental from January, 1999. A committee was from under the Chairmanship of Dr. Mohini Giri for study the evolution of policy schemes. This committee made important subjection to the government. The plan of action was determined for the security of older persons.

9. Pay care centre:

Under this scheme 90% funding given by government to the old person homes.

10. Mobile Hospital:

Under this scheme 90% funding provided by government for medical treatment.

• State governments older persons welfare scheme:**1. Sanjay Gandhi Orphan Grants Scheme:**

This scheme was implemented for 1980. Under this scheme Rs.600/- financial help given the older persons whose annual income less than Rs.21000/-

2. Shrawanbal State retirement pension scheme:

This scheme was implemented form 2004. Under this scheme Rs.600/- pension is given to the person who suffer the under below poverty line.

3. Indira Gandhi National retirement pension scheme:**4. Old age homes scheme:**

This scheme was started from 1963. This scheme was implemented with association of NGO's. The senior citizen over age of 65 year accommodated in the scheme of old age homes. The government has provided Rs.600/-Per. Month. Financial help each person.

5. Travel concession:

The travel concession is given to the senior citizen up to 50% if ticket in State Transport Buses.

References:

1. Human Rights year book 2015-16
2. Social security in human Rights
3. Human Rights and law enforcement
4. Inventing Human Rights

AGED PEOPLE AND HUMAN RIGHTS

Prof. Sushil Subhashrao Patil,
SHRI SHIV CHHATRAPATI COLLEGE, JUNNAR

In socio-economic scenario, industrialization, rapid urbanization, higher aspirations among the youth and the increasing participation of women in the workforce, roots of traditional joint family system has been eroding very fast. In such changing situations, majority of older people, who have passed most part of their life with their joint/extended families are on the verge of marginalization in old age. Even basic needs & rights of many of them are not addressed. Social marginalization, loneliness, isolation and even negligence in old age lead violation of Human Rights of Older people.

Older people face particular difficulties in the following key areas: Physical & Mental Health, Community Care, Social Care, Housing, Transport, Income, Safety & Security, Access to information and Decision-Making.

Rights of aged People :-

- . Right to life shall be protected by law
- . The right to respect at home, within family and in private life
- . The right to freedom of thought

Legal rights of aged people :-

- . The statutory provision for maintenance of parents under Hindu personal law is contained in Sec 20 of the Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956.
- . Children have a duty to maintain their aged parents even under the Muslim law.
- . The Christians and Parsis have no personal laws providing for maintenance for the parents. Parents who wish to seek maintenance have to apply under provisions of the Criminal Procedure Code.

Protection of life and property of aged people:-

If a senior citizen after the commencement of this Act, has transferred his property either moveable or immovable, by way of gift or otherwise, subject to the condition that the transferee shall provide him basic amenities and physical needs and thereafter such transferee reuses or fails to provide such promise, such transfer of property shall be deemed to have been made by fraud, coercion or undue influence and the Tribunal can declare such transfer as void. Before the enactment of this law, a senior citizen's only remedy in such a case was to approach the court for maintenance from the children to whom he had given the property by way of gift or otherwise and such property

would be the exclusive property of the transferee and the senior citizen had no right in such property. But after the enactment of this Act, a senior citizen can reclaim his property from the transferee the concerned police personnel will also ensure priority in dealing with these types of cases. Abandoning a senior citizen in any place by a person who is having the care or protection of such senior citizen is a criminal offence and such person shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to three months or fine which may extend to five thousand rupees or both. This Act also provides that state governments may establish old age homes at least one in one district to accommodate indigent senior citizens. State governments may also ensure proper medical care for senior citizens.

OBSERVATIONS:-

1. In India, despite several laws, policies and schemes for the welfare and empowerment of older persons, elderly human rights violation is on the rise.
2. In comparison to rural areas, cases of elder abuse are on rise in urban areas. Popularity of small/nuclear family system, lack of intergenerational interaction, less social interaction of older people, age discrimination, nonexistence of inclusive social security system in the country, etc. are among the most important reasons of miserable condition of older people in urban areas.
3. Though majority of older persons are financially independent in old age, they live a life full of elder abuse, age discrimination and ageism. It is also seen that their finances are often controlled by other younger family members of their families. In other words, we can say that they have limited financial freedom in old age.
4. Younger generations often benefits because of physical as well as mental weaknesses, ignorance/illiteracy/lack of awareness of older persons.

CONCLUSION :-

1. Most old people live in their own houses, with their families, but their living conditions are not comfortable and their harassment/mistreatment has become a common phenomenon. Housing conditions of most elderly are not healthy and comfortable. In urban areas there is an emerging trend of institutional care of older people living alone. There is a striking increase in destitute, abandoned and dejected elderly, mostly in big cities.
2. Proper and nutritious food is one of the major concerns in old age for many older people of India. Safe drinking water is another core concern in old age.

References:-

1. (April 11, 2011.) Survey of the old reveals human rights violations., The Hindu. Accessed October 2011.
2. "Concessions and Facilities given to Senior Citizens." Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India. Accessed October 2011.
3. "Concession Rules." Indian Railways (India Government website). Accessed October 2011.
4. "Benefits Given to Senior Citizens in India." Gits4u.com. Ganapati Information Technology Services. Accessed October 2011.
5. (April 2011.) "Agewell Study on Human Rights of Older Persons in India." United Nations: Department of Economic and Social Affairs (DESA) - Economic and Social Council (ECOSOC). Accessed October 2011.

मानवी हक्क आणि स्त्री

प्रा. डॉ. रामदास स. सराळ,
मराठी विभाग प्रमुख,
दौंड तालुका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, दौंड,
ता. दौंड, जि. पुणे.

राज्यघटनेने महिलांना माणुस व नागरीक म्हणून दर्जा दिला. तिचा सर्व प्रकारच्या शोषणातून मुक्ती करण्याची कायद्याद्वारे हमी दिली परंतु प्रत्यक्ष सामाजिक, राजकीय व आर्थिक प्रक्रियेमध्ये महिलांना या हक्कांपासून वंचित राहावे लागत आहे. राजकीय क्षेत्रात तर गेल्या 65 वर्षांमध्ये महिलांचा समावेश होण्याऐवजी त्यांना वगळण्याची प्रक्रिया घडून आलेली आहे. आजही महिला राजकीय हक्कांपासून वंचित राहिलेल्या दिसतात.

मानवी हक्क ही आधुनिक संकल्पना आहे. मानवाला निर्संगतः काही अधिकार प्राप्त होतात. उदा. जीविताचा, वित्ताचा हक्क. आधुनिक काळात जगातील बहुसंख्य देशांनी जीविताचा, वित्ताचा, स्वातंत्र्याचा, समतेचा शोषणाविरुद्धचा हक्क अशा अनेक हक्कांचा मानवी हक्कांमध्ये समावेश केलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेनेदेखील 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्काचा जाहिरनामा प्रसिध्द केला.

भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. स्वतंत्र्याचा, समतेचा, शोषणाविरुद्धचा, सांस्कृतिक व शैक्षणिक तसेच घटनात्मक उपायांचा अधिकार राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेले आहेत.

भारतीय राज्यघटनेने समतेचा अधिकार दिलेला आहे. त्यानुसार भारतात कायद्याचे राज्य स्थापन करण्यात आलेले आहे. कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असतील व कायद्याचे सर्वाना समान संरक्षण उपलब्ध असेल असे म्हटलेले आहे. राज्यसंस्था महिला व पुरुष असा नागरिकांमध्ये भेदाभेद करू शकणार नाही. तसेच स्त्रियांच्या विकासासाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्याचा हक्क राज्यसंस्थेचा देण्यात आलेला आहे. राज्याच्या सेवेमध्ये भरती होताना महिला व पुरुष असा भेदाभेद केला जाणार नाही. दोघांनाही समान संधी उपलब्ध असेल हे मानवी अधिकार राज्यघटनेने महिलांना दिलेले आहे.

प्रत्यक्षात मात्र महिलांना कायद्याचे समान संरक्षण व कायदा समान पध्दतीने लागू केला जात नाही. कुटूंबातर्गत व समाजव्यवस्थेमध्ये महिलांच्या हक्कावर अतिक्रमण होत असते. सहजपणे त्यांचे हक्क काढून घेतले जातात. परंतु त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करू शकत नाही. त्यांच्या हक्कांचे ज्या घटकांकडून उल्लंघन केले जाते. .... कायद्याची भिती वाटत नाही. कायद्याचे उल्लंघन केले म्हणून त्यांना शिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे सहजपणे महिलांवर शारीरिक अन्याय अत्याचार होतात किंवा त्यांना त्यांच्या जीवन जगण्याच्या हक्कांपासून वंचित केले जाते. उदा. हुंडा घेणे हा कायद्याने गुन्हा आहे. असे असतानादेखील हुंडा घेतला जातो त्याचबरोबर हुंडयावरून अनेक महिलांचा जीवन जगण्याचा हक्क काढून घेतला जातो.

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना हवा तो व्यवसाय, रोजगार व नोकरी करण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले आहे. परंतु आर्थिक क्षेत्रामध्ये महिलांना आपला हा हक्क वापरण्यावर मर्यादा येतात. शिक्षणाची संधी न मिळाल्याने आवश्यक असणारी शैक्षणिक पात्रता नसल्यामुळे त्यांना चांगल्या प्रकारच्या नोक-या मिळत नाहीत. आज अनेक महिला कौशल्य, क्षमता व शैक्षणिक पात्रतेच्या अभावामुळे असंघटित क्षेत्रात काम करत आहेत. त्यामध्ये त्यांना रोजगाराची शाश्वती नाही. अत्यंत कमी वेतनामध्ये त्यांना काम करावे लागते कामाचे तास जास्तीचे आहेत. कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारची सुरक्षितता नाही.

राजकीय प्रतिनिधित्वाचा हक्क राज्यघटनेने महिलांना दिलेला आहे. मतदानाचा हक्क, निवडणूक लढविण्याचा हक्क, निवडून येण्याचा हक्क महिलांना देखील आहे. परंतु राजकीय प्रतिनिधित्वाचा हा हक्क प्रत्यक्ष व्यवहारात महिलांना वापरता येत नाही. राजकीय समावेशन व राजकीय बहिष्कृतता किंवा राजकीय वगळले जाण्याची प्रक्रिया भारतामध्ये केंद्रपातळीवर व राज्यपातळीवर घडून येत आहे. लोकसभा व महाराष्ट्र विधानसभा पातळीवर महिलांना राजकीय हक्कांपासून वंचित ठेवले जात आहे. राजकीय क्षेत्रामधून महिलांना वगळण्याची प्रक्रिया घडत आहे. याचाच अर्थ महिलांना राजकीय हक्कांपासून वंचित ठेवण्याची प्रक्रिया घडत आहे.

सुरुवातीला महिलांना माणूस या वर्गवारीमध्ये सामील केले जात नव्हते. त्यामुळे समाजातील महिला हा एक शोषित घटक होता. परंतु भारतीय राज्यघटनेने महिलांना माणूस, नागरिक म्हणून दर्जा दिल्याने महिलांना मानवी अधिकार प्राप्त झाले.

महिला या घटकाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी राज्यघटनेने दिलेले मूलभूत हक्क प्रत्यक्ष व्यवहारातदेखील तिला वापरता आले पाहिजेत.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. त्यामुळे त्याचे काही हक्क असतात. मानवी जीवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान असते. आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्यासाठी आणि प्रतिष्ठा मिळविण्यास हक्क महत्वाचे असतात. प्रत्येक व्यक्तीला जन्माबरोबर काही नैसर्गिक हक्क प्राप्त झालेले आहे. मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक अधिकारावर आधारलेली आहे. मानवी हक्काची संकल्पना ही विश्वव्यापी आहे. म्हणजेच व्यापक आहे. व्यक्तीमध्ये वंश, जात, संस्कृती, भाषा, राष्ट्रीयत्व यांच्यात कोणताच भेदभाव न करता व्यक्तीला आपल्या जीवित स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्याकरिता काही हक्कउपभोगता आले पाहिजेत.

मानवी हक्क म्हणजे जगातील सर्व स्त्रिया पुरुष यांना कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता समानतेच्या तत्वानुसार जे मूलभूत हक्क दिले जातात. त्यांना मानवी हक्क म्हणतात.

माणूस म्हणून जन्माला आल्यानंतर माणसाला जे नैसर्गिक अधिकार मिळतात त्यांना मानवी हक्क म्हणतात.

“वंश, वर्ण, धर्म, भाषा, लिंग, राष्ट्र, मालमत्ता विशिष्ट क्षेत्रात जन्मल्यामुळे मिळणारी प्रतिष्ठा व

दर्जा इत्यादी बाबतीत भेदभाव न करता सर्व मानव जातीस समान अधिकार व स्वातंत्र्य दिले जाते. त्यास मानवी हक्क म्हणतात.”

कोणत्याही समाजाच्या सुसंस्कृतीचे रक्षण म्हणजे त्या समाजातील स्त्रियांचा दर्जा, सुसंस्कृत समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचा असावा असे आधुनिक मूल्य आहे. या आधुनिक मूल्यातील समानतेचा विचार मानवी हक्क संकल्पनेत आहे. भारतीय संस्कृतीच्या चार वर्षांच्या इतिहासात वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा चांगलाच होता. पण मानवी संस्कृतीच्या विकासाच्या आलेखात सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या दर्जापेक्षा खूपच कनिष्ठ होता.

मनूस्मृती या जुन्या ग्रंथामध्ये स्त्रीला कसलेच अधिकार नव्हते. स्त्रियांनी नेहमी पतीची आज्ञा पाळावी हा तिचा परमधर्म होता. “ठेविले पतीने आणि धर्माने तैसेचि रहावे” असे तिचे स्वरूप होत. “स्त्री या जगात स्वतःकरिता अस्तित्वात नाही. तिचे व्यक्तीत्व पुरुष समर्पित आहे.” या शब्दात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री यांनी हिंदुस्थानी स्त्रीविषयक तत्वज्ञानाचे सार सांगितले आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1975 साली “ आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष” जाहिर केले आणि आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने ‘स्त्री’ ची माणूस असल्याची व तिला स्थान मिळत नसल्याची जाणीव व्यक्त झाली पाहिजे. 2001 मध्ये पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी नव्या शतकातील पहिले वर्ष “स्त्री शक्ती वर्ष” म्हणून जाहिर केले. तेव्हापासून स्त्रियांच्या हक्काबाबत जागृती निर्माण होवू लागली. कोणत्याही देशातील स्त्री असो उत्पादन क्षमतेचा ताळेबंद पाहताना सहजपणे दिसणारी गोष्ट म्हणजे स्त्रिया या पुरुषांपेक्षा निश्चितच कामे जास्त करतात पण त्यांना अधिकार खूप कमी दिले जातात.

महिलांना मिळणारे दुय्यम स्थान त्यांच्यावर होणा-या अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागृत करण्यासाठी महिला चळवळीने स्त्रियांना आधार दिला आणि महिला सबलीकरणासाठी महिलांचे प्रश्न जनतेसमोर आणले.

“जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांचे होणारे शोषण आणि दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी जी राजकीय प्रणाली व्यूहरचना मांडली गेली त्यास स्त्रीवाद असे म्हणतात.”

स्त्री-पुरुष दोन्ही मानव आहेत. हा “समतावादी” विचार आहे. या स्त्रीवादी विचाराने महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने खूपच प्रयत्न केलेले दिसतात. ताराबाई शिंदे यांनी “स्त्री-पुरुष तुलना” हा ग्रंथ लिहून स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार मांडला.

मानवी अधिकारात महिलांचा अभ्यास केवळ भारतापुरताच केला जातो असे नाही. हा जागतिक पातळीवरचा विषय आहे. जगातील सर्वच राष्ट्रांची समाज रचना ही पुरुष प्रधान समाज रचना म्हणून ओळखली जाते. त्यामुळे पाश्चिमात्य युरोपीय राष्ट्रांतही महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सार्वजनिक क्षेत्रापासून दिर्घकाळ वंचित राहावे लागले आहे. म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांच्या हक्कासाठी लढणा-या संघटना व साहित्यांची निर्मिती झाली आहे. मेरी वुल स्टोन काफ्ट यांनी लिहिलेले

‘द विंडीकेशन ऑ रॉइट ऑफ वुमेन’ हे पुस्तक आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्त्री मुक्तीसाठी अत्यंत महत्वाचे ठरले. फ्रेंच लेखिका सिमंत बुआ यांनी ‘द सेकंड सेक्स’ हे पुस्तक 1948 साली लिहिले. 18 मार्च 1970 ला अमेरिकन स्त्रियांनी विमेन्स स्टार्क फॉर पीस चे आयोजन केले. भारतातील स्त्रियांनाही दिर्घकाळ संघर्ष करावा लागला आहे.

जागतिक पातळीवर महिलांच्या हक्कांचा लढा जितका जुना आहे तितकाच भारतीय महिलांचा लढा जुना आहे. भारतीय स्त्रियांना पुरुषी समाज रचनेने सामाजिक व हक्काची लढाई प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक या तीन टप्प्यांत लढल्या गेल्या आहेत. राजा राममोहन रॉय यांनी महाराष्ट्रातील स्त्रियांसाठी असणारी सतीची चाल बंद केली. सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले, यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्व दिले. पंडिता रमाबाई, महर्षी कर्वे, आगरकर, विद्युत भागत, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाउराव पाटील अशा अनेक महापुरुषांनी समाजातील महत्वाच्या घटक असणा-या स्त्रियांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय हक्कांविषयी महत्वाचे कार्य केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 12 ते 35 अंतर्गत भारतीय स्त्री पुरुषांना मूलभूत अधिकार दिले आहेत.

‘सर्व मानव समान आहेत’ म्हणजे त्यांच्यात सदसद्विवेकाची क्षमता आहे आणि जगातील सर्व मनुष्यांना काही समान मूलभूत गरजा असतात. ज्या प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठापूर्वक व सन्मापूर्वक जीवन जगण्यासाठी पूर्ण कराव्या लागतात. या दोन पायाभूत गृहितत्वांवर मानवी हक्काची संकल्पना उभी आहे.

संदर्भसूची :-

1. व्होरा राजेंद्र सुहास पळशीकर (संपा.), 1987 राज्यशास्त्र कोश, दास्ताने प्रकाशन पुणे
2. डॉ. ज्योती लांजेवार, भारतीय समाज आणि स्त्री.
3. मृणालिनी शहा-स्त्रीचा आत्मशोध.
4. डॉ. गाठाळ एस.एस.-भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन.
5. साठे शारदा, स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिक-प्रेरक ललकारी.
6. खांडेकर गवई आशा (2009) महिलांच्या अधिकाराचे उल्लंघन, सुगावा प्रकाशन पुणे.
7. कलमेश कुमार गुप्ता-महिला सशक्तीकरण.